

Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы
Қарақалпақстан бөлиминиң

ХАБАРШЫСЫ

Журнал 1960-жылдан баслап шығып атыр

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси
Қорақалпоғистон бўлимининг

АХБОРОТНОМАСИ

Журнал 1960 йилдан нашр қилинмоқда

ВЕСТНИК

Каракалпакского отделения
Академии наук Республики Узбекистан
Журнал издается с 1960 года

Нукус -2024

Эжинияз Қосыбай улының 200 жыллығына бағышланған арнайы сан

Бас редактор академик **Н.К. АИМБЕТОВ**

РЕДАКЦИЯ АҒЗАЛАРЫ:

НАРЫМБЕТОВ Б., физика-математика илимлари кандидаты (бас редактор орынбасары);
КАРАЖАНОВ С.Ж., физика-математика илимлари докторы, профессор (Норвегия);
КУДАЙБЕРГЕНОВ К.К., физика-математика илимлари докторы, профессор;
ТЛЕУМУРАТОВА Б.С., физика-математика илимлари докторы;
УТЕБАЕВ Д., физика-математика илимлари докторы;
РЕЙМОВ А.М., техника илимлари докторы, профессор;
РАФИКОВ В.А., география илимлари докторы;
ЭРКАЕВ А.У., техника илимлари докторы, профессор;
АИМБЕТОВ И.К., техника илимлари докторы;
БАУАТДИНОВ С., химия илимлари докторы, профессор;
ТУРЕМУРАТОВ Ш.Н., химия илимлари докторы, профессор;
ЗАКИРОВ Б.С., химия илимлари докторы, профессор;
ТОЖИБАЕВ К.Ш., биология илимлари докторы, академик;
АБДУЛЛАЕВ И.И., биология илимлари докторы, профессор;
МАМБЕТУЛЛАЕВА С.М., биология илимлари докторы, профессор;
МАРКОВ М.В., биология илимлари докторы, профессор (Россия);
КАБУЛОВ М.К., медицина илимлари докторы, профессор;
ЗИЯДУЛЛАЕВ Н.С., экономика илимлари докторы, профессор (Россия);
ТРОСТЯНСКИЙ Д.В., экономика илимлари докторы;
ДЖУМАШЕВ А.М., тарих илимлари докторы, профессор;
БЕКНАЗАРОВ Р.А., тарих илимлари докторы (Қазақстан);
КАРЛЫБАЕВ М., тарих илимлари докторы;
КУРБАНОВА З.И., тарих илимлари докторы;
НУРЖАНОВ С.У., тарих илимлари докторы;
ИСКАНДЕРОВА А., тарих илимлари кандидаты;
НИЯЗИМБЕТОВ М.К., философия илимлари докторы;
АЛЬНИЯЗОВ А.И., филология илимлари докторы, профессор;
БЕКБЕРГЕНОВА З.У., филология илимлари докторы, профессор;
НАЖИМОВ П.А., филология илимлари докторы, профессор;
ПАЛЫМБЕТОВ К.С., филология илимлари докторы.

Редакция адреси: 230100, Нөкис қаласы, Бердақ гүзары, 41, тел.: **(61) 222-98-94**

web-сайт: <https://khabarshi-kkb.uz>

<http://aknuk.uz/vestnik.html>

Редакция баслығы **Г.Тлеуниязова**

Корректурa: **В.Султангулова, Г.Тлеуниязова**

Компьютер версткасы: **В.Султангулова**

Сдано в набор 22.10.2024. Подписано к печати 06.11.24. Формат бумаги 60x84 ¹/₈. Печ. л. 15.
Тираж 100 экз. Заказ 4. Цена договорная. Каракалпакское отделение Академии наук Республики
Узбекистан.

Реестр №10-3560.

© Вестник Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан

ЎЖИНИЯЗ ШИЎАРМАЛАРИНИ ИЗЕРТЛЕВДЕГИ ДЎСЛЕПКИ ҚЎДЕМЛЕР

Palimbetov Kamalbay Sarsenbaevich

Filologiya ilimlerini doktori, docent

*Ўзбекстан Республикасі Илимлер академиясі Қарақалпақстан бۆлими
Қарақалпақ гumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası*

Ўзбекстан қahарманı, Ўзбекстан hám Қарақалпақстан хalıқ shayırı I.Yusupovtıń sóзи менен aйтqанда, «Ўжинияз қарақалпақ халқınıń kórkem sana-seziminde oǵada tereń iz qaldırған shayırlardan boldı. Eger Berdaqtı qaraqalpaqtıń eń атаqlı, ullı shayırı dep tanısaq, bunıń mánisi Berdaqtıń shıǵarmalarındaǵı хalıqlıq, sociallıq mániniń tereńliginde, jáne de demokratizmnıń masshtablılıǵında ekeni málim. Al, Ўжиниязdıń watanshillıǵı менен gumanstlıǵı, shayırlıq mádeniyatındaǵı oqımislılıq, onı óz zamanlasları arasında ózgeshe bir tóbe etip kórsetip turadı. «Bul dúyanıń kórki adam balası», «Jer hám el bilendur, el hám jer bilen» degen eki jol qosıǵı Ўжиниязdıń pútkil shayırlıq miyrasına epigraf bolar edi» [Yusupov, 1975.–6]. Ullı sóz sheberi baha bergenindey, Ўжинияз shıǵarmalarına bolған qızıǵıwshılıq hám olardı хalıқ arasınan jıynaw, baspadan shıǵarıw hám ilimiy aylanısqa túsiriw isleri ótken XX ásirdiń 1930-jıllarınan baslap qolǵa alınған bolsa, 1960-1980-jıllarǵa kelip, shayır shıǵarmalarınń ideya-tematikalıq, janrlıq-stillik hám poetikalıq ózgesheligi hár tárepleme úyrenilip, bir neshe izertlewlerdiń payda bolıwına sebepshi boldı. Shayır shıǵarmalarınń tili hám kórkemligi boyınsha ilimiy izertlewler alıp barған ilimpazlardıń biri H.Hamidov «Ўжиниязdıń shıǵarmalarınń qoljazbası» [Hamidov, 1962. – 47], – degen atamadaǵı maqalasında 1962-jılı avgust ayında Shımbay rayonınıń, 1-may awılı aymaǵında eski bir meshitke barıp úyilip atırған góne arab jazıwındaǵı kitaplardı aqtarıp otırıp, XIX ásirde ómir súrgen атаqlı lirik shayır Ўжинияз Qosıbay ulınıń qosıqlarınıń fotokopiyası tabılғанlıǵın xabarлаған. Maqala avtorı tabılған qoljazbada shayırdıń óziniń 20 ǵa jaqın qosıqları bar ekenligin, qol jazbanıń Ўжинияз shayırga tiyisli ekenligin dálillewshi bizge belgili «Quba qus», «Bolarma», «Yol bolsın», «Bir janan», «Ayrılsa» qosıqları менен birge usı waqıtqa shekem (1960-jıllarǵa shekem – P.K.) bizge belgili bolмаған «Keldi», «Bolmas», «Endi», «Bolajaqsan», «Bolar», «Meńzer», «Ishindá», «Qádirinen», «Dildarim», «Xabarın sorayın dildardıń kimnen?», «Oleń», «Netmek kerek», «Oyan» sıyaqlı qosıqları haqqında maǵlıwmat berip, bul qosıqlardıń ideya-tematikası haqqında da sóz etedi. Jáne de usı ilimpazdıń avtorlıǵında «Ўжинияз shıǵarmalarınń jańa qoljazbaları» [Hamidov, 1974. – 114], – degen atamadaǵı maqalası basılıp shıqtı. Avtor bul maqalasında sońǵı on jılıqlarda (1960-70-jıllar názerde tutılған – P.K.) shayırdıń miyrasları arab grafikasındaǵı qoljazba túrinde kóplep tabılıp atırғанlıǵın, solardıń biri Xalqabadtan hám Tórtkúl rayonınan tabılған, sonday-aq shayır A.Muwsaevtıń kóshirip jazıwında saqlanıp qalған qosıqları tuwralı aytıp ótedi. «Xalqabadtan 1972-jılı tabılған qoljazbada shayırdıń tórt qosıǵı: «Ichindá», «Qádirin», «Yaranlar» hám «Kelinler» qosıqları bar, al 1969-jılı Tórtkúlden tabılған bir kitapta shayırdıń «Rawnaq shayır» degen jumbaq-soraw qosıǵı tabıldı» [Hamidov, 1974. – 114], – dep kórsetedi.

Xalqabadtan tabılған qoljazbadaǵı shayırdıń «Ichindá», «Qádirin» qosıqları ulıwma bunnan burın tabılған qoljazbada da orın alған edi, biraq bunıń ayırmashılıǵı, burınǵı tabılған variantına qaraǵanda tolıqlıǵında, poetika babında ádewir kámilliginde hám bul qosıqlardıń eski kitabıylıqtan qaraqalpaq poeziyasınıń negizine bir qansha jaqınaraq bolıwında. Sonıń ushında bul qosıqlardı jańa nusqa sıpatında járiyalaw maqul boladı» [Hamidov, 1974. – 115], – dep jazadı. Usı nusqadaǵı shayırdıń «Kelinler» qosıǵı shayırdıń óz dáwirine say ideyalındaǵı qız-kelinsheklerdiń etikalıq normalarınıń talabı poziciyasında turıp jazған qosıqlarınıń biri. Tiykargı súren – kelinlerdi ádep-ikramlılıq, pámli-parasatlılıqqa, gózzalıqqa shaqırıw. Bul Ўжинияз shıǵarmalarındaǵı hayal-qızlar, muhabbat temasına jazılған lirikalarınń derlik hámмесine tán.

Tórtkúlden tabılған bir qoljazba kitapta ornalasқан «Xabar bergil Rawnaq shayır» dep baslanatuǵın qosıq Ziywar degen taxallus penen jazılған, qosıq Rawnaq degen shayırga qarata jumbaq-soraw túrinde jazılған. Tili, stili, tematikası hám Ziywar degen laqabına (taxallus) tiykarlanıp, bul qosıqtı da Ўжинияздiki dep sanaymız.

Қарақалпақ әдебиятінің baslawshılarınıń biri bolған Ayapbergen Muwsaevtıń 1920-30-jılları óz qolı менен arab alfavitinde jazıp qaldırған óz shıǵarmalarınń hám basqa da shayırlardıń ayırım qosıqlarınıń eki dápterden ibarat qoljazbası Ўзбекстан Илимлер академиясінің Қарақалпақстан филиалı kitapxanasınıń qoljazbalar fondında da 1136, 1137-inventar nomerleri менен saqlanbaqta.

Sonın 1136-inventar nomerli birinshi dápterdiń 29-31-betlerinde Ayapbergenniń óz qolı menen kóshirgen Ájiniyazdın «Sadaǵa» redifli qosıǵı ornalasqan.

Bul qosıq bir waqıtları ayırım ádebiyatshılar tárepinen birde Ayapbergenniń, birese Ájiniyazdın qosıqlar toplamına qosılıp júrdi, al sońǵı basılıwlarında bul qosıq ekewiniń toplamına da belgili dárejede qosılıp júr» [Hamidov, 1974. – 116], – dep jazadı. Álbette, bul maqalada shayır qoljazbaları haqqındaǵı pikirler sol dáwir ushın da, ásirde klassik shayırımızdın miyrasların izlep tawıp, bayıtıwda hám izertlewde áhmiyetli derek xızmetin atqarǵanı anıq.

Hárbir shayırdın dóretiwsheilik jaqtan ósip rawajlanıwına olar jasaǵan tariyxıy sharayattı penen sociallıq turmıs ortalıǵı áhmiyetli rol atqaradı. Klassikalıq ádebiyattı izertlewshi alım A.Murtazaevtıń «Ájiniyaz Qosıbay ulınıń ádebiy metodı hám onıń stillik ózgeshelekleri», – degen atamadaǵı maqalasında bir zamanda, bir tariyxıy sharayatta jasaşa da hár bir dóretiwsheiniń ádebiy metodı menen, onı isletiw, stili ózgeshelew turatuǵınlıǵı Ájiniyaz shayırdın dóretiwsheiliǵı mısasında sóz etiledi. Maqala avtorı bir zamanda jasap, qálem terbetken Ájiniyaz Qosıbay ulı menen Berdaq Gargabay ulınıń dóretiwsheiliǵın salıstırmalı úyreniw arqalı olardıń shıǵarmalarındaǵı ózgeshelekti bilayınsha kórsetip ótiwge háreket etken: «Berdaq shayırdın shıǵarmalarında realizm kúshli hám ótkir berilip, onda jámiyettegi klassıq qatlamlar siyasiy boyawında ashıp beriledi. Berdaq xalıq tariyxındaǵı progressiv rol oynaǵan elementlerdi tańlap ala biliw hám onı sheber táriyplew uqıbına iye. Berdaqta Ájiniyazdın «Bozataw» sıyaqlı tariyxıy temada jazılǵan kólemli shıǵarmaları kóp. Biraq, ol sonday tariyxıy waqıya tuwralı shıǵarma jazsa, sol waqıyanıń progressiv tárepi qaysı, kimdi hám neni birinshi planda súwretlew kerek, onı qátespey tawıp alıw uqıbına iye boldı. Sonlıqtan da, shayır Amangeldi, Asan, Ernazar alakóz, Gúlim, Gulzar, Anar, Záriw usaqan xalıq baxtı ushın gúresken unamalı qaharmanlardın galereyasın dúzdi» [Murtazaev, 1965. – 76], – dep jazadı. Maqalada avtor Berdaq penen Ájiniyazdın dóretiwsheilik talantın biri-birinen kemitpegen halda salıstırıp baha beriw menen birge «Ájiniyaz Kúnxoja, Berdaqlar menen jasaǵan tariyxıy dáwiri jaqın bolǵan menen onıń ózine tán konkret jámiyetlik tariyxıy sredası (ortalıǵı) boldı. Ájiniyaz dáslep eski awıllıq mekteplerde oqıp sawat ashqan keyin, óz bilimin Xiywadaǵı Shergazı xannıń medresesinde oqıp tereńlestirgen» [Murtazaev, 1965.–77]. Bul haqqında klassik ádebiyattı izertlewshi alım B.Ismaylov ta Ájiniyazdın «Tańlamalı shıǵarmaları»nıń alǵı sózinde «Solay etip, óz zamanına ılayıq, óz elindegi ilim dárejesindegi oǵada bilimli adam bolǵan» [Ismaylov, 1960. – 5], – dep jazadı. Usı pikirlerden kelip shıǵıp, izertlewshi A.Murtazaev: «Olay bolsa, Ájiniyazdın shayır bolıp qalıpsiwinde diniy medreselik bilim-tárbianıń rolinıń kúshli bolǵanı ózinen ózi túsiniqli jaǵday. Usıǵan baylanıslı eski ózbek tili (chaǵatay tili), arab, parsı tillerinde sawatqa iye bolǵan shayır usı tillerde jazılǵan ádebiy miyraslardan keń hám túsiniw paydalanıw múmkinshiligine iye boldı. Ol sonlıqtan da, óziniń kópshilik shıǵarmaların joqarıda atalǵan tillerdiń kúshli tási astında dóretti. Shayırdın tili, stili, ádebiy metodlarında shıǵıs xalıqlarınıń ádebiy miyraslarınıń úlgeri anıq seziledi. Onıń shıǵarmalarında Shıǵıs xalıqları ádebiyatındaǵı eń iri unamalı figuralar – Farhad-Shiyrin, Láyli-Májnun, Yusip-Zúleyha, Shasánem, Zúhre-Tahirlardıń atların jiyi ushıratamız. Bunnan taǵıda, onıń Fizuliy, Nawayı, Ferdawsıy, Saadiy, Hafız, Maqtımqulı usaqan Shıǵıs klassik ádebiyatınıń iri wákillerin tereń bilgenligi, olardan úyengenligi seziledi. Ájiniyazdı Berdaq penen salıstırǵanda onıń shıǵarmalarında lirizmiń, muzıkalılıqtıń hám romantikalıq elementlerdiń basım keliwine, birinshiden joqarıdaǵıday konkret ortalıq jaǵdaylar sebep bolsa, ekinshiden, shayırdın Shıǵıs xalıqlarınıń folklorlıq shıǵarmaların tereń bilip, solardıń úlgerisinde qosıqlar dóretiwi sebep boldı» [Murtazaev, 1965. – 77], – dep jazadı. Izertlewshi Ájiniyaz shıǵarmalarındaǵı obrazlı súwretlewlerdi xalıq dástanları tekstleri menen salıstıra otırıp: «Shayırdın jasaǵan obrazları qıyalıy obrazlar emes, ol óziniń kóz aldındaǵı real jigiti-qızları ǵana táriypleydi. Biraq, olardıń obrazların poeziyalıq qatarlarda shayırlıq yosh penen jasaadı» [Murtazaev, 1965. – 78], – dep ondaǵı realistlik súwretlewlerge ayırıqsha itibar qaratadı. Ilımpaz shayırdın ayırım lirikalıq qosıqlarındaǵı lirizmdi hám «Bozataw» poemasındaǵı tariyxıy waqıyalardı súwretlewdegi sheberliklerin stillik ózgesheleǵi sıpatında kórsetedi.

«Ámiwdarıya» jurnalınıń 1973-jıl, 4-sanında I.Saǵitovtıń «Ájiniyaz qaraqalpaq ádebiyatınıń maqtanıshı» degen atamada maqalası basılıp shıqtı. Bul maqala sońınan «Ájiniyaz» (Nókis, 1975) atlı toplamnıń alǵı sózinde járiyalandı. Izertlewshi «Ájiniyaz lirikasınıń kópshiliǵı muhabbat, grajdanlıq, siyasiy, didaktikalıq hám tárip qosıqlardan turadı» [Saǵitov, 1973. – 28], – dep jazadı hám shayır lirikasınıń obyektiv túrde hár bir adamda hasıl oy-sezimlerdi oyatıw menen birge, turmıs tirishilikti súyiwge, sulıwlıqtan, gózzallıqtan lázzet alıwǵa shaqıratuǵın qúdiretli kúsh ekenligin maqtanısh penen tilge aladı.

Ájiniyaz Qosıbay ulı dóretiwsheiliǵı ádebiy aspektte izertlenip qalmastan, ótken XX ásirdiń 70-jıllarında belgili tariyxshı hám etnograf alımlar tárepinen de úyrenile basladı. «Ámiwdarıya» jurnalınıń 1976-jıl, 10-sanında tariyxshı alım S.Kamalovtıń «Ájiniyaz shıǵarmalarındaǵı tariyxıy

hám etnografıyalıq maǵlıwmatlar» degen atamadaǵı maqalası járiyalandı. Avtor bul maqalasında shayır shıǵarmalarının kópshiliginde qaraqalpaq xalqınıń basınan ótken tariyxıy waqıyalardı, turmıstı, socialıq teńsizliklerdi kórsetetuǵın qatarlardı kóplep tabıw múmkinligin, shayırdıń «Bozataw» poemasınıń tariyxıy áhmiyeti menen túsindirgen.

Ilımpaz «shayırdıń ómiri tuwralı belgili izertlewshilerdiń biri Baynıyazov Qırıqbaydıń dala jazıwlarına qaraǵanda Ájiniyaz bendelik waqtın shawdır-türkmenlerdiń arasında ótkergen hám izinde solardıń járdemi menen óz eline – Qońıratqa qashıp kelgen», – degen pikirlerine qosımsha: «Biziń oyımızsha Ájiniyaz onnan soń Qońıratqa da erkin júre almay Rossiya qarawındaǵı jerlerge – qazaq ishine ketken bolıwı kerek. Óytkeni, onıń qazaq eline barıp Mırza Xojbannıń esiginde júrip jazǵan «Ellerim bardı» degen qosıǵı, ol jerlerge onıń 1858-1859-jıllardan soń barǵanlıǵı hám ol qosıqtı sol waqları jazǵanlıǵı haqqında dárek beredi» [Kamalov, 1976. – 116], – degen maǵlıwmatlar beredi.

Shayırdıń ómiri hám dóretiwsılıǵı boyınsha úziksiz shuǵıllanǵan ilımpaz Q.Baynıyazovtıń «Ǵarip Ziywar eldiń ǵamın oılaydı... (Ájiniyaz shayırdıń jańadan tabılǵan shıǵarmaları haqqında)» atamasındaǵı maqalasında shayırdıń shıǵarmaları xalqımız arasınan ele de tabılıp atırǵanlıǵı haqqında sóz etiledi. Mısalı, Xojeli jaǵısı «Vodnik» kóshesinde jasaytuǵın hám Ámiwdáryada shırashı bolıp isleytuǵın Ábilez Berdimuratov degen jas úlken adamnıń qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri menen birge Ájiniyaz shayırdıń burın baspa sózde járiyalanbaǵan bir qansha qosıqları hám ullı shayır haqqında xalıqtıń ańız-áńgimelerin tapsırǵanlıǵın atap ótedi [Baynıyazov, 1979. – 80].

Ilımpaz informator Abdullaziz (qısqartılǵan türk Ábilez – B.Q) ákeşi Berdimuratnıń tiri waqtında Ájiniyaz shayırdıń «Analar», «Qaydasań», «Qońırat biyleri», «Ómirim», «Kórinidi», Ayapbergennıń «Búgin», «Eliwbay» atlı qosıqların, Berdaqnıń ayırım shıǵarmaların kóshirip jazǵan», – dep kórsetedi.

Ádebiyat izertlewshisi K.Allambergenovtıń «Ótkendegi shayırlar aytısı» maqalası járiyalandı. Maqalada avtor tiykarınan qaraqalpaq ádebiyatında aytıs janrınıń rawajlanıwı 2 baǵdarda:

Qaraqalpaq shayırlarınıń ózara aytısı (Berdaq penen Óteshtin, Sarıbay menen Gúlmuratnıń, Seyfulǵabit penen Qazı Máwliktin, Ayapbergen menen Mátennin, Sadıq penen Rahmanbergennin aytısı;

Qaraqalpaq-qazaq shayırlarınıń aytısı (Kúnxoja menen Sherniyazdın, Kúnxoja menen Quderinin, Ájiniyaz benen Qız Meńeshtin, Ájiniyaz benen Rıstı qızdın, Qulımbet penen Abıwbákindin, Altın menen Seydalının, Tınım menen Qulımnın aytısı hám t.b.) – dep bólip úyrenedi). Avtor «Kúnxoja, Ájiniyaz sıyaqlı shayırlar óz tvorchestvosında aytıs janrın ádebiyatlar baylanısın, xalıqlar doslıǵınıń bekkem quralı dárejesine deyin kótergen. Bunı sol dáwirdegi ádebiyatta qaraqalpaq-qazaq shayırları aytıslarınıń massalıq tús alıwı da dálilleydi» [Allambergenov, 1980. – 118], – dep jazadı. Mısalı, Ájiniyaz benen Qız Meńeshtin aytısı tili, syjeti, qurılısı, obraz jasaw usılları jaǵınan jazba ádebiyatnıń qay-qaysı shıǵarmasınan da kem túspeydi. Aytısta klassıq motivtin ótkirliǵı ayqın seziledi. Shayırlar usı klasslıq poziciyadan turıp XIX ásirdegi qaraqalpaq-qazaq xalqınıń turmısına tán real kartinalardı múmkinshiligi bolǵanında anıq kórsetiwge turıadı [Allambergenov, 1980. – 118-119]. Avtor sonın menen birge eki xalıqtın sóz sheberi de aytısta folklorlıq súwretlew usıllarınan dóretiwsılık usılda paydalanıw arqalı real turmıs shınlıǵın kórkem sáwlelendirenligine ayrıqsha itibar qaratadı.

Sonday-aq, izertlewshi B.Qalımbetovtıń «Ájiniyazdın lirıkası» miyneti 1981-jılı «Qaraqalpaqstan» baspasınan óz aldına basılıp shıqtı. Bul miynet Ájiniyaz dóretiwsılıǵın tutas alıp izertlegen tuńǵış miynet esaplanadı. Miynette Ájiniyazdın ómiri, shayırdıń jámiyetlik-siyasiy kózqarası keń túrde arnawlı úyrenilgen. Kitapta Ájiniyazdın ómirbayanına sıpatlama beriwden tisqari shayırdıń jámiyetlik siyasiy kózqarasına keń tallaw jasaladı. Shayır shıǵıs xalıqlarınıń belgili aǵartıwshıları A.Danış hám Abay menen salıstırıp, bul oyshılardıń siyasiy-jámiyetlik kózqarası jaǵınan biri-birine jaqınlıǵı teoriyalıq aspektte analizlengen. Jáne de, bul miynette izertlewshi Ájiniyazdın shıǵıs oyshılaları –Dehleviy, Nawayı, Mashrab, Andalip, Maqtımqulılardıń dóretiwsılıǵın úyrengenligi hám olardaǵı ayırım dástúriy úlgerlerdi dawam ete otırıp, ózine tán novatorlıqqa eriskenligi misallar menen dálillengen [Qalımbetov, 1981].

Ájiniyaz Qosıbay ulınıń ómiri hám dóretiwsılıǵı 1960-1980-jılları I.Saǵıtovtın «Ájiniyaz tvorchestvosın izertlewdiń geypara máselelerine» («Ámiwdárya», №12, 1965), K.Mámбетovtıń «Ájiniyaz hám shıǵıs ádebiyatı» («Jas Leninshi», №88, 1966), K.Mámбетovtıń «Ájiniyazdın qoljazbası» («Ámiwdárya», №5, 1967), A.Pirnazarovtıń «Qız Meńesh penen aytısta Ájiniyazdın folklorlıq usıllardı paydalanıw maqsetleri» (ÓzRIAQf «Xabarshısı», №4, 1968), Q.Baynıyazovtıń «Ájiniyaz shayırdın áwladları» («Jas Leninshi», 15-avgust, 1969), Q.Baynıyazovtıń «Ájiniyaz shayırdın ómiri haqqında ayırım maǵlıwmatlar» («Sovet Qaraqalpaqstanı», №171, 1969), H.Hamidovtıń «Ájiniyazdın jańa qosıqlarınıń qoljazbaları» («Ámiwdárya», №2, 1969),

A.Murtazaevtiń «Ájiniyaz hám shıǵıs ádebiyatındaǵı geypara dástúrler» («Ámiwdárya», №1, 1970), A.Karimovtiń «Ájiniyaz kórkem sóz sheberi» («Ámiwdárya», №3, 1971), Q.Bayniyazovtiń «Ájiniyaz shayırdıń ádebiy ortalıǵı» («Sovet Qaraqalpaqstanı», №258, 1974), H.Hamidovtiń «Ájiniyaz tvorchestvosınıń derekleri» («Ámiwdárya», №8, 1975), H.Hamidovtiń «Ájiniyazdıń jańa qosıqları» («Jas Leninshi», 14-mart, 1975), Q.Bayniyazovtiń «Ájiniyazdıń shawlıǵı – gazetamızdıń birinshi redaktori» («Jetkinshek», 9-12-aprel, 1975), Q.Bayniyazovtiń «Atı qaraqalpaq ellerim bardı» (№81, 1975), Q.Bayniyazovtiń «Ájiniyaz haqqında xalıqtıń ańız-ángimeleri» («Jetkinshek», №66, 1976), Q.Bayniyazovtiń «Ájiniyazdıń qosıqların tereńirek úyreneyik» («Sovet Qaraqalpaqstanı», №152, 1976), A.Paxratdinovtiń «Ájiniyazdıń Qız Meńesh penen aytısı» («Sovet Qaraqalpaqstanı», №121, 1975), K.Mámбетovtiń «Ájiniyaz shıǵarmalarında shıǵıs klassikleriniń dástúrleri» («Ámiwdárya», №7, 1975), Qalimbet, Sultanovtiń «Ájiniyaz poeziyasınıń janrları» («Ámiwdárya», №8, 1975), A.Alimovtiń «Ájiniyazdıń muhabbat lirikası» («Sovet Qaraqalpaqstanı», 13-mart, 1976), B.Qalimbetovtiń «Qaraqalpaq ádebiyatında Ájiniyaz dástúri» (ÓzRIAQf, «Xabarshısı», №1, 1981), A.Murtazaevtiń «Ájiniyaz benen Qız Meńeshitiń aytısı» (ÓzRIAQf «Xabarshısı», №1, 1983), A.Karimovtiń «Ájiniyazdıń jańadan tabılǵan shıǵarmaları» («Ámiwdárya», №9, 1984) atamasındaǵı bir neshe maqalaları kúndelikli baspa sózde hám ilimiy hám ádebiy jurnallarda úziksiz járiyalanıp bardı. Búgingi kúnge shekem shayırdıń mirasları boyınsha kóplep ilimiy miynetler jazıldı hám jazılıp atır. Sonlıqtan, biz bul, kishkene maqalamızda shayırdıń dóretiushiligi boyınsha jazılǵan barlıq monografiyalıq izertlewlerdi, maqalalardı analizlep bolıw múmkinshiligine iye emespiz.Álbette, ilimniń túbi sheksiz bolǵanıday, Ájiniyazdıń dóretiushiligi boyınsha ele de tereńirek izertlewler alıp barıw keshiktiriwge bolmaytuǵın áhmiyetli máselelerdiń biri esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Ájiniyaz. Shıǵarmaları. – Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1975.
2. Hamidov H. Ájiniyazdıń shıǵarmaların qol jazbası // “Ámiwdárya”, 1962, 3-san.
3. Hamidov H. Ájiniyaz shıǵarmaların jańa qoljazbaları // “Ámiwdárya”, 1974, 12-san.
4. Murtazaev A. Ájiniyaz Qosıbay ulınıń ádebiy metodı hám onıń stillik ózgeshelikleri // ÓzRIAQf “Xabarshısı”, 1965, 4-san.
5. Ájiniyaz. Tańlamalı shıǵarmaları. – Nókis, “Qaraqalpaq Mámleket baspası”, 1960.
6. Saǵıtov I. Ájiniyaz qaraqalpaq ádebiyatınıń maqtanıshı // “Ámiwdárya”, 1973, 4-san.
7. Kamalov S. Ájiniyaz shıǵarmalarındaǵı tariyxıy hám etnografiyalıq maǵlıwmatlar // Ámiwdárya, 1976, 10-san.
8. Bayniyazov Q. Ğarip Ziywar eldiń ǵamın oılaydı... (Ájiniyaz shayırdıń jańadan tabılǵan shıǵarmaları haqqında) // “Ámiwdárya”, 1979, 12-san.
9. Allambergenov K. Ótkendegi shayırlar aytısı // “Ámiwdárya”, 1980, 12-san.
10. Qalimbetov B. Ájiniyazdıń lirikası.–Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 1981.

АЖЫНИЯЗДЫН МУРАСЫНА ТААЗИМ...

Акматалиев Абдылдажан

*Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту, академик*

Каракалпак элинин даңктуу уулу Ажынияз Казыбай уулунун ысымы дүйнөлүк адабиятта башкалар менен бир катар аталат. Бекеринен Ажынияздын чыгармалары 250 томдук “Дүйнөлүк адабияттын китепканасынан” орун алып жаткан жок. Ал түркмөндүн улуу акыны Махтумкули Фрагинин, өзбектин улуу акыны Алишер Навоинин, Азербайжан элинин улуу акыны Физулинин, перс акындары Хафиз менен Саадинин жана башкалардын чыгармачылык жактан шакирти боулуп саналат. Мына ошондуктан, чыгармачылык мазмун, тематика жана стилдик окшоштуктар, жанрдык формалар алардын ортосундагы таасирленүүнү көрсөтүп турат. Алсак, Махтумкули Фраги ырларын көбүнчө “мурабба” формасында жазат, башкача айтканда, аааб, вввг уйкаштыктарын колдонсо, Ажынияздын чыгармачылыгына да бул форма мүнөздүү. Бирок, Ажынияз бул формадан тышкары да “мухамес” (“мухаммас”) формасын кеңири пайдаланган экен.

Махтумкули Фраги менен Алишер Навоинин чыгармачылык шакирти дегенибиздин себеби, Ажынияз медреседе окуп, элди көп кыдырып, казак, түркмөн, араб, персид, чагатай тилдерин үйрөнүп, алардын ырларын жатка билген, эл арасында тараткан.

Маалыматтарга караганда ал 16 жашында Алишер Навоинин ырларын көчүрүп жазган экен.

Анын чыгармачылыгынын негизги булагы – бул турмуш. Башынан оор турмушту кечирген, көптү көргөн, элдин арасында болуп, кыйын жашоолоруна күбө болгон. Кунгард көтөрүлүшүнө катышып, туткунга түшүп, оор сыноолорду башынан өткөргөн. Элдин байлардан эзилиши, душмандардын баскынчылыгы, катаалдыгы, аял-балага, чал-кемпирге карабаган жырткычтыгы, айыл-кыштактардын тыптыйпыл болуп, күлү көккө сапырылышы Ажынияздын жүрөгүнө өчпөс так калтырган. Анын ыйын эч ким соорото албайт, көз жашын эч ким аарчий албайт, улам-улам жер которуп кетишин эч ким токтото албайт. Ажынияз – бунтар акын, ички дүйнөсүнүн кебелбестиги, мүнөзүнүн бекемдиги, туруктуулугу, кайраттуулугу анын коркпой, өлүмгө башын байлагандан кайра тартпай ошол мезгилдеги бийликке, душмандарга тайманбас каршылыгы ырларынан ачык-айкын байкалып турат.

Каракалпак элин майдаланбай, уруу-урууга бөлүнбөй биригүүгө чакырат. Ажынияздын ырлары прогрессивдүү идеяларга өтө жыш толгон. Эл намысын коргоого, эл-жерди сүйүүгө, жакшы жашоого умтулууга үндөө идеясы акындын чыгармаларынын эң башкы туу чокусу.

Ажынияз – филооф акын. Башка элдердин акындары сыяктуу эле өлүм-өмүр, кайгы-кубаныч, жарыктык-караңгылык, адамгерчилик-пендечилик, аалам маселелери боюнча да ой толгойт.

Ажынияз – лирик акын. Акындын жан дүйнөсүнүн сезимталдыгы сүйүүнү жана жаратылышты сүрөттөөдөн даана байкалат. Каармандын махабаты таза, ак пейил, тунук, бийик, ыйык. А жаратылыш кооз, сулуу. Ар бир акын Мекенин, анын “алтын” топурагын, жер-суусун кадырлайт, барктайт. Ажынияздын тагдырындагы оорчулуктар махабат сезиминетуш келгенде, ажайып табиятты көргөндө аз болсо да унутулат, ал ошого кубанат, сүйүнөт.

Ошентсе да, акындын жан дүйнөсүндө, менин баамымда, пессимисттик ойлор көбүрөөк басымдуулук кылгандай сезилет: өкүнүү, капалануу, кусалануу, сагынуу...

Ажынияз – каракалпак элинин жана ошондой эле түркмөн, казак боордош элдеринин оозеки чыгармачылыгын жакшы өздөштүргөн, аларга таасирленген. Өзгөчө казак эли менен карым-катышы түз болгондуктан, айтыш жанрына да басым жасаган. Айтыштагы суроолорго так жооп бериши, кайра суроо бериши, айтышып жаткан адамын сөздөн кармай билиши, айтышты логикалык жактан улоо, кеңири маалыматтуулук, ойдун масштабдуулугу, сөздүн көркөмдүгү ж.б. Ажынияздын жогорку деңгээлдеги чеберчилигин көрсөтүп турат.

Ажынияз – каракалпак жазма адабиятынын баштоочусу. Анын чыгармачылыгы адабий тилди калыптандырууда чоң роль ойногон.

Ар бир улуу акындын чыгармачылыгы бир элге эле эмес, жалпы, башка элдерге да таандык болот. Боордош кыргыз элине Ажынияздын ырлары өтө жакын. Бул элдердин жашоо-турмушунун ойлоо аң-сезиминин, каада-салттарынын, үрп-адаттарынын жалпылык окшоштуктарына жана географиялык жакындыгынан (каракалпак казак эли менен чектеш эмеспи, казактардын биз менен чектеш экендигин эске алып жатам) болот.

Биз эми конкреттүү түрдө айрым чыгармаларына токтолуп көрөлү.

“Бозатав” (“Bozataw”) лирикалык каармандын өскөн жери менен коштошуусу, ага болгон

арзуусу, ички дүйнөсүндөгү бугу, муну даана чагылдырылган.

Keter boldıq endi bizler bas alıp,
Xosh, aman bol, bizden qaldın, Bozataw.
Xoshlasalı qara kózge jas alıp,
Xosh, aman bol, bizden qaldın, Bozataw (114-б.).

Joq edim, bar boldım, kámala keldim,
Minip árebi atlar, dáwranlar súrdım,
Nanıńdı kóp jedim, ráhátin kórdım,
Xosh, aman bol, bizden qaldın, Bozataw (116-б.).

Туулган жерден айрылуу каарман үчүн өтө оор, аянычтуу. Ал жөн эле кетип кала албайт, бардыгын эстейт.

“Эр жигит башына иш түшсө да” аны көтөрө билүүгө чакырат. Душмандар кырды, жойду, сойду, бирок ар-намысты сактоо, эл-жерди коргоо ырдын негизги лейтмотивин түзөт. Бул ырды каракалпак элинин башынан кечирген тарыхы катары бааласа да болот.

Ал эми “Энелер” (“Analar”) деген ыры “көп азапты башынан кечирген”, адилетсиз заманга туш келген, жетим-жесирди көтөргөн, көз жашты төккөн мээримдүү энелерди даңктайт.

Analar, yıǵlamań kóz jastı tókip,
Kózindi yashlatıp, baǵrıńdı sókip,
Qayǵı-hásiret bilen hám narday shókip,
Jolga qarap, ǵam shekpeńiz, analar (122-б.).

Aǵash korki bolır gul ham japıraq,
Adam kórki-ráwisi – perzent, baq,
Yalganshıda óter boldın sıńıp saq,
Dúnyanıń gúli hám kórki analar (126-б.).

Ажынияздын “Көңүлүм менин” (“-----”) деген ырында табият бири-бирисиз кызыксыз, бири-бирин толуктап, кооздоп турары ачык сүрөттөлөт.

Ashıq – yarsız, búlbıl – gúlsız,
Kiyik – shólsız, sona – kólsız (130-б.).

Акындын жүрөгү бардык нерселерди жакын кабыл алат. “Сел болот” (“Sel boladı”) ыры дарт, армандан, күйүттөн жан дүйнөсүнө караңгылык каптап, көз жашы сел болорун чагылдырат.

Dártım artar dámbe dámdın,
Qutılmadım hárgiz ǵamdın,
Mádát istep, allam, sendin,
Kózde yashım sel boladı (134-б.).

Ажынияздын эл-жерин сагынган кусалык ырын “Бар бекен” (“Bar meken”) деген чыгармасынан окуйбуз. “Элимди көрөр күн келер бекен” – деп тилейт, самайт. Акындын ички сезими туйлайт, ошол күн бир күн келерине үмүттөнөт.

Өмүр-өлүм темасы “Fanıy sendan” ырында козголот. Дүйнөдө баары өтөт, өзгөрөт, жок болот, – дейт. Ал Махтумкули арман менен, Фирдоуси отуз беш жыл дастан жазган менен, Физули жана башкалар өттү дейт.

“Болбос” (“Bolmas”) ыры – жамандык менен жакшылыктын ортосундагы айырмачылыкты көрсөтүү болуп саналат. Адам жакшы менен жаманды айырмалап билиши керек, жакшыдан тарбия алып, жамандан алыс болуш керектиги айтылат.

Yaqshınıń bir sózi máwánat tajı,
Yamannıń bir sózi záhárdin ashshı,
Gosh yigit dunyanıń bolsa qallahı,
Ol jigit úyinde mehmanı bolmas.

Yamana soz aytsań baqar iziná

Qulaq tutmaz hárgiz adam sóziná,
Besh-on kishi kán kórinur kóziná,
Yamannıń mehmangá húrmáti bolmas (320-б.)

“Өтөрсүң”, “Армандуу дүнүйө” деген философиялык ырлары кыргыздын Токтогул, Жеңижок сыяктуу акындарынын ырларына аябай үндөш болуп турат. “Киерге тон жок, минерге ат жок, Асманга учарга канат жок”, “Бул дүйнөнүн иши өлгөнчө бүтпөс, Калдың жүрөгүмдө, арман ай дүйнө”, “Арман менен бул дүйнөдөн өтөрсүң”, “Арман менен кайгыланып өтөрсүң” – дейт Ажынияз.

“Ажынияз менен Кыз Менештин айтышы” кыргыздардын кыз-жигиттин айтышындагы мазмунга окшоп кетет. Айтышкандар бири-бирин сындашат, тийишет, кайра жарашат, талашат, тамашалашат. Айтыш өтө көркөмдүү чыккан.

Ajiniyaz:

Toy bolsa qızıl tondı kiyermiseń,
Otına ashıqlıqtıń kúyermiseń.
Jılım qoy, jasım qırqta, arıw Meńesh,
Jasım sorap sen maǵan tiyermiseń?

Menes:

Xojeke, jasıń qırqta, jılıń qoydı,
Dúnyanıń qızıǵı tek ayt ben toydı,
Men saǵan tiyer edim, shınım menen,
Birewge áke-sheshem berip qoydı. (412-б.)

Жыйынтыктап айтканда, каракалпак элинин улуу акыны Ажынияз Косыбай уулу өзүнүн чыгармалары менен дүйнөлүк адабиятты байыткан. Акындын мурасына таазим кылабыз.

ÁJINIYAZ MIYRASLARÍNÍN IZERTLENIWI

Bekbergenova Z.U.

*Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası*

Ózbekstan qaharmanı, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırları Ibrayım Yusupovtıń sózi menen aytqanda «Ájiniyaz qaraqalpaq xalqınıń kórkem sana-seziminde oǵada tereń iz qaldırǵan shayırlardan boldı... Ájiniyazdıń watanshılıǵı menen gumanistligi, shayırlıq mádeniyatındaǵı oqımshılıq, onı óz zamanlasları arasında ózgeshe bir tóbe etip kórsetip turadı. «Bul dúnyanıń kórki adam balası», «Jer hám el bilendur, el hám jer bilen» degen eki jol qosıǵı Ájiniyazdıń pútkil shayırlıq miyrasına epigraf bolar edi» [3, 6]. Ullı sóz sheberi baha bergenindey, Ájiniyaz shıǵarmalarına bolǵan qızıǵıwshılıq hám olardı xalıq arasınan jıynaw, baspadan shıǵarıw hám ilimiy aylanısqa túsiriw isleri ótken XX ásirdeń 1930-jıllarınan baslap qolǵa alınǵan bolsa, 1960-80-jıllarǵa kelip, shayırlar shıǵarmalarınń ideya-tematikalıq, janrlıq-stillik hám poetikalıq ózgeshekleri ilimpazlarımız tárepinen hár qıylı aspektlerde úyrenile basladı.

Bul miynetler dáslep ádebiy-filologiyalıq baǵdarda alıp barılǵan bolsa, sońınan pedagogikalıq, lingvistikalıq, filosofiyalıq oy-pikirler menen kózqaraslardıń hám de usı baǵdardaǵı ilimiy miynetlerdiń payda bolıwına túrtki jasadı. Usı izertlewlerdiń tiykarında qaraqalpaq gumanitar ilimleri tarawında Ájiniyaztanıw ilimi qalıplesti.

Álbette, basqa klassik shayırlarımızdıń qatarında Ájiniyazdıń dóretpeleri de biziń dáwirimizge tolıǵı menen jazba túrde jetip kelmegenligi málim. Ótken XX ásirdeń 30-jıllarınan baslap xalıq awızeki miyrasları menen birgelikte klassikalıq ádebiyatımızdıń wákilleri Berdaq, Kúnxoja, Ájiniyaz, Omar, Ótesh, Gúlmurat, Sarıbay h.t.b. shayırdıń shıǵarmaların xalıq arasınan jıynawǵa belgili alımlar N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, N.Japaqovlar menen birge S.Máwlenov hám Sh.Xojaniyazovlardıń Qaraqalpaqstanńın arqa rayonlarınan jalań ayaq jar keship, payıw-piyada júrip, xalıq awızınan jazıp alıp, OzRIAQ filialı fundamental kitapxana arxivine tapsırǵanlıǵı atap ótıledi [20, 62; 8]. Filologiya ilimleriniń doktorı, professor I.Saǵıytov: «Házirgi waqıtta Ózbekstan Ilimler akademiyasınıń Qaraqalpaqstan filialınıń (házirgi bólimniń) kitapxana fondında Ájiniyazdıń xalıq arasınan jıynalǵan 80 nen aslam shıǵarmalarınń qoljazbaları bar. Olardıń bir qanshalrı ayırım toplam bolıp basılıp shıqtı» [32,139], – degen maǵlıwmat beredi. Házirgi dáwirge shekem Ájiniyaz Qosıbay ulınıń dóretpeleri bir neshe mártebe (1949, 1960, 1961, 1965, 1975, 1988, 1994, 2014) toplam bolıp basılıp shıqtı. Al, saylandı shıǵarmalarınń ayırım úlgerileri rus, ózbek, qazaq, gruzin tillerine awdarılıp basıldı. Shayırdıń shıǵarmalarınń birinshi toplamı Qaraqalpaq ekonomika hám mádeniyat ilim-izertlew instituti (házirgi Qaraqalpaq gumanitar ilim-izertlew instituti) xızmetkerleri tárepinen tayarlanıp, 20 ǵa jaqın qosıqları kirgizilip, 1949-jılı basılıp shıǵadı. Shayırlar shıǵarmalarınń ekinshi ret 1960-jılı basılıp shıqqan toplamında 80 nen aslam qosıqlar orın alıp, olardıń ayırımları Ájiniyazǵa tiyisli bolmay jańılıs kirgizilgenligi sebepli, bul kemshilikler dúzetilip, 1961-jılǵı toplamında shayırdıń jańadan tabılǵan jıǵırmadan aslam qosıqları kirgizilip, qayta basılıp shıqqanlıǵı ilimpazlar tárepinen atap ótıledi [32,139-140]. Shayırdıń 1965-jılǵı toplamına alǵı sóz jazǵan I.Saǵıytov: «Ájiniyaz shıǵarmalarınń tili, stili, forması Kúnxoja, Berdaq shıǵarmalarına qaraǵanda ózgeshe, ayrıqsha» [2,7], – dep bahalawda shayırlar poeziyasınıń ideya-tematikalıq, formalıq, stillik, tillik hám kórkemlik ózgesheliklerin esapqa alıp pikir bildiredi. Ájiniyazdıń ómiri hám dóretilshiligi boyınsha eń dáslep kilerden bolıp pikir bildiriwshilerdiń qatarında N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, I.Saǵıytov, N.Japaqovlar atap ótsek boladı. Misalı, N.Dáwqaraevtıń «Ájiniyaz tvorchestvosına qısqa xarakteristika» («Qaraqalpaq ádebiyatı hám iskusstvosı», №3, 1939, 37-61-bb.), Q.Ayımbetov hám O.Kojurovtıń «Qaraqalpaq ádebiyatınıń túrleri» («Qaraqalpaq ádebiyatı hám iskusstvosı», №№ 4, 5, 6, 7. 1939) ilimiy maqalaları menen Nájim Dáwqaraevtıń 1946-jılı jaqlanǵan «Revolyciyadan burınǵı qaraqalpaq klassikleriniń dóretpeleri» degen temadaǵı kandidatlıq dissertaciyasınıń ayırım bólimlerinde Ájiniyaz benen Berdaqtıń shıǵarmaları dáslep kilerden bolıp ilimiy aylanısqa túsirildi. Alım óz izertlewlerinde «Ájiniyazdıń shıǵarmalarınń kórkemlik tili de XIX ásirde jasaǵan basqa shayırlardıń shıǵarmalarınan bólek turadı. Eń aldı menen onıń shıǵarmalarında basqa shayırlarda gezlespeytuǵın túrli teńewler, awıstırıw, sıpatlaw, keyiplewler, obrazlı sóylemler kóp gezlesedi. Onıń epitetleri oǵada sulıw hám názik keledi. Onda turpayı teńewler, epitetler gezlespeydi» (87-b.), – dep shayırlar shıǵarmalarındaǵı «Qara kóz, qıpsha bel yuzleri gúl kibi, kózleri – mástan, kirpigi – oq, qashları – káman, yuzları – qırmızı, almadek pisken, misli máwıj urǵan dáryaday, qálem qas, júzi on tórt kúnlik mahu – anwari, tisleri – hinjiw – marjan, aq júzi kesheni aylar minawwar, baǵ ishinde qızıl gúldey dolanıw, júrişı misalı ǵuba ǵaz h.t.b. ne bir tamasha súwretlewlerdi qollanǵanlıǵına ayrıqsha dıqqat awdaradı. «Ájiniyaz XIX-ásirde qaraqalpaq poeziyasına mazmun jaǵınan da, til, stil ádebiy texnika (qosıq qurılısı – B.Z.) jaǵınan da jańa jol, jańa iz saldı. Ájiniyazdıń ádebiy jolı ózinen keyingi kóp shayırlarǵa úlgi boldı» [10,88], – dep joqarı baha beredi.

1960-jıllarǵa kelip, baspa sózde belgili alımlar I.T.Saǵıytov, Q.Maqsetov, A.Murtazaev, A.Karimov,

K.Sultanovlar ózleriniń Ájiniyaz haqqındaǵı maqalaları menen kórine basladı. Ájiniyaz qoljazbaları haqqında H.Hamidov, A.Berdimuratov, K.Mámбетov óziniń dáslepki pikirlerin bildirdi. Xalıq shayırı Tilewbergen Jumamuratovtıń «Ájiniyazdıń altın ǵáziyesine kir shalmasın» [15], – degen atamadaǵı kólemli maqalası járiyalandı. K.Mámбетovtıń «Qaraqalpaq ádebiyatında Shıǵıs klassikleri dástúrleri» (1968-jıl) temasındaǵı kandidatlıq dissertaciyasında bolsa Ájiniyaz poeziyasındaǵı Nawayı, Fizuliy hám Maqtımqulı dástúrleri qálemge alındı.

Degen menen, bul dáwirde de Ájiniyaz haqqında arnawlı monografiyalar jazılǵan joq. Professor Qallı Ayımbetov «Xalıq danalıǵı» miynetiniń «Revolyciyaǵa deyingi qaraqalpaq xalıq shayırları» bóliminde Ájiniyazdıń ómiri hám dóretiwshiligine qısqasha toqtap ótip «Ájiniyaz zamanındaǵı shayırlardan anaǵurlım joqarı turadı hám kóp ózgesheligi bar», – dep atap ótiw menen shayır poeziyasındaǵı usı ózgeshelikti «Ájiniyaz ózi jasaǵan zamandaǵı shıǵıs ádebiyatı klassikleriniń shıǵarmalarınan úlgi alıp, qaraqalpaq qosıq qurılısında muxammesler jańa metrikasın (ólshemin – B.Z.) payda etti. Ol ózi jasaǵan dáwirdegi xalıq ómirin jaqsı bilgen, xalıq penen birge jasaǵan, sol dáwirdegi shayırlardıń eń bilimli, diapozonı keń mádeniyatlı adam bolǵan. Ataqlı shayır Berdaq «Esittim Ájiniyaz sózin» dep Ájiniyazǵa húrmet penen qaraydı hám onı ustazlar qatarında kóredi. Ájiniyaz xalıq shayırı, xalıq jırshısı, jazba ádebiyatıń wákili hám kompozitor, xosh hawaz adam bolǵan» [1,191-192], – dep shayırdıń talantı hám dóretiwshiliginiń ráńbärenligi menen jańashılıǵına unamlı baha beredi.

Akademik Marat Nurmuhamedovtıń miynetlerinde de Ájiniyaz shayırdıń dóretpeleri dıqkattan shette qalmadı. Alımńıń «Ájiniyaz – názik lirik shayır hám ádebiyattaǵı úlken sociallıq shıǵarmaların avtorı» [24,63], – degen pikirlerinen de shayırdıń bir qatar lirikalıq qosıqları menen birgelikte «Bozataw» tariyxıy poeması waqıyalarında el-jurt, ana Watan tuyǵısı, saǵınış, ayralıq, muhabbat h.t.b. temaları shıǵıs poeziyasına tán ráńbären kórkem súwretlewler tereń lirizm menen suwǵarılǵanlıǵın názerde tutqanlıǵı ayqın sezilip turadı. Qaraqalpaq ádebiyatında realizm máseleleri menen shuǵıllanǵan belgili ádebiyat izertlewshisi N.Japaqovtıń izertlewlerinde de Ájiniyaz dóretpelerine keń orn berildi. Alım «shayır shıǵarmalarındaǵı oraylıq tema, birinshiden, adam haqqındaǵı filosofiyalıq oy-pikirlerinde jámlestirip berilgenligin, ekinshiden, adamnıń tazalıǵı, etika, moralı, ulıwma adamnıń jaqsı adamgershilik qásiyetleri menen usıǵan qarama-qarsı keletuǵın minez-qulıqlardı ashıq realistik penen sáwlelendirenligi haqqında pikir júritedi» [13,95-96].

Ájiniyazdıń dóretpelerin xalıq arasınan jıynawda hám baspaǵa tayarlap izertlewde hár qıylı taraw wákılleri belsene aralasqanlıǵı málim. Solardıń qatarında tilshi alım Husnitdin Hámidov «Ájiniyazdıń shıǵarmaların qol jazbası» («Ámiwdárıya» jurnalı, №3, 1962) degen atamadaǵı maqalasında 1962-jılı avgust ayında Shımbay rayonınıń, 1-may awılı aymaǵında eski bir meshitke barıp úyilip atırǵan góne arab jazıwındaǵı kitaplardı aqtarıp otırıp, XIX ásirde ómir sürgen ataqlı lirik shayır Ájiniyaz Qosıbay ulınıń qosıqlarınıń fotokopiyası tabılǵanlıǵın xabarlaǵan. Maqala avtorı tabılǵan qoljazbada shayırdıń óziniń 20 ǵa jaqın qosıqları bar ekenligin, qol jazbanıń Ájiniyaz shayırga tiyisli ekenligin dálillewshi bizge belgili «Quba qus», «Bolarma», «Yol bolsın», «Bir janan», «Ayrılsa» qosıqları menen birge usı waqıtqa shekem (1960-jıllarǵa shekem – B.Z.) bizge belgili bolmaǵan «Keldi», «Bolmas», «Endi», «Bolajaqsan», «Bolar», «Meńzer», «Ishında», «Qádirinen», «Dildarım», «Xabarın sorayın dildardıń kimnen?», «Óleń», «Netmek kerek», «Oyan» sıyaqlı qosıqları haqqında maǵlıwmat berip, bul qosıqlardıń ideya-tematikası haqqında da sóz etedi. Jáne de, usı ilimpazdıń avtorlıǵında «Ájiniyaz shıǵarmaların jańa qoljazbaları» («Ámiwdárıya» jurnalı, №12, 1974) degen atamadaǵı maqalası basılıp shıqtı. Avtor bul maqalasında sońǵı on jılıqlarda (1960-70-jıllar názerde tutılǵan – B.Z.) shayırdıń miyrasları arab grafikasındaǵı qoljazba túrinde kóplep tabılıp atırǵanlıǵın jazadı (114-bet). H.Hámidov sońǵı monografiyalıq izertlewlerinde [35;36] de basqa da klassik shayırlar menen birge Ájiniyazdıń shıǵarmaların tillik hám ádebiy-kórkemlik baǵdarda alıp bardı. Demek, bul maǵlıwmatlar, shayırdıń dóretpeleriniń 1970-jıllarǵa shekem xalıq arasınan tabılıp, hár qıylı aspektlerde úyreniliwge tiykar bolǵanlıǵın ańlatadı.

Hár bir shayırdıń dóretiwshilik jaqtan ósip rawajlanıwına olar jasaǵan tariyxıy sharayat penen sociallıq turmıs ortalıǵı áhmiyetli rol atqaradı. Klassikalıq ádebiyatı izertlewshi alım Aydar Murtazaevtıń «Ájiniyaz Qosıbay ulınıń ádebiy metodu hám onıń stillik ózgeshelikleri» (ÖzRIAQB «Xabarshısı» jurnalı, №4, 1965) degen atamadaǵı maqalasında Berdaq penen Ájiniyazdıń dóretiwshilik talantın biri-birinen kemitpegen halda salıstırıp bahalawǵa umtılǵan. Mısalı: «Ájiniyaz Kúnxoja, Berdaqlar menen jasaǵan tariyxıy dáwiri jaqın bolǵan menen onıń ózine tán konkret jámiyetlik tariyxıy sredası (ortalıǵı) boldı. Ájiniyaz dáslep eski awıllıq mekteplerde oqıp sawat ashqannan keyin, óz bilimin Xiywadaǵı SHERǵazı xannıń medresesinde oqıp tereńlestirgen» (77-b.). Bul haqqında klassik ádebiyatı izertlewshi alım B.Ismaylov ta Ájiniyazdıń «Tańlamalı shıǵarmaları» nıń alǵı sózinde «Solay etip, óz zamanına ılayıq, óz elindegi ilim dárejesindegi oǵada bilimli adam bolǵan» (QQMB, 1960-jıl, 5-b.), – dep jazadı. Usı pikirlerden kelip shıǵıp, izertlewshi A.Murtazaev: «Shayırdıń tili, stili, ádebiy metodlarında shıǵıs xalıqlarınıń ádebiy miyraslarınń úlgeri anıq seziledi. Onıń shıǵarmalarında Shıǵıs xalıqları ádebiyatındaǵı eń iri unamlı figuralar - Farhad-Shiyrin, Láyli-Májnun, Yusip-Zúleyha, Shasánem, Zúhra-Tahirlardıń atların jiıy ushıratamız. Bunnan taǵda, onıń Fizuliy, Nawayı, Ferdawsıy, Saadiy, Hafız, Maqtımqulı usaǵan Shıǵıs klassik ádebiyatınıń iri wákıllerin tereń bilgenligi, olardan

ýyrenenligi seziledi. Ajiniyazdı Berdaq penen salıstırǵanda onıń shıǵarmalarında lirizmniń, muzikalılıqtıń hám romantikalıq elementlerdiń basım keliwine, birinshiden joqarıdaǵıday konker ortalıq jaǵdaylar sebep bolsa, ekinshiden, shayırdıń Shıǵıs xalıqlarınıń folklorlıq shıǵarmaların tereń bilip, solardıń úlgisinde qosıqlar dóretiwi sebep boldı» (77-b.), – degen pikir bildiredi. Izertlewshi Ajiniyaz shıǵarmalarındaǵı obrazlı súwretlewlerdi xalıq dástanları tekstleri menen salıstıra otırıp: «Shayırdıń jasaǵan obrazları qıyalıy obrazlar emes, ol óziniń kóz aldındaǵı real jigit-qızlardı ǵana táripleydi. Biraq, olardıń obrazların poeziyalıq qatarlarda shayırlıq yosh penen jasadı» (78-b.), – dep ondaǵı realistlik súwretlewlerge ayırıqsha itibar qaratadı. Ilimpaz shayırdıń ayırım lirikalıq qosıqlarındaǵı lirizmniń hám «Bozataw» poemasındaǵı tariyxıy waqıyalardı súwretlewdegi sheberliklerin stillik ózgesheligi sıpatında kórsetedi.

Professor Qabil Maqsetovtıń bir qatar maqalaları menen xalıq awızeki ádebiyatı boyınsha izertlewlerinde Ajiniyazdıń dóretpeleri haqqında bahalı pikirlerdi ushıratamız. Mısalı «Joqarı bilimlilik Ajiniyazdıń tvorchestvosında xalıq poeziyasınıń tradiciyaların biykarlamadı, onı qanday da bir jańa, xalıqqa túsiniqsiz usıl tabıwǵa májbúrlemedi, al qaraqalpaq xalıq poeziyasın jetilistiriwge, oǵan shın mánisinde jazba, ádebiy xarakter beriwge tiykar saldı. Sonlıqtan kitabıy, jazba baǵdarǵa beyimlilik Ajiniyaz poeziyasınıń xarakterli belgilerin qurap turadı. Ajiniyazdıń kitabıy, jazba jolı óz dáwiriniń shayırları menen salıstırǵanda kópshilik xalıqqa túsiniqliligi menen ayrılıp turadı. Usı ózgesheligi menen ol Munis, Agahiy shıǵarmaları menen Maqtımqulı, Mollanpes shıǵarmalarınıń ırǵaǵına jaqın jazadı» [21, 67-68] – dep bahalaydı.

Qaraqalpaq klassik shayırlarınıń dóretywshiligin izertlewshilerdiń biri, belgili ádebiyatshı Artıq Karimovtıń maqalaları menen izertlewlerinde de Ajiniyaz shıǵarmaları hár tárepleme tereń úyrenildi. Ilimpaz «Ajiniyaz hám Maqtımqulı» maqalasında eki dáwirde jasaǵan qaraqalpaq hám túrkmen klassik shayırlarınıń óz ara ruwıy jaqınlıqların salıstırmalı ráwishte keń tárizde sóz etken bolsa, «Ajiniyaz hám XVIII ásirdiń aqırı XIX ásirdiń basındaǵı túrkmen shayırları» [16, 91-149] maqalasında da Ajiniyazdıń Maqtımqulıdan keyingi túrkmen shayırları SHEydayı, Maǵrupı, Seydi, Kemine, Zelili, Talıbı, Shábende hám Mollanpes, Ğaripniyaz h.t.basqalardıń dóretywshiligi menen de jaqınnan tanı bolǵanlıǵın ideya-tematikalıq, janrlıq hám kórkemlik jaqtan hár tárepleme salıstırmalı izertlegen.

Ajiniyazdıń ómiri hám dóretywshiligi boyınsha oǵada jemisli miynet etken alımlardıń qatarında filologiya ilimleriniń doktorı Qırıqbay Bayniyazovtı ayırıqsha atap ótsek boladı. Alımnıń kúndelikli gazeta-jurnal betlerinde járiyalanǵan 30 ǵa jaqın ilimiy maqalaları [28, 10-11] menen «Qosıqtıń kúshi» miynetindegi Ajiniyaz shayır haqqındaǵı oy-pikirleri, shıǵarmalarınıń basılıwı hám izertleniw jaǵdayları, shayırdıń ómiri haqqında bazı bir maǵlıwmatlar, ádebiy ortalıǵı, shıǵarmalarınıń ideyalıq-kórkemlik ózgeshelik-leri, shıǵarmalarınıń jańa qol jazbası hám burın baspa sózde járiyalanbaǵan qosıqları haqqında bay maǵlıwmatlardı ortaǵa qoyıwı menen oǵada áhmiyetli orın iyeledi. Ilimpaz Ajiniyazdıń túrkmen shayırları Mollanpes, Sheydayı, Ğaripniyaz, ózbek shayırı Kámil Xorezmiy, qazaq aqınları Sherniyaz hám Qız Meńesh penen ushırasıp aytısqa túskenligi onıń dańqın kóp jerlerge tanıtıw menen birge shayırdıń qaraqalpaq, ózbek, túrkmen, qazaq ádebiyatı nusqaların jetik ózlestiriwi, tuwısqan xalıqlardıń kórkem shıǵarmaların qaraqalpaq tiline sheber awdarıwı, birinshiden, Ajiniyaz poeziyasınıń ideyalıq-kórkemlik belgilerin bayıtısa, ekinshiden, qaraqalpaq klassikalıq poeziyasın qońsılaxalıqlar ádebiyatlarınıń úlgerileri esabınan taǵı da alǵa rawajlandırdı, úshinshiden, qaraqalpaq shayırları menen basqa milletler ádebiyatlarınıń kórnekli wákilleri arasında tvorchestvolıq baylanıslardı jańa basqıshqa kóterdi. Solay etip, Ajiniyaz shayırdıń turmıs shınlıǵın durıs súwretleytuǵın ájayıp lirikalıq qosıqları hám «Bozataw» poeması sol dáwirdiń ádebiy ortalıǵı menen tıǵız baylanısta dóretildi» [7,53] – degen pikirlerdi bildiredi.

1970-jıllarǵa kelip qaraqalpaq ádebiyatın izertlewshi ilimpazlardıń aldında basqa klassik shayırlar menen bir qatarda Ajiniyazdıń shayırlıq sheberligin anıqlaw máselesi kóndeleń qoyıladı. Usınday mashqalalı másele sheshiwge sol dáwirlerde jas ádebiyatshı alım Abdikerim Pirnazarov dáslepki kilerden bolıp qol urıp, óz izertlewini «Ajiniyazdıń sheberligi» máselesine quradı. Alım «Masterstvo Ajiniyaza» [29] hám «Abdikerim Pirnazarovtıń Ajiniyaztanıw ilimi» [30] miynetlerinde Ajiniyazdıń qaraqalpaq poeziyası tariyxındaǵı tutqan ornı shayırdıń tábiyǵıy talantı átirapında bahalanıp, onıń saǵaları úsh nárseden; Shıǵıs klassikleriniń poetikalıq dástúrlerinen, xalıq awızeki ádebiyatınan, sonday-aq, ózine shekemgi, óz dáwirindegi shayırlardıń shıǵarmalarınıń eń úlgili tásirlerinen baslanatuǵınlıǵın atap ótedi. Ilimpaz Ajiniyaz shıǵarmalarındaǵı arab-parsı sóz qatlamlarında qollanıw órisine, sonday-aq bazıbir qaraqalpaq hám basqada túrkiy sózlerdiń sál ózgertilgen formada kóriniwlerine tallaw jasay otırıp, olar qosıq qatarlarınıń muzikalılıǵın bayıtatuǵınlıǵın sesler garmoniyasına, jaǵımlı hawazlıqqa zıyanınıń tiyǵızbeytuǵının durıs kórsetedi hám Ajiniyaz Qosıbay ulınıń izinde qaldırǵan bay miyrasların, ismin-jismin uluǵlawshı «Ajiniyazdıń uluǵlıǵı da sonda, ol ózi qol bergen uluǵların, ustazların jolın dawam ettirdi hám joqarı nátiye taptı», «Ajiniyaz pútkil dúnyadaǵı ozıq oyı, hasıl adamlar menen qatar turadı», «Ajiniyaz til-zıbanına bergen adam edi», «Ajiniyaz ádebiyatımızdıń Bayteregi!», «Qaraqalpaq poeziyasınıń pırwazı Ajiniyazdan baslandı» [30, 25; 45; 59; 61;124], – dep joqarı bahalawları arqalı shayır poeziyasınıń ulılıǵı menen biyikligin anıq kórsetip bere aldı.

Shayır shıǵarmaları boyınsha jáne bir qunlı monografiyalıq miynetin avtorı Bayekesh Qalimbetov boldı. Ol «Ajiniyaz lirikası» degen temada kandidatlıq dissertaciyasını jaqladı. Alımın bul monografiyasında shayırdın Shıǵıs xalıqlarının belgili aǵartıwshıları Axmed Donish hám Abaydın jámiyetlik-socialıq kózqarasları menen ózara jaqınlıqları, jáne de, Shıǵıs klassikalıq ádebiyatının belgili wákilleri: Xısıraw Dexlaviy, Rudakiy, A.Nawayı, Mashrab, Andalip hám Maqtumqulınıń shıǵarmaları menen salıstırmalı izertlenip, olardıń Ajiniyazdın shıǵarmalarına dóretiwshilik tásiiri hám ideyalıq jaqınlıqları sóz etildi. Ásirese, izertlewshiniń bul miynetinde Ajiniyazdın lirikalıq qosıqlarında troplardıń metafora, sinekdoxa, teńew, metonimiya sıyaqlı túrlerin, ırǵaq hám uyqaslardı qollanıwdaǵı ózine tán ózgesheliklerin hár tárepleme úyrengenligi menen áhmiyetli.

Ajiniyazdın dóretiwshiligi ráń-báreń tematikaǵa bay bolıp, pedagog alım Ó.Álewovtıń «Ajiniyazdın aǵartıwshılıq oyları» (Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1982) miynetinde Ajiniyazdın miyrasları jámiyetlik-filosofiyalıq, etikalıq, pedogogikalıq hám estetikalıq kózqaraslar tiykarında úyrenildi. Ásirese, Ajiniyazdın aǵartıwshılıq kózqaraslarında ádebiyat hám muzikanıń jámiyettegi roli, kórkem sóz óneriniń ózine tán dóretiliw principleri, onıń xalıq mápi ushın gúresiwe ótkir qural bolıp, adamlardı ruwhıy jaqtan jigerlendirip, zulımlıq penen nadanlıqqa qarsı gúresiwe shaqıratuǵınlıǵı haqqındaǵı tálim-tárbiyalıq oy-pikirleri talqılانған. K.Allambergenovtıń «Qaraqalpaq ádebiyatında aytıs» (Janrdın ózinsheligi, rawajlanıw jolları), (Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1989) monografiyasınıń «Doslıq» aytısı bóliminde Ajiniyazdın Qız Meńesh penen aytısı talqıǵa alınadı.

Klassikalıq ádebiyatımız wákilleri, sonıń ishinde Berdaq shayırdın dóretpeleri boyınsha qunlı miynetlerdin avtorı, ádebiyatshı Aydar Murtazaevtıń «Shayırdın muhabbatı» monografiyasında Ajiniyazdın ómiri hám dóretpelerin, onıń filosofiyalıq, siyasiy-jámiyetlik kózqarasların, muhabbat, tuwılǵan el tuwralı jazılǵan qosıqların tallawǵa, shayırdın ádebiy ortalıǵı hám qosıqlarına basqa da klassikalıq shayırlarımız benen shıǵıs klassikalıq poeziyasınıń tásiiri máselelerin anıqlawǵa baǵdarlandı. Ásirese, bul miynette shayırdın lirikalıq qosıqlardı jazıwdaǵı sheberligi, aruz ólshemindegi shıǵarmaları, «Bozataw» poemasınıń janrlıq ózgesheligi hám dúzilisi, Qız Meńesh penen aytısı keń mazmunda sóz etiledi. Ilimpaz shayırdın pütün dóretiwshiligine tán bolǵan ózgeshelikti «Ajiniyaz Qosıbay ulı poeziyada insandı júda joqarı sanadı, onıń jan dúnyasına, aqıl-parasatına, pazyletine, kónil sarayına sheksiz muhabbat darıttı» [23,117-118], – degen pikirleri menen dálilleydi. Haqıyqatında da, shayır insaniyattın ruwhıy dúnyasındaǵı quramalı qubılıslardı kórkemlik penen sawlelendiriwde poetikalıq sóz hám sóz dizbeklerinen sheberlik penen paydalandı. Sonıń menen birge alım bul monografiyada «Ajiniyaz oǵada originallıqqa iye shayır. Ol Kúnshıǵısta dástúr bolǵan kitabıy kórkem tildin sheberi. Shayır olardı sol gezdin (ózi jasaǵan dáwirdegi – B.Z) qaraqalpaq oqıwshısınıń kórkem oylaw, túsiniw qábiyetine muwapıq islete bilgen, óz dáwiriniń birinshi shayırı» [23,117], – dep oǵada joqarı bahalaydı.

Gárezsizlik jıllarına kelip shayır shıǵarmaları jańa ilimiy-teoriyalıq baǵdarlarda izertlene basladı. Qalimbet Sultanovtıń Ajiniyazdın ómiri hám dóretiwshiligine arnalǵan izertlewlerinde shayır shıǵarmalarına mazmunlıq, tematikalıq hám janrlıq tárepten qatnas jasaǵanlıǵın mınanday pikirlerinen kóriwimizge boladı: «Shayır jasaǵan dáwirin poeziyalıq shıǵarmaların bir-biri menen salıstırıp qaraǵanımda, barlıǵına tán qásiyet – muzikalılıǵı bolıp keledi. Bul dástanlarda, xalıq qosıqlarında, tarixyı jırlarda kóp gezlesedi. Ajiniyazdın shıǵarmaları da sonday. Onıń muxammesi, tórtlik, arnaw usaǵan shıǵarmalarında muzikalılıq basım. Bul jagınan Ajiniyazdın shıǵarmalarınń saǵası folklorlıq shıǵarmalar menen birge Nawayı, Maqtumqulılardıń, ózinen burınǵı qaraqalpaq ádebiyatı klassikleriniń shıǵarmaları menen bir únles bolıp keledi... Shayırdın 1960, 1965, 1975-jıllardaǵı shıqqan toplamlarında shıǵarmaları mazmun jagınan qarap otırǵanımda 40 qa jaqın qosıqtın arnaw ekenligin kóriwge boladı. Qalǵanları rubayat, muxammes, tórtlik, kúndelikli turmısına baylanıslı jazılǵan shıǵarmalar bolıp tabıladı» [34,22-23]. Usı jıllardaǵı Ajiniyaztanıw boyınsha alıp barılǵan ilimiy izertlewlerdin qatarında professor Kamal Mámбетovtıń «Ajiniyaz» (1994) ilimiy ocherki belgili orın iyeledi. Alımın bul miyneti Ajiniyazdın 170 jıllıq yubileiyine arnap jazılıp, onda shayır dóretpelerine jańasha kózqarasta poetikalıq tallawlar jasaladı. Ilimpaz shayır lirikasını tiykarınan ideya-tematikasına qaray otırıp: 1. Watan teması hám óz dáwirine kózqaras; 2. Filosofiyalıq lirika; 3. Didaktikalıq lirika; 4. Muhabbat lirikaları, dep bólip izertlese, shayırdın liro-epikalıq shıǵarmaları bolǵan «Bozataw» poemasını, «Qız Meńesh penen aytısı»n hám de Ajiniyazdın jańadan tabılǵan shıǵarması sıpatında «Shejire» ni ilimiy aylanısqa tartıwı dıqqatqa ılayıq boldı. Professor K.Mámбетovtıń bul miynetinde shayır poetikasında tiykarınan tórt ádebiy dástúrdi; jazba ádebiyatqa tán dástúrdi, Kúnshıǵıs shayırları sheberligindegi dástúrdi, islam dini táliymatların násiyatlaw dástúrin hám xalıq awızeki poeziyası dástúrlerin kórsetip ótedi. Shayır poeziyasındaǵı jańashılıq usı dástúrler negizinde júzege kelgenligin misallar menen isenimli dálilleydi. Ilimpaz Ajiniyazdın jańashılıǵın qaraqalpaq ádebiyatında ǵázzel, muxammes, rubayı hám poema janlarına tiykar salǵan eń talantlı hám bilimli shayır sıpatında kózge tústi» [22,122], – dep bahalaydı. Sonday-aq, ilimpaz Ajiniyaz shıǵarmalarınń janrlıq hám kórkemlik ózgesheliklerin 1. Janrlıq ózgeshelikleri; 2. Obraz jasaw sheberligi; 3. Qosıq qurılısı; 4. Shayır poeziyasında til hám stili tiykarında qarastırıp, «Ajiniyaz poeziyasınıń janrlıq ózgeshelikleri hám kórkemlik ózgeshelikleri pútkilley bólek. Demek, shayır poeziyasınıń názik ózgeshelikleri tek qosıq

qurılısınıñ sırları tiykarında ğana ashıladi» [22,130], – degen pikirlerdi shayır qosıqlarındağı ırğaq, uyqas, ólshem (barmaq, aruz) hám bántti tallawları arqalı bildirip ótedi.

Soñğı dáwirlerde Ajiniyaz shıǵarmaların poetikalıq baǵdarda ele de tereñ izertlengenligin Baxtiyar Genjemuratovtıñ «Ajiniyaz lirikasınıñ poetikası» (kórkem súwretlew quralları hám usılları, qosıq qurılısınıñ bazı máseleleri) (1997) miynetinen kóriwimizge boladı. Izertlewshi shayır dóretilgenliginiñ ózgesheligin: «Ajiniyaz – qaraqalpaq lirikasınıñ novatorı. İnsannıñ, lirikalıq qaharmannıñ ruwıy dúnyasındağı qubılıslardı kórkem súwretlewde ol ózine shekemgi hám óz dáwirindegi qaraqalpaq shayırlarınıñ heshbirine uqsamadı. Bul ózinshelik onıñ shayırlıq talantın jáne de bálentirekke kótergen bilimlilikinde, haqıyqıyılıq insaniyılıq pazyletinde, dárttı de, shadlıqtı da shayırdıñ durıs qabıllawshılıǵında, insannıñ dúnyadağı ornın biliwge bolǵan qumarlıǵında kámalatqa kelgen» [9,91], – dep bahalaw menen shayırdıǵı usı talnttı hám sheberlikti júzege shıǵarıwda toplardıñ: metafora, metonimiya, sinekdoxa, simvol, prozopopeya (janlandırıw), giperbola, allegoriya, epitet hám teñew uqsaghan poetikalıq túrleri menen birge stilistikalıq figuralardıñ: parallelizm, qaytalaw, gradaciya (klimaks hám antiklimaks) h.t.b. túrleriniñ ónimli qollanılǵanlıǵın keñ tárizde talqılay otırıp «Shayırdıñ talantın, onıñ lirikalıq qosıqlarınıñ poetikasını, hár bir shıǵarmasınıñ mazmunı arqalı úyreniwde trop hám figuralarsız, alliteraciya hám uyqaslırsız, rediflersiz ashılıwı qıyın» [9,91] ekenligin oǵada durıs dálillep beredi. Álbette, bul miynet Ajiniyaz lirikasınıñ poetikalıq sırların hár tárepleme izertlewleri menen qunlı esaplandı.

Professor Qurbanbay Járımbetovtıñ «Ashıq Ziywar» (Ajiniyazdıñ ashıqlıq lirikasınıñ janrlıq ózgeshelikleri, obrazlar dúnyası) (1998) miynetinde tiykarınan Ajiniyazdıñ ashıqlıq lirikasınıñ janrlıq qásiyetleri, olardıñ sociallıq hám filosofiyalıq tamirları qarastırıladı. Sonday-aq, shayırdıñ ashıqlıq lirikasınıñ obrazlar dúnyası da jaña dáwir ólshemleri, talapları tiykarında izertlenedi.

Ilimpaz Ajiniyaz shıǵarmaların kóbisi tımsalıy hám rámsiy súwretlew usılları menen dóretilgenligin, bul usıl orta ásirlik arab, parsı, túrkiy poeziyasınıñ, baslı dástúrlerinen esaplanıp, oy-pikirdi, ishki sezimlerde, ruwıy halatlardı shayırlar ishki-muhabbat lirikasında tımsalıy hám rámsiy obrazlar járdeminde beriwdi úrdis etkenligin, ashıqlıq lirikası ásirese suwfiylik poeziyasında bekkem ornıǵıp, onıñ tiykarın quraytuǵın janrlarınıñ biri bolǵanlıǵına ayrıqsha dıqqat awdaradı. Usı orında Ajiniyaz shayırdıñ «Áy názálimler», «Gózzallar», «Bir jánan», «Bir páriy», «Sáwdigim» qosıqları XIX ásirdegi qaraqalpaq poeziyasında pinhamı lirikanıñ (intim lirikanıñ) ájayıp úlğileri bolıp esaplanadı. Pinhamı lirikanıñ tártipleri dúnya ádebiyatı boyınsha birdey. Onda lirikalıq qaharmannıñ júrek tórinde jatırǵan názik sezimleri kórinedi, ol óz júregi menen ózi sóyleydi, óziniñ ruwıy keshirmelerin, dártlerin, halatların bayan etedi. Sonıñ ushın da dúnya shayırları ishki-muhabbat sezimlerin jırlaǵanda pinhamı (intim) lirikaǵa júginedi, onıñ janrlıq múmkinshiliklerin iske asıradı. Ajiniyazǵa shekemgi hám oǵan zamanlas shayırlarda pinhamı lirika janr sıpatında qalıplesken joq. Demek, XIX ásirdegi qaraqalpaq poeziyasında pinhamı lirikanı júzege keltirgen hám ádebiy janr sıpatında qalıplestirgen Ajiniyaz boldı (14,11), – dep jańasha kózqarastağı teoriyalıq pikir bildire otırıp, «Ajiniyaz rámsiy hám tımsalıy obrazlardı tek ğana qosıqlardıñ sırtın sırlaw ushın qollanbaydı, yaǵnıy olar tek kórkemlew quralları shegerasında qalıp qoymaydı. SHayırlarǵa tereñ turmıslıq, filosofiyalıq mániler júkleydi, olardı puxaralıq, sociallıq máselelerdi, ideyalardı sáwlelendiriwde utımlı paydalanadı. Ajiniyazdıñ, shayırlıq sheberliginiñ, bir kórinisi usı rámsiy hám tımsalıy obrazlardı ustalıq penen paydalana biliwinde» (14,11; 39) degen juwmaqqa keledi.

Sonday-aq, elimiz ğárezsizlikke eriskennen soñğı jılları Ajiniyaztanıw ilimi keñ qulash jayıp, ádebiy, filosofiyalıq, pedagogikalıq hám lingvistikalıq baǵdarlarda izertlengenligin A.Paxratdinov, Yu.Paxratdinov, J.Bazarbaev, A.Pirnazarov, K.Qurambaev, I.Ótewliev, G.Dáwletova, Q.Turdıbaev, G.Álewova, A.Alniyazov, G.Qarlıbaeva, A.Pirniyazovalardıñ miynetleri mısasında kóriwimizge boladı. Biz bul maqalamızda Ajiniyaz boyınsha izertlewlerdiñ ayırımlarına ğana sholıw xarakterinde qısqasha toqtap óttik.

Keleshekte Ajiniyaztanıw ilimi boyınsha alıp barılǵan izertlewlerdi monografiyalıq túrde ele de tereñirek úyreniwdiñ zárurlıǵı, ullı babamızdıñ shıǵarmaların tıp nusqasına saykeslep tekstologiyalıq izertlewler alıp barıw hám de shayırdıñ ismin hám shıǵarmaların dúnyaǵa tanıtıwda awdarmalar islew zárurlıǵı seziledi.

ÁDEBIYATLAR

1. Ayımbetov Q. Xalıq danalıǵı. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1968. 191-192-betler.
2. Ajiniyaz. Tańlamalı shıǵarmaları. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1965.
3. Ajiniyaz. – Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1975.
4. Álewov Ó. Ajiniyazdıñ aǵartıwshılıq oyları. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1982.
5. Álewova G. Ajiniyaz Qosıbay ulınıñ siyasiy-huqıyqıy kózqarasları. «Qaraqalpaqstan», 2015.
6. Bazarbaev J. Ajiniyaz shayırdıñ dúnyaǵa kózqarasları haqqında filosofiyalıq ocherk. – Tashkent: «Gold Print Nashr», 2019.
7. Bayniyazov Q. Qosıqtıñ kúshi. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1977. 53-bet.

8. Bahadırova S. Xalıq miyrasın qádirlegenler... // («Qaraqalpaq ádebiyatı», may, 2019.
9. Genjemuratov B. Ájiniyaz lirikasınıń poetikası (kórkem súwretlew quralları hám usılları, qosıq qurılısınıń bazı máseleleri). – Nókis: «Bilim», 1997.
10. Dáwqaraev N. Shıǵarmaların tolıq jıynaǵı. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1979. 74-bet.
11. Dáwletova G. Ájiniyaz poeziyasında dástúr hám jańashılıq. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1997.
12. Dáwletova G. Ájiniyazdın poeziyasınıń ruwxıylıq saǵaları. – Nókis: «QR Ruwxıy mádeniy hám aǵartıw jámiyetlik orayı», 1997.
13. Japaqov N. SHıǵarmaları II Tom. Birinshi kitap. Ilimiy miynetleri. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1979. 88-89; 95-96-betler.
14. Járımbetov Q. Ashıq Ziywar (Ájiniyazdın ashıqlıq lirikasınıń janrlıq ózgeshelikleri, obrazlar dúnyası). – Nókis: «Bilim», 1998.
15. Jumamuratov T. Ájiniyazdın altın ǵáziyesin kir shalmasın // «Ámiwdárya», №1, 1962.
16. Karimov A. Ádebiyatımızdın geypara máseleleri. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1988. 91-149-betler.
17. Qarlıbaeva G. Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń fonetikalıq hám morfologiyalıq sıpatlaması. – Nókis: «Bilim», 2012.
18. Qarlıbaeva G. Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń semantika-stilistikalıq ózgeshelikleri. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2017.
19. Qurambaev K. Adabiy tasirden ijodiy wziga xoslikka. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2007.
20. Maqsetov Q. Ádebiyatta dástúr, jańashılıq hám ádebiy miyras máseleleri // Oktyabrden tuwılǵan ádebiyat. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1979.
21. Maqsetov Q. XVIII – XIX ásirlerdegi qaraqalpaq shayırlarınıń folıqlorǵa qatnası // Qaraqalpaq folıqloristikası. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1989. 67-68-betler.
22. Mámbetov K. Ájiniyaz (Ilimiy ocherk). – Nókis: «Bilim», 1994. 122-bet.
23. Murtazaev A. Shayırdın muhabbatı (Ájiniyaz Qosıbay ulınıń ómiri hám tvorchestvosı). – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1988.
24. Nurmuhamedov M. XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı // «Ámiwdárya», 1972. №12, 63-bet.
25. Ótewliev I. XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń milliy ózinshelikleri, Ájiniyaz, Berdaq dóretilwshiligi mısasında. – Nókis: «Bilim», 2005.
26. Paxratdinov Á. Ájiniyaz shayırdın kórkemlik dúnyası. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2014.
27. Paxratdinov Yu. Qaraqalpaq satırası. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1992.
28. Paxratdinov Q. Ájiniyazdın ómiri hám dóretpeleri boyınsha bibliografiyalıq kórsetkish. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2019. 10-11-betler.
29. Pirnazarov Á. Masterstvo Ajiniyaza. – Nukus, «Karakalpakstan», 1983.
30. Pirnazarov Á. «Ábdikerim Pirnazarovtın Ájiniyaztanıw ilimi». – Nókis: «Avangard-baspa», 2022.
31. Pirnazarov A. Kúnxoja, Ájiniyaz, Sıdıq shıǵarmalarında qorllanılgan dóretilwshilik usıllar – Nókis: «Bilim», 2000.
32. Saǵıytov I. Ájiniyaz tvorchestvosın izertlewdegi geybir máseleleri // Ádebiyat hám dáwir. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1968.
33. Sultanov Q. İnsan qúdireti. – Nókis: «Bilim», 1992.
34. Turdıbaev Q. Didaktikalıq shıǵarmalar – ruwxıy baylıǵımız. – Nókis: «Bilim», 2009.
35. Hámıydov H. Qaraqalpaq tili tariyxınıń ocherkleri. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1974; Usı avtor: SHıǵıs tillerindegi jazba dárekler. – Nókis: «Bilim», 1991.
36. Hámıydov H. SHıǵıs tillerindegi jazba dárekler. – Nókis: «Bilim», 1991. 160-bet.

ПОЭЗИЯ АЖИНИЯЗА КОСЫБАЙ УЛЫ (1824-1878) И КАРАКАЛПАКСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Мамедов Низами Тагисой оглы

Доктор филологических наук, профессор, Бакинский славянский университет

Ключевые слова: классик, поэзия, каракалпакская литература, ажиниязоведение, жанровые разновидности, Бозатау, перевод, родственные языки, синтаксическая структура, лексический фонд.

Аннотация: В развитии каракалпакской литературы одно из ведущих мест принадлежит Ажиниязу и его поэзии, по-своему обогативших её жанрово-стилистические особенности и национально-художественное своеобразие. В творчестве поэта нашли отражение не только общественно-политические, социально-этические, но и философско-эстетические, морально-духовные ценности каракалпакского народа. Именно освещение названных тем даёт нам возможность выстроить не только индивидуальное творческое своеобразие подходов поэта к изображаемым проблемам, но и представить целостную картину каракалпакского национального менталитета. Для исследования заданной темы мы на протяжении нескольких десятилетий систематически изучаем не только творчество Ажинияза, но и особенности национальной культуры, фольклора, эпоса, классической литературы XX в. Последовательно следим за материалами, монографическими исследованиями, книгами, посвящёнными многочисленным проблемам каракалпакского художественного слова. Для создания целостных наблюдений в этом аспекте помимо оригинальных образцов мы проштудировали также критические работы многих ажиниязоведов. При этом не оставляли за бортом и переводы сочинений поэта на русский язык, что дало нам дополнительные возможности изучить эти переводы в сопоставлении как с оригиналом, так и с нашими переводами. Заметим, что мы с дочерью в 2020 году перевели и представили на суд азербайджанских читателей книгу «Ажинияз. Стихи». В нашем докладе мы постараемся показать не только роль поэзии Ажинияза в развитии каракалпакской литературы, но и в свете изучения взаимосвязей с русской и азербайджанской поэтической традицией.

POETRY OF AJINIYAZ KOSYBAY ULY AND KARAKALPAK LITERATURE

Keywords: classic, poetry, Karakalpak literature, Ajiniyaz studies, genre varieties, Bozatau, translation, related languages, syntactic structure, lexical fund.

Abstract: In the development of Karakalpak literature, one of the leading places belongs to Ajiniyaz and his poetry, which in their own way enriched its genre and stylistic features and national artistic originality. The poet's work reflected not only socio-political, socio-ethical, but also philosophical-aesthetic, moral and spiritual values of the Karakalpak people. It is the coverage of these topics that gives us the opportunity to build not only the individual creative originality of the poet's approaches to the problems depicted, but also to present a complete picture of the Karakalpak national mentality. To study the given topic, for several decades we have been systematically studying not only the work of Ajiniyaz, but also the features of national culture, folklore, epic, classical and twentieth century literature. We consistently follow the materials, monographic studies, books devoted to numerous problems of the Karakalpak artistic word. In order to create comprehensive observations, in this aspect, in addition to the original samples, we also studied the critical works of many Ajiniyaz scholars. At the same time, we did not leave out the translations of the poet's works into Russian, which gave us additional opportunities to study these translations in comparison with both the original and our translations. Note that in 2020, my daughter and I translated and presented the book "Ajiniyaz. Poems" to the judgment of Azerbaijani readers. In our report, we will try to show not only the role of Ajiniyaz's poetry in the development of Karakalpak literature, but also in the light of the study of the relationship with the Russian and Azerbaijani poetic traditions.

Каракалпакский народ совместно с другими тюркскими народами на протяжении длительной истории создавал ценнейшие образцы культуры и литературы. Не говоря о других периодах развития каракалпакской поэзии мы намерены остановиться на творчестве одного из самобытных личностей Ажинияза Косыбай улы, отразившего в своих сочинениях на всем протяжении творческой деятельности общественно-политические, морально-нравственные, религиозно-духовные проблемы современной ему действительности.

Выражаясь мыслями авторов книги «Каракалпаки», он являлся крупной и своеобразной творческой личностью XIX в., будучи выходцем из более обеспеченной семьи, Ажинияз получил образование в хивинском медресе... учил детей в казахских степях, знал несколько языков, был знаком с творением восточных поэтов, хорошо знал историю и фольклор и т.д.» [20, с. 66].

Прекрасно владея наряду с родным узбекским и туркменским, он в совершенстве владел персидским и арабским языками, глубоко знал творчество Фирдовси, Саади, Хафиза, Низами, Навои, Махтумкули и др. Ещё при жизни его стихи известны были не только каракалпакам, но и казахам [9, с. 176].

Вот уже почти век назад началось изучение творчества Ажинияза. Это связано с тем, что каракалпакские учёные ясно представляют себе, что без знания творческого наследия духовности народа и использования дальнейшего развития общественно-философской мысли невозможно выстроить целостную картину каракалпакского национального менталитета. Это даёт возможность возрождению духовных ценностей, что также способствует росту национального самосознания.

Спекулируя на многонациональности советской империи, провозглашая лозунги о дружбе народов, интернационализме и т.д. на самом деле идеологи недавнего прошлого фактически

недооценивали, либо искажённо интерпретировали древнее и богатое культурное, философское наследие узбекского, в том числе каракалпакского народа, их роль и место в мировом общекультурном и историко-философском процессе [5, с. 131].

Как мы выше отмечали, поэзия Ажинияза одна из главных вершин в каракалпакской литературе. Именно поэтому учёные-исследователи с разных позиций стремятся изучению все ещё неосвещённых или малоосвещённых страниц художественного наследия поэта. Прделано в этой области довольно много. Среди исследователей его творчества К.Аимбетов, О.Кожуров, Н.Давкараев [3], К.Байниязов (Мысли о поэте Ажиниязе), А.Каримов (Ажинияз как мастер художественного слова), К.Султанов (Влюблённый в молодость), А.Пирназаров (Мысли о мастерстве Ажинияза), А.Муртазаев (Литературный метод Ажинияза Косыбай улы и его стилистические особенности), Г.Карлыбаева [6, с. 37-63] и др. Во многих из них наряду с рассмотрением сочинений Ажинияза в аспекте мировоззренческих позиций, общественно-этических идей и др. изучаются социально-этические взгляды поэта [21]. Помимо отмеченных много обстоятельных историко-литературных, эстетико-философских, педагого-методических, литературоведческо-критических исследований проведены К.Худайбергеновым, С.Сейтимбетовым, М.Вахидовым, Ю.Джумабаевым, М.Нуритдиновым, М.Ариповым и др.

Всё это, безусловно, обогащает ажиниязоведение. Однако проделанное в части изучения жизненного и творческого пути великого поэта всё ещё нельзя считать удовлетворительным. Именно исходя из такой потребности азербайджанское литературоведение и литературная критика также обратили свои взоры изучению данной проблемы. О ней высоко отзывалась и русская критика [10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18]. Прав знаток тюркских литератур, профессор З.Кедрина, писавшая: «Выступавший под псевдонимом Зийуар, Ажинияз был первым шаиром-каракалпаком, сочетавшим в своём лице поэта, бунтаря и просветителя.

...Ратовавший, подобно всем прогрессивным деятелям своего народа за объединение каракалпакских родов и племён, разъединённых хищническими набегами соседей, Ажинияз покидает родину, кочует с зааральскими казаками... Впоследствии Ажинияз становится глубоким и тонким мастером лирики, разрабатывает её жанровые разновидности: лирику гражданскую, философскую, любовную. Поэт-писменник, он одновременно бережно культивирует и традиционные народно-поэтические формы и жанры, участвует в айтысах (поэтических диалогах и состязаниях), исполняет свои стихи под музыку, созданную им самим» [7, с. 11].

Курбанбай Жаримбетов в своей книге «XIX эсир қарақалпақ лирикасының жанрлық кәсіяттері хәм раўажлану тарихы» в 5-ой главе «XIX эсирдеги қарақалпақ лирикасы хәм оның миллий көркемлик, тарихый райажануы өзгемишклери» обстоятельному анализу подвергает произведения Ажинияза, особенно его поэму «Бозатау» [4, с. 26-29].

Будучи непосредственным участником Кунградского восстания, Ажинияз был одним из его идеологов. Тяжёлые испытания, обрушившиеся на соотечественников и породили знаменитую поэму Ажинияза «Бозатау», которая стала одной из самых популярных национальных песен среди каракалпакского народа.

Надо сказать, что бозатауская трагедия омрачила мечту поэта о счастливой судьбе народа, о его единстве. Обратимся к некоторым отрывкам из поэмы «Бозатау» в переводе русского поэта Г.Ярославцева:

...Здесь на свет явился, рос я и повзрослел,
Скакуном арабским век свой мчать хотел,
Жизнью наслаждался, хлеб твой сытный ел...
Мы должны расстаться, славный Бозатау.

...Вопли раздавались громкие окрест:
Больно отрывать глаз от родимых мест.
Всадники пленили плачущих невест,
Гнали, разлучали с милым, Бозатау.

...Вот юнец чубатый смотрит на отца:
В Шам, в Ирак ли в рабство продадут юнца –
Навсегда разлука, нет на нём лица!..
Гурд ли, Тегеран – всё рабство, Бозатау [1, с. 63-64].

А вот в нашем переложении на азербайджанский язык эти отрывки звучат следующим образом:

...Yox idim – var oldum, kamala gəldim,
Mindim ərəb atlar, dövrənlər sürdüm,
Çörəyin çox yedim, rahatın gördüm,
Hoş aman ol, bizdən qaldın, Bozatau.

...Kimin qızı, oğlu, arzulu yarı,
Kimin qara qaşlı, gözlü Xunxarı,
Əsir olub, dolanmış q hər yeri,
Yıxılıb at altı qaldı, Bozatau.

Atadan ayrıldı güləbli oğlan,
Satıldı dür başın əylədi qulam,
Kımlər İraq səmtə, kımlər getdi Şam,
Kımlər də Qurd, Tehran düşdü, Bozatau [19, с. 102].

Теперь оба перевода сравним с оригиналом:

...Йок едим, бар болдым, кемала келдим,
Минип эреби атлар, фуранлар сүрдім,
Нанынды көп жедим, рэхəтин көрдім,
Хош аман бол, бизден калдын, Бозатау.

...Кимсенин кыз-уғлы, арзыулы яры,
Кимнин кашы Кара, көзи хункары,
Əсир болып, телмирисин хэр сары,
Йыклак ат алдына түшти, Бозатау.

Атадан айрылды ғулпаклы уғлан,
Сатылды, хұр басын əйледи ғулам,
Кимлер Ирак кетти, кимлер кетти Шам
Кимселер Гурд, Техран түшти Бозатау [2, б. 118-119].

При анализе переводов мы встречаемся с двумя подходами к переводу из оригинала. В первом случае перевод из неродственных, во втором случае из родственных языков. Известно, что каракалпакский и азербайджанский языки входят в общетюркскую семью языков. Первый в кипчакскую, второй — в огузскую. Здесь в нашем фокусе находится перевод, когда оба языка являются родственными. Их грамматическая структура, лексический фонд очень похожи. Казалось бы, что перевод с родственных языков не должен представлять особых трудностей, так как и лексика, и грамматическая структура в определённой степени аналогичны. Однако анализ текстов оригинала и перевода показывает, что это не всегда так. Оказывается, в переводе литературных текстов с каракалпакского на азербайджанский как любой другой родственный и неродственный имеют свои трудности. Здесь наиболее часто встречаются трудности знания, как преодоление культурологических проблем, перевод реалий, фразеологических единиц (ФЕ), пословиц и поговорок, каламбуров, средств исторической стилизации, перевод географических названий, терминов, фамилий и имён [23, с. 31-40].

Здесь же должны заметить, перевод есть общественная деятельность, и все механизмы творческого процесса определяются диалектической связью между социальным и индивидуальным. «Диалектика объективного и субъективного, общего и единичного находит выражение в личности переводчика, в достигнутом им синтезе общего и неповторимого, социального и индивидуального [8, с. 83].

Нам кажется, что, несмотря на то, что Г.Ярославцев в значительной степени переводил из тюркских, в том числе и из каракалпакского языка, тем не менее не смог войти в самую суть творчества переводимого поэта, в результате чего появились словосочетания вместо употреблённых в оригинале типа «Кимнин кашы кара, көзи хункары» - «больно отрываться от родимых мест»; или «Йыклак ат алдына тушти, Бозатау» - «Гнали, разлучали с милым Бозатау» и т.д. и т.п. Подобного рода расхождений между оригиналом и переводом в работе Г.Ярославцева довольно много. Здесь, конечно, следует учитывать то, что перевод — это не только столкновение двух языков, но и столкновение двух культур, что перевод это не только вид межкультурной коммуникации, но и вид межкультурной коммуникации. Из сказанного следует, что, решая проблему выделения и определения переводческих несоответствий переводчику необходимо учитывать назначение текста как инструмента коммуникации, его функцию, а также особенностей получателей текста оригинала и получателей текста перевода, особенности их менталитета, их культуру, объём фоновых знаний, особенности их восприятия [22, с. 47-58].

Нельзя забывать, что понятие переводческое соответствие включает не только лексические соответствия, но и синтаксические. Это в теории и практике перевода «вечные вопросы, которые одновременно можно называть и «старыми», и «новыми». Они являются переводческой эквивалентностью и её типы, процедуры и стратегия перевода, перевод как коммуникативный акт, прагматики перевода, а также более весомые понятия как сущность перевода,

переводимость, адекватность перевода.

При тщательном анализе оригинала и перевода мы установили, что не сохранены в переводе Г.Ярославцева и национально-культурная специфика оригинала, не переданы индивидуальный стиль Ажинияза, авторская поэтическая эстетика, имеющаяся как в самом идейно-художественном замысле, так и в выборе средств для его воплощения. В данном случае способность вжиться в мироощущение писателя представителя каракалпакской литературы Г.Ярославцеву не удалось. Мягко говоря, переводчик деформировал творческое своеобразие и творческую личность Ажинияза.

Что касается нашего перевода из поэзии Ажинияза (пусть это будет не в похвалу!) то нам кажется, что вы уже знакомы с нашим переводом, изданным ещё в 2020 г. в Азербайджане. Если быть более кратким и немногословным, то заметим, что мы смогли войти в творческую лабораторию Ажинияза, где нам помогли родственность наших культур, поэтические и художественные символы, национальные особенности обеих литератур и т.д.

В заключение хотелось бы подчеркнуть, что каракалпакская литература, в том числе творчество Ажинияза в Азербайджане за последние 3 десятилетия изучаются с разных ракурсов, где особое предпочтение отдаётся основополагающим темам, где часто во главу угла ставятся магистральные проблемы творческого наследия этого бессмертного национального титана поэзии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ажинияз. Бозатау // Поэты Каракалпакии. Вступ. статья З.С.Кедриной. - Ленинград: Ленинградское отделение «Советский писатель», 1980, с. 63-64.
2. Ажинияз Зиуар. Танламалы шығармалары. Избранные произведения. - Нукус: «Каракалпакстан», 1988, с. 118-119 (152 б.).
3. Давкараев Н. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы. - Ташкент, 1959.
4. Жәрімбетов К. “ХІХ әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық кәсіпәтлері хәм рауажлану тарихы». — Нөкіс: «Билим», 2004, 26-29-бб. (188 бет).
5. Каримов И.А. Узбекистан на пороге ХХІ века: угрозы безопасности, условия и гарантия прогресса. — Ташкент: Узбекистан, 1997, с. 131.
6. Карлыбаева Г. Семантико-стилистические особенности языка произведений Ажинияза // Дисс. докт. филос. по филологии. - Нукус, 2017, с. 37-63.
7. Кедрина З. Поэзия каракалпаков // Поэты Каракалпакии. Вступит. статья З.С.Кедриной. - Ленинград: Ленинградское отделение, Советский писатель, 1980, с. 5-24.
8. Лилова А. Введение в общую теорию перевода. - Москва: «Высшая школа», 1985, 256 с.
9. Мамедов Н. Каракалпакская литература. - Баку: «Китаб әлеми», 2007, 296 с.
10. Мамедов Н. Каракалпакская литература XVIII-XIX вв. // Творческая судьба Ажинияза // Мамедов Тагисой Н.). Каракалпакская литература. - Баку: “Kitab әleми”, 2007, с. 171-175.
11. Мамедов Тагисой Н. Сравнительно-сопоставительная характеристика творчества азербайджанского поэта Вагифа и каракалпакского Ажинияза // Международная научно-практическая конференция «Наука, образование и культура», посвященная 28-ой годовщине Комратского государственного университета. Сборник статей. Том II, Комрат, 2019, с. 73-78.
12. Məmmədov Tağısoy N. Hacıniyazın yaradıcılıq taleyi // Qaraqalpaq ədəbiyyatı. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, s. 226-231
13. Məmmədov Tağısoy N. Hacıniyazın yaradıcılıq yolunun müxtəssər cizgiləri // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 97-ci ildönümünə həsr olunmuş Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri // XI Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 7-8 may, 2020. Bakı, “Mütərcim”, 2020, s. 220-223
14. Məmmədov Tağısoy N. Məhtimqulu, Vaqif və Hacıniyaz poeziyasının motiv, mövzu və obrazları müqayisəli-tipoloji təhlil kontekstində // “Məhtimqulu insan qəlbinin mənəvi təbibidir” mövzusunda Türkmənistanın Azərbaycan Respublikasında Səfirliyi və AMEA-nın birgə keçirdiyi Beynəlxalq Konfrans. AMEA. Mərkəzi Kitabxana. Bakı, 2018, 25 iyun
15. Məmmədov Tağısoy N., Məmmədova Ş. Qaraqalpaq xalq ruhunun tərənnümçüsü Hacıniyaz Kosıbay oğlu. “Xalq səbhəsi” qəzeti, 2021, 4 may, s. 14 (1-ci yazı)
16. Məmmədov Tağısoy N., Məmmədova Ş. Qaraqalpaq xalq ruhunun tərənnümçüsü Hacıniyaz Kosıbay oğlu. “Xalq səbhəsi” qəzeti, 2021, 6 may, s.14 (2-ci yazı)
17. Məmmədov Tağısoy N., Məmmədova Ş. Qaraqalpaq xalq ruhunun tərənnümçüsü Hacıniyaz Kosıbay oğlu. “Xalq səbhəsi” qəzeti, 2021, 8 may, s. 14 (3-cü yazı)
18. Məmmədov Tağısoy N., Məmmədova Ş. Qaraqalpaq xalq ruhunun tərənnümçüsü Hacıniyaz Kosıbay oğlu. “Xalq səbhəsi” qəzeti, 2021, 18 may, s. 14 (4-cü yazı)
19. Hacıniyaz. Azərbaycan dilində tərcümə. N.Məmmədov Tağısoy, Ş.Məmmədli. Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, s. 102.
20. Нурмухамедов М.К., Жданко Т.А., Камалов С.К. Каракалпаки. Ташкент, «ФАН» Узбекской ССР, 1971, с. 66.
21. Реймов Р.М. Социально-этические взгляды Ажинияза // Автореф. дисс. канд. философ. наук. - Ташкент, 1999, 22 с.
22. Сдобников В.В. «Переводческие несоответствия: коммуникативно-функциональный подход // Сдобников В.В. Язык, коммуникация и социальная среда. - Воронеж: ВГУ, 2007. Выпуск 7, с. 47-58.
23. Чович Л.И., Голушин И. Специфика перевода с родственных языков (на примере русско-сербского перевода // Вестник ПНИПУ. Проблемы языкознания и педагогики, 2018, № 2, с. 31-40.

OSMANLI COĞRAFYASINDA ASIRLARCA OKUNAN YAZICIOĞLU MEHMED'İN TASAVVUFİ MANZUM ESERİ: MUHAMMEDIYE

Kemal Yavuz Ataman

Dr., Sosyal Siyaset Doktoru, Danışman Ltd.Türkiye

Özet. Osmanlılar İslam ve Türk tarihinde müesseseseleşmiş, müstesna bir cemiyeti ve devleti tesis etmişlerdir. Bu veçhile bir tasavvuf medeniyeti olan Osmanlılarda sufi alim, mütefekkir, müellif, edip ve şairlerin manzum ve mensur eserleri insanların irşadında müessir olmuşlardır. Osmanlılar devrinde kitabî kültür ile sohbet kültürü arasında bir köprü kurulmuştur. İnsanların şahsiyet eğitimine, irfanına önem verilmiş, halkı irşat eden bazieserler alakalarıda çok cezbetmiştir. On beşinci asırda yaşayan Osmanlı alimi, mutasavvıf, müellif, şair Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin Muhammediye isimli eseri bunlardan birisidir. Eser halk tarafından en çok okunan kitapların başında gelmektedir. *Muhammediye* sade, samimi, saf ve akıcı bir üslupla, manzum olarak, Hz. Muhammed (s.a.v.)'den rüya yoluyla alınan işaret ve ilham ile yazılmış, Müslüman halkın fikriyatına ve hissiyatına hitap etmiş, tercüman olmuştur. Bu tebliğde, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e muhabbetin kalplerde uyanmasını sağlayan *Muhammediye*'nin müellifi Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin şahsiyeti ve eserin hususiyetleri, tesirleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Muhammediye, Yazıcıoğlu Mehmed, Tasavvuf, Halk, İrşad, Okuma, Muhabbet

YAZICIOĞLU'NUN MUHAMMEDIYE USMONLİ GEOGRAFYASINDA ASIRLAR DAVOMIDA O'QILGAN TASAVVUFİY ASARI "MUHAMMADIYA" HAQIDA

Dr. Kemal Yavuz Ataman,

İjtimoiy siyosat fanlari doktori, Danışman Ltd.da ilmiy maslahatchiTurkiya

Annotatsiya. Usmonlilar islom va turk tarixida o'ziga xos jamiyat va davlatni barpo qilganlar. Shu jihatdan tasavvufiy madaniyatga ega bo'lgan bu saltanatda so'fiy alloma, mutafakkir, yozuvchi va shoirlarning she'riy va nasriy asarlari insonlarni hidoyat qilishda muhim o'rin tutgan. Usmonlilar davrida kitob madaniyati bilan suhbat madaniyati o'rtasida ko'prik qurilgan. Insonlarning bilim olishi va tarbiyasiga alohida ahamiyat qaratilib, xalqni hidoyatga boshlagan asarlar diqqat markazda bo'lgan. XV asrda yashagan Usmonli olimi, mutasavvif, yozuvchi va shoir Yazicio'g'li Mehmed Afandining "Muhammadiya" asari ana shunday asarlar sirasidandir. Asar xalq tomonidan eng ko'p o'qiladigan kitoblardan biri bo'lib, nazmda, sodda, samimiy, sof va ravon uslubda bitilgan. Hz. Muhammad (s.a.v.)dan tushlar orqali olingan ishora va ilhom asosida yozilgan. Muallif majozan musulmonlarning fikr va tuyg'ulariga murojaat etib, bu tuyg'ularning tarjimoni o'laroq namoyon bo'ladi. Maqolada "Muhammadiya" asarining muallifi, qalblarda Payg'ambarimiz (s.a.v.)ga muhabbat uyg'onishiga xizmat qilgan Yazicio'g'li Mehmed afandining shaxsiyati, asarga xos xususiyatlar va uning ta'siri haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Muhammadiya, Yazicio'g'li Mehmed, tasavvuf, insoniyat, hidoyat, o'qish, muhabbat.

THE SUFI POETIC WORK BY YAZICIOĞLU MEHMED THAT WAS READ FOR CENTURIES IN OTTOMAN LANDS: MUHAMMADIYA

Dr. Kemal Yavuz Ataman,

Doctor of Social Politics, Danışman Consulting Ltd.Türkiye

Abstract. The Ottomans established a unique society and state that became institutionalized in the history of Islam and the Turks. As part of a Sufi civilization, the works of Sufi scholars, thinkers, authors, writers, and poets, both in verse and prose, played an influential role in the spiritual guidance of the people. During the Ottoman period, a bridge was formed between the written culture and the oral tradition of discourse. Great importance was placed on personal development and wisdom, and certain works that guided the public received greater attention. One such work is *Muhammediye*, written by Yazıcıoğlu Mehmed Efendi, an Ottoman scholar, Sufi, author, and poet who lived in the fifteenth century. *Muhammediye* is one of the most widely read books by the public. Written in a simple, sincere, pure, and fluent style in verse, it was composed under the guidance and inspiration received through a dream from the Prophet Muhammad (peace be upon him). The book resonates with the thoughts and emotions of the Muslim people, serving as a translator of their sentiments. This paper will focus on the personality of Yazıcıoğlu Mehmed Efendi, the author of *Muhammediye*, which kindles love for the Prophet Muhammad (peace be upon him) in the hearts, and will explore the distinctive features and impact of the work.

Keywords: Muhammediye, Yazıcıoğlu Mehmed, Sufism, Public, Spiritual Guidance, Reading, Love

Osmanlılarda Kitap Okuma Kültürü ve Halk Kitapları

Osmanlı Devleti Doğu, Batı, Kuzey ve Güney arasındajeo-stratejik ve kritik bir konumda yer almıştır. Geniş bir coğrafyada asırlarca hayatiyetini devam ettiren farklı din, ırk, mezhepverenklere sahip büyük bir nüfusu,huzur ve selamet içerisinde idare eden Osmanlılar büyük bir devleti kurmuşlardır. Fetihler, göçler sebebiyle buluşan çeşitli insanların birlikte yaşamalarını sağlamışlardır. Osmanlılar devletin devamlılığı,cemiyetin istikrarı içinhalkın irşadına ve eğitimine çokönem vermişlerdir. Halkın anlayacağı dilde yazılankitaplaryüzyıllarcamekteplerde, medreselerde, dergahlarda, evlerde, şehirlerde veköylerde okunmuştur. Halkın kolay anlayacağı dil ve üsluba sahip akıcı, kısa ve özlü şiir, menkıbe, hikâye türü eserlerinsanları cezp etmiştir.İslam'da sohbet kültürü asıldır. İslam dini Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanından itibaren sohbet yoluyla anlatılmıştır. Bu yüzden ki O'nu takip edenlere, tabi olanlara"sahabe" denilmiştir. İslam'ın yaşanması ve yayılmasıyla ilim, kültür, sanat ve bazı alanlarda yapılançalışmalar gelişmiştir. İslam dininin itikadı ve ameli

hükümleri öğrenmeyi vetatbiketmeyigerektirmektedir. Umumi halkın seviyesine hitap eden sıcak, samimi, kalbi ifadeler, şiirler yoluyla dahafaydalı olmuştur. Yunus Emre, Süleyman Çelebi gibi sufilerinşiirleri ciltler dolusu kitaplardan halka daha çok tesir etmiştir. Osmanlılar sözlü, şifahi kültür ile yazılı, kitabi kültürü telif eden eserlereönem vermişler, bazı eserlerin okunması ve dinlenmesiyle halk irşat edilmiştir. Kıraat meclislerive okuma toplantılarında insanlar kitap okumak ve dinlemek üzere ortak mekanlarda bir araya gelmişlerdir [Öztürk, 2007.–401]. Halka yönelik bu kitaplar edebi olmaktan ziyade eğitici, öğretici vasıfta, akıcı, heyecan verici bir üslupla kaleme alınmıştır. Okuma kültürü insanların tedrisatı ve müktesebatı bakımından mühimdir.Mazinintecrübeleri, fikriyatı ve hissiyatı hakkındaaz bir zaman sarf ederek malumat sahibi olmak okuma yoluyla mümkündür. Bu şekilde insanların bilgileri artar, zenginlik kazanırlar. Sözüle anlatılanlar bir müddet sonra hafızalarda kayıp olur. Kitap daima insanın yanındadır, kalıcıdır [Coşan, 2011.–95]. Osmanlı cemiyetinde dini ve ahlaki kitaplar köy odalarında, kıraathanelerde, kahvehanelerde, askeri kışlalarda okunmuştur. Uzun kış geceleri aynı mahaldeoturan insanların bir araya gelerek kitap okuma meclislerinde toplanmalarına vesile olmuştur. Dini, tasavvufi, ahlaki, tarihi olarak Mevlid, Muhammediyye, Envarü'l-Aşıkın, Ahmediyye, Müzekki'n-Nüfusen çok okunan kitaplardır.Destani olarak Siyer kitapları, Hz. Ali Cenknamelere, Battalgazi, Danişmendgazi, Ebu Müslim, Saltukname gibi eserler tercih edilmiştir. Menkıbevi olarak Peygamberlerin ve velilerin hayatlarını anlatan Kıssa-i Yusuf, Halilname, İbrahim Edhem gibi eserler revaç görmüştür. Bu kitaplar kıraat meclisleri ve okuma toplantılarında yüksek sesli okunmuştur. Bu vesile ile şifahi kültür ile kitabi arasında bir irtibat sağlanmıştır [Öztürk, 2007.–441]. XIV ve XV Yüzyıl Osmanlılarında devleti dinive takviye eden, ahlaki, tasavvufi özelliklere sahip, pratik bilgileri havi kitaplar manzum ve mensur olarak yazılmış, halkınırşadında müessir olmuşlardır. Okuma-yazma oranlarının düşük olduğuyerlerde halkın daha çok dinlemekten hoşlandığı bir vakıadır. Bir kitabın topluluk önünde sesli okunması, okuyanınhisleri, hareketleri dinleyenleri etkiler. Bir kitabın kalabalık içerisinde ilgi ile dinlenilmesi, aynızamanda insanlar arasında birliğin ve bütünlüğün sağlanmasına sebep olur. Bu bakımdan şifahi, sözlü, sohbet kültürü bir cemiyet için çok ehemmiyetlidir [Kara,1999.–401]. Osmanlılarda dini eğitim ilk olarak ailede verilmektedir. Ayrıca, mektep, medrese; mescid, camii; zaviye, tekkelerde halk tabakası ve ilmiyyesınıfı, sufiler için dini eğitim çeşitli şekillerde verilmiştir. Müslümanlar olarak Osmanlılarda da dini eğitim Kur'an-ı Kerim, Hadis-i Şerif Kitapları, alimler, arifler, mütefekkirler ve sanatkarların kitapları ile sağlanmıştır. “Osmanlı Zihniyeti, Cemiyeti, Coğrafyası”nı anlamakbu eserleri, kitapları tanımakla mümkündür. Yazılan kitaplar halkın izanına, idrakine sunulmuş,dini konularda irfanına, intibahına ve intibakına vesile olmuştur. Bazıları heyecan veren, bazıları tahayyül gücünü harekete geçiren, bazıları gönülleri ve kalpleri çalıştıran kitaplar mektep, medrese ve tekkelerdeokutulmuştur. Osmanlılarda dini, ilmi ve kültürel eserler üç dilde yazılmış, Türkçe, Arapça ve Farsça birlikte kullanılmıştır. Halkın heyecan ve alaka duyduğu bazı eserler neredeyse her hanede, evde yer almıştır.Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin 843/1451 yılında yazdığı *Muhammediye* isimli eseri Osmanlı Coğrafyasında en çok okunan üç-beş kitaptan birisidir [Kara, 1999. –32, 33]. Dini ilimleri tahsil eden, tasavvufi eğitimi almış bulunan Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin Hz. Peygamber (s.a.v.)'i anlatan eseri manzum olarak telif edilmiştir. Bu eser yazıldığı tarihten itibaren asırlarca okunmuş ve hâlen okunmaktadır.*Muhammediye* eserinde Hz. Muhammed'in Varlık Alemi İçin Önemi, Hakikat-i Muhammediyye,Nur-ı Muhammedî, Hz. Muhammed'in Nübüvveti-Risaleti, Mi'rac-ı Resulullah, Şefaat-i Resulullah, Beyt-i Hilafet, Gazavât-ı Resulullah,Mucizât-ı Resulullah, Ezvâc-ı Tahirât-ı Resulullah, Ahlak-ı Resulullah yer almaktadır [Erşahin, 2020.– 63-79].

Yazıcıoğlu Mehmed Efendi (öl. 855/145) ve Muhammediye Eseri

Ailesinin Bolu veya Ankara'da olduğu zannedilen Mehmed Efendi'nin babası Salih Efendi bu çevrede katiplik yaptığından dolayı “yazıcı” olarak maruftur. Bu sebeple oğulları Mehmed Efendi ve kardeşi Ahmed Bican “Yazıcıoğlu” olarak anılmışlardır. Mehmed Efendi'nin doğum yeri tam olarak bilenem emekle beraber Gelibolu'ya yakın bir yerdedoğduğu ifade edilmektedir [Uzun, 2013. – 363]. O'nun Ankara'da doğduğu da rivayetler arasındadır. Sultan İkinci Murad ve kısmen Fatih devrinde yaşamıştır. İlk eğitimi babası Salih Efendi'den almış, Arapça ve Farsça'yı ondan öğrenmiş, her iki dilde kitap yazacak seviyeye ulaşmıştır.Anadolu, Maveraünnehir, Arap ve Fars diyarlarını dolaşmıştır. Birçok meşhur alim ve sufiyi yetiştiren Bayramiyye tarikatının müessisi Hacı Bayram-ı Veli'ye intisab ederek tasavvufi yola girmiştir [Erşahin, 2020. – 52]. Muhtelif ilimlerde ve edebiyatta geniş malumata, tasavvufi şahsiyete sahip olmuştur. Dini ilimleri tedris, tahsil ve ikmalinden sonra bir kaya üzerinde oyulu bulunan iki odalı çilehanesine çekilmiştir. Yaşadığı çevrede bulunan sevenleri, dostları Hz. Peygamber (s.a.v.) hakkında bir eser yazmasını arzu ve talep etmişlerdir. *Muhammediye*'de yer alan bazı ifadelerden eserlerini çilehanesinde yazdığı anlaşılmaktadır. Hacca gittiği kaydedilmiş, vefatına kadar vaaz, ders, telif ve irşad ile meşgul olmuş, 851/ 1451 yılında Gelibolu'da vefat etmiştir. Vasiyetine binaen çilehanesine yakın mezarlığa defn edilmiştir [Uzun, 2013. –363]. Yazıcıoğlu Mehmed Efendi halkın Hz. Peygamber (s.a.v.) hakkında bir eser yazmasını istemeleri üzerin telaşa ve tereddüde düşmüştür. Hz. Muhammed (s.a.v.) 'i rüyasında görmüş, aldığı işaret üzerine Meğaribu'z Zaman isimli Arapça eserini telif etmiştir.Bu kitaba halka rağbeti etmesi üzerine, eserin Hz. Peygamber (s.a.v.) ile

ilgili kısımlarını genişletmiş, *Muhammediye* kitabı bu şekilde ortaya çıkmıştır, *Muhammediye* kitabını halkın anlayacağı dilde Türkçe, akıcı, çekici bir üslupla ve manzum olarak yazmıştır. Peygamberimiz (s.a.v.) Hazretlerini gördükten sonra halkın arzu ettiği kitabı yazmasına kanaat getirmiştir [Uzun, 2013. – 363]. Peygamber (s.a.v.) Hazretlerinin telkini, tasvibi, teşviki, O’ndan hasıl olan ilham ile eseri kaleme aldığını manzum olarak belirtmiştir:

*Sana ol vermiş idi bu kitabı
Pes ilt O’na geri iş bu kitabı
O cümle kainatın afitabı
Çüm emretti bana düzdüm kitabı*
[Çelebioğlu, 1986. – 18].

Gördüğü rüyadan almış olduğu ilhamı şu şekilde ifade eder:

*Geri sırrımdan etti bana irşâd / Ki gönlün perdesini aç dilârâ
Sonra sırrımdan beni irşâd etti / ki gönlünün perdesini aç [ey] gönül süsleyen.
Götür gönlün hicâbından nikabı / Cemâlin nûru cânında ara
Gönlünden perdeyi, peçeyi kaldır / Hakk’ın Cemâl nurlarını [kendi] canın da ara.
İçir hikmet şarâbın ümmetime / Sözümü söyle halka âşikârâ
Ümmetime hikmet şarabından içir / sözlerimi halka açık bir şekilde söyle.
Ki düpdüz âlemin halkı işitti / Benüm evsâfımı berren ve bahrâ
Benim vasıflarımı denizlerde ve karalardaki tüm âlemlerin halkları işitmiş tir.
Kemâlâtım yetiştir sen dahi pes / İşitsin ümmetim şehren fe-şehrâ
Sen de benim kemallerimi ümmetime şehirlerden şehirlere ulaştır*
[Dönmez, 2020. – 119].

Yazıcıoğlu Mehmed Efendi’nin *Muhammediye* eseri Osmanlı coğrafyasında, Anadolu, Balkanlar, Kafkasya, Kazan, Buhara gibi yerlerde asırlarca okunmuştur. Evliya Çelebi birçok şehirde eseri ezberleyenlere rastladığını belirtmiştir. Eser mevlid formunda, ritmik olarak da icra edilmiştir. Yazıcıoğlu bu hususta rüyasından bahsederek, Hz. Muhammed (s.a.v.) Efendimizden emir aldığını belirtir:

*Yenile mevlidim çıksın cihâna
Eğerçi söylenir dehren-fe-dehrâ*
[Erşahin, 2020. – 83].

Nitekim “Mevlid” formunda dini törenlerde eserin bazı kısımları okunmuştur. Eserin diğer kısmı ise Mehmed Efendi’nin talebi üzerine aynı devirde yaşadığı, kardeşi alim, fazıl, sufi, mütefekkir Yazıcıoğlu Ahmed Bican Efendi tarafından Envaru’l Aşıkîn ismiyle nesir ve Türkçe olarak tercüme edilmiştir. Müslüman cemiyetlerin müşterek kıymetlerini ihtiva eden, kompleks konuları sade bir şekilde takdim eden Envaru’l Aşıkîn halkın anlayacağı dilde yazılmış, yaygın olarak okunmuş, tesiri yüksek bir eserdir [Uyar, 2020. – 102]. Ahmed Bican Efendi, ağabeyini çok seven, takdir eden, kıymetini bilen birisi olarak, ağabeyine dünyada bir eser, yadigar bırakmasını, zira dünyanın vefasının olmadığını ifade eder. Daha sonra Meğaribu’z Zaman eserini yazan Mehmed Efendi kardeşi Ahmed Bican’dan yazdığı kitabı Türkçe’ye tercüme etmesini ister [Çelebioğlu, 1989 – 49-51]. Envaru’l Aşıkîn kitabı halk tarafından en çok okunan etkili eserler arasındadır. Ahmed Efendi de ağabeyi gibi Hacı Bayram-ı Veli Hazretlerine intisab ederek, tasavvuf yoluna dahil olmuştur. Her iki kardeşe “Bican” lakabı verilmiştir. Rivayete göre Bayramiyye tarikatına intisab ettikten sonra Yazıcıoğlu kardeşler riyazete çok önem vermiş, zayıf düşmüşlerdir. Bican (cansız) zayıf demektir. Her iki kardeş ilim, irfan, zikir, fikir, telif yanında aktif, kâmil bir mutasavvıf olarak Gelibolu civarında cihada katılmışlar, düşmana karşı durmuşlardır. Envârü’l-Âşıkîn eserinde Ahmed Bican şunları ifade etmektedir: “Elhamdülillâh ki Gelibolu’da nice kez kâfir ile ceng idüp gazâlar idüp dururuz. Gâh kâfir bize geldi. Gâh biz kâfire varup dururuz”, Yazıcıoğlu kardeşlerin sufiliğinin yanında hem nefisler eğitimi, hem de düşman ile gazâda bulundukları anlaşılmaktadır [Çelebioğlu, 1989. – 49-51]. Her iki eser Meğaribu’z Zaman kitabından neşet etmiştir. Nitekim Mehmed Efendi bu hâli şu şekilde ifade etmiştir:

*İkisi de Meğaribden çıkpıdur
Taşıp deryâ, iki yüzden akıpdur*
[Kara, 1999. – 45].

Çevresindedini, tasavvufi müracaat noktası haline Mehmed Efendi halkın Hz. Peygamber (s.a.v.) ile ilgili eser yazmak istemelerine karşı şunları dile getirmiştir:

*İşittiniz nice türlü haberler / Husûsâ sîreler oldu müserrâ
Şimdiye kadar (Hz. Peygamber’in siyeri hakkında) çeşitli haberler duydunuz, husûsî olarak siyerler ortaya çıktı.
Düzülmüştür nice mevlîd kitâbı / Yazılmıştır nice evsâf-ı kübrâ
Nice mevlid kitapları düzülmüş / (Onun) yüce vasıflarına dair nice kitaplar yazılmıştır.
Bilinmiştir denilmiştir okunmuş / Anılmıştır kamu kübrâ ve sugrâ
Ona dair ne varsa bilinmiş, söylenmiş, okunmuştur / büyük, küçük her şey dile getirilmiştir.*

*Dediler nakl-i tefsîr olsa bize / Hadîs olsa kim oldur ilm-i ahrâ
Dediler ki [o kitapta] tefsirlerden nakiller olsa bizim için / hadisler olsa ki hadis
Kur'an'dan sonra gelen ilimdir.
[Dönmez, 2020. – 117, 118].*

Mutasavvîf, mürid, alim, arif Hacı Bayram-ı Veli'nin müridi olan Mehmed Efendi Hocasını, "cihanın kutbu", "cihanın şeyhi", "cihanın şahı", "sultanu'l-meşayih" "burhanu'l-meşayih" gibi sıfatlarla anmaktadır. Muhammediye eserinin yazılmasından yirmi sene önce 1429'da Hacı Bayram vefat etmiştir. Mehmed Efendi şeyhini rüya ve mana âleminde gördüğünü, eserini O'na takdim ettiğini belirtmektedir:

*Bu zar ile bu raz içindeken ben / Bu naz ile niyaz içindeken ben,
Görürem halde sultanu'l-meşayih / Görürem vaktde burhanu'l-meşayih.
Cihanun kutbu mahı Hacı Bayram / Cihanun şeyh u şahı Hacı Bayram,
Gözükdi sırr ile dir müjdigâni / Ki virdi Hak sana ol zindigâni.
Ki sana kıldı bir kitabı ihsan / Ki mislin düzmedi dünyada insan.
Düzöldüyse Arab düzdü ya acem / Denildiyse biraz dendi seran cam.
Eğer Türki dilince varsa divan / Seniğe düzülüptür yüce livan.
Çün şeyhüm bu sözi işrab kıldı / Sözüni canuma mihrab kıldı.
Didüm çün himmet itdün hikmet irdi / Çü hikmet irdi Hak'dan rahmet irdi. Selamullah
irişsün size ya şeyh / Dükenmez himmet eylen biz eyâ şeyh.
[Çelebioğlu, 1996. – 592].*

Muhammediye, Maruf ve Meşhur Eser

Mehmed Efendi Meğaribu'z Zaman isimli Arapça eserini Hz. Peygamber (s.a.v.)'i rüyasında gördükten sonra yazmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.) ile ilgili kısımları manzum, Türkçe ve genişletmiş olarak düzenlemiş, Osmanlı coğrafyasında en çok okunan eserler arasında olan Muhammediye kitabı bu şekilde meydana çıkmıştır.

Eserin asıl ismi "Kitâbü Muhammediyye fî na'ti seyyidi'l-âlemîn habîbillâhi'l-a'zam Ebi'l-Kâsım Muhammedini'l-Mustafâ" adını taşımaktadır.

*Çün esbab oldu itdüm sözü bünyad
Çün oğlan toğdı virdüm bir güzel ad.
Semmeytüha bi'-risaleti'l-Muhammediye
[Çelebioğlu, 1996. – 88, 89].*

Esere bu ismin verilmesinde iki gaye vardır: Bir taraftan Hz. Muhammed (s.a.v.)'e, diğer yandan kitabın müellif Mehmed Efendi'ye ait olmasına işaret edilmektedir. Yazıcıoğlu, eserini büyük bir Aşk-ı Muhammed ile yazmıştır. Ateşinden yangın çıkmış, adeta kağıtlar yanmaya başlamıştır:

*Senin vaşfın kitabını yazarken Yazıcıoğlu
Yanar cânı eder âhı elinde tutuşur evrâk*

Muhammediye kitabı Kuran-ı Kerim, İncil, Tevrat, Zebur, Hadis ve Raviler, Tefsir ve Hadis Alimleri, Ehl-i Keşif Mutasavvıflar, İsrailiyyat Ravileri, Edebi eserlere dayanılarak yazılmış, 55 (elli beş) kaynağın olduğu tespit edilmiştir [Çalka, 2018. – 42]. Muhammediye, dört kısımdır. Birinci kısımda yaratılıştan, ikinci kısımda Hz. Peygamber (s.a.v.)'den, üçüncü kısımda kıyametten, ahiretten, dördüncü kısımda "Hatimetü'l-kitab" ve "Medh-i Muhammed Mustafâ"dan bahsedilmektedir [Çelebioğlu, 1996. – 185-197]. Muhammediye kitabı, halk kitapları arasında çok sayıda istinsah edilmiş, baskısı yapılmış, yazıldığı günden bu güne daima okunan, tesiri yüksek bir çok dile tercüme edilmiş eserdir [Erşahin, 2020 – 51].

Hız. Peygamber (s.a.v.) Efendimiz ile Tekrarlanan Bazı Beyitlerden Misaller:

*Muhammed sir-ı a'ladır ki kadr-i kaabe kavseyn ol
Muhammed nur-ı ecladır ki Hak sultan-ı kevneyn ol ...
Mustafa'dır ruh-ı azam nur-ı nur-ı kayinât
Mustafa'dır vech-i ekrem sırr-ı sırr-ı beyyinât ...
Ferd-i câmi'dir Muhammed mazhar-ı zât u sıfat
Gaybıdır gaybu'l-hakayık aynıdır aynu'l-hayat ...
Muhammed'dir Hakk'ın sırrı maârif şehrinin hânı
Şerâyi' bahrine hakaayık dürrünün kâni ...
İmamu'l-muttekin oldur hitâmu'l-mürselin ol şah
Nizâmu'l-alemin oldur hüâmâmu'l-ekmelin ol şah. ...
Gör kemal-i kudretini nuru cism ü cân eder
Canlara cân eder onu kendüye cânân eder. ...
Muhammed feyz-i hikmettir, çün oldur âyet-i kübrâ /
Muhammed mahz-ı rahmettir çün oldur gâyet-i büsrâ ...
Ona evvel sıfâtiyle tecelli eyledi Allah
Pes ondan sonra zâtiyle tecelli eyledi Allah ...*

*Sırr-ı ekberdir Muhammed seyyid-i kevn ü mekan
Nûr-ı ezherdir Muhammed es'ad-i hin ü zaman ...*

*Çün oldur habib pes odur seyyid-i kâyinât
Çün oldur şefî' pes odur mesned-i mümkünât ...*

*Muhammed'dir ki ilminden bilindi mersad-ı âyât
Muhammed'dir ki aynından bulundu maksad-ı gâyât
[Erşahin, 2020. – 81].*

Muhammediye eseri altı asır Osmanlıların hâkimolduğu geniş bir coğrafyada samimiyetle, aşkla, sevgiyle okunmuştur. Eserde çok ağır konular, sade bir şekilde halka takdim edilmiştir. Müellifin muhlis, mütefekkir, alim, alim, arif, aşık bir zat olması eserin tesirini artıran unsurlardır. Mehmed Efendi'nin kitabını Hz. Muhammed (s.a.v.) 'i rüyada görmesi ile yazmaya başlaması, ilhamın O'ndan geldiğini ifade etmesi hikmete ve esrarışaret etmektedir. Kitabın Ehl-i Sünnet itikadına dayanması, Türklerin hayat tarzları ve zihniyeti ile bütünleşmesi halk tarafından benimsenmesini sağlamıştır. Eserde Hz. Peygamber (s.a.v.) 'in varlık, ahlak, ilim, estetik tarafları kapsamlı bir tarzdayer almıştır. Eserin yazılmasından önceki dönemlerde Osmanlı fetret devrini yaşadığı için cemiyettebirlik ve beraberliğe ihtiyaçhissedilmektedir. Kitap toplumsal ahenk ve bütünlüğün sağlanmasına katkı sağlamış, çok faydalı olmuştur. İstanbul'un fethinden önce tamamlanan eser, fetih sonrasında mektep, medrese, tekke ve zaviyelerde, köy odalarında, avam ve havas tarafından her kademede okunmuştur. Neticede, Hz. Muhammed (s.a.v.) 'e olan muhabbet kalplere nakş edilmeye çalışılmış, iki cihan saadetinin Hz. Muhammed (s.a.v.) 'i sevmeye, yoluna ittiba etmeye, salat ü selam getirmeye bağlı olduğuna işaret edilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Çalka, Mehmet Sait., 2018. Yazıcıoğlu Mehmed'in Muhammediye'sinde Dinî ve Edebî Kaynaklar, Osmanlı M. Araştırmaları Dergisi, C V, sayı: 12, 33-43.
2. Çelebioğlu, A., 1996 Muhammediye, c. 1, MEB Yayınları, Ankara.
3. Çelebioğlu, A., 1996 Muhammediye, c. 2, MEB Yayınları, Ankara.
4. Çelebioğlu, Âmil., 1989. Ahmet Bican, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C.2., 49-51.
5. Coşan, M. Esad., 2013. Dilimiz, Kültürümüz, 5. Baskı, Server Yayınları, İstanbul.
6. Dönmez, Hanife. 2020. İslam Metafizik Düşüncesini Halka Ulaştıran Bir Metin Olarak Muhammediye, Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri, cilt: II, s. 115-129.
7. Erşahin, Seyfettin., 2020. Bayramilerin Hz. Muhammed [AS] Anlayışı: Yazıcıoğlu Mehmed'in Muhammediye Örneği, Hacı Bayram-ı Velî V. 51-89.
8. Kara, Mustafa., 1999. XIV. ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar, İslâmî Araştırmalar, C. XII, S. 2, 130-148.
9. Öztürk, Z., 2007. Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi(9), 401-446.
10. Uyar, Mehmet., 2020. Muhammediye ve Envârü'l-'Âşıkîn'de Hakikat-i Muhammediye Yorumu, Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düş. Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -II-, C. II, 99-114.
11. Uzun, Mustafa İsmet., 2013, Muhammediyye, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 43, 363.

AJİNİYAZ KOSİBAY'IN ŞİİRLERİNDE AŞK VE YURT ÖZLEMİ

Yusuf AVCI

Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Türk Dünyası Değerlerini Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü,

Eğitim Fakültesi-Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi

Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı Başkanı

Çanakkale

Bu çalışmada, Ajiniyaz Kosibay'ın şiirlerinin okuyucuya iletmeyi amaçladığı mesajlar ile birey ve toplum üzerindeki etkileri incelenmiştir. Şair, vatanına, diline ve geleneklerine olan bağlılığını, şiirlerinde sürgün hayatı ve gurbette yaşadığı özelemlerinden bahsetmiş, Türkçülük ve Turancılık temalarını şiirlerinde çokça vurgulamıştır. Şair, Türk kültürünü ve kimliğini yüceltmeye çalışmış, Türk halklarının birliğine ve dayanışmasına teşvik etmiştir. Ajiniyaz toplumunun geçmişini ve kültür değerlerini koruma çabasını da şiirlerine işleyerek nesillere aktarmaya çalışmıştır. Şiirlerinde kullandığı imgeler ve betimlemelerle okuyucuya duygu ve düşüncelerini yansıtmaya çalışmış, toplumun yaşadığı işgallere ve adaletsizliklere eleştirilerde bulunurken hiciv ve nasihat unsurları kullanarak toplumun sorunlarına dikkat çekmiştir. Eserlerinde okuyucuların, şiirlerinden Karakalpak halkı ve tarihi hakkında bilgi edinmeleri için fırsat oluşturmuş ve yurduna karşı duyduğu özlemi şiirlerine aktarmıştır. Şiirlerini okuduğunda Karakalpak halkı ve tarihi hakkında bilgiler edinebileceği şekilde şiirlerinde yurdundan bahsetmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ayrılık, gurbet, özlem, toplum, yurt.

В данном исследовании анализируются послания, в которых стихи Ажинияза Косыбая стремятся донести до читателя, их влияние на человека и общество. Поэт, его преданность Родине, языку и традициям, его жизнь в изгнании и тоска по экспатриации выражаются в его стихах, темы тюркизма и туранства. Поэт пытался прославить турецкую культуру и самобытность, призывал к единству и солидарности тюркских народов. Он также пытался передать усилия общества по сохранению своего прошлого и культурных ценностей для будущих поколений. Он пытался передать читателю свои чувства и мысли с помощью образов и описаний, которые использовал в своих стихах, критиковал занятия и несправедливость, с которыми сталкивалось общество, привлекал внимание к проблемам общества, используя элементы сатиры и совета. В своих произведениях он создал возможность для читателей узнать о каракалпакском народе и истории, а также перенес свою тоску по Родине в свои стихи. Он упоминал о своей Родине в своих стихах таким образом, чтобы читатели могли узнать о каракалпакском народе и истории.

Ключевые слова: Разлука, экспатриация, тоска, общество, Родина.

A REVIEW OF THE POEMS OF AJINIYAZ KOSIBAI

In this study, the subjects of Ajiniyaz Kosibay's poems are analyzed. The poet talked about his devotion to his homeland, language and traditions, his life in exile and his longing for his homeland, and emphasized the themes of Turkism and Turanism in his poems. He tried to glorify Turkish culture and identity and encouraged the unity and solidarity of Turkic peoples. He also tried to protect the past and cultural values of his society and tried to pass them on to generations. With the images and descriptions he used in his poems, he tried to reflect his feelings and thoughts to the reader and criticized the injustices experienced by the society. He talked about his homeland in his poems in such a way that readers can learn about the Karakalpak people and history when they read his poems. Although his poems were divided into themes, he dealt with the longing for expatriation in each theme, and generally did not neglect to satirize and give advice in every poem.

Key words: Separation, expatriation, longing, society, homeland.

GİRİŞ

Ajiniyaz Kosibay, Karakalpak edebiyatının önde gelen şairlerinden biri olarak Karakalpak halkı için büyük bir öneme sahiptir. Şairin, vatanına, diline, geleneklerine ve kültür değerlerine bağlı olarak bu unsurları şiirlerinde yaşatması ve gelecek nesillere aktarma görevini üstlenmesi, onun önemini artıran başlıca etmenler arasında yer almaktadır (Ermekbaevna, 2016). Şair, genellikle şiirlerinde Türkçülüğe değinmiş, yaşadığı yurda ve Türk birliğine çok önem vermiş, Türk yurtlarının isimlerine sürekli şiirlerinde yer vermiştir. Turancılık fikrine daha çok değinen şair, Turan yurtlarının kardeşliği ve bu topraklardaki soylarının ortak bir kökenden geldiği düşüncesini incelemiştir. Çeşitli sebeplerle gittiği gurbette yurduna karşı duyduğu özlemi şiirde oldukça yoğun şekilde işlemektedir. Yaşadığı yurdun kızlarının güzelliğinden, erkeklerinin güçlü, mert olmasından, gelenek ve göreneklerinden, giyiniş tarzlarından, toprağından kuşuna kadar her güzelliğini şiirlerinde övmekte, coğrafyasını ve milli değerlerini şiirlerinde canlı bir dille tasvir etmektedir. Şiirlerinin içeriğinde sadece kendi yaşamından değil aynı zamanda Karakalpak halkının geçmişinden, başına gelenlerden, toplumun yaşadığı olaylardan, yurdundan, insanların yaşamından, sevdiği kızı aramasından, yoksulluktan, özleminden, hüzünden, pişmanlıktan, çocuklarından, karısından, eğitim hayatından, soyundan bahsetmiştir (Matmuratova, 2022). Şair, şiirlerinde genellikle gurbet ve özlem temalarını işlerken yaşadığı toplumun

işgal altında kalmasının bir sonucu olarak insanların yurtlarını terk etmeleri, sürgüne gitmeleri ve başka topraklara göç ederek gittikleri yerlerde kendi kültürlerini yaşatma çabalarına da yer vermektedir. Ayrıca toplumun savaşçı özellikleri, yurt sevgisi ve Turancılık fikirlerinin olması bunları şiirde işlemesi toplumun ve şiirin birbirleriyle olan ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Her yazar, eserleri aracılığıyla dünyayı yorumlarken kendi deneyimlerinden yola çıkarak algılayma ve anlatma tarzını geliştirir (Avcı, 2006). Bu noktada, Kosibay'ın üslubunu anlamak için hayatının ilk gününden itibaren geçirdiği süreyi göz önünde bulundurmak önemlidir. Buna bağlı olarak şiirlerinde yurduna olan sevgisine, aile bağına çok önem vermesine, Türk yurtlarını sürekli dile getirmesine değinerek bu konuları ele alması toplumun değerlerini, geleneklerini ve kendi kimliğini yaşatması bakımından oldukça önem içermektedir. Şair Türkçülük ve Turancılık gibi ideolojileri, Türk yurtlarının kardeşliğinin önemine değinerek eserlerine işlemektedir. Bu yaklaşım aynı zamanda toplum için bir bilinç oluşturma çabası demektir.

Bu çalışmada Ajiniyaz Kosibay'ın yazmış olduğu şiirler içerdikleri konu bakımından farklı başlıklarla incelenerek değerlendirilecektir.

Bu çalışmanın amacı Ajiniyaz Kosibay'ın yazmış olduğu şiirlerden yola çıkarak okura vermek istediği mesajları incelemek ve şairin sosyal ve edebi yönü hakkında sonuçlar çıkarmaktır. İncelemede "Ajiniyaz Kosibay'ın şiirlerinde genel olarak ele aldığı ve önem verdiği konular nedir?" Sorusuna cevap aranmıştır. Bu temel sorudan hareketle çalışmada şu sorulara cevap aranacaktır:

Ajiniyaz Kosibay'ın şiirleri Türk kültürünü ve kimliğini nasıl vurgulamakta ve bunları hangi imgelerle belirtmektedir?

Ajiniyaz Kosibay farklı ayrılık türlerini şiirlerinde hangi şekilde ele almaktadır?

Ajiniyaz Kosibay'ın şiirleri köklerine bağlılık açısından nasıl ele alınmıştır?

Ajiniyaz Kosibay'ın şiirleri bireyi ve toplumu nasıl etkilemektedir?

YÖNTEM

Araştırma Deseni

Bu çalışmada nitel araştırma desenlerinde doküman incelemesi" yöntemi kullanılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar" (Yıldırım ve Şimşek, 2020, s, 189).

Araştırmada İncelenen Eser

Ajiniyaz Kosibay'ın şiirleri anlamları açısından değerlendirilecektir. Şiirlerinin vermek istediği mesajlar, duygular ayrıntılı bir şekilde analiz edilecektir.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Bu çalışmada Ajiniyaz Kosibay'ın şiir içeriklerinin incelenmesi amacıyla seçilmiştir. Veri toplama aşamasında, (Ermekbaevna, 2016), (Matmuratova, 2022)

Makalelerinden yararlanılmıştır. İşlenen temalar konularına göre başlıklar halinde ayrılmıştır. Şairin işlediği konulardan çıkarılması gereken mesajların ve düşünce yapısının ortaya konmasını hedeflemektedir.

BULGULAR

Ajiniyaz Kosibay'ın şiirleri içerdikleri anlam bakımından incelenmiştir. Elde edilen veriler başlıklar hainde tabloda verilmiştir.

Tablo 1. İncelendiğinde 1. Temada beş şiir görülmektedir. Bu temada şair genel olarak şiirlerinde Turancılık fikrinden, kardeş Türk yurtlarının doğal güzelliklerinden, Türkçülükten, bereketli topraklarından ve halkın yaşadığı zorluklardan bahsetmektedir. Özellikle "Bozatav" şiirinde, yurdunu düşmana terk etmenin acısını işler. Şair, "Göründü" şiirinde geçen "Ata" ve "analar" kelimeleri yurt hasreti yanında, köklerine olan hasretini de dile getirmektedir.

2. Temada 10 şiir görülmektedir. Bu temada şair, gurbet özlemi ve hayatın zorlukları şairin ana konusudur. Şair, gurbetin yalnızlık ve kaygı getirdiğini, geçmişin kayıplarını ve dünya hayatının geçiciliğini vurgular.

3. Temada sekiz şiir görülmektedir. Bu temada şair yoksulluk nedeniyle gurbete gitme, aile ve sevdiklerine duyduğu özlem temanın merkezinde yer alır. Şairin şiirlerinde ayrılık ve maddi sıkıntılar yoğun şekilde işlenir. Sevdiklerinden dilek, dua isteyerek, onları Allah'a emanet ederek ve helallik alarak şiirlerinde ailesine duyduğu saygıyı, önemi onlara olan bağlılığını, dini değerlerini de yansıtmaktadır.

4. Temada otuz şiir görülmektedir. Bu temalarda genel olarak aşk, güzellik ve eğlence şiirlerin ana konularıdır. Şair, aşkın zorluklarını ve fedakârlıkların bazen karşılık bulmadığını dile getirir. Bazı şiirlerde Türkçülük vurgusu yapılır. Şair "Biybigül" şiirinde "Vardı daha da birçok Nogay şehri", "Onları yok etti Rusların cebri" dizelerinde, Nogay şehirlerinin, Ruslar tarafından işgale uğramasından bahsederek farklı bir tema içinde tekrardan "Türkçülük" vurgusu yapmaktadır.

5. Temada yirmi bir şiir görülmektedir. Bu temadaki şiirler genellikle elindekinin değerini bilme,

zamanı faydalı kullanma ve ahlaki değerlere vurgu yapılır. "İli Olmasa" şiirinde halkın önemi ve adaletsizlik eleştirilir.

6. Temada beş şiir görülmektedir. Bu temadaki şiirler genellikle dünyanın geçiciliği ve yoksullukla geçen ömür temaları işlenir. Şair, Türk yurtlarının yıkımını ve insanların çektiği acıları dile getirir.

7. Temada beş şiir görülmektedir. Bu temadaki şiirlerde ayrılık teması çeşitli şekillerde işlenir. Yurt, sevdiklerinden ve dünyadan ayrılma hüznü anlatılır.

8. Temada dokuz şiir görülmektedir. Bu temadaki şiirler genellikle kötü davranışları eleştirip ahiret hayatını hatırlatarak dini ve ahlaki dersler verir. Geçici dünya hayatına eleştiriler yöneltir. Derin öğütler ve yergiler içermektedir. Bunun yanında insanlara dünyanın geçiciliğinden bahsedip topluma bir mesaj da vermektedir.

9. Temada dört şiir görülmektedir. Bu temadaki şiirler genellikle Şair, hayatındaki olaylara, savaşımlara, dinin ve ahlaki değerlerin önemine değinir. Şairin "Demişler" şiirinin "Harezm, der Müslümanların kalesi" Dizelerinde Harezm'in Müslüman toplumu içindeki önemini ve tarihsel süreci açısından değerli olduğunu anlatmaktadır. Bu düşünce "Cihatçılık" ve "Türkçülük" olarak okuyucuya aktarılacak istenmektedir.

10. Temada bir atışma görülmektedir. Bu temadaki atışma, genç Kazak kızı Meneş ile Ajiniyaz arasında geçen atışmada, kültür öğeleri, gelenekler ve yurt güzellikleri rekabet havasında vurgulanır. Her biri, kendi yurtlarından ve geleneklerinden bahsederek, güzelliklerini övmektedirler. Meneş, Kazak kültürünü temsil ederken, Aciniyaz ise Karakalpakları temsil etmekte, kardeş ülkeler olduğuna da değinmektedir.

SONUÇ

İnceleme sonucunda, Ajiniyaz Kosıbay'ın şiirlerinde yurt sevgisi, aşk, özgürlük anlayışı, toplumsal sorunlar, vatan özlemi ve soyuna verdiği değerin ön plana çıktığı ve şairin bu temalara büyük önem atfettiği görülmüştür. Şiirlerinde daha çok Türk kültürü ve kimliğini yüceltme çabasında bulunmuş, Türk halklarının birliğini koruma amaçlamıştır. Şairin bu yaklaşımı, yurduna ve topluma verdiği değeri, onları bilinçlendirme çabasını açıkça ortaya koymaktadır. Şiirlerinde betimlemeleri fazla vererek okuyucunun şairin yaşadığı duyguları daha iyi anlayıp hayal edebilmesini sağlamış böylelikle okuyucu ve yazar arasında bir bağ oluşmuştur. Şiirlerinde Karakalpak halkının gelenek ve göreneğine, giysilerine, kızlarına, yiğitlerine, toprağına, hayvanlarına değinerek okuyucunun bilgi edinmesinden daha çok bir mesaj vermeye çalışmıştır. Bu sebeple şiirleri sadece duyguların ve yaşanan olayların yazıldığı şiirler değil, aynı zamanda Türk kimliğinin ve değerlerinin anlaşılmasını da sağlayan bir eserdir.

KAYNAKÇA

1. Balatabayev, H. (2006). Nesir ve Üslûp (Akt. Avcı, Y.) İstanbul: Beta.
2. Yıldırım, H. (2024). Karakalpak Şairi Ajiniyaz Kosıbay Ulı. İstanbul: Türk Akademisi.
3. Ermekebaevna, KGM. (2016). Büyük Şair- Klasik Ajiniyaz'ın Eserlerinde Metafor Kullanımı. Dilbilim ve Edebiyat Araştırmaları.
4. Matmuratova, M. (2022). Aziniyaz'ın Eserlerinde Maneviliğin Temelleri. Modern Bilimde Akademik Araştırma, 1(19), 275-279.
5. Yıldırım, A., ve Şimşek, H. (2021). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Seçkin Yayıncılık.

**AJYNYÝAZ ŞAHYRYŇ ŞYGYRLARYNYŇ TÜRKMEN DILINDÄKI
TERJIMELERI HAKDA
(A. Mämmedowyň terjimeleriniň mysalynda)**

Gaýlyýewa O.K.

*Filologiya ylymlarynyň doktory, professor. Garagalpak döwlet uniwersitetiniň “Türkmen dili
we edebiyaty” kafedrasynyň müdiri*

Bahar Jepbarowa

*Türkmenistan Ylymlar Akademiyasynyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiyat we milli
golyazmalar institutynyň uly ylmy işgäri*

Annotasiya: Bu makalada türkmen we garagalpak edebiyatynyň edebi gatnaşyklary, edebi baglanyşygyň esasy ugurlarynyň biri bolan çeper terjimäniň edebiyatlary biri-birine ýakynlaşdyrmakdaky hyzmaty, XIX asyr garagalpak şahyry Ajynyýaz Kosybaý oglunyň sygyrlarynyň türkmen diline terjime edilmegi, şahyr, alym A. Mämmedowyň terjimeleriniň mysalynda derňew edilýär.

Daýanç düşünjeleri: edebi baglanyşyk, çeper terjime, stil, çeper deňeşdirme, meňzetme.

Türkmen we garagalpak edebiyatlarynyň özara edebi baglanyşyklary öz gözbaşyny irki döwürlerden alyp gaýdýar. Edebi gatnaşyklaryň köpdürlüliginiň esasy ugry bolan çeper terjime meselesi häzirki günde has-da rowaçlandy. Şeýlelikde, häzirki zaman edebiyatşynaslyk ylmynda çeper terjime meselesini öwrenmeklik derwaýys işleriň biri bolmaklygynda galýar. Şonuň üçin hem biz şu ylmy makalamyzda XIX asyr garagalpak şahyry Ajynyýaz Kosybaý oglunyň sygyrlarynyň A. Mämmedow tarapyndan türkmen diline terjime edilmegi we onda terjimeçiniň ussatlygy dogrusynda durup geçmekligi makul bildik.

Türkmen şahyry, terjimeçi, filologiya ylymlarynyň doktory Ahmet Mämmedow garagalpak edebiyatynyň köpsanly çeper eserlerini türkmen diline terjime edipdi. A.Mämmedowyň döredijilik älemi babatynda gürrüň edenimizde onuň döredijilik aýratynlygynyň ikinji bir bölegi çeper terjime hasaplanýar. Türkmen, özbek, garagalpak edebi baglanyşyklaryny içgin öwrenen belli alym K.Kurambaýew şahyr A.Mämmedowy «Garagalpak edebiyatynyň Türkmenistandaky iň ussat, ökde, işeňňir terjimeçisi» [1, 195] – diýip belleýär. Hakykatdan-da, A. Mämmedow garagalpak edebiyaty, şol sanda, onuň poeziýasy bilen gyzyklanyp, ondan edebi täsirlenme alýar. Şahyryň özi bu hakda: «Her bir dörediji özüniň eserleriniň çeperçiligi, ideýa-mazmunynyň baýlygy we başga taraplary bilen ikinji bir döredijide höwes döretmese, onda edebi täsir hakynda gürrüň etmek asla mümkin däl» [2, 18] – diýip nygtaýar.

Edebi aragatnaşyk meselesinde doganlyk halklar edebiyatynyň wekilleri özleriniň çeper eserlerinde umumadamzat meselelerine bagyşlanan pikirleri beýan edip, olar biri-birlerine edebi täsirini ýetiripdirler. Şeýlelikde, garagalpak nusgawy şahyrlary Günhoja, Ajynyýaz, Berdak we başgalaryň edebi mirasy hem A. Mämmedowyň ünsüni özüne çekip gelipdir. Şonuň üçin-de, terjimeçi şahyr ol söz ussatlaryny özüne halypa saýypdyr. A. Mämmedow garagalpak şahyrlarynyň sygyrlaryny türkmen diline terjime edip, “Günhoja, Ajynyýaz, Berdak” ady bilen 1993-nji ýylda Aşgabatda “Magaryf” neşirýatynda çap etdirýär we giň okyjylar köpçüligine hödürleýär. Kitaba terjimeçiniň özi “Magtymgulynyň garagalpak şägirtleri” diýen temada sözbaşy ýazypdyr. Ussat terjimeçi A. Mämmedow garagalpak edebiyaty bilen juda ýakýndan tanyş bolup, garagalpak şahyrlarynyň edebi mirasy bilen içgin gyzyklanýar, şahyrlaryň birnäçe sygyrlaryny türkmen diline terjime edýär. Terjimeçi garagalpak edebiyaty we onuň şahyr wekilleriniň türkmen şahyry Magtymgulynyň döredijiligine goýýan uly sarpasy babatda: “Garagalpaklaryň Günhoja, Ajynyýaz, Berdak ýaly tanymal geçmiş şahyrlary bar. Garagalpak halkynyň geçmiş edebiyatyny, medeniýetini ymykly öwreniji, Gündogarşynas I.Belýaýew “Magtymgulynyň Aral deňziniň kenarlarynda, garagalpaklaryň arasynda hem giňden tanalýandygyny baryp-ha asyrymyzyň başynda ýazyp giden makalasynda ýörite belläpdir. Şeýle bolansoň, ady agzalan şahyrlaryň Magtymgulynyň sygyrlaryna bipolar garamajakdygy, ondan tema, ideýa, çeperçilik babatlarda görüm-görelde aljakdyklary düşnükli” [3, 6] diýip, öz şahsy garaýyşlaryny beýan edipdir.

Şeýle hem alym terjimeçi A. Mämmedow Garagalpak nusgawy şahyry Ajynyýazyň döredijiligine uly hormat goýupdyr. Ol terjime kitabynyň sözbaşysynda Ajynyýazyň ömri we döredijiligi babatda gysga maglumat bermek bilen: “Ajynyýaz garagalpak poeziýasynda filosof hökmünde ykrar edilmeli ýeke-täk şahyrdyr. Onuň filosofiyasynyň formalaşmagynda, kemala gelmeginde, hemme zatdan ozal, Magtymgulynyň uly hyzmaty bolupdyr.” diýip belläp geçýär.

Şeýlelikde, Ajynyýazyň sygyrlarynyň türkmen dilindäki tekstine üns berenimizde terjimeçi A. Mämmedowyň sygyrlary türkmen diline geçirende terjimeçiligiň esasy meselelerine uly üns

berendigini görmek bolýar. Ýagny, birinjiden şygrylaryň ideýa-mazmunyny şol durkunda dolulygy bilen okyja ýetirmeklige hereket eden bolsa, ikinjiden, awtoryň stil aýratynlygyny hasaba alypdyr, üçünjiden, eseriň çeperçiligine gaty güýçli üns beripdir. Mysal üçin Ajynyýaz şahyryň “Ýellerim bardy” diýen şygry terjimeçi tarapyndan “İllerim bardy” ady bilen terjime edýär. Mysal üçin:

Biziň ýurdumyza Kojban diýerler,
Galpagy gazan dek illerim bardyr.
Bir-birini jan-jigerden söýerler,
Hytaý, Goňrat diýen illerim bardyr.

Ýaýlagym Ürgençdir, arkasy deňiz,
Ýagymnysy ýagly mallary semiz,
Biri-birisinden gowy, görseňiz,

Agzybiýr goňratly illerim bardyr [3, 42] – diýip, şygryň manysyna görä, at goýupdyr.

Terjimeçi şygryda Ajynyýaz şahyryň il-ýurdy babatda aýdan maglumatlaryny şol durkunda saklamak bilen türkmen diline terjime edipdir. Ajynyýazyň şygrynda garagalpak ili Kojban, halkynyň bolsa agzybirlikde Hytaý, Goňrat ýerlerinde, deňiz ýakalarynda ýaşaýandyklary beýan edilýär. Terjimeçi hem bu maglumatlary türkmen dilinde çeperleşdirip suratlandyrypdyr. Şygryň sap nusgadaky teksti şeýle:

Sorasaň ýelimdi Kojban, bizlerden,
Kalpagy kazandaý ýellerim bardy.
Käte şykşa keşiriňler sözlerden,
Kytaý, Koňyrat atly ýellerim bardy.

Jaýlawym – Ürgeniş, arkasy – teňiz,
Jawyryny kakpaktaý mallary semiz,
Ruksatsyz bir-birine salmas iz,
Birlikli Koňyrat ýellerim bardy. [4, 11]

Şygryň iki dildäki görnüşini deňeşdirip seredenimizde, türkmen dilindäki terjimäniň döredijilikli usulda ýerine ýetirilendigine göz ýetirmek kyn däl. Elbetde, döredijilikli terjimede terjimeçi özüniň döredijiliginden gelip çykan ýagdaýda sözleri erkin, özbaşdak ulanmaga üns berýär. Georafik atlar şol durkunda saklanyp, şygryň mazmuny okyja düşnükli beýan edilipdir.

Şeýle-de bolsa, terjimede käbir garalpak sözleriniň ulanylyşynda aýratynlyklar duş gelýär. Mysal üçin şygryň birinji bendinde şygryň sap nusgasynda “Sorasaň ýelimdi Kojban, bizlerden” setirdäki ikinji ýöňkemedä ulanylan “sorasaň ýelimdi” sözleri türkmençe terjimede birinji ýöňkemedä gelen “Biziň ýurdumyza” sözler bilen çeper terjime edilipdir. Şygryň üçünji setirinde garagalpakçada “Käte şykşa keşiriňler sözlerden” diýlip berlen bolsa, türkmençede “Bir-birini jan-jigerden söýerler” görmüşinde terjimeçiniň gabat gelmedik özbaşdak-erkin terjime usulyňa köpräk ýykgyň edendigini görmek bolýar.

Şeýle hem şygryň ikinji bendiniň ikinji setirinde garagalpakçada “Jawyryny kakpaktaý mallary semiz” diýlip, “gapak ýaly” deňeşdirme usulynda suratlandyrylan ýagyryny sözüne ekwiwalent hökmünde terjimeçi “ýagymnysy ýagly” söz düzümini ulanypdyr.

Şonuň ýaly-da, Ajynyýaz şahyryň “Beri kel” atly şygryny terjimeçi türkmen diline “Bäri gel” ady bilen terjime edip, okyjylara ýetiripdir. Şygryň düýp nusgasynda:

Aý-älifdek naz ýetip, häýkelin takkan, beri kel,
Be-buralyp naz ýetip, jyýa bakkan beri kel,
Te-tutaşyp ot kibi, kyýa bakkan, beri kel,
Se-säne aýtyp, tiliýdin pallar akkan, beri kel,
Jim-janymdy örteýip, otlarga jakkan, beri kel.

Ha-da halym körgizip tur, tände janym sendedur,
Hiý- kyýalyň kimdedur, bälki ktýalyň mendedur,
Dal-dawa tapmas, bul därtim, därtime dărmandadur,
Zal-zawkym, käste janym, köňlime ärmandadur,
Rehi-rumalyn kolga alyp, kyýa bakkan, beri kel.

Türkmençe terjimede:

Aý - elip dek nez edip, tumarlar dakan bäri gel,

Be - burulyp, saz edip, gaşyny kakan bäri gel,
Ti - tutaşyp ot kibi, gyýa bakan bäri gel,
Si - sena aýdyp, diliden ballar akan bäri gel,
Jim-janymy örteýip, otlara ýakan bäri gel.

Ha-da halym görkezip dur, tende janym sendedir.
Hi - hyýalyň kimdedir belki hyýalyň mendedir,
Dal-doga tapmaz bu derdim, derdime dermandadyr,
Zaly-zowkum, hassa janym, könlüme hyýaldadyr,
Rehi-romalyň ele alyp, gyýa bakan bäri gel.

Görnüşinde terjime edilipdir. Bu ýerde terjimeçi şygryda ulanylan meňzetmeleri, deňeşdirmeleri, suratlandyrmalary şol durkunda saklamaga hereket edýär. Sebäbi, Ajynyýazyň bu şygry arap elipbiýi esasynda, harplary getirmek bilen her bir şygyr setirindäki sözi şol harp bilen başlanýan söz arkaly pikiri beýan edipdir. Terjimeçi bu ýerde hem awtoryň stil aýratynlygyny saklap, türkmen okyjylaryna Ajynyýaz şahyryň şygyr düzmekdäki ussatlygyny görkezip bilipdir. Terjimeçiniň ýene-de bir ussatlygy ol köpräk çeper dile üns berip, döredijiniň stil aýratynlygyny özünde saklap galmaklyga hereket edendigini görmek bolýar.

Umuman aýdanymyza, A. Mämmedow garagalpak şahyry Ajynyýazyň şygrylaryny türkmen diline terjime etmekçi bolanda, ýokardaky ýaly terjimäniň belli-belli kynçylyklaryny başdan geçirip, goşgynyň stilini, ruhuny saklap galmak bilen türkmen diline terjime edýär. Şygrylaryň türkmen okyjylaryna düşnükli bolmagyny gazanmaga çalyşýar.

Yokardaky barlaglardan şeýle netije çykarmak bolar:

Garagalpak we türkmen terjimeçiliginde garyndaş dillerden terjime meselesini ylmy jähtden öwrenmeklik döwrüň talaby derejesinde ösüşini dowam edip gelýändigini üçin şu günki günde bu ugurdan aýratyn mekdepler peýda boldy. Şeýlelikde, çeper termije meselesi edebi gatnaşyklaryň kerwen ýoluny has uzak menzillere «guba düýelik» ýodasyndan gitmegini dowam edýär.

Ikinjiden, häzirki döwürde türkmen-garagalpak edebi gatnaşyklary bir tarapdan Magtymgulynyň döredip giden edebi mirasy, mekdebi boýunça össe, üçünjiden edebiýatşynaslyk ylmy arkaly edebiýatçy alymlaryň ylmy barlaglary bilen has kämilleşýär. Edebi baglanyşygyň şu üç ugurdan rowaçlanmagy türkmen-garagalpak halklarynyň edebiýatyny biri-birine has hem ýakynlaşdyrýar.

ЭДЕБИЯТЛЕР

1. Kurambaew K. Adabiý zaraýon İzod ma`suliyati Adabiý alokalar. Toşkent, 2009, 195-b.
2. Mammedow A. Gündogar poeziýasynda türkmen xakyýkaty. Aşgabat, 1977, 18-b.
3. Mammedow A. Günhoja. Ajiniýaz. Berdak. Aşgabat: Magaryf, 1993, - 6 b.
4. Әжинияз. Баспаға таярлаған Қ.Байниязов, А.Альниязов, Т.Байниязова. Нөкис: Илим, 2014. - 11 б.

ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫ

Қанипаш Мәдібай

*М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор*

Құралай Мұхамади

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты*

Қайым Мұхамедханұлының ауызша айтылған әр деректің хатқа түскен түпдерегін тапқанша тыншымайтын дағдысы талай құнды, қажет мағлұматты ұмыт болып, жоғалып, жойылып кетуден құтқарып отырды. Ел тарихын, әдебиет тарихын, жеке тұлғаның ғылыми ғұмырбаянын түзуде Қайым Мұхамедханұлы іздеп, тауып, сақтап, жинаған, уақыты жеткенде жұртымен бөлісіп жарылқаған тастүйін дәлелді жазба құжаттар қазірде ел шежіресінің тұтастығына қызмет етуде. Оның нендей бір мәселеде де, қайсыбір істе де қарайлап тұрмай, жанкештілікпен жұмыс жасағаны қайран қалдырады. Сонау бір жылдарда шаруасы бастан асып жатқан Қайым аға өз әкесі Мұхамедхан Сейітқұлұлымен ағалы-інілі болып бір үйде тұрған қарымды қаламгер, білікті ұстаз, білімді маман Тұрлықан Қасенұлының шығармашылық өмірбаянын жазуға ден қояды.

«1982 жылы Сәду Машақовпен Тұрлықан туралы әңгімелескенімде Сәду:

– Тұрлықан ақындығымен қатар жақсы әнші еді және өзінің де ән шығаратын өнері бар болатын. Затаевичпен қашан кездескенін оған қандай ән айтып бергенін білмеймін, – деген еді.

Тұрлықан Затаевичке ән айтып берген деген сөзді естіген соң Затаевичтің қазақ әндері мен күйлерін жинап, нотаға түсіріп, бастырып шығарған кітаптарын қарастырдым. Александр Затаевичтің 1931 жылы Алматыда басылып шыққан: «500 казахских песни и кувей Адаевских, Букеевских, Семипалатинских и Уральских с предисловием и 403 примечаниями автора» деп аталатын кітабы қолыма түсті. Кітаптың сөз басында 1926 жылы Семейге келгенін айта келіп: «Сначала я работал там в самом Семипалатинске, а затем выехал в Каркаралинскую степь!...» дейді.

Тұрлықанды кітаптың «Семипалатинский отдел» деп аталатын бөлімінен кездестірдім. «... Хасенов Турлыхан» депті де, оның айтып берген он үш әнін нотаға түсіріпті»

Әрі қарай Қайым Мұхамедханұлы осы мәселені бүге-шігесіне шейін түгендеп, егжей-тегжейлі тарқата баяндаған.

Александр Затаевичтің Семейде болуы, Тұрлықан Хасеновпен қалай кездескенін Затаевичтің өз жазғаны бойынша келтірген. Затаевичтің есімі құлаққа қанша сіңген болса да бұл адамның қазақ әндерін қалай, нендей жағдайда жинап-тергенін маман зерттеушілер болмаса, былайғы жұрт қайдан білсін. Қайым Мұхамедханұлы, бір игілік көрсе басқамен бөлісуге асыққан адам, Затаевичтің өте бір жағымды, әсерлі естелігін нендей жұмысты да сүрінбей-жалықпай, бар ыждаһатымен атқаратын дағдысында жазып алған. Тұрлықан Қасеновтен Александр Затаевич жазып алған әндерді атап өтеді.

«Ардақ», «Сәулем-ай, сәулем», «Қайырма», «Үридай еккай», «Түлкі тымақ», «Қаракөз-ау», «Айби», «Аға-жай»,

«Айырылған», «Ақ қайың», «Лейлаш-ау», «Сәулем-ай әлиләйлім», «Сәулем».

Затаевичтің ән туралы қысқаша мәліметтеріне мән береді. «Очень красивая, так и просящая-ся в оперу женская песня, полная глубокой грусти!» – депті «Қайырма» туралы.

«Үридай еккай» «Опять-таки чрезвычайно красивая женская песня с богатейшей мелодией, преисполненная печали», – депті.

«Түлкі тымақ» – «женская песня».

«Қаракөз-ау» – «Женская песня, в которой слышится отзвук великолепной песни «Үкілі коңыр үйрек».

Осы тізімдегі «Аға-жай» әнінің Алтай жақ қазақтары әкелді дейтін «Ағажай» әнімен қатысы бар ма екен деген де ой келеді.

Қайым Мұхамедханұлы қашан да халқының бір қажеті үшін қызмет етуден танбайды. Бұл Тұрлықан Қасенұлы сынды қаншама қадірлі ғұмырды қастерлеп, жоғын жоқтаған.

Қайым Мұхамедханұлы ұдайы өзіне «жау шақырып» еңбектенген адам. Жеке бас тағдырына, отбасының өміріне аса бір қатты соққы болған диссертация төңірегіндегі тартыстың; Абай музейіне қатысты қабақ шытулардың дәурені жүріп тұрған сол XX ғасырдың елуінші жылдарындағы қысастықтарда да қайтпаған турашылдық мінезі Қайым Мұхамедханұлының әр жылдарда жазылған жеке зерттеу мақала, тұтас еңбектерінің барлығында да бет қаратпастай өткірлігімен, қайрауы жеткен қаттылығымен ұдайы қайран қалдырып отырады.

«Әдебиет және искусство» (қазіргі «Жұлдыз» журналы – Қ.М.) журналындағы кейбір құнсыз шығармалар» деп жазады «сен тимесең, мен тименің» аса бір керек уақытында.

«Екпінді» газетінің 27-і қазан күнгі (1946) кезекті нөмерінде. Қазақтың бас әдеби журналындағы Бас мақаланың кемшіліктерін сол бір саяси-идеологиялық құбылулар әбден әбігерге салып сілкілеуін бәсеңдетпек түгілі күш алып, қайта бір қаһарын төгуге тастүйін әзірлігін бастап жатқан, қазақ руханиятына және бір алақұйын алапат төніп келе жатқан қысас уақытта Қайым Мұхамедханұлы ортақ мүдде дегенде ештеңеден ығыспайтын «қырсық» болмысында жазған сын мақала екен бұл.

«Әдебиет және искусство» журналының 4-санын қолыңызға алғанда ең алдымен «Әдебиетіміздің жиырма бес жылы» деген бас мақаланы оқисыз. Бұл бас мақалада қазақ совет әдебиетінің 25 жыл ішіндегі табыстары айтылады. Әрине, қазақ совет әдебиеті 25 жыл ішінде елеулі табыстарға ие болғаны белгілі. Бірақ бұл мақалада жалпы «табыс деген сөздің шеңберіне ақын-жазушылардың жазғандарының бәрін әкеліп сыйғызған. Талғаусыз, тандаусыз бірақ жауап» берген. Ақын- жазушылардың аттарын тізбектеп, шығармаларының аттарын шұбыртып тіркеп өткен де осының бәрін – «табыс» деп атаған» (көптомдық, 9-кітап, 18-б.).

Қайым Мұхамедханұлы қай уақытта болсын жауырды жаба тоқып, жалпылама сөзбен шаруа тындыруға «қаны қас» болған адам. Осы шолу, бірыңғай табыстарға марқайған мақаланың сөз ұстау беталысын ә дегеннен бір сілкіп алады.

«Ақын, жазушылардың еңбектерін дұрыс бағалап, әділ сынап, жетіскен жақтарын атап көрсетіп, кемшіліктерін айтудың орнына орынсыз мақтау «іргелі ақын», «күрделі еңбек» деп даурығу сияқты жауапсыз пікір айта салу әдетке айналған.

...Біздің жазушылардың арасында не жазса соны «творчество» деп мадақтау, бірін-бірі дәріптеп орынсыз көтеру тіпті біріне-бірі бас иіп «табыну» сияқты дөрекі мінездер бар.

«Әбділдә, Қапан сынды алған ірге Ақындар жазса шығар бөтен түрде. Тілеме менен сөздің қызыл гүлін.

Біз бір жан сол өлеңге әзер кірме...» деп Ілияс Есенберлин «Сұлтан» деген поэмасының басында Әбділдә, Қапанға «табынып», бас иеді. «Сыйға сый» дегендей Қапан да Ілиястың бұл мадақтауын еске алып, оның «Айша» поэмасына жазған "Сөз басында" орынсыз мақтап:

«Сонан соң ол (Ілияс) кейбір ақындар секілді, немісті оңбаған жау, сұмырай деп жаман сөзбен жалпылап сыбамай немістің зұлымдық сипатын дәл бергендей өзінше тенеу табады.

«Семіз неміс бассаң кетер жарылып, Қандаладай қанға тойған быртиған... – дейді.

Неміске жаңа образ береді дейді. Мақтағанның жөні осы деп жауапсыз айта салған, «семіз неміс», «қандаладай быртиған» деген сөзді естілмеген жаңалық екен, ел таңғала қояр ма екен?!» (сонда, 19-б.).

«Әдебиет және искусство» журналының 4-санында жарық көрген жекелеген шығармаларға осы бағытта тоқталып, бірқатар ескертпе, сын пікірлерін ірікпей айтқан.

Қуандық Шаңғытбаевтың «Арма, республикам!» арнау өлеңіндегі «Арма» сөзіне бөгеліп, бұл нендей қолданыс деген мәселеде ой бөліседі. «Өлеңінде не мағына, не көркемдік жоқ. Оқушы түсіну былай тұрсын, оқып шығудың өзі қиын. Өзінше жаңа түр туғызам деп өлеңнің қасиетін кетіреді. 25 жыл өмір сүріп отырған социалистік Қазақстан мүлдем көрінбейді. «Жеңешетай, сабаңа құйшы қымыз», «Тайларыңды ерттеші жеткіншектер», «Той бастарға дайындал, ер жігіттер» деген сияқты бос сөздерді қайталай береді. Бұл өзімен-өзі болып орынсыз мақтанған, елігіп өмірден қалып қойған дандайсыған ақынның «шығармасы».

Бұл журналда М. Тауұлының – «Жыртық дәптер» деген шығармасын оқимыз.

Тауұлы:

«Ол тірі, бар бұл өмірде,

Өлген ажал – ол емес», – ағылшын әдебиетіндегі романтизмнің уәкілі «Шелли (1792-1822) деп эпиграф алады да әңгімесіне кіріседі (көптомдық, 9-кітап, 20-бет).

Мақалада сол уақыттың, 1946 жылғы «Звезда»,

«Ленинград» журналдарын сынаудың екпіні болғанымен, көркемдік талап, талғам ұстанымында бұл қалай? неге бұлай? дегізетіндей сыңаржақ ұрда-жықтық жоқ.

«Жыртық дәптерде» соғыста өлген баласының қасіретін шегіп жүрген ана туралы айтылған.

Қайым Мұхамедханұлы шығарманың қасіретті үйіп-төгіп жазғанымен, жанға жетпегендігін бірнеше мәнде талқыға салған.

ӘДЕБИЕТЛАР

1. Тұрлықан ақын. Деректі жинақ. – Алматы: Ер-Дәулет, 1997, 201 б. 14-б.

ЭЖИНІЯЗ ДӨРЕТІҰШИЛИГІНДЕ АТ ОБРАЗЫ

Кудияров А.Р.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети доценти, т.и.к.

Аметов А.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети еркин излениўши

Атлар әйемги дәуірлерден баслап ҳазирги күнимизге шекем халқымыз турмысында үлкен әҳмийетке ийе болып келмекте. Олар турмыста тек адамға дос, көлик ямаса азық-аўқат өними болып қалмастан, ал инсанның саламатлығын жақсылаўға да өзиниң үлесин қосатуғынлығы белгили. Атларға ата-бабаларымыз инсанға қандай итибар менен қараған болса, сондай үлкен меҳир менен тәрбия берген. Инсанның досты хәм қол-қанаты болған оларды ардақлап, күтимин берип минген. Ат минген адам жолда қалмайды. Ат ойынлары менен шуғылланған инсан бәрқулла саламат болады деп есаплаған. Халқымызда «Ат – жигиттиң мұрады», «Ешек жығылтса туяғын, ат жығылтса жалын төсейди», – деген даналық гәплер бар.

Қарақалпақлар да басқа халықлар сыяқлы ертеден атқумар халық болғанлығы себебли, оларды өсирип-көбейтиў хәм пайдаланыўды жақсы жолға қойған. Атларды қалеген адам бағып, күтимин берип жетистириўди ислей бермеген. Әсиресе атқа байланыслы халық ойынларына қатнасатуғын атлардың өз алдына бағарманы болған. Руўхый дурданаларымыздың ажыралмас бир бөлеги есапланған, халқымыздың күнделикли турмысында ерте дәуірлерден берли белгили ат ойынлары болып есапланады. Олар әўладтан-әўладқа, атадан-балаға өтип, ең қадирли халық ғәзийнеси сыпатында изин жоғалтпай қиятырған, тәрбиялық әҳмийеттеги хәр қыйлы жәмийетлик хәм турмыслық белгилерди өз мазмұнына сиңдирип алған хәм олар менен бирге қәлиплесип, раўажланған әмелий, илимий имканиятлары менен ажыралып турады. Ата-бабаларымыз улқызларын мәрт, шаққан батыр етип тәрбиялаў ушын, аттың үстинде отырыўға хәм басқарыўға жүдә үлкен дыққат бөлген. Балаларды бес жасынан атта отырыўға үйреткен.

Соның менен бирге, халықтың тийкаргы хожалық ислеринде, дийқаншылығында, транспорт ислеринде де күш-көлик сыпатында атлардан көплеп пайдаланатуғын болған. Усының нәтийжесинде олар арасынан атларды таңлап миниў, олардың түр-түси, күши, жорғасы, шабысы хәм басқа да шеберликлерине күшли итибар бериле баслаған.

Қарақалпақлар турмысында атлар бурын қандай әҳмийетке ийе болса, ҳазир де өз әҳмийетин жоғалтқан жоқ. Алыс-алыс аўылларымызда транспорт есабында, дийқаншылықта, халық хожалығында хәм санаатта пайдаланып қиятыр. Себеби жылқының сүти, гөши адамларға тамақ ушын, ал жүни хәм териси кийим ушын қолланылады. Жылқыдан қымыз алынып әйемде хәм ҳазирги ўақытта да адамлар ушын емлеў ўазыйпасын атқарған.

Атлар әзелден бизиң ата-бабаларымыздың не ис пенен шуғылланса да қол-қанаты болып есапланады. Биз оны қарақалпақ фольклорлық дәстанларында хәм жазба әдебиятымыз дөретиўшилеринде болған шайыр хәм жазыўшыларымыз шығармаларында да атлар образы жаслар үлги алғандай садық дос сыпатында сүүретленгенин көремиз. Қарақалпақлар әзелден ат қумар халық болғанлығы себебли оларды жетистириў хәм пайдаланыўды жақсы билген.

Атлардағы меҳир-мұхаббат, инсанларға тән болған сезимлерге ийе болыўын көрсететуғын шығармалар жазыўшыларымыз хәм шайырларымыз тәрәпинен жазылған. Олардың қатарында қарақалпақ әдебиятының көрнекли ўәкили Әжинияз Қосыбай улы болып есапланады. Биз Әжинияздың дөретиўшилигин үйрениў барысында халқымыздың тарийхында атлардың орнының жоқары екенлигин көрсетип бергенлигиниң гүўасы болдық. Атап айтқанда турмыста аттың орнын көрсетип бериўши қосықларын көрсетип өтсек болады. Мысалы: «Қыял етсем мениң көңилим, Ертлеўдеги атқа мегзер». Мақтумқулы шығармаларын Әжинияз бенен салыстырып үйренген Ә.Пирназаровтың жазыўынша, ол образлылықта байытыў менен қатар таза теңеўлер табады, таза пикирлер айтады: адам кеўлиниң, адам қыялының ушқырлығын ертлеўли атқа мегзейди. Мысал етип алсақ, қазығында турып, топылымды көрген тулпар аспанға шапшыйды, алыстағы атлардың дүбирлисинен сетем алады. Әжинияздағы: «Қыял етсем мениң кеўлим, Ертлеўдеги атқа мегзер» деген теңеў пикирди раўажландырады, образлылықты күшейтеди [Пирназаров, 2022. - 38].

Шайыр өзи жасаған орталықта тәрбия көргенлик, мийзамкешлик, адамгершилиқ уқсаған сыпайлыққа тән пазыйлетлерди жүдә жоқары қадирлеген. Өне, буның яғный тәрбия көргенликтин хеш баҳасы жоқ, - дейди шайыр. Әжинияз жасаған заманда, орталығында әдеп-икрамлы болыў, гуманистлик, адамгершилиқ идеалларды ардақлаў дәстүр болған хәм оның өзи де сол дәстүрлерди беккем тутқан. Усы нийетте өзиниң жүрис-турысы менен, әсиресе, журттан асқан ақыл-хуўшы менен, жипектей минези менен, сыпайыларға тән билимли хәм түсимпаз келиўи менен, илгир зейинлиги менен ажыралып турған адамларды көпшилиқ сыйлай билген хәм соларға қарап өзін дүзеген. Бул ҳаққында шайыр:

...Атқа минген билән қәтқұда болмас,

Йұрттан асқан ақыл-хуўшы болмаса [Әжинияз, 2014. - 49].

– деп көрсетеді. Әжанияздың көп қосықтарында жәмийетте адам өзін қалай тутуы кереклигі жөнінде айтылады. Әжанияз ел басқарған бийлердің ишінде елі үшін аянбайтуғын, пидайы басшылардың көп болғандығын ескертип, қарақалпақ халқының «*Бес жүз мәхирдарлы бийлері бардур*», – деп көтермеледі. Әжанияз ұсындай ел басқаруы ісінде аты шыққан адамлар ғана халыққа бийлік жүргізуіне лазымлығына тәрепдар болды. Неге дегенде: «*Атқа минген билән қатқуда болмас, Журттан асқан ақыл хушы болмаса*». Шайырдың түсинигінше, ел бийлері халық арасындағы үрп-әдет, дәстүрлерді, турмыслық мәселелерді жетік түсинетуғын, ел арасындағы дау-жанжеллерді шешіу ісінде бай билим хәм тәжірийбелерге ийе болуы лазым [Әлеуова, 2015. – 17-18].

Әжанияз елдің ат көтерген жигитлері қандай сыпатта болғанын былай тәрийплейді:

*Жигити бизиң елдің болар гоишақ,
Белинде тиллә кәмар, алтын пышақ,
Мингени арғымақ ат, мойны қуұдай,
Үстинде ақ баслы ер, басы шашақ.
Басында алтын жүуен, қос сийнемент,
Көйлекшесиниң шашағы қушақ-қушақ,
Өткерген қуырығына алтын зубба,
Жалы менен кеклигинде маржан-моншақ.*

Солай етип, шайыр өз заманының идеал жигитлері образын жасайды. Олар өз орнында сөйлейді, қәдірин билетуғын адамнан дос тутады: сақауатлы, қайыр-сақауатлы, қолы өнерлі жигитлер. Олар ықлас-нийети дурыс жигитлер [Пирназаров, 2022. – 65-67].

Әжанияз «Бозатау» поэмасында да халықтың турмысында аттың орнына жоқары баға бергенлігін көреміз:

*Йоқ едим, бар болдым камалға келдим,
Минип әреби атлар, дәуранлар сүрдім,*
– деп жазады. Шайыр өзінің Қыз Менеш пенен болған айтысында да аттың орнын жоқары қойғандығын көреміз. Атап айтқанда:

*Жигити гил шабандоз, бәри шаққан,
Арғымақ ат тарқалған бизиң жақтан,
Бул жақта айға шапқан ат көрмедім,
Жигитиң серке минип қойын баққан.
Көкбарыу-ылаққа кеңдур арасы,
Көкбар, ылақ ойнар йигити барды.
Ер йигитлер өз теңинен кем болур,
Айдармалы минер аты болмаса.
Йигитке әреби ат керек, әуелха,
Екинши зәң керек, хошүрей, бәзийа,
Андын соңра перзент керек, хәм дүнья,
Дүньясызға ләйлу-нәхар тән болур* [Әжанияз, 2014. – 19, 51, 67].

Бундай мысалларды еле де дауам еттире беріуіміз мүмкін. Мысалы Әжанияз шайырдың қосықтарында

*«Заманымыз, йоқтур йигит йурмага,
Ат минип, тон кийип, дәуран сүрмаға»,* – деп жазады [Қощанов, Алланазарова, 2014. – 5, 19].

Қарақалпақтар «ат жигиттің мураты», «ат жигиттің қанаты» дейді. Демек, елдің арнамысын қорғайтуғын батырдың батыр болуы да атларға байланысly. Ат өзінің ийесін жау қолында таслап кетпейді, егер батыр жараланса жерге куласа, аты кетпейді, оны бағып қалады. «Ат айланып қазығын табар» дейді халқымыз. Бул сөз бийкарға айтылмаған. Ат хеш уақытта өзінің тууған жерін, үйирін ұмыта алмайды екен. Егер ат уйқыға кетсе, түсінде тек өзінің тууған жерін көретуғын қусайды.

Улыұма Әжанияз дәретиушилигинде ат образына жоқары баға береді. Халқымыз турмысында, инсанийлықта, әдеп-иқрамлылықта, улыұма адамгершилик пазыйлеттерін көрсетип беріуде ат образынан пайдаланыу үлкен әхмийетке ийе екенлігін көреміз. Шайырдың дәретиушилигін оқыу арқалы халқымыздың турмысында аттың хәр тәреплеме унамлы көрсетип берілгени хакқындағы қатарларды оқыймыз. Соның менен бирге атлардағы жақсы пазыйлеттерді аңлаймыз. Атларды қәстерлеу, оларға итибар менен қарау, мехир менен тәрбия беріу сыяқлы дәстүрлерді дауам еттирсек, келешек әуладларымызды да мәрт, батыр, салдамлы етип тәрбиялауға белгили дәрежеде тәсири болары сөзсиз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Пирназаров Ә. Әдебиятшы, сыншы, алымның Әжаниязтаныу илими. «Avangard-baspa», Нөкис, 2022.
2. Әжанияз. Нөкис, «Илим», 2014.
3. Әлеуова Г. Әжанияз Қосыбай улының сиясий-хуқықый көзқараслары. Нөкис, «Qaraqalpaqstan», 2015.
4. Пирназаров Ә. Әдебиятшы, сыншы, алымның Әжаниязтаныу илими. «Avangard-baspa», Нөкис, 2022.
5. Әжанияз. Нөкис, «Илим», 2014.
6. Қощанов Б.А., Алланазарова Б. Әжанияз шығармалары тарийхый дерек. Н. 2014.

ЭЖИННИЯЗ ШАЙЫРДЫҢ ГЕНЕАЛОГИЯЛЫҚ ШЕЖИРЕСИН ДҮЗИҮ МӘСЕЛЕСИНЕ

Т.Қ.Байниязова

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Аннотация. Мақала Эжинияз Қосыбай улының генеалогиялық шежиресин дүзиу мәселесине бағышланған. Илимпаз Қ.Байниязов Эжинияз шайырдың өмирин, дөретиушилик тулғасын үйрениуге айрықша дыққат бөлди. Усы бағдардағы изленислериниң нәтийжесинде Қ.Байниязов Эжинияздың генеалогиялық шежиресин дүзиуге еристи.

Таяныш сөзлер: *Эжинияз Қосыбай улы, Қ.Байниязов, генеалогиялық шежире, шайыр, тулга.*

XIX әсир қарақалпақ классикалық поэзиясының ўәкили, уллы сөз шебери Эжинияз Қосыбай улының тулғасы қарақалпақ әдебиятында айрықша орын ийелейди. Шайырдың дөретиушилиги Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, И.Сағитов, Ә.Пирназаров, К.Мәмбетов, Б.Қәлиметов, Х.Хамидов, Ә.Пахратдинов, Қ.Жәримбетов, Б.Генжемуратов Қ.Оразымбетов сыяқлы алымлар тәрәпинен үйренилди. Эжинияз шайырдың биографиясы хәм дөретиушилиги туўралы мағлыўматларды жыйнаўда филология илимлериниң докторы Қырықбай Байниязовтың хызмети айрықша.

Эжинияздың дөретиушилик тулғасы илимпаз Қ.Байниязовтың пүткил өмири даўамында дыққат орайында турды. Илимпаздың бул бағдардағы дәслепки қәдеми студентлик дәўиринен басланып, ол Қарақалпақстан Комплексли илим-изертлеу институтының тапсырмасы бойынша Эжинияз шайырдың өмири хәм дөретиушилиги бойынша материаллар жыйнаў иси менен шуғылланған хәм оларды Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалының китапханасына тапсырған. Қ.Байниязовтың Эжинияз Қосыбай улының өмири хәм дөретиушилиги бойынша жәрияланған «Эжинияз шайыр ҳақында айырым мағлыўматлар» деп аталған дәслепки мақаласы 1969-жылы 30-августта «Совет Қарақалпақстаны» (хәзир «Еркин Қарақалпақстан») газетасында жарық көрген болса, буннан соңғы ўақытлары да илимпаз өзи топлаған әдебий-илимий мағлыўматлары тийкарында бирнешше мақалалар жәриялап барды [1, б.32].

Эжинияз шайырға арнап жазған бир дүркин мақаласы Қ.Байниязовтың «Қосықтың күши» деген китапшасына енгизилген. Бул мақалаларда Эжинияз шығармаларының баспадан шығыўы, шайыр дөретиушилигин изертлеу жумысларының жағдайы хәм дәрежеси туўралы сын пикирлер билдириледи. Атап айтқанда, Рамбергген Хожамбергеновтың жыйнаған материалларының аўхалы, Ә.Алымовтың билдирген пикирлери, А.Муртазаев, И.Сағитов, А.Каримов тәрәпинен таярланған «Эжинияз» топламындағы қәте-кемшиликлер, Қ.Бердимуратовтың Эжинияз шайырдың «Бозатаў» китапшасына салған сүүрети қатаң сынға алынған болса, шайыр дөретиушилигин үйрениушилер арасында И.Юсуповтың «Дала Орфейи», С.Камаловтың «Эжинияз шығармаларындағы тарийхий хәм этнографиялық мағлыўматлар», Б.Исмаиловтың «1858-1859-жыллардағы Қоңырат көтерилисиниң Эжинияз творчествосында сәўлелениўи», Х.Хамидовтың «Эжинияз поэзиясының дәреклери», Ә.Пирназаровтың «Эжинияздың сөз усталығы ҳақында гейпара ойлар» сыяқлы мийнетлери шайырды жасаған заманына хәм әдебий орталығына тығыз байланыста изертлеп, оның шайырлық келбетин ашыўға ҳәрекет етиўи менен баҳаланатуғынын көрсетиледи [1, б.27, 30, 31, 39]. Буннан кейинги ўақытлары да илимпаз Эжинияз Қосыбай улының дөретиушилигине тийисли «Бул қосықлардың авторы ким?», «Қыз Меңеш Эжиниязды излеп келген бе?» «Эжинияз шайыр саяхатшы болған ба?» хәм т.б. мақалаларды жәриялады [2].

Эжинияз Қосыбай улының қәбирин табыўда Қ.Байниязовтың үлеси бар. Белгили тарийхшы, Өзбекстан Қаҳарманы Ғайратдин Хожаниязов былай жазады: «„Шайыр Қарақум ийшан қойымшылығында жерленген“ деген мағлыўматларға байланыслы жумыслар алып барылып атырған күнлердиң биринде филология илимлериниң докторы Қырықбай аға Байниязов келип: „Эжинияз бабамыздың қәбирин излеп атырғаныңызды еситип келдим. Академик Марат Нурмухамедовтың тапсырыўы менен бабамыздың қәбирин 1959-жылдан берли излеу менен шуғылланып жүриппен. Шайыр қәбири ҳақында бирқанша мағлыўматларды анықладым, ол жерленген қойымшылық жайласқан орнын шама менен билемен», деди». Ғ.Хожаниязовтың еске түсириўинше, Эжинияз қәбирин излеу ертеректе басланған. 1975-жылы Эжинияз Қосыбай улының туўылғанына 175 жыл толыў юбилейин өткеріу бойынша шөлкемлестирилген юбилейлик комиссияның шешими менен шайыр жерленген қойымшылықты анықлау мақсетинде арнаўлы топар дүзилген. Қ.Байниязов, Қайыппазар Алланиязов, Турдыбек Қалимов хәм тағы басқалардан ибарат бул топар ағзалары Эжинияздың туўған-туўысқанларынан Өтепбергген Қутлымурат улы (Мойнақ районы, Бесинши аўыл) дайысы Караматдийин Әмет улы (Шоманай районы, А.Муўсаев хожалығы), дайысы Төренияз Жәлеке улы (Мойнақ районы, Мойнақ хожалығы) менен ушырасқан. Топланған мағлыўматлар шайырдың Таллық дәрьясының оң жағасында жерленгенлиги ҳақындағы бурынғы дереклерге жаңадан анықлық киргизген. Усы жумыслардың нәтийжесинде

1992-жылы 17-июльде койымшылыктын орны кайтадан аныкланып, 1993-жылы 23-мартта Республикалык көлемде кулпы тас орнатыу мэресими өткерилген. Оган республика басшылары, адабият, маданият, көркем өнер илим, билим хэм тагы баска көплеген тарау ўакиллери, шайырдың әуладлары, туўған-туўысқанлары қатнасқан [3].

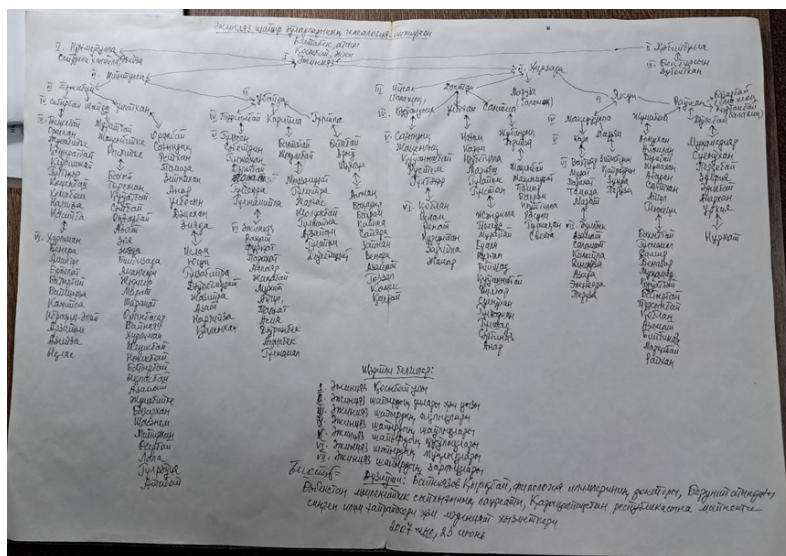
Хақыйқатында да, Қ.Байниязов Әжинияз Қосыбай улының урпақлары, оның ағайинлери менен тығыз байланыста болып, шайырдың өмири хэм дөретиўшилиги бойынша мағлыўматларды толықтырып барыўға умтылды. Илимпаздың изленислери соннан гўялық береди, Әжинияз шайырдың генеалогиялық шежиреси удайы Қ.Байниязовтың нэзеринде болды. Мысалы, «Жас Ленинши» газетасының 1969 жыл 15 августтағы санында «Әжинияз шайырдың әуладлары» деп аталатуғын мақала жарық көреди. Буннан соңғы ўақытта Әжинияздың урпақлары туўралы илимпаз тәрэпинен топланған жаңа мағлыўматлар баспа сөз бетлеринде жэрияланып турды [4].

Ал, «Әжинияз шайырдың тамғалы таяғын қашан бурынғы қалпине келтиремиз?» деп аталған мақаласында Қ.Байниязов өзиниң төмендеги ойлары менен белиседи: «Әжинияз Қосыбай улы – қарақалпақ халқының миллий мақтанышы. Ол өз дәуириниң жетик уламасы болыў менен бирге де уллы шайыр, сазенде хэм хошхаўаз қыссахан сыпатында түркий тиллес халықлар арасында кеңнен танылған. Сонлықтан, жақын күнлер ишинде республикамыздың дөретиўшилиқ ўакиллеринен тагы арнаўлы топар дүзип, Әжинияз шайыр туўылып өскен Мойнақ, Қоңырат, Қанлыкөл, Шоманай районларына дөретиўшилиқ сапарына барыўымыз керек. Бул топардың курамындағы маданият хызметкерлери халыққа өз өнерлерин көрсетсе, фотохабаршы шайырдың әуладларын хэм оның атына қойылған мекемелер менен естеликлерди сүүретке түсирсе, мақсетке муўапық болар еди. Ал, мен өз гезегинде үлкен жастағы кемпир-ғаррылардан жаңа мағлыўматлар жыйнап хэм оларға тийкарланып Әжинияздың ата-бабалары менен әуладларының шежире кестесин дүзип шығар едим» [5].

Қ.Байниязовтың Әжинияз шайырдың туўысқанларынан Зийнатдин Ещановқа жазған хатында Республикалық үлке таныў музейиниң директоры С.Нурабуллаева Әжинияз шайырға арналған мүйешти жаңа экспонатлар менен толықтырыўды хэм Қосыбай улының шежиресин дүзип берийди тапсырғанын айтып, төмендегилерди жазады:

«Өзинизге мәлим, мен 1950-жылдан берибаңыз туўралы материал жыйнап жүрмен. Бирақ, соңғы 20-30-жыл ишинде шайырдың әуладларына кимлердиң келип қосылғаны (шаўлық, куўлық, муңлық, т.б.) хаққында жетерли мағлыўматқа иие емеспен. Сонықтан мен музей директорынан транспорт, фотограф, кемпир-ғаррылардың айтқан гәплерин магнит лентасына жазып алатуғын инженер менен тәмийн етиўин ескерткен едим. Тилекке қарсы, С.Нурабыллева берген ўаделерин усы ўақытқа шекем орынламады. Сонлықтан, <...> бул туўралы газетаға мақала да шығардым («Еркин Қарақалпақстан», 2005 жыл, 11-ноябрь, №121 (18179)». Хаттың соңында илимпаз Зийнатдин Ещановтан Әжинияздың урпақлары туўралы мағлыўматларды толықтырыўға жәрдем берийди өтинеди, өйткени «өзлериндей жигитлер жәрдем бермесе, бабаңыздың шежиресин дүзип шығыўым қыйын. Хэзир ден саўлығым да, жас өзгешелигим де бурынғыдай болып жүрийме имканият бермейди» деп жуўмақлайды [6].

Ден саўлығы сыр берсе де, Қ.Байниязов Әжинияз Қосыбай улы әуладларының генеалогия-шежиресин дүзип шықты, онда шайырдың атасы, әкеси, ул-қызлары, ақлықлары, шаўлықлары, куўлықлары, муңлықлары, зарлықлары көрсетилген. Бул кесте төмендегише көринисте (1-сүүрет):

Этот документ является частью архива, посвященного истории и культуре Республики Татарстан. Он содержит список имен, вероятно, участников войны или других значимых событий, с указанием их дат рождения и смерти. Документ оформлен в виде таблицы с колонками для имени, даты рождения и даты смерти. В некоторых случаях указаны дополнительные сведения, такие как место рождения или место смерти. Документ является важным историческим источником для изучения истории Республики Татарстан.

Жуумақлап айтқанда, Қ.Байниязовтың илимий іскерлігінің бір бағдары Әжинияз Қосыбай улының өмирі хәм әдебий дәретиўшилигин үйрениўге арналды. Усының нәтийжесинде илимпаз Әжинияз Қосыбай улының дәретиўшилиқ тулғасының жаңа қырларын ашыўға еристи, соның менен бирге, шайырдың генеалогиялық шежиресин дүзди.

1. Байниязов Қ. Қосықтың күші. Қарақалпақ поэзиясы бойынша ізертлеулер жыйнағы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1977. – 158 б.
2. Байниязов Қ. Бул қосықлардың авторы ким? // Еркін Қарақалпақстан, 1994, №83; Қыз Меңеш Әжиниязды ізлеп келген бе? // Еркін Қарақалпақстан, 2004-жыл 6-июль, №81; Әжинияз шайыр саяхатшы болған ба? Еркін Қарақалпақстан, 2006, №143.
3. Хожаниязов Ғ. Уллы инсанларды еслеу хәм қадирлеу – ағла пазыйлет (Әжинияз шайырдың тууылған күніне). Еркін Қарақалпақстан, 11-апрель 2013-жыл, №44 (19350).
4. Байниязов Қ. Потомки Ажинияза // Советская Каракалпакия, 16 августа 1975 г.; Әжинияз шайырдың шаулығы – газетамыздың биринши редакторы // Жеткиншек, 1975 жыл 9–12 апрель; Әжинияз шайырдың әуладлары // Қарақалпақстан жаслары, 1995-жыл 30-март.
5. Әжинияз шайырдың тамғалы таяғын қашан бурынғы қәлпине келтиремиз? // Еркін Қарақалпақстан, 2005 жыл 11 октябрь, №121 (18179).
6. Байниязов Қ. Ешанов Зийнатдинге жазған хаты. Қолжазба. 10 январь 2006-жыл.

ЭЖИНИЯЗТАНЫҰҒА КӨЗҚАРАС

А.Ж.Утамбетова

*филология илимлериниң кандидаты, доцент Өзбекстан Республикасы
Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер
илим изертлеу институтының үлкен илимий хызметкери*

Д.А.Пирназарова

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты таяныш докторанты*

Қарақалпақ халқының XIX әсирдеги уллы сөз зергерлериниң бири Әжинияз шайырдың туўылғанына еки әсир толған бүгинги күнде оның дөретиўшилигин изертлеу, тарийхы туўралы азы-кем тоқтаў орынлы болса керек. Оның шығармаларын аўыз-еки түрде халық арасынан жыйнаў, бастырып шығарыў хәм изертлей баслаў XX әсирдиң отызыншы жылларынан баслап қолға алынды, шайырдың гейпара қолжазбалары да табылғаны үлкен әҳмийетке ийе болып есапланды хәм сөз зергериниң «Қыз Меңеш пенен айтыс»ы сол ўақыттың өзинде баспа сөз бетлеринде жәрияланғанлығы үлкен әҳмийетке ийе. Ал, уллы сөз шебериниң дөретиўшилигин изертлеп бир системаға түсириў ислери илимпаз, Н.Дәўқараевтан баслап профессор Қ.Айымбетов, Н.Жапақов, Б.Исмайлов, Қ.Байниязов, К.Мәмбетов, А.Пирназаров, И.Юсупов, Б.Қәлимбетов, К.Мәмбетов, Б.Генжемуратов, Г.Дәўлетовалар тәрәпинен иске асырылғаны көпшилик китап оқыўшыларға белгили болса керек.

Әжинияз дөретиўшилигин бир илимий айланысқа түсирип, ол туўралы басқа қарақалпақ жазба әдебиятының ўәкиллери сыяқлы илимий тарийхый дөретиўшилиқ портрет дөретип кеткен илимпаз Н.Дәўқараев болды. Ол өзиниң докторлық диссертациясы болған «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» (1961) деген монографиясында туңғыш рет қәлем тербетип, жәмийетшиликке шайыр туўралы бир тутас мағлыўмат берип кетти. Оның жазба түрдеги өмирбаянын, ол туўралы туңғыш мағлыўматларын қалдырды, шайырдың өзине тәнлигин белгиледи. Илимпаздың басқа шайырлар қатары бул мийнетиниң Әжинияз туўралы баҳалы, илимий әдебий изертлеўшилиқ шеберлиги сол, илимпаз тарийхшы шайыр туўралы портретлик жумысты қарақалпақ әдебияттаныў илиминде туңғыш рет эпиграф пенен баслап шайырдың айрықшалығын жазып қалдырыўының өзи үлкен поэтикалық илимий изленис шеберлигин аңлатты.

Мине, бул, әлбетте, биз сөз етип отырған шайыр келбетин, оның дөретиўшилигиниң тийкарын белгилейди. Өйткени әдебияттаныў хәм әдебий сынның шеберлигин, оның поэтикасын изертлеўши илимпазлар илимий изертлеўшилиқ хәм әдебий сыншылық поэтиканың баслы шеберлик белгилериниң бир белгиси ретинде әдебиятшы сыншылардың өз дөретпелерине эпиграфлар келтирип, дөретиўшилиқ шеберлигин айрықша көтериңкилик пенен белгилеўлерин атап өткенлигин айтып өтсек турарлы.

Усы шеберлик белгилериниң бирин қарақалпақ әдебияттаныў илиминиң атасы Н.Дәўқараев өз таланты хәм айрықша Әжинияз шайырға ықласы менен қолланылып отырғанын сезиў қыйын емес. Ол шайырдың дөретиўшилиқ даралығын, оның оригинальлығын туңғыш рет дурыс белгилеп, оларды халық арасынан жыйналған бай материаллар тийкарында дәлийлли пикирлерин төмендегише билдиреди: «Әжинияз араб, парсы, түркмен хәм ески өзбек тилин жақсы билди. Фердаусий, Саадий Шеразий, Хафыз, Науайы дөретиўшилигин жүдә тереңнен өзлестирди. Соның менен қатар түркмен халқының уллы шайыры Мақтымкулы шығармаларын сүйип оқып хәм оларды жақсы өзлестирип тәлим алып барды. Әжинияз шайырдың қәлемине Мақтымкулы шығармаларының ең жақсы аўдармалары да тийисли». Бул пикирлер Н.Дәўқараевтың 1951-жылы жақлаған хәм өз ўақтында илимий дәрежени рәсмий түрде алып үлгермеген, куўдалаўларға, айыпсыз унамсыз баҳалаўларға ушыраған докторлық диссертациясында жазылған еди.

Биз егер шайыр туўралы мийнетлерди ўақыт бойынша хронологиялық түрде баҳалаўдан шетлеңкиреп кетсек те соны айтыў керек, Әжинияз туўралы баҳалы пикирлер менен дурыс болжаўлар, салмақлы пикирлер талантлы әдебият тарийхшысы Қ.Байниязовтың «Қосықтың күши» (1977) деген мийнетинде көп ушрасады. Китап мақалалар формасында жазылған болса да, улыўмаластырып түсингенде оларды жәмлеп Әжинияз туўралы бир тутас терең илимий мийнетти, баҳалы болжаўларды көз алдымызға келтиреді. Бул мақалалар цикли мы-

нандай деп аталған: «Әжинияз шайырдың өмирі хақында базы бир мағлыұматлар», «Әжинияз шайырдың әдебий орталығы», «Әжинияз шығармаларының жаңа қолжазбасы хәм бурын баспа сөзде жәрияланбаған қосықлары хақында...» хәм тағы да басқалар булардың барлығы уллы шайыр туұралы илимий мийнет сыпатында бизиң бурынғы билим хәм түсиниклеримизди және де байытыўға хәм тереңлестиріўге алып баратуғыны сөзсиз. Усындай материалларының байлығы, пикирлеў тереңлиги – жаңалықлары менен әдебиятшы Қ.Байниязов өз устазы Н.Дәўқараевтың пикирлерин әдеўир байытты хәм толықтырғаны үлкен роль ойлайды.

Бир Әжиниязтаныў илиминдеги ХХ әсирдиң алпысыншы жылларындағы хәм оннан бурынғы илимий пикирлер орайы оның «Бозатаў» лиро-эпикалық шығармасының тарийхыйлығы, ондағы тарийхый аласапаранлыққа байланыслы, атап айтқанда усы көзқарастан ондағы жасалған айырым әдебий тарийхый қахарманлар этирапында болды десек қәтеле-спеймиз. Мысалы, Әжинияздың поэмасындағы әдебий қахарман молла Пирим Пана хан этирапында көплеген таласлы, карама-қарсылықлы пикирлер болды. Бул туұралы илимпаз хәм шайыр Б.Исмаиловтың «1958-59 жыллардағы Қоңырат көтерілиси Әжинияз творчествосында сәўлелениўи» (Әмиўдәрья, 1959) деген мақаласы Әжинияз дәретиўшилигин дурыс, объектив баҳалаўда үлкен роль ойнайды. Бозатаў көтерілисиниң тарийхый әҳмийетин хәм оның шайыр дәретиўшилигиндеги, әдебий қахарманларындағы тутқан орнын дурыс белгилеўде орайлық шешиўши роль ойнап, оларға дурыс бағдар силтегенлиги сөз етилип отырған Қ.Байниязовтың «Қосықтың күши» мийнетинде де орынлы түрде унамлы баҳаланып қуўатланғанын, олар мектеп сабақлықларынан да орын алғанын айтыўымыз мақул. Атап айтқанда Б.Исмаилов хәм Қ.Байниязовлардың айтқаны бойынша «Молла Пирим шайыр менен бир идеядағы адам, бул екеўиниң Бозатаў көтерілисинде басшылық еткенин хәм көтерілис қан менен бастырылғаннан соң екеўи де сүргинде болғанлығын белгилеў орынлы» [Әмиўдәрья. 1959.-№10, 83-б.].

Бул пикирлердиң объективлигин Қ.Байниязов өз китабында Т.Жумамуратовтың мынадай қатарларын келтириў менен дурыслықты анықлайды.

Қала басы болдың сен молла Пирим,
Ғәний мәхрем сениң – кеўлинде кириң,
Қоңырат баланды алса, ол хәм өз бирин,
Душпанларға олжа түстиң, Бозатаў [Байниязов Қ., 1977].

Мине, бул қатарлар менен дурыс пикирлерди Т.Жумамуратов хәм Қ.Байниязовлардың анықлаўына баслы себеп, олар Әжинияз шайыр жасаған орталыққа жакын географиялық аралықта туўылып өскен, ол туұралы көп ауызша мағлыұматларды еситкен. Олар соның менен қатар Әжинияздың атынан мынадай:

Қала басы болдың сен молла Пирим,
Өзиң тәлип илим, кеўлинде кириң.
Қоңырат баланды алса, ол хәм өз бирин,
Хош аман бол бизден қалдың Бозатаў!

- деген қатарлар қәте халында Әжинияз шайырдың халық арасында тарқалып надурыс түрде айтылған ауызша нұсқа болып есапланар екен. Ал бул қатарлар «кеўлинде кириң» яғный жаманлық етиў, Қоңырат пенен Бозатаўдың тоналыўына, инсанлардың азап ақыретлер көриўине себепши болыў пикири Н.Дәўқараевтың «Революцияға шекемги қарақалпақ әдеби-яты тарийхы» китабында да сол турысында жәрияланыўы өкинишли екенлиги Қ.Байниязовтың мийнетинде дурыс анықлық пенен белгиленген. Солай етип Қ.Байниязов Бозатаўдың тоналыўы менен көтерілистин қан менен бастырылып, көплеген инсанлар тәғдириниң азап-ақыретте болыўына Ғәний мәхрем хәм Досым бақсылар халыққа қыянет етип, Хийўа ханы нөкерлері менен түркмен баспашыларына сатқынлық пенен жәрдем берип Бозатаўдың нағыз қахарман жигитлері Маштақ батыр, Жазлықбай батыр, Жәменей батыр, Жумағұл сейит, Қалмен сейит сыяқлы халық азаматларының қурбан болыўына себепши болған [Байниязов Қ., 1977, 75-б.]. Бул пикирлерди әдебиятшы Қ.Байниязов шайыр дәретиўшилиги туұралы ауызша материаллар жыйнаўшы Г.Есемуратов, Г.Сейтназаров, Б.Исмаилов, А.Каримовлардың дала жазыўларына тийкарланып пикир билдирген хәм бул жазыўлар хәзирги Илимлер академиямыздың қол жазбалар қорында сақлаўлы екенлиги айтылған. Илимпаз Қ.Байниязов тағы да өзиниң «Әжинияз шайыр хақында аңыз әнгимелери» [Ә, 1993] деген мақаласында Бозатаўдың тарийхый әҳмийети менен ондағы шайыр сүүретлеген принциптер менен жазыўшы илимпаз К.Мәмбетовтың «Бозатаў» романында тарийхый шынлық хәм көркем образлар жаратыў принциптері менен салыстырып, жа-

зыўшы жетискенликлеринен гөре тарийхый шынлыкты бурмалаўшылыкларын, Әжинияз шайырдың өмири менен орталығы туўралы объективликти анықлап, К.Мәмбетов тәрәпинен жоқарыда атлары көрсетилген халық батырларының трагедиясы дурыс ашылғанын, бирақ Әжинияздың өмири, оның сәўги-мухаббаты менен ашықлығы, өмири туўралы надурыс образ берип жазғанлығын айтады.

Әжинияз шайыр туўралы өткир, объектив хәм образлы поэтикалық көз-қараслардан шебер пикирлер әжайып шайыр И.Юсуповтың «Дала Орфейи» деген мақаласында билдирилген. Мақала Әжинияз шайырдың топламының алғы сөзи ретинде жәрияланып ол мынандай қосық қатарлары менен басланғанын шайыр илимпаз И.Юсуповтың өз устазы Н.Дәўқараев сыяқлы өткир пикирлерге ийе болғанлығын, илимий сыншылық ойлау поэтикасына ерискенін аңлатып турғаны анық.

Сәнемлер қолында тиллә саз едим,
Хәўижге келтирер жәнән болмады.
Туғырымда талпынған алғыр баз едим,
Қәлпе-сәйядларым маман болмады. [Әжинияз, 1988].

Солай етип шайыр-илимпаз ретинде И.Юсупов әйjemги грек мифологиясында әжайып сәзенде Орфей деген кисиниң өз сүйиклигин жылан шағып өлтиргенде оны о дүнья менен бул дүньяны да ләрзеге келтирип, қудайды да қайыл қалдырып, өз сүйиклисін тирилтип алып келген мифти еске түсирип, қарақалпақ шайырының қудирет талантын усыған мегзетеди, эпиграфты да усыған сәйкес ойларға бағдарлайды.

Шайыр әдебиятшы сыпатында И.Юсуповтың пикирлерин келтирип оның жоқарыдағы айтылған Бозатаўдың тарийхыйлығы мәселесине анықлық киргизиў әҳмийетин айтып өтсек орынлы болар еди. Шайыр әдебиятшы былай жазады: «Пана хан бир қулағы менен Хийўа ханын, екінши қулағы менен Түркменлердин ханы Атамураттың сөзлерин, ақыл кеңеслерин тыңлап тураксызлық етти». И.Юсуповтың дурыс айтқанындай Пана ханның тураксызлығы, беккем принципте болмаўы хәм Оренбург генерал губернаторы сораўға жуўап ретинде А.Бугаков басшылығындағы рус елшилигине дурыс қатнас жасамаўы Қоңырат көтерилисиниң жеңилип, Бозатаўшылардың пүткиллей қырғынға ушырап, ўайран болыўы нәтийжесинде халық трагедиясына алып келген. Усы тарийхый ҳақыйқатлық Әжинияздың поэмасында хәм И.Юсуповтың мақаласында дурыс көрсетилген. Буған бүгинги күнлери тағы да (Пана ханға байланыслы...) шайыр хәм жазыўшы К.Каримовтың «Дәрўиш» романы және анықлық киргизеди деп ойлаймыз.

Өткен әсирдин жетписинши жылларынан кейин Әжинияз шайыр туўралы арнаўлы мийнетлер, кандидатлық диссертациялар жазылып, әдебиятшы илимпазлар Ә.Пирназаров, Б.Қәлимбетов, А.Пирназаров, К.Мәмбетов, Б.Генжемуратов, Г.Дәўлетовалардың монографиялары жарық көрди. Олардың арасында әдебиятшы Ә.Пирназаровтың «Мастерство Ажинияза» (1983) деген монографиясы үлкен әҳмийетке ийе болып, китап илимпаздың кандидатлық диссертациясының жуўмағы еди. Ә.Пирназаров диссертациялық жумыстың жуўмақлаўшы пикирлери ретинде Әжинияз шайырдың оригиналлығын оның лирикасының музыкаллығы менен шайыр импровизаторлығын, төкпе шайырлығын, оның поэтикалық шеберлик сырларын, сөз зергериниң улыўма Шығыс поэзиясы, Мақтумқулы лирикасы менен байланысларын, Қыз Меңеш пенен айтысының идеялық эстетикалық баҳасын бириншилерден болып терең хәм арнаўлы изертлеп жүдә әжайып түрде өз ойларын ортаға салған. Соның менен бирге шайырдың «Бозатаў» шығармасының халық аўызша нұсқаларының жүзеге келиўи – бул сөзсиз түрде Әжинияз шайырдың әжайып талантын, оның дәретиўшилигин халықлық принциплериниң тереңлигин, эстетикалық мәдениятының жүдә нәзик хәм қубылмалы музыкалылығы, сазға бейимлигин аңлатады деген пикирлерди тереңлестирип бай, анық фактлер менен айтқан Ә. Пирназаров болды. Ә.Пирназаров ретли орынларда шайыр лирикасын атақлы рус шайырлары, рус илимпазларының пикирлери эстетикасы менен салыстырып отырып өз әдебий эстетикалық ойларын тереңлестирейге ерискенін айтыў орынлы. Әсиресе, илимпаз Ә.Пирназаровтың қарақалпақ шайырын Мақтумқулы лирикасы менен салыстырыўлары жүдә сәтли шыққан, ол Әжинияздың түркмен шайырынан өзгешеликлеринен ашып берген, аўдармаларының табыслы шыққанлығын, гейпара илимпаз әдебиятшылар Әжиниязға тийисли деп жүрген қосықлардың қарақалпақ шайырының түркмен шайырынан аўдармалар екенлигин бириншилерден болып дәлиллиеп берди.

Әжинияз туўралы арнаўлы мийнетлер жазып қалдырған Б.Қәлимбетовтың «Әжинияз лирикасы» атлы монографиясының қарақалпақ хәм рус тиллеринде басылып шыққан монографияларында кандидатлық диссертациясында да итибарға ылайық салыстырмалы типологиялық пикирлер баршылық, ол мийнетинде Ә.Пирназаровтың китабындағы ойларды тәкрар-

ламаған ҳалда бир неше әдебий пикирлерин ортаға салады. Әжиниязды тек ғана Мақтумқұлы емес, ал Наўайы, түркмен шайыры Андалип хәм тағы басқалар менен салыстырып, қарақалпақ шайырының өзіншеліклериниң дүньятанымының типологиясын ашады. Қарақалпақ әдебияты менен Шығыс халықларының әдебий байланысларын жетик изертлеўшиси К.Мәмбетов та «Әжинияз» (1994) деген мийнетин «очерк – монография» деп атап, бурыннан айтылып киятырған пикирлерди толықтырып, өз ойларын ортаға салып оны үйрениўди айқынласыў мақсетлерин, шайыр лирикаларын бир неше тематикаларға бөлип изертлегенлиги, «Демишлер» атлы дөрөтпесин шайырдың өзінше «Шежире» дөретиўшилиқ шеберлиги деп есапланған. Белгили әдебиятшы сыншы К.Жәримбетовтың «Ашық Зийўар» (Нөкис, «Билим», 1998) деген kitapшасында шайыр туўралы жаңаша ойлар билдирілгенлиги итибарға ылайық. Оның пикиринше Әжинияз диний, исламий, суфистлик лирика дөретиўде Хожа Ахмет Яссаўий жолын пайдаланыўшылардың қатарына жатады. Илимпаздың пикиринше бурын көпшилиқ тәрәпинен мухаббат лирикасы деп баҳаланып жүрген «Гөззаллар», «Шықты жан», «Пир пәрий» хәм тағы басқа қосықларды суфистлик лириканың үлгиси сыпатында шайыр хаял қызларға ашықлық емес, ал күдиретли Алла жамалын көрмеге ашықлық, оның елеси сыпатындағы әдебий лирикалық образ деп есаплайды, бул пикирлерин бир неше әдебий илимий пикирлер салыстырмалылығы менен тастыйқлаған болады.

Ал шайыр илимпаз Б.Генжемуратовтың мийнетлеринде Әжинияз шайыр лирикасында қолланылған троплардың әхмийети, Г.Дәўлетованың «Әжинияз шайыр лирикасындағы дәстүр хәм жаңашыллық» мийнетинде оның Шығыс поэзиясы диний философиялық лирика хәм тағы басқалар менен дәстүрий байланыслары көплеген фактлер байлығы менен талланады. Илимпаз Айымқұл Пирназаровтың мийнетлеринде болса шайыр лирикасында қолланылған көп түрли усыллар, троплар ҳаққында кеңнен сөз етеди.

Улыўмаластырып айтқанда Әжинияз шайыр дөретиўшилигин анықластырып терең илимий теориялық таллаўлар ислеў, оның өмирине байланыслы дәреклерди айқынластырыў, бүгинги қарақалпақ әдебияттаныў илиминиң зәрүрли ўазыйпасы. Шайыр дөретиўшилигин елде тереңлестирип үйрениў, изертлеў объектине айландырыў хәм оны келешек жас әўладқа дурыс, анық түсиндириў ҳәзирги күнниң ең актуаль ўазыйпасы болып есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. «Әмиўдәрья». Нөкис, 1959-ж №10. 83-б.
2. «Әмиўдәрья» Нөкис, 1993-ж №1. 87-б.
3. «Әжинияз». Таңламалы шығармалары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988.
4. Байниязов Қ. «Қосықтың күши». Қарақалпақстан. 1972. 74-75-бб.

ТАРИЙХЫЙ РОМАНЛАРДА ШАЙЫР ОБРАЗЫ

Х.Утемуратова

*Ф.и.к., доцент. Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Карақалпақстан бөлими
Карақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы*

Көрнекли шайыр хәм жазыўшы К.Султанов «Әжинияз» атамасы менен биографиялық роман дәретти. К.Мәмбетов болса тарийхый роман жазды, 1986-жылы китап етип баспадан шығарды, яғный 1858-1859-жыллардағы Қоңырат хәм Бозатаў көтерилислерин қәлемге алды. Халық тарийхындағы қанлы ўақыяларды сәўлелендириў арқалы тарийхый романлардан белгили жуўмақлар шығарылады. Әжинияз шайырдың «Бозатаў» атлы лирикалық поэмасы менен С.Камалов илимий мийнетлери романға негизги дерек болған. Романда Әжинияздың үйлениўи де сюжетке айналдырылған. Бийбижамал атлы қахарман менен байланыслы қосымша сюжетлер, көркем қыялдан жаратылған оның жигит ағасы Қудайберген, анасы Өтебийке менен байланыслы ҳәдийселер сюжеттен орын алған. К.Мәмбетов «Әжинияз» атлы монографиясын жазды.

К.Султановтың «Әжинияз» романының композициялық қурылысында ретроспекциялық усыллар да қолланылады. Шығармада тийкарынан сюжетте, баянлаўдың хронологиялық тәртиби сақланады. Бас қахарман Әжинияздың балалық, өспиримлик, жигитлик дәўириндеги ўақыялар избе-из сүўретленеди. Ыақыт бойынша шегинислер ретроспекциялық усыллар арқалы жүзеге шығарылады. Айдос бий ҳаққында аңызлар роман композициясына киргизиледи. Асан хәм Амангелди ҳаққындағы аңызлар да роман текстине енгизиледи. Бердақ шайыр шығармасын жазды [7, 220]. Көркем қыялдан жасалған Өтемурат ғаррының ядқа түсириўлери арқалы ўақыялардың ўақыт хәм кеңисликтеги ҳәрекетлери бериледи. Және бир көркем қыялдан дәретилген персонаж Ырысқұлдың өтмиштеги өмирин бериў арқалы көркем ўақытқа дәретишилиқ қатнас жасалады. Көркем қыялдан жаратылған персонажларды бири Нигарханның тәғдирин сүўретлеў де өзгеше бериледи. Бул қосымша сюжеттен жазыўшы романда текстинде утымы пайдаланады. Романның ақырғы бетлеринде бул сюжет өз шешимин 32-98-бетлерде табады. Улыўма 294 бет көлеминдеги роман 42 бапқа бөлинеди. Пейзажлар, портретлер, қахарманлардың диалоглары, монологлар, фольклордағы айтыслардан үлгилер, аңызлар, авторлық баянлаўлар, автор сөзлери т.б. романның көркем текстинде орын алады. Интерьер де курғақ баянлаў арқалы емес, негизги қахарманның - Нуржамалдың, шайырдың анасының жанлы түрде қабыллаўы арқалы бериледи. Күнхожа шайыр ҳаққындағы аңызлар Әжинияз бенен фантазиядан дәреген қахарман Таўмураттың диалогында бериледи. Бунда Күнхожа шайырдың «Қазының ийти» қосығының дәретилиў тарийхы ҳаққында сөз етиледи. Әжинияз шайырдың өзиниң шығармалар дәретиўи роман текстинде 141-142, 188-189, 214, 254, 289, 294-бетлер де бериледи. Мақтумқұлы шайырдың қосықлары, Күнхожаның қосықлары роман текстине шебер киргизиледи. 60, 80, 223-224-бетлерде халық қосықлары да роман текстине енгизиледи. Бирақ та, гейпара диалоглардың көлемлиги кемшиликлер сыпатында көринеди. К.Султановтың «Әжинияз» романында композициялық изленислер нәтийжесинде Әжинияздың монологлары, диалоглар, пейзажлар, портретлер, автор сөзлери дәретиледи. Пейзажлар қысқалық пенен шебер бериледи: «Гүздің қаңғымай бултары аспанға сендей соқлығысып, алтын зерендей айдың жүзин жалап өтип тур. Арқадан қаңғып келген қара булт шалғайы менен айдың бетин жаўып жиберсе, тәбияттың шырасы өшип қалғандай, әлем тас қараңғы болады. Гейде булт астынан туўлап шыққан ай сабағынан үзилген сары жамбылшадай жарқ етеди» [3, 150-151]. Гүз пейзажының өзгешелигин көрсетиў менен биргеликте, көркем сүўретлеў қураллары жәрдемінде бултарға жан ендирип сәўлеленеди. «Күн кеш песин болыўдан булағай басланды. Теңиз жақтан жердің бир бөлеги жулынып, аспанға атылып шыққандай бир кәнапат қара булт аўылдың үстин қаплап келди де, тәбият курсағына сыймай турған самалдың қақпағын ашып жиберди... Толқын ылақ ойнаса, самал саз тартты...» [3, 68-69]. Әжинияз шайыр жасаған замандағы тәбият көринислерине романда үлкен мәни жүклетиледи. Жазыўшының шайыр ретиндеги таланты пейзажларды көркем жасаўына мүмкиншилиқ жаратады. Конфликт кескинлесиўине пейзажлар да хызмет атқарады. «Әлем жийегинен бәхәрги топан суўдай ақшыл думан көтерилип киятыр. Сол думанның ескиминдей таңның өлпең самалы есип тур. Кеше қуптаннан бери жерли қара думанға орап, түнерип турған түн таң самалы уйқысын бузғандай, қара шымылдығын жыйнап, батысқа қарай тутас көшип баратыр» [3, 82]. Бул тәбият көринисинде де думан жанаша сүўретленеди, қараңы түннің таўсылып, жақтыланып, азан болыўы сәўлеленеди.

Прозаик К.Мәмбетов «Бозатаў» романында Пиримниң портрети де көркем жасалады. Бунда жазыўшы фантазиясы белсенди ислетиледи: «Молла Пирим узын бойлыдан келген, ат жақлы, қыр мурынлы киси еди. Ири денели болғанлығы ушын жасы жаңа қырықтан өткен болса да әдеўир егеде адамға усап көринеди. Өзи онша көп сөйлей бермейтуғын, көбинше ойланып жретуғын адам» [4, 107]. Эпиграф сыпатында бул романның басында халық қосығы менен

А.Бутаков мийнетінде келтирилген Қутлымурат пенен Қулманның диалогынан бериледи. Қудайбергенди қасқыр қамалауы эпизодлары роман композициялық қурылысында бериледи. Роман текстинде 11-12-беттерде Әжинияздың қосық шығаруы хақында сөз етиледі. 118-120-беттерде де оның дәретіушілік бенен шуғыллануы хақында сөз болады. Жазыушының көркем қыялынан дәретілген қахарманлар Қақыш пенен Баллының хәркетлери сәулеленеди. 116-бетте хаттың тексти романға енгизиледи. Пәтия жанрының үлгиси де 149-бетте келтириледи. Роман қоспалы, қурамалы жанр екенлиги оның дүзисинде фолклорлық дәретпелердің, аңызлардың, пәтиялардың, қосықлардың, толғаулардың, термелердің берилиуінде көринеде. Бийбижамалды Әжинияздың айттырып келиуіне байланыссы эпизодларда қарақалпақ халқының этнографиялық тарихына тийисли қыз айттырыу дәстүрлери орын алған. Қыз-жигитлер зыяпатына қатнасы эпизодлар романның көркемлігін, Әжинияз образында дәуір ызымлылықларын көрсетеди [3, 13-14]. М.М.Бахтиннің атап өткеніндей, «жойтылуы-табылуы» мотивлеринің роман сюжетиіне енгизілгенлігине гүә боламыз. Бийбижамал душпанлардың себебинен әдеп жойтылып кетеди, кейнінен тосыннан табылады. Бул мотив сюжетте ушырасады. Илимпазлар илимий изертлеулерінде перипетиялар, яғни тосыннанлықтар туұралы айтады [11, 280]. Демек, "Түркстан" романында қахарман етип таңланған Жийенбек образы менен прототип Жийен жыраудың өзинің дәретпелери байланыссы екенлиги хақында жуұмақлар шығарылады. Барлық қарақалпақ тарихый романларында сюжет пенен композиция жасалуы мәселесін үйрениу талап етиледі. К.Султанов та «Әжинияз» романында толық дәретпени қырық еки (42) бапқа ажыратады [3, 336]. К.Мәмбетов «Бозатау» романын еки бөлімнен ибарат етип дүзеди [4, 186]. «Қоңырат ханлығы» деп аталған биринші бөлімине Бутаковтың мийнетинен, эпиграф таңланады. Бул жазыушының «Посқан ел» хәм «Түркистан» романлары хәр бири 33 баптан ибарат болып, бапларға атамалар қойылады. Тарихый романларда хұжеттер болуы, тарихта искерлік еткен хақықый қахарманлар хәркет етиуі, тарихыйлық тәризли принциптер негизги орында турады. Тарихый тийкарларының хұжетлестирилиуі үлкен әхмийетке ийе саналады. Қарақалпақ тарихый романының изертлениуі мәселелери әдеуір қурамалы есапланады. Себеби, тарихый проза өз рауажланыу жолына, дәстүрине, ызымлылықларына ийе саналады, тарихый шынлықты көркем шынлыққа айналдыруда, романлар композициясын, сюжетлерін рауажландыруда, образлар жасауда хәр бир жазыушы өзинше жол тутарды. Жазыушының фантазиясы тарихый шығармада баслы орында турады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Нурмухамедов М. Таңламалы шығармаларының еки томлығы. 1 том. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1983. 412 бет.
2. Нуржанов П. Қарақалпақ романы поэтикасы, сюжет хәм композиция.-Филол.илим.докт.автореф. - Нөкис: 2020. 36 бет.
3. Султанов К. Әжинияз. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1967. 267 бет.
4. Мәмбетов К. Бозатау. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1986.
5. Бекбаулов О. Беруний. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. 240 бет.
6. Бекбаулов О. Владимир Қарақалпаков. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1987.
7. Бердақ. Сайланды шығармалары. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1997. 220 бет.
8. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1979.
9. Султанов А. Дөхмет. - Нөкис: Билим, 2008. 160 бет.
10. Каримов К. Ақ қапшық. - Ургенш: Хорезм, 2004. 268 бет.
11. Каримов К. Уллы дашт бөрилери. - Нөкис: Билим, 2014. 280 бет.
12. Садықов А. Бостансыз бүлбил. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. 320 бет.
13. Мәмбетов К. Посқан ел. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. 368 бет.
14. Теория литературы. - Москва: 1965. 504 с.
15. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы (Монография). - Нөкис: Илим, 2016. 205 бет.
16. Андреев Ю. Русский исторический роман. - Москва: Ленинград, 1962.
17. Альфред де Виньи. Сен Мар. - Ташкент: 1993. 352 с.
18. Оразымбетов Қ. Қарақалпақ әдебиятында роман-эссе // Хабаршы, 2020, №2.

ÁJINIYAZ SHÍĠARMALARÍ - SARQÍLMAS BAYLÍQ

Kojikbaeva Ziyada Adilbaevna

Abiev Islambek

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

İnsandı, onıń ruwxıy dúnyasını úyrenetuǵın jáne bir kúshli qural bar, olda bolsa, sóz óneri, kórkem ádebiyat esaplanadı. Ádebiyattıń insantanıwshılıq dep, shayır hám jazıwshılardıń bolsa insan ruwxınıń injenerleri dep táripleniwi biykardan-biykargá emes álbette. Xalqımız arasına mine usınday mashaqatlı tarawǵa tolıq ómirin hám biybaha talantın baǵıshlap, ádebiyatımızdıńǵáziynesinen múnásip orın iyelegen ólmeytuǵın dóretpeler jaratqan ullı sóz sheberleri – olardıń barlıǵınıń atların atap ótiw dáwir hám waqıt talabı bolıp esaplanadı.

Ájiniyaz poeziyası qaraqalpaq milliy ádebiyatında ornı úlken. Ol sarqılmas baylıq. Onı ádebiyatshılar da, tariyxshılarda, filosoflar da, pedagoglar da, kórkem ónertanıwshılar da izertlep kelmekte.

Joqarı oqıw orınlarında qaraqalpaq klassik shayırların úyreniwde arnawlı kurslar shólkemlestirilgen. Bular - Berdaqtanıw, Ájiniyaztanıw kursları.

Sońǵı jılları Ájiniyazdıń bay miyrasın milliy ǵárezsizlik hám gumanizm ideyaları kóz qarasarınan úyreniwge umtıwshılıq bayqaladı. Bul boyınsha bir qatar qaraqalpaq ilimpazları, Q.Bayniyazovtıń, A.Karimovtıń, A.Murtazaevtıń, K.Qurambaevtıń, K.Mámбетovtıń, B.Genjemuratovtıń, Q.Járimbetovtıń, P.Allambergenovanıń, T.Kerwenovtıń [2] hám basqalardıń maqalaların dissertatsiyaların, monografiyaların, ilimiy ocherklerin kórsetip ótiwge boladı.

Ájiniyaz poeziyasınıń kórkem-estetikalıq dárekleri boyınsha professor Q.Járimbetovtıń maqalasınıń qunı úlken [Járimbetov Q. 2014, -114]. Ájiniyaz shayırdıń ádebiy til baylıǵınan sheberlik penen paydalanǵanlıǵı, bunıń shayır poeziyasınıń xalıq arasında jáne de belgili bolıwǵa tásir etkenligi haqqında materiallardı gazeta betlerinde jiy ushıratıwımızǵa boladı. Mısal sıpatında, akademik J.Bazarbaevtıń «Ájiniyazdıń sóz marjanları – biybaha miyras» [Bazarbaev, 2004, 6] atamasındaǵı materialdı atap ótimizge boladı. Avtor Ájiniyaz shayırdıń sóz marjanlarınan sheberlik penen paydalanıwı nátiyjesinde onıń qosıqlarınıń tartımshılıǵı joqarı bolǵanlıǵın atap ótedi:

«Ájiniyaz dóretiwshiligi tereń mazmunlı, ótkir pikirli, filosofıyanıń astarlı ekenligin tán alıp, onı táriplegende, yaǵnıy xalıqqa sol turısında barlıq maǵız menen kórsetiwde bizde ele qáte-kemshilik ushırıp atırǵan sıyaqlı. Onıń maǵızın shaǵıp, tásirin páseyp, kúshliligi hám saldamlılıǵı túrinde kórsetip, onı dúnyaǵa tanıtw, onıń házirgi perzentleriniń wazıypası hám ruwxıy ármanların dál qaraw kerek». Shayır dóretiwshiligin úyreniw baǵdarları boyınsha, onıń dıqqat awdarılmay atırǵan yamasa az úyrengenligi tárepleri haqqında pikirler gazeta betlerinde járiyalanıp, tele kórsetiwler arqalı waqıt-waqtı berilip kelinmekte. Biraq bul baǵdardaǵı mateiallarda máselege házirgi dáwir ilimiy kóz qarasarınan jantasıp konkret usınıs jasaw jetispeydi. Konkret ilimiy usınıslar ǵana maqalanıń qunın kóteredi, shayır dóretiwshiliginiń ele de ashılmay kiyatırǵan táreplerin kópshilikke tanıstradı hám oqıwshılardıń dıqqatın tartadı. Ájiniyaz shayır jasaǵan dáwir sońǵı jıllarda tariyxıy orınlar, sharayatlar, faktlar menen baylanısları izertleniw arqalı ilimpazlarımızdıń izleniwshiliginen derek beredi. Mısalı: «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında járiyalanǵan filologiya ilimleri doktorı Qırıqbay Bayniyazovtıń «Ájiniyaz shayır oqıǵan Elmurat Axun meshiti qashan salınǵan?» dep atalǵan maqalalarda klassik shayır Ájiniyazdıń ómirine baylanıslı tariyxıy shınlıqtı, burın málim bolmaǵan yaqı tartıslı bolıp kiyatırǵan faktlardı, maǵlıwmatlardı anıqlawǵa hárezet seziledi. Shınında da, Ájiniyaz hám onıń dóretpeleri haqqında durıs bilmey turıp, olardıń ideyalıq, tematikalıq, tariyxıy mazmunın ashıw qıyın. Avtor óz maqalasında burınnan bar faktlerdi bir qatar qatıqlaq adamlardıń bergen maǵlıwmatları menen salıstırıp, anıq juwmaqlar islewge hárezet etedi. Ájiniyazdı jaqsı biletuǵın úlken jasaǵı adamlardıń maǵlıwmatların keltiredi: «Úlken jasaǵı ǵarrılardıń aytıwına qaraǵanda, bunnan segiz ata burın qıyat urıwı, balǵalı suwmurın kóshesin Buxara jaqtan Sarjalǵa Qudıyar axun kóshirip ákelgen. Jolda olarǵa qaraqshılar topılıs jasaydı. Atıspada Barjash batırǵa oq tiyip, sol jerde jan tapsıradı. Qoshqar axun awır jaraqatlanıp, Aral teńiziniń túsligindegi atawlardıń birinde qaytı boladı. Qudıyar axun mal-múlkinen ayrılıp, bala-shaǵaları menen Moynaq atawına zorǵa jetip qulaydı. Tazadan kóship kelgen qıyat balǵalılar eki-úsh túrli qıyınshılıqlarǵa duslasadı» [Bayniyazov J., 2014, -4].

İlimiy izertlew jumslarında ájiniyaztanıwda hárqıylı kóz qaraslardan jantasıp, polemikalıq pikirler ushırasadı. Máselen, shayır Baxtıyar Genjemuratovtıń «Dúnya ádebiyatı maydanında Hajiniyaz Saadiy hám Hafız benen teń» atlı maqalas aldınǵı dáwirdegi baspa sózde sáwlelengen maqalalardan XIX ásir qaraqalpaq klassik shayırı Ájiniyaz poeziyasına pútkilley jańasha jantasıwı menen keskin parıqlanıp

turadı. Avtor Ájiniyaz poeziyasın gumanistik jolğa baǵdarlangan jańa kóz qaraslar menen tallaydı. Ájiniyaz lirikada muhababattı jırlaǵanda lirikalıq qaharmannıń Alla talaǵa bolǵan muhabbatın názerde tutqanın bilay beredi:

«Joqarıda majaziy muhabbattıń adamnıń gózzalıǵına baǵışlangan ıshqı ekenligin aytıp ótken edik. Al, adamnıń gózzalıǵına muhabbat-bul, Alla talaǵa degen muhabbat, yaǵnıy insannıń gózzalıǵı-bul, Alla talanın gózzalıǵınıń kórinisi» [Genjemuratov B., 1992 -5].

Ájiniyaz shıǵarmaları boyınsha jarqın pikirler bildiriwshi ilmpaz filologiya ilimleriniń doktorı, professor Á.Paxratdinov esaplanadı. Onın «Ájiniyaz shayırdıń eller boylap sayaxatı» maqalasında Ájiniyaz shayır boyınsha bildirilgen N.Dáwqaraevtıń, A.Karimovtıń, S.Niyetullaevtıń pikirlerine qosımsha jańa ilimiy boljawdı usnadı. Shayır shıǵarmaların analiz etip onıń el aralap, xalıqlar turmısın kóriwden dóregen qosıqlarındaǵı adalattı izlegenligin atap ótedi.

«Ájiniyaz usaǵan dóretiwshilik iyeleri el gezip, dúnya kórip, basqa xalıqlar ómirleri menen tanısıp, ilim, pán, ádebiyat, mádeniyattıń ádillik, ádalatlıqtıń qaysı ellerde, qaysı xalıqlarda bar ekenligin kórgen. Ol kórgenlerin óz eline, xalqına aytıp kelgen, alıp kelgen. Ájiniyazdıń «Shıqtı jan» degen shıǵarmasında

Gezdim ol Noǵay, orıstı hámday Kıpshaq, Estek...

...Jaqaým Jekeyni gezdim, kırıǵız-uıwıq bilan,

Shıjuwıt, Shıyıtı gezdim hám Tilew qabaq bilan...

Ashshı oyıl, Kishik oyıl, Qobda, Elek, gezdim Jayıq!

Ah dariǵa, wah dariǵ, mıń sanı árman shıqtı jan! – degen qatarlarına qarap, kóp adamlar Ájiniyaz óz qalınlıǵın tappaǵanı haqqında anıq aytqan» dep kórsetedi. Al mahbub sózi arabshada, parsishada jaqtı nur, «jol kórsetiwshi juldız» degenli bildiredi. Al türkshede «En súygenimdi» ańlatadı.

Ájiniyaz shayırdıń basqa ellerge jasaǵan sayaxatlarındıǵı baslı maqset, qalınlıǵın izlew emes, óz eliniń kóp jıllardan berli ádalatsızlıq, teńsizliklerden qıynalıp atırǵanlıǵın kórip, basqa ellerdi aralap olarda qanday jámiyetlik basqarıw sistemaların barlıǵın kóriw edi.

Tappadıń mahbubimni, gezip jáhándı hesh xabar,

Ah dariǵa, wah dariǵ, mıń sanı árman shıqtı jan! – dep jazıp júrgeniniń sebebi usında. O'ytkeni, ol óziniń izlegen úmitin, idealın, kútken máselderdiń sheshimin hesh jerden de, hesh xalıqtan da tappaydı. Ol usı nurdı izlewdiń sergizdanlıǵında boladı» [Paxratdinov Á., 2014,- 61].

İlmpazdıń «Sóz zergeriniń Watan, ádalatlıq hám insaniylyq ideyaları» [Paxratdinov, 2014,-5] degen maqalası dıqqatqa ılayıq. Ol óz maqalasında klassik shayır Ájiniyazdıń Watan haqqındaǵı qosıqların tallap ótedi. Avtorıń kórsetiwi boyınsha Ájiniyaz shayır óziniń kóplegen shıǵarmalarında Watan, ádalatlıq, xalıqlar doslıǵı, azatlıǵı, ulıwma insaniylyq haqqındaǵı ideyalarđı xalıqlıq, jámiyetlik túsinipler retinde birinshi jobaǵa shıǵardı hám birinshi gezekte, óz dóretiwshiligin usı ideyalarǵa qurıwdı óz aldına wazıypa etip qoyadı. Maqala sońında avtor Ájiniyazdıń qosıqların turaqlı oqıp barsaq hám oqıǵanlarımız boyınsha tereń pikirler júritsek, sonda ǵana shayır miyrasları ruwxıy baylıǵımızǵa aylanadı dep juwmaq jasaydı.

Usı baǵdardıǵı jáne bir materialǵa itibar qaratıp óteyik. Tariyx ilimleriniń doktorı, professor Baxıt Qoshanovtıń «Ájiniyazdıń jaslar tárbiyasına kóz qarası» [Qoshanov B., 2014,-6] - dep atalatuǵın materialda avtor klassik shayırmız Ájiniyazdıń qosıqlarınıń jaslarda Watanǵa, el-xalıqqa súyiwshilik, sadıqlıq sezimlerin hám basqa da máńgilik qadıriyatlarǵa húrmet sezimlerin tárbiyalawdaǵı roline toqtap ótken. Avtor maqalada qurǵaq ǵaplerden qashıp, óz pikirlerin tastıyıqlaw ushın shayır dóretiwshiliginen mısallar keltiriwge olardı maqsetke ılayıq tallawǵa háreket etken. Mısal ushın:

«Birewde bar pitken aqıl.

Juqpay keter súrtken aqıl.

Oydaǵını bilip bolmas.

Burıńǵıdan qalǵan naqıl».

Biz insandı hár tárepleme kamal taptırıw tálim-tárbiyanıń kúshi menen ámelge asatuǵınıń, sebebi tálim-tárbiya insandı hámme nárseden joqarı kóterip turatuǵın hám áwladtan- áwladqa ótip otıratuǵın máńgilik miyras ekenligin uǵamız. Adamlar tuwılǵanda jaman yaki jaqsı bolıp dúnyaǵa kelmeydi, hámme nárese tárbiyaǵa baylanıslı. Hár bir xalıqtıń keleshegi, mámleketiń kúsh-qúdireti kóp jaǵınan áwladlar tárbiyası menen baylanıslılıǵın kórsetedi». Avtor durıs pikirdi bildirgen. Shayırdıń hárbir tásirli qatarın jaslarımızdı ruwxıy tárbiyalawda nátiyjeli paydalanıw múmkin.

Hár qanday millittiń milliy mánewiyatı onıń tariyxı, ózine tán úrip-ádeti hám dástúrleri, turmıslıq qadıriyatlarınan bóleklep kóz aldımızǵa keltire almaymız. Bul baǵdarda, tábiyiy túrde, mánewiy miyras, mádeniy baylıqlar, eski tariyxıy estelikler eń tiykarǵı kriteriyalarınbiri bolıp xızmet etedi.

Xalqımızdıń mádeniy miyrasların qatarında Ájiniyaz babamızdıń ólmes shıǵarmaların tusinemiz. Kórkem sóz ustası jamiyetge hádiyselerdi obyektiv bayanlawı menen xalıq dártin ózinde sińdire alǵan.

Ol gózzallıq qubılıslardı súwretlep hám sezimlerin janlardıra bildi, gózzallıqtı túsinbewshilerdi qaraladı. Onıń dóretiwshiliginde úlken miyras sonnan ibarat, milliy úrip-ádet hám dástúrlerimizdi shıǵarmalarına síndiriw hám basqalar sanasına kirgize aldı. Ajiniyaz shıǵarmalarınń ǵalabalıǵına erisiw ushın tek baspasózde emes, radio hám televideniye de turaqlı násiyatlanıw zárúr.

ÁDEBIYATLAR

1. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. 1988-жыл.
2. Байниязов Қ. Қосықтың күши. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977, 42-53-бб.; Каримов А. Адебиятымыздың гейпара мәселелери. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988, 139-149-бб.; Муртазаев А. Шайырдын мухаббаты. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988, 86-116-бб.; Хамидий Х. Шығыс тиллериндеги жазба дәреклер хәм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары. Нөкис, «Билим», 1991, 145-170-бб.; Курамбаев К. Взаимное обогащение литератур. Нукус, «Билим», 1993, с. 41-55, 84-111; Мамбетов К. Наўайы хәм қарақалпақ әдебияты. Нөкис, 1991; Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. Нөкис, «Билим», 1997; Жәримбетов Қ. Ашық Зийўар. Нөкис, «Билим», 1998; Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. Нөкис, «Билим», 2004, 139-б.; Алламбергенов П. Традиции Махтумкули в каракалпакской литературе. Автореферат канд. дисс. Нукус, КГУ, 1999; Керўенов Т. Мифлер хәм аңызлардың қарақалпақ жазба әдебиятында қолланылыўы. Нөкис, «Билим», 2013.
3. Базарбаев Ж. Әжинияздың сөз маржанлары – бийбаха мийрас. // Еркин Қарақалпақстан. 2004-жыл, 12-август.
4. Генжемуратов Б. Дўня әдебияты майданында Хажинияз Саадий хәм Хафыз бенен тең. // Қарақалпақстан жаслары. 1992-жыл, 19-ноябрь.
5. Қощанов Б. Әжинияздың жаслар тәрбиясына көзқарасы. // Қарақалпақстан жаслары. 2014-жыл, 24-июль.
6. Жаримбетов Қ. Әжинияз поэзиясының көркем-эстетикалық дереклери. Қарақалпақ мәмлекетлик университети Хабаршысы. 2014-жыл, №2. 111-117-бб.
7. Пахратдинов Ә. Әжинияз шайырдың еллер бойлап саяхаты. «Әмиўдәрья» журналы. 2014-жыл, №2.
8. Пахратдинов Ә. Сөз зергериниң Ытан, әдалатлық хәм инсанийлық идеялары. // Устаз жолы. 2014-жыл, 15-ноябрь.

HACİNIYAZIN MİLLİ-POETİK TƏFƏKKÜRÜNÜN HÜDUDSUZLUĞU

БЕЗГРАНИЧНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНО-ПОЭТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ АЖИНИЯЗА

Şəbnəm Məmmədova

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru AMEA Folklor İnstitutu,
böyük elmi işçi*

Аннотация. В данном материале мы рассматриваем отдельные стороны творчества классика каракалпакской поэзии Ажинияза Косыбай улы, оставившего неизгладимый след в истории родной культуры. Темы и проблемы творчества Ажинияза настолько разнообразны и привлекательны, что они из разных точек зрения приковывали внимание национальных литературоведов. Неслучайно, что начиная с 30-х годов XX в. К.Аимбетов, О.Кожуров, Н.Давкараев, позднее И.Сагитов, К.Бердимуратов, С.Ахметов, Б.Исмаилов и мн. др. занимались разного рода вопросами творчества этого писателя, имеющего незаурядные способности в использовании ярких жизненных, житейских, судьбоносных проблем в истории народа.

В Азербайджане вот уже не одно десятилетие изучаются темы интересной и самобытной каракалпакской литературы. Так, например, с последних десятилетий XX в. последовательно привлекаются к исследованиям многие вопросы каракалпакской поэзии, в том числе творчество Ажинияза. Профессор Низами Мамедов Тагисой в своих книгах, учебниках, статьях и материалах систематически изучает многие аспекты творческого своеобразия Ажинияза. Азербайджанские читатели достаточно осведомлены об особенностях творческого почерка этого глубоко национального поэта. Несколько лет тому назад мы (с профессором Н.Тагисоем) совместными усилиями перевели и представили на суд азербайджанской читательской общественности чеканные строки, стихи, шежере и поэмы Ажинияза «Бозатау». Празднование 200-летнего юбилея каракалпакского поэта на высоком уровне и наше участие в этом грандиозном мероприятии яркое свидетельство того, какое важное значение придается вопросам освоения творчества Ажинияза в Азербайджане.

Ключевые слова: Ажинияз, разнообразные лирические формы, поэт-философ, юбилейные торжества, творческое наследие, исследование, литературные взаимосвязи.

THE BOUNDLESSNESS OF NATIONAL-POETIC THINKING OF AZHINIYAZ

Annotation. In this article, we consider certain aspects of the work of the classic of Karakalpak poetry, Ajiniyaz Kosiyauly, who left an indelible mark in the history of his native culture. The themes and problems of Ajiniyaz's work are so diverse and attractive that they attracted the attention of national literary critics from different points of view. It is no coincidence that, starting from the 30s of the twentieth century, K. Aimbetov, O. Kozhurov, N. Davkaraev, and later I. Sagitov, K. Berdimuradov, S. Akhmetov, B. Ismailov and many others. they dealt with various kinds of issues of the work of this writer, who has extraordinary abilities in using vivid life, everyday, fateful problems in the history of the people.

Topics of interesting and original Karakalpak literature have been studied in Azerbaijan for more than a decade. For example, since the last decades of the twentieth century, many issues of Karakalpak poetry, including the work of Ajiniyaz, have been consistently involved in research. Professor Nizami Mammadov Tagisoy systematically studies many aspects of the creative originality of Ajiniyaz in his books, textbooks, articles and materials. Azerbaijani readers are well aware of the peculiarities of the creative handwriting of this deeply national poet. A few years ago, together with Professor N. Tagisoy, we translated and presented to the Azerbaijani reading public the minted lines, poems, shezhere and poems of Ajiniyaz "Bozatau". The celebration of the 200th anniversary of the Karakalpak poet at a high level and our participation in this grandiose event are vivid evidence of the importance attached to the development of Ajiniyaz's work in Azerbaijan.

Keywords: Ajiniyaz, various lyrical forms, poet-philosopher, jubilee celebrations, creative heritage, research, literary interrelations.

Qaraqalpaq ədəbiyyatının geniş mədəni arenaya çıxmasında Jiye Jırau, Günxoca, Berdağ, Abbas Dabilov, Jolmirzə Aymirzəyev, Ayapbergen Musayev, Sadiq Nurembetov, Tleubergen Cumamuradov, İbrahim Yusupov, Tülepbergen Kaipbergenov və b. rolu yetərinə böyük olmuşdur. Onların yaradıcılığı türk xalqları ədəbiyyatları ailəsində öz möhtəşəm mövqeyi ilə seçilməkdədir. Bu siyahını davam etdirmək də olar. Lakin burada məqsədimiz qaraqalpaq şairlərinin adlarını sadalamaq yox, onun klassik qanadının araya-ərsəyə gəlməsində daha bir poetik təfəkkür sahibinin yaradıcılığının bəzi məqamlarını oxucuların nəzər-diqqətinə təqdim etməkdir.

Aralın cənub sahilində Qaraqalpaqstanın indiki Muynak rayonu ərazisindəki Qamış-boğet aulunda aşamaylı-Saxu və Kiyat balqalı qəbiləsindən mənşəyini götürən Hacıniyaz uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə Xivədəki Şirqazi və Kutluq Murad inək mədrəsələrində zəngin dini-fəlsəfi təlim almaqla yanaşı, həm də qazax, türkmən və cığataycanı öyrənərkən, ərəb və fars dillərini də gərəyincə mənimsəmişdir. Hacıniyazın poetik yaradıcılığının ana xəttini yaşadığı mühitdəki ədalətsizliklər, ayrılıqlar, xalq malına göz dikənlərin ifşası, sosial-siyasi və mədəni-mənəvi problemlər təşkil etmişdir.

Hacıniyaz lirik şeirləri ilə yanaşı, həm də digər milli janr formalarından yararlanmaqla

improvizasiyalı yarışma – “Haciniyaz və qızın aytısı”, “Haciniyaz və qız Meneşin aytısı” və “Bozatau” kimi tarixi səpkili poema qələmə almışdır. Yeri gəldikcə biz şairin yaradıcılığına həsr olunmuş məqalə, material və ədəbiyyatların da adlarını burada çəkəcəyik. Onlardan bir neçəsini diqqətinizə təqdim edək. “Haciniyaz Kosıbayuli” [1]; Böyük sovet ensiklopediyasında yer almış “Haciniyaz Kosıbayuli” [2]; Nazim Davkarayevin kitabında şairlə bağlı “İnqilabqədərki qaraqalpaq ədəbiyyatı tarixi öçərki”[5].

Təsadüfi deyildir ki, Haciniyaz Kosıbay ulının yaradıcılığı sözün həqiqi mənasında qaraqalpaq xalqının ədəbi-mədəni və mənəvi-ictimai həyatında son dərəcə mühüm hadisə kimi dəyərləndirilməkdədir. Bu, ilk növbədə ondan irəli gəlir ki, Haciniyazın yaradıcılığında, hər şeydən öncə, bəşərlik, sülh, əmin-amanlıq, rifahə qayğı və başqa bu kimi mənəvi dəyərlər mahiyyətcə tərənnüm edilməkdədir.

Haciniyaz folklor və klassik poeziya ənənələrinə söykənməklə son dərəcə həzin lirik nəğmələr yaratmışdır ki, onların arasında qaraqalpaq məhəbbət poeziyasının inciləri “Mənim sevimlim”, “Gözəllər”, “Bazatauli gözəl”, “Ah, Dariqə”, “Səndən başqa bir sevdiiyim yox mənim”, “Bir pəri” və s. adlarını çəkə bilərik.

Özbəkistanda və Qaraqalpaqstanda Haciniyaz yaradıcılığına daim böyük sevgi ilə yanaşılmışdır. Bunun davamı olaraq 17 iyul 2024-cü ildə Özbəkistan Respublikasının Prezidenti Şəfqət Mirziyayevin görkəmli qaraqalpaq şairi və mütəfəkkiri Haciniyaz Kosıbay ulının 200-illiyinin geniş bayram təntənələri ilə keçirilməsi ilə bağlı fərmanı işıq üzü görmüşdür. Fərmanda Haciniyazın öz təkrarsız və dərin məzmunlu yaradıcılığı ilə milli mədəniyyət və ədəbiyyatın inkişafına, gənclərin vətənpərvərlik və ali-mənəvi ideallarının tərbiyə olunmasında, özbək və qaraqalpaq xalqlarının tarixi dostluğunun möhkəmləndirilməsində müstəsna rolu olduğu qeyd olunur. Eyni zamanda bu da diqqət mərkəzinə çəkilir ki, istedadlı şairin humanist və fəlsəfi baxışları, onun şeirlərində və dastanlarında yer almış digər etik-estetik dəyərlər hər iki xalqın qarşılıqlı münasibətləri tarixində və qəlbində öncül mövqedə dayanmaqdadır.

Təsadüfi deyildir ki, Haciniyaz şairliyi və filofofluğu ilə yanaşı, həm də Qaraqalpaqstanda alim və ustad, fərqli istedad sahibi olan kalıqraf kimi öz ölkəsindən çox-çox uzaqlarda da yaxşı tanınmışdır. Onun qəlblərə yol tapan orijinal poeziyası nəinki qaraqalpaqlar, həm də türkmən, qazax və qırğız oxucularının da mənəvi tələblərini ödəyən qeyri-adi poetik nümunələrdir. Odur ki, Haciniyaz Kosıbay ulının anadan olmasının 200 illiyinin YUNESKO-nun yubiley tədbirləri planına salınması da şairin yaradıcı irsinin ümumbəşəri mahiyyətini göz önünə gətirməkdədir.

Özbəkistan Prezidentinin Fərmanı ilə Haciniyaz Kosıbay ulının 200 illiyinin keçirilməsi ilə bağlı Özbəkistanın Baş naziri Ubaydulla Arifovun başçılığı altında işləyəcək Yubiley Təşkilat Komitəsi böyük mütəfəkkirin yaradıcılıq irsinin geniş təbliği sahəsində aparılacaq işlərin çoxcəhətliliyini və monumentallığını sübut etməkdədir.

Böyük mütəfəkkirin yubileyinin 200 illiyi çərçivəsində onun seçilmiş əsərlərinin özbək və qaraqalpaq dillərində nəşri, indiyədək mövcud olan bədii əsərlərinin yenidən nəşri, elmi-populyar əsərləri, həyat və yaradıcılığının müxtəlif tərəflərini əks etdirən əsərlərinin çapı və onların təqdimatının nəzərdə tutulması da Haciniyazın bədii irsinə verilən dəyərin yüksək olduğunu yetərinə göz önünə gətirməkdədir.

Bu tədbirlərin sırasında dövlət sifarişi əsasında ortaya çıxacaq “Haciniyaz” adlı bədii-publisistik sənət əsərinin yaradılmasının burada qeyd edilməsi də vacibdir.

Tədbirlər siyahısında Qaraqalpaqstanın paytaxtı Nökis şəhərində ölkənin istedadlı gənclərinin “Haciniyazın nəğmələrini oxu” (Айт, сен Ажиниезнинг кушикларидан)” mövzusunda müsabiqə və məktəblərin yaradıcı şagirdləri arasında Haciniyazın həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş inşa yazı müsabiqəsinin keçirilməsi qaraqalpaq ədəbiyyatının klassikinə ədəbi şəxsiyyətinə verilən dəyərin görümlü mənzərəsini əks etdirməkdədir.

2024-cü ilin oktyabr ayında Qaraqalpaq Dövlət Universitetində və Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək dili Ədəbiyyatı Universitetində Haciniyazın irsinin öyrənilməsi ilə bağlı beynəlxalq elmi-praktik konfransların keçirilməsi planlaşdırılmışdır. Bundan başqa Haciniyaz adına Nökis Dövlət Pedaqoji İnstitutunda şairin muzeyinin açılmasının planlaşdırılmışdır da mütəfəkkirin yaradıcılığının orijinallığını sübut etmək iqtidarında olan faktlardır.

Bu ilin noyabrında Əlişir Nəvai adına Özbəkistanın Böyük Dövlət Akademik Teatrında və Berdağ adına Qaraqalpaq Dövlət Akademik Teatrında Haciniyazın xatirəsinə həsr olunmuş təntənəli ədəbi-bədii gecələrin keçirilməsi, Haciniyazın doğulduğu Muynak rayonunda onun məzarının yenidən qurulması, memorial kompleksinin yaradılması, onun adını daşıyan ekoparkın sakinlərin istifadəsinə veriləcəyi [17] qaraqalpaq ədəbiyyatının klassikinə yaradıcılığına verilən dəyərin əyani ifadəsidir.

Elə buradaca qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatında Vəqif (1717-1797), türkmən ədəbiyyatında Məhdimqulu (1724-1807) kimi Haciniyaz da qaraqalpaq ədəbiyyatında milli-poetik düşüncənin gücündən və vüsətindən istifadə edərək ilk qaraqalpaq şairlərindən biri kimi özünün qiyamçı, eyni zamanda maarifçi yaradıcılığı ilə doğma qəbilə və tayfaları birliyə və birləşməyə səsləməklə populyar şeirləri ilə doğma ədəbiyyatın ənənələrini inkişaf etdirməklə yanaşı, həm dəfərdinovator təfəkküründən istifadə edib, ona fəlsəfi çalarların gətirilməsində müstəsna xidmətlər göstərmişdir [18].

Berdağ və Günxoca ilə birlikdə qaraqalpaq klassik poeziyasının əsasını qoymuş Hacıniyaz xalq arasında sevilən və populyar şeirləri ilə yanaşı, vətəndaş, məhəbbət və fəlsəfi lirikası ilə də fərqli mövqe sahibi olmuşdur.

Kunqrad üsyanının iştirakçılarından biri kimi, şair Bozatau kəndində əsir düşərkən onun gözləri önündə bütün əhali ya məhv edilmiş, ya da qul edilib əsir götürülmüşdür. Gözləri ilə gördüklərindən dəhşətə gələn şair məhz bu acı və faciəvi hadisələri özünün “Bozatau” adlı tarixi poemasında əks etdirmişdir [19]. Yeri gəlmişkən bildirək ki, adını çəkdiyimiz poema bu gün də xalq arasında Hacıniyazın qoşduğu nəغمə halında oxunmaqdadır.

Atadan ayrıldı gülablı oğlan,
Satıldı, dür başın əylədi qulam,
Kimlər İraq səmtə, kimlər getdi Şam,
Kimlər də Qurd, Tehran düşdü, Bozatau.

Kiminin qardaşı, oğlu, həm qızı,
Tutuldu gün kimi ayı, ulduzu,
Hərir atlas geyən kimin yalqızı,
Zalımlar əlinə düşdü, Bozatau [7, s. 114].

Hacıniyaz qaraqalpaq ədəbiyyatında lirik hisslər tərənnümçüsü kimi tanınsa da, onun öz dövrü üçün güclü və əzəmətli poeziyası qaraqalpaq xalqının ruhi halının, mədəni və mənəvi düşüncəsinin özünəməxsus şəkildə formalaşmasında da əvəzsiz rol oynamışdır. Şairin qeyri-adi mövzuları diqqət mərkəzinə çəkib, doğma elinə-obasına bəslədiyi məhəbbət hissləri, xalq və Vətənlə bağlı hiss və duyğuları, şeirlərinin mayasının mahiyyəti və fərdi yaradıcılıq pafosu ona qeyd etdiklərimizixüsusi şəkildə oxuculara çatdırmaq imkanı vermişdir. Elə buna görə də Hacıniyazın doğma elə olan hədsiz məhəbbəti şairin əsərlərinin məzmun-ideya mahiyyətinə hopmuşdur. “Əllərim vardı”, “Vardır”, “El görər gün barməken”, “Vardı”, “Göründü”, “Bilmədim”, “Bozatau”, “Olur” və digər bu kimi nümunələrdə Hacıniyazın Vətənə, torpağa, el-obaya vurğunluq hissləri və ideyaları özünün seçdiyi və istifadə etdiyi ifadə və ibarələrlə oxucular üçün olduqca görümlü bir effekt yaratmaqdadır. Böyük şairin bu el sevgisini, el məhəbbətini biz onun “Vardır” şeirinin müvafiq parçaları üzərində daha yaxşı illüstrasiya edə bilərik:

Беглер, тэрийп етсем калпак йуртыны,
Хуп әжеп тамаша еллери бардур,
Ариф болып хак йолына ершикен,
Муршидну мукәммәл пирлери бардур.

...Бардур кыз-жауаны кашлары кэтан,
Йузин таккас етсән хуршийди табан,
Аны көргенлердин аклыны алган,
Ләйли, Зүлейхадай хурлери бардур.

...Бардур перийзады алма янаклы,
Ләби писте, шекер киби додаклы,
Кимар ала көзли, балам капаклы,
Зухрә киби сушик тиллери бардур [6, б. 5].

Həmin dördlüklərin tərcüməsinin Azərbaycan türkcəsində necə səslənməsinə diqqət yetirək:

Bəylər, tərif etsəm, qalpaq yurdunu,
Xub əcəb tamaşa elləri vardır,
Arif olub, haqq yoluna düşənin,
Mürşidi mükəmməl pirləri vardır.

...Vardır qız-cananı qaşları kaman,
Üzünə baxanda xurşidi-təban,
Onu görənlərin ağlını alan,
Leyla, Züleyxa tək hürləri vardır.

...Vardır pəri zadı alma yanaqlı,
Ləbi püstə, şəkər kimi dodaqlı,
Xumar ala gözlü, dəhan qapaqlı,
Zöhrə kimi süşik dilləri vardır.

Hacıniyaz bütün əsərlərində özünün vücudu və mahiyyəti ilə xalqının şairi olduğunu sübut etməyə

*Tərcümə bizimdir.

çalışmışdır. Onun yaradıcılığının bu cəhəti əksər bütün xüsusiyyətləri ilə “Bozatau” poemasının məzmun və mahiyyət cəhətlərində böyük məhərrətlə əks olunmaqdadır. Çünki “Bozatau”da şairin ahı-naləsi, içinin odu, ürəyinin közü, gözünün yaşı ilə, xalqının düşmənlərinə olan hədsiz nifrəti təsvir edilməkdədir.

1975-ci ildə Nökisin “Qaraqalpaqstan” nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş “Oxucunun kitabxanası. Hacıniyaz. Bozatau” adlı kitabı nəşriyyat tərəfindən yazılmış ön söz əvəzində haqlı olaraq göstərilmişdir ki, “Bozatau” poeması xalq tarixinin az qala bütün tərəflərini özündə əks etdirmək baxımından unikal əsərdir. Əsərdə bəhs olunan bu yer adı da məhz Kunqratda 1858-ci ilə yaxın bir dövrdə getmiş real hadisələrlə bağlı araya-ərsəyə gətirilmişdir. Yağılar, xalq qanına susayanlar heç kimə aman verməmiş, insanlara divan tutmuş, bundan Hacıniyazın özü də dərddə-qəmə mübtəla olmuşdur. Odur ki, xalqın da, şairin də özünün doğulduğu yerə mehri-məhəbbəti bitib-tükənməz bir hüzn təsvirini yaratmışdır:

Жер хэм ел билэндур, ел хэм жер билен,
Жерсиз елин куні дәрбедәр билен,
Омири отер журектеги шен билен,

Кәдирин сенин бизге өтті Бозатау, – yazmaqla nəşriyyat tərəfindən qeyd etdiklərimizə dəyərli bir münasibət ortaya qoyulur [4, b. 6].

Hacıniyazın 1993-cü ildə Nökisin «Қарақалпақстан» nəşriyyatında işıq üzü görmüş digər “Bir pəri”, “Məhəbbət və namə şeirləri” adlı kitabda vətənpərvərlik şeirləri ilə yanaşı, sevgiyə həsr olunmuş “Könlüm mənim”, “Mənzər”, “Göründü”, “Yox mənim”, “Bir canan”, “Bir pəri”, “Düşər”, “Dildarım”, “Gəldim”, “Dildarın xəbərin kimdən soruşum”, “Var indi”, “Gözlərim”, “Ayrılsa” və s. bu kimi nümunələrlə yanaşı, həm də öyüd-nəsihət xarakterli “Nə bilsin”, “Hər kim Hatəm olur fani dünyada”, “Olurmu” və s. kimi maraqlı yaradıcılıq nümunələri yera almışdır [3].

Şairin yuxarıda adlarını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz çoxsaylı sevgi-məhəbbət səpkili əsərlərində onun poetik virtuozluğunun bəzi məqamları özünü görümlü əks etdirməkdədir. Təsədüfi deyildir ki, Hacıniyazın məhəbbət lirikası müasir qaraqalpaq gəncliyinin ən çox sevdiyi nəğmələr sırasındadır. Onlar böyük həvəslə orta və ali məktəb proqramlarına daxil edilmişdir. Hacıniyazın lirikası milli bəstəkarları o qədər vəcdə gətirmişdir ki, onlar öz yeni musiqi əsərlərində və bəstələrində məhz onun yaratdığı nümunələrdən istifadə etməklə fərdi yaradıcılıqlarını daha da püxtələşdirməyə imkan tapırdılar [20].

Burada bir qədər də böyük mütəfəkkirin əsərlərinin öyrənilməsindən bəhs etmək yerinə düşər. Hacıniyazın yaradıcılığının tədqiqi tarixi XX əsrin 30-cu illərindən başlamışdır. Həmin vaxtlar K.Aimbetov, O.Kojurov, N.Davkarayev və b. bu kimi müəlliflər şairin əsərlərinin müxtəlif tərəflərinin təhlillərə cəlb edilməsini məqsədə uyğun hesab etmişlər. Belə ki, Nazim Davkarayev özünün “Qaraqalpaq ədəbiyyatının tarixi oçerkləri” adlı kitabının əsas hissəsini məhz Hacıniyazın yaradıcılığına həsr etmişdir. Bundan sonra XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq şairin bədii-poetik irsi K.Aimbetov, İ.Sagitov, K.Berdimuradov, S.Əhmədov, B.İsmayılov və b. bu kimi tədqiqatçılar tərəfindən onun həyat və yaradıcılığının açılmamış səhifələri ilə ədəbiyyatsevərləri tanış etmişlər.

Məhz bu dövrlərdən başlayaraq Hacıniyazın əsərləri 1949, 1960, 1965, 1975, 1988, 1993, 1994, 2014 (iki dəfə) və digər illərdə qaraqalpaq dilində; 1962-ci ildə özbək dilində; 1975-ci ildə rus dilində oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Elə buradaca onu da qeyd edək ki, bu sətirlərin müəllifləri də Hacıniyazın Azərbaycan oxucularına təqdim olunmasında xeyli işlər həyata keçirmişlər. Belə ki, professor, türkoloq, şair-tərcüməçi Nizami Məmmədov Tağısoy 2007-ci ildə Bakı Slavyan Universitetinin “Kitab aləmi” nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzində çap etdirdiyi “Qaraqalpaq ədəbiyyatı” (rus dilində) kitabında “XVIII-XIX əsrlər qaraqalpaq ədəbiyyatı” fəslində bu dövrdə yazıb-yaratmış digər şairlərlə yanaşı, onun yaradıcılığını da ayrıca bir paragrafda “Hacıniyazın yaradıcılıq taleyi” adı altında təhlillərə cəlb etmişdir [15, s. 171-175]. Bundan sonra yenə də onun 2015-ci ildə nəşr etdirdiyi “Qaraqalpaq ədəbiyyatı” kitabında “Hacıniyazın yaradıcılıq taleyi” adlı oçerk kütləvi tirajla nəşr etdirdiyi ali məktəblər üçün dərslikdə təhlil edilmişdir [8, s. 226-231]. Bundan başqa professor Nizami Məmmədov Tağısoy qızı Şəbnəm Məmmədova ilə birlikdə Qaraqalpaq xalq ruhunun tərənnümçüsü Hacıniyaz Kosıbay oğlu” [11, s. 14; 12, s. 14; 13, s. 14; 14, s. 14] adlı araşdırmaları silsilə şəkilində Azərbaycan oxucusuna təqdim edilmişdir.

Bundan başqa professor Nizami Məmmədov Tağısoy təhlillərə cəlb etdiyi bir sıra materiallarda Məhtimqulu, Vaqif və Hacıniyaz poeziyasının motiv, mövzu və obrazlarını müqayisəli-tipoloji kontekstdə nəzərdən keçirmişdir [10]. Eyni zamanda tədqiqatçı Azərbaycan şairi Vaqiflə qaraqalpaq şairi Hacıniyazın yaradıcılığına xüsusi olaraq nəzər salmışdır [16, s. 73-78]. Nizami Tağısoy qaraqalpaq poeziyasının klassiki Hacıniyazın yaradıcılıq yolunun müxtəssər cizgilərini yenə də Beynəlxalq konfrans materiallarında [9, s. 220-223] sistemli və ardıcıl şəkildə araşdırmalara cəlb etmişdir.

Təqdim edilmiş materiallardan görünür ki, qaraqalpaq ədəbiyyatşünaslığında olduğu kimi Azərbaycan ədəbi-tənqiqi fikrində də Hacıniyazın bədii irsinin araşdırılması prioritet mövqedə

dayanmışdır.

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Hacıniyazın ədəbi-tənqidə məlum olmayan xeyli əlyazmaları tapılmışdır ki, onların ədəbi dövriyyəyə buraxılması şairin əsərlərinə tənqidçi və oxucu marağını xeyli dərəcədə gücləndirmişdir. Məhz bütün bu tapıntı və araşdırmaların sayəsində, (onların sırasında H.Həmidovun “Hacıniyaz yaradıcılığının əsasları”; K.Bayniyazovun “Şair Hacıniyaz haqqında fikirlər”; A.Kərimovun “Hacıniyaz bədii sözün ustası kimi”; K.Sultanovun “Gəncliyə vurğun”; A.Pirnezərovun “Hacıniyazın ustalığı ilə bağlı fikirlər”; A.Murtazayevin “Hacıniyaz Kosıbayulının ədəbi metodu və üslub xüsusiyyətləri” və başqa bu kimi əsaslı tənqidi əsərlərin adlarını çəkmək mümkündür. Elə buradaca qeyd edək ki. Hacıniyaz yaradıcılığının xalqın tarixi ilə bağlılığı məsələləri akademik S.Kamalovun “Hacıniyaz yaradıcılığında xalqla bağlı tarixi-etnoqrafik məlumatlar” adlı məqalələrində də nəzərdən keçirilmişdir. Bundan başqa şairlə bağlı materiallar B.İsmayılovun yazdığı “1858-1859-cu illər Hacıniyaz yaradıcılığında Kunqrad üsyanının təsviri” kitabında da təhlil süzgəcindən keçirilmişdir və i. a. və s.

Qeyd etdiklərimiz əyani olaraq göstərir ki, Hacıniyazın yaradıcılığı daim müxtəlif yönərdən öyrənilmişdir. O, qaraqalpaq milli ədəbiyyat tarixində özünü heç də şair kimi yox, həm də tarixçi, xalq dərdinin və problemlərinin carçısı, onun əzablarını çiyində daşıyan və bu əzabları əsərlərinin mahiyyətinə hopdurub, var gücü ilə dünyaya hayqıran xalq və millət təəssübkeşi kimi özünə möhtəşəm bir abidə ucaltmışdır. Odur ki, böyük mütəfəkkirin xatirəsi nəinki qaraqalpaqların, bütün türklərin, həm də azadlıq uğrunda mübarizə aparan dünya xalqlarının yaddaşında əbədi yaşayacaqdır. Hacıniyazın yaradıcılığı özbək və qaraqalpaq xalqlarının tarixi münasibətlərinin görümlü mənzərəsini yaradan əvəzsiz incilərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ажинияз Косыбай улы // Казахстан, Национальная энциклопедия. Алматы: Казак энциклопедиясы, 2004. Т. 1. ISBN № 9965-9389-9-7.
2. Ажинияз Косыбай улы // Большая советская энциклопедия: В 30-ти т. / гл.ред. А.М.Прохоров. 3-е изд. – Москва: Советская энциклопедия, 1969-1978.
3. Ажинияз. Бир пәрий (Ашыклык хэм нама косыклары). Нөкис, «Каракалпакстан», 1993, 72 б.
4. Ажинияз. Бозатау (Поэма). Нөкис, «Каракалпакстан» баспасы, 1975. б. 6 (27 б.).
5. Давкараев Н. Очерки по истории дореволюционно каракалпакской литературы. Ташкент, 1959
6. Әжинияз (Зыйуар). Еллерим барды. Нөкис, «Каракалпакстан», 1994, б.5 (20 б.).
7. Hacıniyaz. Şeirlər//Azərbaycan dilinə tərcümə edənlər: Nizami Məmmədov Tağısoy, Şəbnəm Məmmədli. Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, s. 114.
8. Məmmədov Tağısoy N. Hacıniyazın yaradıcılıq taleyi // Qaraqalpaq ədəbiyyatı. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, s. 226-231.
9. Məmmədov Tağısoy N. Hacıniyazın yaradıcılıq yolunun müxtəssər cizgiləri // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 97-ci ildönümünə həsr olunmuş Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri // XI Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 7-8 may, 2020. Bakı, “Mütərcim”, 2020, s. 220-223.
10. Məmmədov Tağısoy N. Məhtimqulu, Vaqif və Hacıniyaz poeziyasının motiv, mövzu və obrazları müqayisəli-tipoloji təhlil kontekstində // “Məhtimqulu insan qəlbinin mənəvi təbibidir” mövzusunda Türkmənistanın Azərbaycan Respublikasında Səfirliyi və AMEA-nın birgə keçirdiyi Beynəlxalq Konfrans. AMEA. Mərkəzi Kitabxana. Bakı, 2018, 25 iyun.
11. Məmmədov Tağısoy N., Məmmədova Ş. Qaraqalpaq xalq ruhunun tərənnümçüsü Hacıniyaz Kosıbay oğlu. “Xalq cəbhəsi” qəzeti, 2021, 4 may, s. 14 (1-ci yazı).
12. Məmmədov Tağısoy N., Məmmədova Ş. Qaraqalpaq xalq ruhunun tərənnümçüsü Hacıniyaz Kosıbay oğlu. “Xalq cəbhəsi” qəzeti, 2021, 6 may, s.14 (2-ci yazı).
13. Məmmədov Tağısoy N., Məmmədova Ş. Qaraqalpaq xalq ruhunun tərənnümçüsü Hacıniyaz Kosıbay oğlu. “Xalq cəbhəsi” qəzeti, 2021, 8 may, s. 14 (3-cü yazı).
14. Məmmədov Tağısoy N., Məmmədova Ş. Qaraqalpaq xalq ruhunun tərənnümçüsü Hacıniyaz Kosıbay oğlu. “Xalq cəbhəsi” qəzeti, 2021, 18 may, s. 14 (4-cü yazı).
15. Мамедов Н. Каракалпакская литература XVIII-XIX вв. // Творческая судьба Ажинияза // Мамедов Тагисой Н.). Каракалпакская литература. Баку, “Kitab aləmi”, 2007, с. 171-175.
16. Мамедов Тагисой Н. Сравнительно-сопоставительная характеристика творчества азербайджанского поэта Вагифа и каракалпакского Ажинияза // Международная научно-практическая конференция «Наука, образование и культура», посвященная 28-ой годовщине Комратского государственного университета. Сборник статей. Том II, Комрат, 2019, с. 73-78.
17. Gazeta.uz<https://www.gazeta.uz>>a...
18. <https://arboblar.uz>>people.

ӘЖИНИЯЗ ШАЙЫР ӘҰЛАДЛАРЫНЫҢ ХРОНОЛОГИЯЛЫҚ ШЕЖИРЕСИ

Есебаев Марат Матекович

*Филология илимлері бойынша философия докторы (PhD), доцент
Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекеттік педагогикалық институты*

Өткен XX ғасырдың 30-жылларынан бастап Қарақалпақстан аймағында тарихый-этнографиялық, фольклорлық, әдеби-лингвистикалық илимий ізертлеу жұмыстары басланды. Бұл мәселе бойынша бірінші баслама 1932-жылдан бастап Россия Илимлер академиясының Шығыстану институтының алымдары менен басланады. Сол жылдың өзінде орыс тюрколог хәм тарихшы илимпазларынан: В.И.Вертегов, П.П.Иванов, С.Е.Малов, А.А.Воровков, А.А.Генеденко хәм басқалар қарақалпақ жеріне келип комплексли илимий-ізертлеу жұмыстарын алып барады [Пахратдинов, 2014. -12].

Соның ишінде қарақалпақ классик шайырларының дәретиушилигин үйрениу хәм соның менен бирге Әжинияздың өмірі хәм дәретиушилигин ізертлеу бойынша профессор Н.А.Баскаков, А.А.Соколов хәм жергиликли илимпазлар Н.Дәуқараев, Қ.Айымбетов, С.Мәуленов, Ш.Хожаниязов, И. Сағитов, А.Каримов, Б.Исмаилов, С.Абдуллаев, Х.Хамидовлар Әжинияз дәретиушилигинің дәслепки ізертлеушилери болды. Кейингі дәуірлерде көбірек шұғылланған илимпазлар А.Пирназаров, Қ.Байниязов, А. Муртазаев, Б.Қәлиметов, К.Мәмбетов, Ө.Әлеуов, Ө.Пахратдинов, Ж. Базарбаев, К.Алламбергенов, Қ.Жәрімбетов, Б.Генжемуратовлар хәр түрли әспектте, хәр түрли көзқарастан бүгінгі күнге шекем үйренилип келмекте.

Әжинияздың ата-бабасы, туған-туысқандары ҳақында Н.Дәуқараев, Қ.Байниязов, Ө.Пахратдинов, Ө.Әлеуовлар айтқан илимий мийнетлер бар. Бұл бойынша тийкарынан арнаулы илимий изленислер алып барған илимпаз Қ.Байниязов болды. Соның ушын көбірек Қ.Байниязовтың мийнетлеріне жүгинеміз.

Әжинияз шайырдың әуладларынан, оның жақын ағайын-туысқандарынан сорастыру арқалы биз Қосыбайдың әкеси Балтабек, оның әкеси Ақжигит өз дәуірінің батыр адамдары болғанлығы мәлим. Анасы Нәзіяра күтә хошүрей, сөзге шешен, дилуар ҳаялларының бири болған. Анасы дәстанларды жақсы билген, әсиресе жууап айтыста алдына адам салмайтуғын тақыуа адам болғанлығы айтылады. Әкеси Қосыбайда шайырлық, мергенлик хәм батырлық қәсийетлери жәмленген [Байниязов, 1977. - 32], - деп көрсетеди.

Сондай-ақ, Н.Дәуқараев өзінің мийнетінде Әжинияз шайырды көрген адамлардың пикирин билдирип: «Олардың бири, урыуы қәндекли Яхия молла, урыуы теристамғалы Қутлымурат беглер беги хәм басқалардың айтыуына қарағанда Әжинияз ат жақлы, узын бойлы, сулыу, сазенде, хош ҳауаз адам болған. Атақлы «Боз атау» поэмасының намасын Әжинияздың өзи шығарыптымыш деген де сөзлер бар [Дәуқараев, 1977. - 72].

Филология илимлерінің докторы Қ.Байниязов «Қосықтың күши» деген мийнетінде былай көрсетеди: «Биз илимий командировка дәуірінде шайырдың ақлығы Убайда апа Нийетулла, шаулықлары Сабырбай Тәжибаев, Карл Мақсудов, Қуандық Дәстанов хәм басқалар менен бир неше мәртебе ушырастық. Олардың шайыр бабасы Әжинияз ҳақында еске түсирулерин хәм сүүретлерин баспа сөзде дағазаладық және Нөкіс телеведениесінде көрсеттик» [Байниязов, 1977. - 39], - деп жазады.

Сондай-ақ, илимпаз «Жас Ленинши» (хәзирги «Қарақалпақстан жаслары») газетасында (1969-жыл, 15-август) шыққан мақаласында былай келтиреди: «Кәраматдин Әмет улы Әжинияздың бабасы Балтабек, бизің бабамыз Қудияр менен қуда болған. Әжинияз Елмурат ахун менен туысқан қыздан туылған. Дайылы, жийенлик қатнасымыз усы ўақытқа шекем сақланып қиятыр. Әжинияз шайыр өзінің баласы Нийетуллаға Елмурат ахунның ақлығы Нәжимнің қызы Бийбайшаны алған. Оннан туылғанлар Тәжибай хәм Убайда. Тәжибай урыс жылларында қайтыс болған. Убайда тири, хәзир Қоңырат қаласына жақын жерде балықшы ауылында жасайды. Әжинияздың үлкен баласы Нағметулладан Сейдулла, Қалийла деген еки ул хәм Әзиза деген бир қызы болған. Бирақ олардың хәммеси де бийперзент кеткен. Ал Хәбийбулла деген баласынан Бектурсын деген бир ул бир қыз аты анықланбаған. Бектурсын ертерек дүнядан қайтқан. Хәбийбулланың қызы Ташауыз жақларға турмысқа шыққан хәм көп жыллардан берли бийхабар кеткен. Әжинияздың кишкене баласы Нийетулладан бир ул бир қыз болған, улының аты Тәжибай, Тәжибайдан Шайда, Ұмитхан, Сабырбай деген баллар туылады [«Жас Ленинши», 1969. 15-август], - деп көрсетеди. Қ. Байниязовтың бұл көрсеткенлери дурыс Нағметулланың баллары Сейдулла, Қалила хәм Әзиза деген уллары хәм қызы болған, хәммеси бийперзент кеткен дейди. Хәбийбулланың қызы Ташауыз жақларға турмысқа шыққан хәм көп жыллардан берли бийхабар кеткен, бұл да дурыс.

Биз жақында илимий сапар менен Шоманай районы «Сарманбай көл» ауыл пухаралар жыйынына бардық, Әжинияздың иниси Мәмбетнияздан туылған Ещанов Зийнатдин аға менен сәубетлескенімізде Қ.Байниязовтың пикирлерин толық тастыйықлады. Бирақ, Хәбийбулланың

қызының атын Зубайхан деп шежиреге киргизди. Бірақ, оларда бұл қыз хақында хеш мағлыұматқа ийе емес.

Қ.Байниязовтың «Советская Каракалпакия» (хәзирги «Вести Каракалпакстана») газетасының 1975-жыл, 16-августтағы санында «Потомки Ажинияза» деген мақала шыққан. Бұл мақалада былай деп жазады: «По заданию юбилейного комитета я с родственниками Ажинияза, с 75-летним Турдымуратом Ембергеновым, Турсынбаем Мадеминовым и Куандыком Достановым, правнуками великого шайра, - деп даўам еттирип, «некоторые внуки и правнуки Ажинияза Максудов Карл Махсудуллаевич в настоящее время работает старшим редактором издательства «Каракалпакстан». Его отец – Махсудулла Якупов, известный журналист. Он был правнуком Ажинияза, внуком его дочери Хурзады Ажинияз кызы. Внук Ажинияза Тажибай Ниетуллаев был ветераном колхозного движения в Каракалпакской АССР и возглавлял колхозы «Аузбирлик» и имени Ворошилова Кунградского района» [«Советская Каракалпакия», 1975. 16 августа], - деп көрсетеди. Биз буны бийкарламаймыз, бұл изертлеўлерге хәзир 50 жылдың майданы болған. Жоқарыда көрсетилген мақалалар менен танысып шықтық, бунда әўладлары хақындағы мағлыұматлар бериледи. Бұл мағлыұматларда ақлықлары хақында да айтады, бірақ куўлықлары хақындағы мағлыұматлары толық емес. Себеби, бұл мақалалардың жазылғанына да арым әсир болды, олар өнип өсип кетти. Соның ушын Қ.Байниязов булардың бәрін бир жерге жәмлей алмаған. Илимпазды түсиниўге болады ол ўақытлары техника раўажланбаған, магнит лентасына жазып алған. Суўретши жоқ, оны да жаллаў керек болған хәм жол көлик пенен барған. Соның ушын усы күнге шекем хронологиялық кестеси исленбей созылып келген. Бұл ислер бүгиннен қалып кетсе, бұл истиң изи өшери сөзсиз.

Биз жақында 2024-жылы 12-сентябрь күни илимий сапар менен Әжинияз бабамыздың әўладларын излеп Шоманай, Қанлыкөл, Қоңырат районларында болдық. Шоманай районы «Сарманбай көл» аўыл пухаралыр жыйыны, бурынғы А.Муўсаев совхозы, Ашамайлы көшеси №1-жайда Ешанов Зийнатдин Орақбай улы, Әжинияз бенен туўысқан Мәмбетнияздың куўлық баласы, 1948-жылы туўылған, хәзир 76 жасында. Әжинияз бабамыздың хәзирги әўладларының ишиндеги жасы үлкени екен.

Биз Зийнатдин аға менен өткен ата-бабалары хақында көп сөйлестик хәм Зийнатдин ағаға Әжинияз бабамыздан оның менен туўысқан болған бабалырынан өрбиген әўладларының хронологиялық шежиресин ислейик аға деп илтимас еттим. Зийнатдин аға менен келисип бир күнди белгиледик хәм хәмме районлардағы ағайинлерине баратуғын болдық, оларға хабар бериўин хәм үйлеринде болсын деп илтимас еттик. Төрт күннен кейин келетуғын болдым. Ўәде бойынша 4 күннен кейин Нөкистен азанғы саат 6 да шықтық биз жумысымызды Шоманайдағы туўысқанларынан басладық, Қанлы көл хәм Қоңырат районларындағы хәмме туўысқанларын фото хәм видеоға алып бир күнде жети жерге кирип шығып жумысымызды жуўмақлап қайттық. Усы күни Зийнатдин ағаның иниси Сражатдин аға Әжинияз бабамыздың әўладларының хронологиялық шежиресинде сызып жазып болған екен, биз өз минетдаршылығымызды билдирип Нөкиске алып қайттық. Төмендеги шежире кестеси сол тийкарда жазылды, таныстырамыз.

1. Әжинияз, Әжинияздан Нағметулла, Ниетулла, Хәбийбулла, Хұрзада үш ул бир қыз туўылады.

2. Әжинияздың үлкен баласы Нағметулла, Нағметулладан Сейдулла, Қалийла, Әзиза туўылады. Булар бийперзент болады. Әзиза Түркменстанның Ташаўыз жерине турмысқа шығады оннан хабар болмайды.

3. Әжинияздың екінши баласы Ниетулла, Ниетулладан Тәжибай, Убайда деген бир ул бир қыз туўылады: а) Тәжибай ақлық бала, Тәжибайдан, Шайда, Үмитхан, Сабырбай туўылады; б) Тәжибайдың үлкен қызы Шайда шаўлық қызы болады. Шайдадан Рысбийке, Жақсыбийке, Мурат деген бала туўылады, булар куўлықлар; в) Тәжибайдың екінши қызы Үмитхан шаўлық қыз. Үмитханнан Оралбай, Зийна туўылады, булар куўлықлар; г) Тәжибайдың еки қыздан кейинги баласы Сабырбай, бұл шаўлық бала. Сабырбайдан Теңелбай, Оразхан, Жумабийке, Гүлбахар, Көмекбай, Кеўлимжай, Қоңыратбай, Хожабай, Наргиза, Насиба деген куўлықлар туўылады; д) Шайданың қызы Рысбийке куўлық қыз. Рысбийкеден Батырбай, Төрежан, Қуўатбай, Муратбай, Сәтбай, Оңғарбайлар туўылады, булар баўлық; е) Шайданың екінши қызы Жақсыбийке куўлық қыз. Жақсыбийкеден Жеңис, Нөкисбай, Батырбай, Ықласбай, Азамат, Жумабийке, Базарханлар туўылады, булар баўлықлар; ж) Шайданың еки қыздан кейинги баласы Мурат куўлық бала. Мураттан, Расул, Райханлар туўылады, булар баўлықлар. Буның даўамы бар, булардан өнип өскен тоқлық, жатлық баллары да бар.

4. Ниетулланың Тәжибай деген баласынан кейин, Убайда деген бирқыз болады. Жоқарыда Тәжибай хақында айттық: а) Убайдадан, Турсынбай, Караматдин, Карима, Гулипа деген еки ул, еки қыз туўылады. Булар шаўлықлар; б) Убайданың биринши баласы Турсынбай шаўлық бала. Турсынбайдан, Сабатдин, Дәрьябай, Полат, Гүләсен, Гүлжәхән, Гүлчехра, Гүлжәмийла деген баллар, қызлар туўылады. Булар куўлық баллар; в) Убайданың екінши баласы Караматдин, Караматдиннен баллар жоқ, ертерек қайтыс болған; г) Убайданың еки ұлдан кейинги қызы Карима.

Каримадан Жолдас деген бир бала болған; д) Убайданың төртіншиси Гүлипа деген қыз болады. Гүлипадан, Өтебай, Төребай, Қалбай, Мурат деген баллар туғылады. Булар шаулық баллар; е) Гүлипаның бирінши баласы Өтебай. Өтебайдан Бахадыр, Бахрам, Айша, Қатша деген еки бала, еки қыз болады. Булар қулық баллар; ж) Гүлипаның екінши баласы Төребай. Төребайдан Қалбай деген бир бала болады; з) Гүлипаның үшінши баласы Қалбай. Қалбайдан Батыр деген бир бала туғылады; к) Гүлипаның төртінши баласы Мурат. Мураттан Мақсет, Нигара, Улығбек деген баллар болады. Булар қулық баллар.

5. Әжинияздың үшінши баласы Хәбийбулла. Хәбийбулланың Бектурсын деген баласы болады. Бул бала ертерек дүнядан өткен. Бир қызы болған аты Әзиза. Бул қыз Ташауыз жақларға турмысқа шыққан хәм көп жыллардан берли бийхабар кеткен.

6. Әжинияздың үш баласынан кейинги Хұрзада деген қызы болады. Хұрзададан Бекнияз туғылады, бир бала. Бекнияздан Иса, Дәстан, Мафруза, Яқып деген баллар туғылады, шаулық баллар: а) Бекнияздың бирінши баласы Иса. Исадан бала жоқ дүнядан ертерек кеткен; б) Бекнияздың екінши баласы Дәстан. Дәстаннан Қуғандық, Улбоған деген бир ул, бир қыз болған, булар қулықлыр. Қуғандық пенен Улбоғаннан өнип өскен баллар хаққында мағлыұмат жоқ; в) Бекнияздың үшінши перзенти Мафруза деген қыз болған, бул да дүнядан ертерек кеткен; г) Бекнияздың қыздан кейинги төртінши баласы Яқып қулық бала. Яқыптан Рәушан, Махсудлла деген бир қыз, бир ул туғылады булар баулық баллар; д) Яқыптың қызы Рәушан. Рәушаннан Жумабай, Дәулетбай баулық баллар; е) Яқыптың баласы Махсудлла. Махсудлладан Карл, Мәрьям, бир ул, бир қыз туғылады. Булар тоқлық баллар; ж) Махсудлланың баласы Карл. Карлдан Бахтияр, Мурат, Парахат, Тамара, Марат, Замира деген баллар, қызлар туғылады; з) Махсудлланың қызы Мәрьямнан Роза, Зинатдин, Феруза, Гүлзабира, Зухра, Қайратдин, Зияуаддинлер туғылады. Булар жатлық балларға киреди.

Бул хронологиялық кестеде хәмме урпақлары хаққында толық мағлыұмат бар. Кесте бар сыздық бул форматқа жайғастыра алмадық. Соның ушын избе-из жазыўға хәрекет еттик.

Әжинияз бенен туғысқан болған Мәмбетнияз, Шанияздың әуладларын киргизип үлгермедик. Бул мағлыұматлар бир мақалаға жайғаспайтуғын болды. Соның ушын бул материалларды толығырақ жарытып берий ушын китап таярлап атырмыз, сол китабымызда фото сүүретлери менен толықтырып беремиз.

Бүгинги күнде Әжинияз бабамыздың қулық қызлыры, қулық баллары Шоманай районы орайында Жұлдызлы көшеси, №22-жайда жасайды, Шамшетова Рысбийке, 1950-жылы туғылған, Шамшетова Жақсыбийке, 1956-жылы туғылған, Жайхун көшеси, №42-жайда турады, Шамшетов Муратбай 1973-жылы туғылған, Шоманай дийхан фермер хожалығында турады. Әжинияздың иниси Мәмбетнияздан өнип өскен Ещанов Зийнатдин, Ещанов Сражатдин қулығы, бурынғы Муўсаев, хәзирги «Сарманбай көл» аўыл пухаралар жыйыны орайында турады.

Қанлы көлде дәрбент жолдың бойында баратырғанда жолдың шеп жағасында Қанлы көл пухаралар жыйынында Қазақбаевлар Мурат Мақсет, Амангүл, Орынүл, Абатбай, Байрамгүл, Нурлымурат, Гүлсаралар турады. Қоңырат районы Сүўенли аўыл пухаралар жыйынында Тәжибаев Тенелбай, Утемуратова Улбосын, Утемуратов Оралбайлар турады.

Қоңырат районы гөне қаласында Турсынбайдың баллары Дәрьябай, Полат, Сабит, Әжинияз, Рахат, Фурхат, Гүләсен, Гүлбахар, Гүлхан, Гүлжәхән, Гүлчехра, Гүлжәмийла деген урпақлары жасайды. Нөкис қаласында Махсудова Тамара Карловна 21-киши район жайында 2 б, №35 үйде жасайды. Утемуратова Анар Нөкис қаласы «Бозаўыл», «Алтын таң» көшеси, № 20-жайда жасайды.

Жуўмақлап айтқанда бүгинги күни Әжинияз бабамыздың әуладлары хаққындағы хронологиялық шежиреси керек еди. Себеби, Президентимиздин Әжинияз шайырдың 200 жыллығын белгилеў хаққындағы қарары шықты. Оның бәнтлеринде көрсетилгениндей, шайырдың өмири хәм дәретиўшилигин үйрениў арқалы кең жәмийетшиликке үгит-нәсиятлаў, сол арқалы келешек әуладты мәдениї, руўхый кәмилликке тәрбиялаўдағы орны хәм әхмийетлигин түсиндириў бүгинги күннің баслы мәселелеринин бири. Соның ушын бизин бул мақаламыз да усы бүгинги күн тәртибиндеги мәселеге жуўап береді деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Пахрадинов Ә. Әжинияз шайырдың көркемлик дүнясы. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 2014.
2. Байниязов Қ. Қосықтың күши. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977.
3. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы 3-том. - Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977.
5. «Жас Ленинши» газетасы, 1969, 15-август, № 65 (4045).
6. Газета «Советская Каракалпакия», 1975, 16-августа, № 164 (11410).

BİR Derviş ve Bir Seyyahın Buluşma Noktası: Seyahat (Sarı Saltuk ve İbn Batuta Özelinde)

Sema Dülgar

Şeyda Naciye Ötegen Cuma

Özet

13. yüzyılda yaşamış bir derviş Sarı Saltuk ile 14 yüzyılda yaşamış seyyah İbn Batuta birbirine yakın olan yıllarda hayata gelmişlerdir. İkisinin ortak özellikleri ise yaşamlarının konforundan uzaklaşmaya cesaret ederek hem kendilerine hem de gelecek nesillere kalacak derin hatıralar bırakmalarındır. Bu hatıraların oluşturduğu her bir eser müceddidinden etkiler barındırmaktadır. Seyahatname tarzındaki ürünlerde ise müellifin her bir adımda kararlarının farklı sonuçlar doğurabilecek potansiyelde olması söz konusu eserleri daha eşsiz ve özgün kılmaktadır. Bu bağlamda çalışmaya konu olan ve birbirine yakın yüzyıllarda yaşamış iki seyyahın biri Arap coğrafyasında dünyaya gelmiş ve neredeyse doğudan batıya pek çok yere ulaşmış İbn Batuta'dır. Bir diğeri ise Anadolu'da dünyaya gelen cesaretiyle tanınan kerametlere mazhar olduğu aktarılan cengaverliğinin yanısıra ilmi derinliğiyle de bilinen Sarı Saltuk'tur. Farklı coğrafya ve ilmi birikimle yola çıkan iki seyyahın hayatlarında ve eserlerinde yer alan paralel noktalar bu araştırmanın konusudur. Makale kaynak tarama yöntemiyle ilerlemiştir. Sarı Saltuk ve İbn Batuta'nın seyahatlerinin en açık şekilde görüldüğü ve araştırma konusu olan Türk coğrafyası hakkında detaylı bilgilere ulaşılmasını sağlayan iki eser *Saltuk-nâme* ve *Seyahatnâme* üzerinde analizler yapılmıştır. Çalışmanın neticesinde Sarı Saltuk ve İbn Batuta'nın farklı yöntem ve tarzları bulunmasına rağmen benzer coğrafyalarda halk tarafından tanınıp izdüşümlerine sebep oldukları sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sarı Saltuk, İbn Batuta, *Seyahatnâme*, *Saltuknâme*, Derviş, Seyyah

A dervish named Sari Saltuk, who lived in the 13th century, and a traveler named Ibn Battuta, who lived in the 14th century, were born in the same years. Their common characteristic is that they dared to leave the comfort of their lives and left deep memories for both themselves and future generations. Each work formed by these memories contains the influences of their mujaddid. In products in the travelogue style, the fact that the author's decisions at each step have the potential to produce different results makes the works in question more unique and original. In this context, one of the two travelers who lived in the same centuries and are the subjects of the study is Ibn Battuta, who was born in the Arab geography and reached many places almost from the east to the west. The other is Sari Saltuk, who was born in Anatolia and is known for his courage, bravery, and is said to have been the recipient of miracles, as well as his scientific depth. The parallel points in the lives and works of the two travelers who set out with different geography and scientific knowledge are the subject of this research. The article progressed with the source scanning method. Analyses were conducted on two works, Saltuk-name and Seyahatname, in which the travels of Sari Saltuk and Ibn Batuta are most clearly seen and which provide detailed information about the Turkish geography, which is the subject of the research. As a result of the study, it was concluded that Sari Saltuk and Ibn Batuta, despite having different methods and styles, were recognized by the people in similar geographies and caused their projections.

Keywords: Sari Saltuk, İbn Batuta, *Seyahatnâme*, *Saltuknâme*, dervish, traveler

1. Sarı Saltuk ve İbn Batuta'nın Hayat Hikayesi

Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen ve kaynaklarda "Sarı Saltuk", "Şeyh Saltuk", "Saltuk et-Türki" gibi isimlendirmeler ile anılan Sarı Saltuk'un, *Saltuk-nâme*'ye göre asıl ismi Hızır'dır ve nesli Seyyid Battal Gazi'ye dayanmaktadır. Yürekli ve cesur bir kimse olan Sarı Saltuk'un bu hâli cedit Battal Gazi'ye rüyasında muştulanmış, pek çok kişiyi Müslüman edeceği belirtilmiştir. [Ebu'l-Hayr-ı Rûmî, 2013,21]

Sarı Saltuk hakkındaki en eski kaynak İbnu's Serrac'ın *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâhu'l-İrbâh* isimli eseridir. Bu eserin 1315 yılında tamamlandığı ve Sarı Saltuk'un ölümüyle arasında yalnızca 18 yıl olduğu müellif tarafından belirtilmiştir. [es-Serrâc, 2005, 326] Böylece *Tuffâhu'l-Ervâh* onun çağına en yakın kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Eserde "Saltuk et-Türki" olarak isimlendirilen ve evliyanın büyüklerinden, tarikat önderlerinden olarak zikredilen Sarı Saltuk'un Mahmud Hayranî'ye (ö. 667/1269) intisâp ederek yoldaşı olduğu zikredilmiştir. Böylece bir rifâî dervîşi olduğu âşık olmuştur. Pek çok kerametleri, açık buhranları ve muazzam halleriyle her zaman geçerli kerametleri olduğunu belirten İbnu's-Serrâc, bunlardan bazılarını eserinde zikretmiştir. Onun eserinde hayatı hakkında öğrendiğimiz bir başka husus Sarı Saltuk'un ilim seviyesidir. Öyle ki o İbn-i Teymiye (ö. 728/1328) ile Sarı Saltuk'un sarışnılık ve ilme hizmet bakımından benzer olduklarını zikretmektedir [Serrâc, 2005, 324].

Sarı Saltuk'un hayat hikayesi hakkında kilit noktalardan biri de onun Dobruca'ya göç eden Türkmenlere önderlik etmesidir. Yazıcızâde Âli ve İbni Bibi tarafından kaleme alınan *Selçuknâme*'lerde ve Seyyid Lokman'ın (ö. 1010/1601'den sonra) *Oğuznâme*'sinden bilgi alabildiğimiz bu göç hareketiyle yaklaşık 10-12 bin Türkmen Dobruca'ya gitmiş ve Altınordu Hanlığı'na karşı tampon bölge oluşturulmak istenmiştir [Söyler, 2022, 11]. Sarı Saltuk lider rolüyle gittiği bu topraklarda İslamiyet'in yayılmasına vesile olmuştur.

Evliya Çelebi (ö. 1095/1684), *Seyâhatnâmesi*'nde onun asıl isminin "Muhammed Buhârî" olduğunu zikrederken "Bey" olarak kisvelendirir. Ona göre Sarı Saltuk, Allah yolunda savaşıyan bir mücahit [Çelebi, 2005, c.5, 173] menba'ı esrâr, mercî'i ebrâr, âmil-i siddîk, âlim-i tahkîktir. Gelibolulu Muhammediyye sâhibi Yazıcıoğlu'nun bir risâlesinde Saltık Bay Sultânı tavsîf eylediği ve Kenan Paşanın da bu hususta bir kitabı olduğunu eserinden öğrenmekteyiz [Çelebi, 2005, c.3, 200].

Sarı Saltuk *Camiü'd Dîvel*'de Seyyid Mahmud Hayranî dervîşi olan bir çoban olarak geçmektedir. Müridi olacak BarakBaba'yı emri altında olduğu patrikten isteyerek yetiştirmiş, İzzettin Keykavus (ö. 616/1220) ile birlikte maiyetiyle Kırım'a ardından da sultanın izniyle Dobruca'ya gidip cenk etmiştir [Gölpınarlı, 1997, 27]. *Velâyetnâme*'de ise Hacı Bektâş-ı Velî (ö. 669/1271) ile Sarı Saltuk onun koyun güttüğü sırada karşılaşmış ve Hacı Bektâş tarafından beline tahta kılıç, eline ok ve yay kuşatılarak Anadolu'ya gitmekle görevlendirilmiştir [Bektâş-ı Velî, 2002, 251].

Yakın zamanda Muhammed Tayyip Okiç, Ebu Suud Efendi'nin Sarı Saltuk hakkındaki bir fetva suretini tespit ederek yayınlamıştır. Bu nüsha Kanuni Sultan Süleyman'ın 1518'de Boğdan seferine giderken Sarı Saltuk'un türbesini ziyaret ettikten sonra hakkında duyduğu efsanelerin ne kadar doğru olup olmadığını Ebu Suud Efendi (ö. 982/1574) 'ye sorduğu, onun da kendisine "Riyazed ile kadid olmuş keşiştir" dediği bir kaydı içermektedir [Okiç, 2017, 20-21]. Sarı Saltuk 70 yaşında hicri 679'da vefat etmiştir [Serrâc, 2005, 326].

Sarı Saltuk'un aksine doğum tarihini net olarak tespit edebildiğimiz Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî (ö. 770/1368-69), bilinen adıyla İbn Batuta, meşhur bir seyyah ve tarihçidir. Fas'ta yer alan Tanca şehrinde doğup büyümüştür [ez-Zirikli, 2002, 6/235]. Eserlerde kendisinden hoca, fakih, güvenilir ve sika şeklinde bahsedilmektedir [Berteli, 1981, 105]. İbn Batuta'nın yaşadığı bölgeye nazaran kendisinin Maliki bir sünni olduğu düşünülmektedir. Bununla beraber Fas bölge halkının dinî ilimlere verdiği ehemmiyet ve bölgede çokça hafız bulunmasından hareketle İbn Batuta'nın da bu konularda bilgili olduğu varsayılmaktadır [Şehitoğlu, 2021, 58-64]. Seyyah, 725/1324 senesinde Tanca'dan ayrılarak yolculuğuna başlamıştır [ez-Zirikli, 2002, 6/235].

Tabakât kitaplarında İbn Batuta'nın aldığı eğitimlerden veya hocalarından detaylı bir şekilde bahsedilmemektedir. Gezdiği yerlerde bilgisinden dolayı kendisine kadılık ve hocalık vazifeleri verilmiştir [Aykut, 1999, 19/361-368]. Seyyahın kadılık görevini ifa etmesi ve eserinde başından geçen kimi meselelere dayanılarak kendisinin dinî hassasiyeti ve bilgilerinin derin olduğu bilinmektedir [Keleş&Öztürk, 2021, 6/72,73].

Yaptığı yolculuklarla yeryüzünü boydan boya gezdiği tasvir edilmektedir [Berteli, 1981, 105]. Doğu vilayetlerinde Şemsüddîn adıyla bilinen seyyah, gerçekleştirdiği gezilerle Arap ve Acem ülkelerinde tanınmaktadır [Berteli, 1981, 105]. Seyahatlerinin yanısıra *Seyahatnâme* adlı eseri ile tanınan İbn Batuta, 1368 miladi yılında 76 yaşında Fas'ta vefat etmiştir [Mecmu'atü'n min'el-müellifin, 2013, 6/441].

2.İki Farklı Coğrafya, İki Farklı Meşrepte "Yolcu"luk

İbn Batuta, gezdiği bölgelerde en uzak mesafelere değin ulaşması gittiği vilayetlerde kadılık ve benzeri görevlerde yer alarak kalıcı izler bırakması ve en önemlisi söz konusu tecrübelerini yazıya aktarması nedeniyle kıymetli bir tarihçi ve yazardır. Yolculuğu 725/1324 yılında hac vazifesini yerine getirmek gayesiyle yola çıkmasıyla başlamıştır. Seyyahın tespit edildiği kadarıyla memleketinden ilk ayrılışı bu yolculuğuyla olmuştur. Mekke'nin ardından kıymetine binaen ikinci durağı Medine olmuştur. Yolculukları sırasında üç kez Mekke'yi ziyaret etmiştir. Günümüzde Moritanya ve Senegal bölgesine denk gelen Tekrur, Fas, Mısır, Şam, Irak, Türkistan, Hicaz, Yemen, Hindistan ve Çin bölgelerine seyahat etmiştir [Berteli, 1981, 105].

Zirikli'nin aktardığına göre; Fas, Mısır, Şam, Hicaz, Irak, İran (Fâris), Yemen, Bahreyn, Türkistan, Mâverâünnehir, Hindistan, Çin, Tatar ve Orta Afrika bölgelerini dolaşmıştır [ez-Zirikli, 2002, 6/235,236]. *Mevsûatü't-târihiyye* isimli eserde; Fas, Mısır, Mekke, Irak, İran, Anadolu, Hicaz, Mekke, Yemen, Arap Yarımadası, Mısır, Şam, Konstantin, Mekke ve son olarak Fas ilk yolculuğunda yer alan bölgeler olarak zikredilmektedir. Sonrasında Endülüs ve Gırnata ikinci, Afrika ise üçüncü ve son gezisini oluşturmaktadır [Mecmu'atü'n min'el-müellifin, 2013, 6/441]. Verilen bu yol haritası daha detaylı görünmektedir.Seyyahın kendi seyahatnâmesi incelendiğinde adı geçen vilayetlerle beraber başka pek çok ülke ve şehre gittiği görülmektedir [İbn Batuta, YKY].

İbn Batuta, gerçekleştirdiği seyahatlerle çok farklı kültürlerle tanışlık etmiş ve birbirinden uzak bölgeleri ziyaret etmiştir. Seyyah yaşadığı on dördüncü yüzyılda bulunan ulaşım imkanlarına bakılırsa kıymete haiz bir gayret ortaya koymuştur. Eserinde yalnızca kral veya meliklerle görüşmemiş, halkın arasına karışmış ve yerel yaşantılara vakıf olmuştur. Örneğin seyyah, Hint adalarında hükümlarlarla vakit geçirip hediyeler alırken Çin'de halkın arasına karışmış alışveriş yapmış ve yerel yaşama dair

birinci elden bilgiler aktarmıştır [İbn Batuta, YKY, 878-880, 895]. Gittiği beldelede şehir merkezlerine bağlı kalmamış küçük vilayetleri de dolaşmıştır. Günümüz açısından bakıldığında yapılan bu seyahatler geniş bir veri ağını oluşturmaktadır. Bu açıdan hem 14. Yüzyılda hem de günümüzde İbn Batuta'nın elde ettiği bilgiler değerlidir.

İbnu's-Serrâc'ın işaret ettiği ve Sarı Saltuk'un konduğunu söylediği Kıpçakça "Şaçı" denilen belde, İbn Batuta'nın *Seyahatnâmesi* ile Sarı Saltuk'unkeşim noktalarından birini ifade eder. Öyle ki İbn Batuta "Baba Saltuk" denilen bu bölgeye geldiğinde oradaki Türk halkının Sarı Saltuk'a olan tazim ve hürmetlerini anlatmıştır. Beldenin onun gittiği süreçte "Baba Saltuk" ismiyle anılması etkisini de âşikare eden kayıtlardan olmuştur [Batuta, 2021, 331]. Sarı Saltuk da İbni Batuta gibi birçok yere seyahat etmiştir. *Saltûk-nâme*'de İstanbul, Bursa, Edirne, Aydın, Akşehir, Karahisar, Osmancık, Kırşehir, Kayseri, Karaman, Konya, Sivas, Kastamonu, Sinop Malatya, Amasya, Kırım, Kefe, İran, Bağdad, Haleb, Şam, Kudüs, Mekke, Medine, Cidde, Yemen, Umman, Tunus, Habeş gibi Batuta ile de kesişen birçok şehre gittiği zikredilmektedir.

3. Bir Derviş ve Bir Seyyahın Zaviyesinden "Seyahat" Kavramı

İbn Batuta'nın *Seyahatnâme*'si, *Tuhfetü'n-nuzzâr fî Garâibi'l-emsâr* ve *Acâibi'l-esfâr* isimleriyle de bilinmektedir. Arapça seyahat anlamına gelen *er-Rihle* şeklinde de kullanılır. Eser İbn Batuta'nın yirmi sekiz yıl süren seyahatlerini konu almaktadır. Seyyahın yaşadığı yüzyıla bağlı olarak eser yazıldığı zamanla beraber geleceğe dair de fikirler sunmaktadır. *Seyahatnâme*, yazıldığı yıllardan beri ilgi görmüş ve güncelliğini korumuştur. Eser incelemelerinde kimi araştırmacılar kitabı seyahat yazısının yanı sıra İbn Batuta'nın otobiyografisi olarak da tanıtmaktadırlar. *Seyahatnâme*, müellifinin zihin dünyası, eğitimi ve vizyonu hakkında bizlere detaylı bilgiler sunmaktadır [Şehitoğlu, 2021, 58-64].

Arapça, Osmanlı Türkçesi ve günümüz Türkçesiyle toplamda üç farklı nüshasına çalışma sırasında ulaşılmıştır. Ancak hem Müslümanların arasında hem de Avrupa'da eser çokça ilgi görmüş ve eserin üzerine çalışmalar yapılmıştır. Yapı Kredi Yayınlarının Türkçe basılan *İbn Battûta Seyahatnâmesi* Sait Aykut tarafından çevrilmiştir. Kitapta seyahatnâmeye geçmeden İbn Batuta, onun hayatı, yaşadığı dönem ve seyahatnâme hakkında bir takım bilgilere yer verilmiş ve seyyahın isminde iki "t" kullanımı tercih edilmiştir. Ardından, Allah'a hamd ve sena içeren bir giriş, Tanca, İskenderiye, Kahire yolu, Mısır, Kahire'den çıkış, Gazze, Kudüs, Hama'ya seyahat, Hama, Halep, Dimeşk, Medine, Mekke, Basra, Irak, Kufe, Bağdat, Musul, Diyarbakır, Bağdat, Mekke, Yemen, Afrika, Yemen, Uman, Hürmüz, İran, Hicaz, Anadolu, Deşt-i Kıpçak, Konstantiniyye, Mâverâünnehir, Horasan, Türkistan, Afganistan ve Kabil ile toplam otuz yedi bölüm şeklinde birinci cilt tamamlanmaktadır. İkinci ciltte ise Sint ve Hindistan, Seylan, Ma'ber, Maldiv adaları, Bengal, Çin, Fas, Endülüs, Afrika ve son olarak Fas'a dönüşü ile beraber iki ciltte toplamda altmış bölüm yer almaktadır [İbn Batuta, YKY, 403-405].

Oldukça geniş bir coğrafyayı gezen seyyah hassaten giriş kısmında yer verdiği bilgilerden hareketle hangi niyetle yolculuğa çıktığını açıklamıştır.

O nihayet seyahat esasını bu ulu payitahta bıraktı; zira buranın kayıtsız şartsız vericilik meziyetine sahip olduğunu biliyordu. Tüm doğu [ülkelerini] katedip bu devletin dolunay gibi ışıdığı batıya yöneldi ve burayı bütün memleketlerden üstün görerek altının toprakla kıyaslanamayacağını anladı; diğer ülke ve halkları uzun uzun araştırdı, Hakk'a güvenen seçkin cemaate katılma arzusuyla yandıktan sonra bu karara vardı.... Gezileri sırasında gördüğü şehirleri, belleğine kaydettiği az bulunur hikayeleri yazsın; karşılaştığı ülke hükümdarlarından, erdemli bilginlerden, yüce ermişlerden bahsetsin diye buyruk çıkınca ulu makamdan; kulaklara ve gözlere şenlik veren, gönülleri eğlendiren, üzerinde duruldukça sürprizler doğuran, açığa çıkması yarar getiren her şeyi kağıda döktürdü.

Fakat genel itibarıyla bakıldığında Sarı Saltuk ile İbn Batuta'nın seyahat gayeleri farklı olmuştur. İbn Batuta, aldığı vazife gereği zahiri bir yolcuğa çıkmış iken Sarı Saltuk hem zahirî hem de batınî bir yolcuğa ilayî kelimetullahı yaymak ve seyrini tamamlamak için çıkmıştır. Bu minvalde nasip aldığı bir silsile vardır ki bu Ahmed er-Rifâi'den Yûnus Emre'ye gitmektedir. *Saltuknâme*'de Sarı Saltuk'un Mahmud Hayrani'ye intisap ettiği, aynı tarikten (Rifâi) gelen Taptuk Emre'yi huzuruna giderek ziyaret ettiği zikredilmektedir [Saltuknâme, 2013 /359]. Barak Baba'nın Sarı Saltuk müridi olduğu *Saltûk-nâmegi* eserlerde zikredilmektedir. *Şerh-i Kelimât-ı Barak Baba*'da "Heyhatâ heyhût, Saltuk Ata, Miskın Barak" sözleri ile geçmektedir [Gölpınarlı, 1992, 265]. Yûnus Emre'nin Sarı Saltuk ile bağı *Divan'ında* "Yûnus'a Taptug'u Saltug-ı Barak'dandır nasaib/ Çün gönülden çûş kıldı ben niçe pinhân olam" beyitleri ile kendisini göstermektedir [Tatcı, 2021, 82].

İbn Batuta'nın *Seyâhatnâmesi*'nin yanı sıra *Saltuknâme*'de ağırlıklı olan seyahatler değil keramet motifleridir. Sarı Saltuk'un hakkında kaleme alınmış onun yaktığı چراغın halk nezdindeki rolünü bize gösteren bu eser, Cem Sultan tarafından Ebu'l-Hayr-ı Rûmî'ye derletilmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in Uzun Hasan ile 1473'te gerçekleştirdiği Otukbeli Savaşı'na giderken oğlu Cem'i görevlendirmiş bu sebeple onun yolu da bu sırada Dobruca'daki Sarı Saltuk iklimine düşmüştür. Balkan coğrafyasında

onun hakkında dinlediği hikayelerden çok etkilenen Şehzade Cem bunların derlenmesini Ebu'l-Hayr-ı Rûmî'den istemiş ve 1480'li yıllarda meşhur eser yazılmıştır. *Saltuk-nâme*'nin nüshasını ilk inceleyen ve çalışmaları ile dikkat çeken Abdülbaki Gölpınarlı olmuştur [İz, 1974, 4].

4. Anadolu İkliminin Mayası Ahilik

Sarı Saltuk'un *Saltuknâme*'si yazıldığı tarihlerde etkili olduğu coğrafyalarda onun insanların hatıralarındaki izini aktarması bakımından da oldukça dikkate değerdir. Öyle ki onun seyahatleri esnasında bıraktığı izlerin derinliği konusundaki özeliğini Anadolu hatıraları üzerinden okumak mümkündür. Moğol zulmü öncesi, zulüm sırası ve sonrasında halka yeniden maddi ve manevi kuvvet kazanabileceği iklim için gayret göstermiş Mevlânâ, Mahmud Hayranî, Ahmed Fakih (ö. [?]), Taptuk Emre, Karaca Ahmed (1371-1389) gibi şahsiyetleri görebilmekteyiz. Sarı Saltuk'un onlarla görüşmesi sırasındaki motifler ve bağlar zikredilen şahsiyetlerin hayatları hakkında yazılacaklar için de oldukça değerlidir. Ayrıca Gıyaseddin Keykavus, Sultân Alaeddin, Saruhan, Umurbey, Menteşe, Karaman, Ertuğrul, Osman Gazi ve Orhan Bey'in de ismi ve hatıraları *Saltuk-nâme*'de zikredilmektedir.

Bu minvalde *Saltuk-nâme*'yi incelediğimizde ilk karşılaştığı ve daha önce *Velayetnâme*'de de geçtiğini belirttiğimiz hatıra, Hacı Bektâş-ı Velî hakkındadır. Hızır Aleyhisselam ile görüşen Sarı Saltuk, yaşadığı hâlden kendine gelince Sultân'dan izin alıp Sivas'a gitmiş orada da Horasan'dan gelen ve dervişleriyle şehir içinde gezen Hacı Bektaş-ı Velî ile karşılaşmıştır. Elini öptüğü, kucaklaştığı Hacı Bektâş-ı Velî'den dua isteyen Sarı Saltuk, "Yüri Server, Fakih Ahmed katına var." emrini almıştır. *Saltuk-nâme*'de Fakih Ahmed'in huzuruna Sarı Saltuk tarafından gönderilen bir diğer isim Karaca Ahmed'dir. Sarı Saltuk'tan önce Fakih Ahmed'in huzuruna varıp ona biat etmiştir. Sarı Saltuk, Ahmed Fakih'in huzuruna vardığında Rum ülkesinde bulunan diğer evliyalar da bu meclise davet edilmiştir, sebebi ise Fakih Ahmed'in kutb olması olarak belirtilmiştir. Hacı Bektaş tarafından yapılan helva yenilmiş ardından Ahmed tarafından Sarı Saltuk'a Mevlana ve Mahmud Hayranî'nin meclise davet edilmesi görevi verilmiştir. İkisi ile de görüşen Saltuk, Hayranî'den "Var, yüri gazâda ol, sana feth andadır" emrini almıştır [Ebu'l-Hayr-ı Rûmî, 2013, 23/26]. Sarı Saltuk, Fakih Ahmed'in ölümünden sonra onun mezarını ziyaret etmek için Konya'ya gitmiş bu sırada Şems-i Tebrizî, Mevlana ve Çelebi Hüsameddin ile de görüşmüştür. Ziyaret ettiği bir diğer şahsiyette Yunus Emre'nin (ö. 720/1320) şeyhi Taptuk Emre'dir (ö. 667/1269[?]) [Ebu'l-Hayr-ı Rumî, 2013, 359/556].

Anadolu ikliminde ahilik kurumunu besleyen şahsiyetlerden bahsetmiş ve o kişilerle vakit geçirmiş olan Sarı Saltuk'un eserinde ahilik kavramına özel bir başlık ayırmadığı tesbit edilmiştir. Bununla beraber İbn Batuta, eserinde "Genç Ahilere Dair" isimli başlıkta ahilik kavramından bahsetmiştir. Müellif seyyah, Ahiliğin kardeş kelimesinden türetildiğini belirtmiş ve söz konusu grubun Anadolu'da yaşayan Türkmenler'in bulunduğu her yerde yaşadıklarını belirtmiştir. Ahilerin misafirperverlikte eşsiz olduklarını söylemiştir. Öyle ki kendilerine konuk olan kişileri hırsız ve kötü huylu şahıslardan dahi koruduklarını anlatmıştır. Ahilik müessesesi hakkında bilgi verirken kendilerine bir öncü seçtikleri ve o lider etrafında bekarların toplandığını aktarmıştır. Her bir ahi, gün içinde kazandığı parayı ikindi vakti getirip diğer ahilerle toplayarak gerekli ihtiyaçların elde edilmesine katkıda bulunmaktadır [İbn Batuta, YKY, 403-405].

İbn Batuta'nın aktardığına göre ahiler topluca yemek yer, türkü söyler ve keyifli vakit geçirirler. Ardından sabah olunca işlerine giderler. Seyyah, ahilerin önderlerinden daha güzel daha ahlaklı kimseyi görmediğini aktarmıştır. Eserin bu kısmında ahilerin güzel hasletlerini Şiraz ve İsfahan halkına benzetmiştir. Ancak yine de ahilerin edeplilikte daha ileride olduğunu belirtmiş ve üzerlerinde giyecek yamasız kıyafet olmamasına rağmen yemeklerini yabancılarla paylaştıklarını anlatmıştır [İbn Battuta, YKY, 403-405].

Sonuç

Sarı Saltuk ve İbn Batuta 13. ve 14. yüzyılda yaşamış yaşadıkları çağın iklimini iki farklı noktadan aktarmış şahsiyetlerdir. İkisinin benzer yönleri olmakla beraber hayatlarında farklı seyirler de görülmüştür. Özellikle İbn Batuta'nın seyahatnamesi gezdiği coğrafyaların yalnızca maddî unsurlarını değil kültür tarihine dair pek çok öğeyi ve halktan aldığı bilgileri de yansıtmaları bakımından oldukça kıymetlidir. *Seyahatnâme*, Sarı Saltuk'un *Saltuk-nâme*'sine nazaran maddî ve kültürel öğeleri daha çok içermektedir. Sarı Saltuk'un *Saltuk-nâme*'si ise *Seyahatnâme*'nin yanında batınî öğelere, sembollere, bağlara ve dahî gazaya dair daha çok anlatıdan oluşmaktadır.

Seyahatnâmeler, ortak bir telif türünün adı olsa da müellifleri tarafından çokça çeşitlilik gösteren edebî çalışmalardır. Bu noktada seyyahların eğitim seviyesi, bulunduğu coğrafya, kişilik özellikleri veya yaşadığı dönem yazdığı eseri etkilemektedir. Seyahatnâme tarzında eserler müellifinin gözlem yeteneği değerinde gezilen bölgelerdeki iklim, coğrafya, yaşantı ve dinî ortam gibi pek çok özelliği

barındırmaktadır. Sarı Saltuk, zahirde İbn Batuta gibi seyahatlerde bulunmuş bu seyahatleri eserine konu olmuştur. Fakat İbn Batuta'nın gayesi bir yandan devlet tarafından verilen görevi yerine getirmek iken Sarı Saltuk herhangi bir maddi karşılık beklemeden hatta bundan geçerek seyri sülûkunu tamamlamak ve cihat etmek için yola koyulmuştur. Kendisiyle ilgili anlatılara baktığımızda Hristiyanlığın yoğun olduğu bölgelerde halkın içine bazen onlardanmış gibi yaparak karıştığı hem fiziksel hem de kurduğu stratejiler ile onların Müslüman olmasına vesile olmaya gayret ettiği görülmektedir. Bu sebepten bazen yaşadığı çağda ama daha çok ondan sonrasında yanlış anlaşılabilmiş daha doğrusu anlaşılamadığı durumlar anlatılara aktarılabilmektedir. Lakin yaşadığı çağa yakın kaynaklar ve *Saltuk-nâme*'de de görüldüğü üzere halk üzerindeki izi onu nesillerdir yaşayan bir gazi-derviş idolünde tutmuştur. İbn Batuta, yolculuğa Allah'ın yeryüzündeki yarattıklarını ve sayısız nimetleri görmek ve daha derinden hissetmek için çıkmışken Sarı Saltuk bu nimetleri bir anlamda silah olarak kullanmış ve dini yaymaya çalışmıştır.

İki farklı veçheden aynı yöne bakan bu iki isim Anadolu iklimi ve ahilik konusunda yaşadıkları çağın ikliminden bir pencere aralamıştır. Türkler'in Müslüman olmaları ve Anadolu'ya yerleşmelerinin ardından millî karakterleriyle bağdaşan ve tasavvufi yönü bulunan ahilik halk ve esnaflar arasında fütüvveti artırmıştır. Hiyerarşik bir sistemin yanı sıra belirli kuralları olan ahilikte güzel ve erdemli hasletler gerekli görülürken içki, zina, yalan ve hile gibi olumsuz fiiller hoş görülmemektedir. İbn Batuta'nın birkaç sayfa dahi olsa yer verdiği ahilik Anadolu'ya yaşamaya başlayan Türkler arasında ve yakın coğrafyalarda oldukça yer etmiş bir teşkilattır. İbn Batuta'nın *Seyahatnamesi*'nde ahilik sistemi ile ilgili anlatıların daha fazla ve bir hatıra ile birlikte görüldüğü gözlemlenmiştir. *Saltuk-nâme*'de ise bu husus ayrı bir konu altında değil Anadolu ikliminin Mevlana, Taptuk Emre, Fakih Ahmed gibi isimlerin birleştiriciliğiyle işlenmiştir. En nihayetinde bu iki isim ve eserler geniş bir coğrafyadaki Türk-Müslüman unsurların tarihlerinde önemli bir kaynak hüviyetini sürdürmüştür. Hazırlanan çalışmada bu unsurlar küçük ölçeklerde irdelenmeye ve bu konudaki araştırmalara öncülük etmesi bakımından fikir vermeye gayret edilmiştir.

KAYNAKÇA

1. el-Bertelî, Talib Muhammed b. Ebî Bekr es-Siddik Berteli, *Fethü's-şekur fî ma'rifeti a'yani ulemai't-tekrur*, 1219/1805; thk. Muhammed İbrâhim Kettani, Muhammed Hacci, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1981.
2. Çelebi, Evliyâ, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005
3. Ebu'l Hayr-ı Rumi, *Saltuk-name*, Haz. Demir, Necati- Erdem, Dursun, UKİD, İstanbul, 2013.
4. Gölpınarlı, Abdülbaki, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997.
5. Hacı Bektaş Velî, *Velâyetnâme*, Haz. Duran, Hamiye, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2002.
6. İbn Batuta, Ebû Abdillâh et-Tancî, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, çev. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021.
7. İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnâmesi Tercümesi*, TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu.
8. İbn Batuta, Muhammed b. Abdillâh İbn Batuta ve İbn Cüzey el-Kelbî, *Rihletü İbn Batuta Tuhfetü'n-nuzzâr fî Garâibi'l-emsâr ve Acâibi'l-esfâr*, Müessesetü Hindâvî, 2017.
9. İz, Fahir, *Saltuk-name*, Edi.: Şinasi Tekin, Hadward Üniversitesi Yayınları, Cambridge, 1974.
10. Keçiş, Murat – Öztürk, Canan. "XIV. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu İslam'ına Dair Gözlemler: İbn Battûta Örneği". Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA) 6 (Aralık 2021), 71-82.
11. *Mevsûatu't-târihiyye*, thk: Abdulkâdir es-sekâf, Mevki' ed-Durer es-Sünniyye.
12. Okiç, Muhammed Tayyip- Yörükan, Yusuf Ziya, *Sarı Saltuk Meselesi*, Atlas Yayınları, Ankara, 2017.
13. es-Serrac, *Tuffahu'l-Ervah ve Miftâhu'l-İrbâh (Ruhların Meyvesi ve Kazancın Anahtarı)*, Haz: Gürka, Nejdî – Bardakçı, Mehmet (vd) Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.
14. Söyler, M. Olcay, *Bir Derviş Yolculuğa Çıkar Bir Daha Dönmemek Üzere*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2022.
15. Şehitoğlu, Betül Ok, *Seyahatnâme Sosyolojisi*, Çizgi Kitabevi: 2021.
16. Tatcı, Mustafa, *Yunus Emre Divanı*, H Yayınları, İstanbul, 2021.
17. ez-Zirikli Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm : Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müsteşrikîn*, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1984.

TÜRKMEN ŞYGRÝETINDE DURMUŞ HAKYKATYNYŇ ÇEPER BEÝANY

Nurnabat Gurbangulyýewa

*Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň
Magtymguly adyndaky Dil, edebiyat we milli golýazmalar
institutynyň uly ylmy işgäri*

Tekstiň düşündişi: Türkmenistanyň halk ýazyjysy, Magtymguly adyndaky Döwlet baýragynyň eýesi şahyr Mämmed Seýidow. 1925-nji ýylda Ahal welaýatynyň Bäherden etrabynyň Durun obasynda dünýä inýär. Orta bilim alýar. Täjigistanda üç ýyllap gulluk edýär. Goşun gullugyndan gaýdyp gelenden soň, Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň dil we edebiyat fakultetine okuwa girýär.

Esasy sözler: Şygryýet, tema, tebigat, Watan, çeperçilik, şahyрана gahryman.

Türkmen şygryýetiniň çeperçilik gözlegler bilen baýlaşýşyny, döwrüň möhüm meselesine sesleniş ukybyny, okyjysynyň talabyny ödeýiş güýjüni öwrenmek, edebiyaty öwreniji alymlaryň ylmy-nazary garaýyşlaryny, edebi, ylmy seljermelerini anyklamak çeper edebiyatyň we edebiyaty öwreniş ylmynyň geljeki ösüşine, kämilleşmegine badalga bolýar. Döwrüň ösüşini, jemgyýetiň täze-täze talaplaryny duýgy äleminiň hyjuwy bilen okyja ýetirmekde türkmen şygryýetiniň üstünliklerini seljermek şu günki günün edebiyaty öwreniş ylmynyň baş wezipesi bolup durýar.

Edebiyat haýsy halka degişli bolsa-da, olarda döredilýän eserleriň baş mazmuny ynsan, onuň durmuşy bilen baglanyşykly meseleler bolýar. Tebigat, älem giňişligi, haýwanat, ösümlik dünýäsi bilen baglanyşykly döredilen eserler hem adama dahylly bolanda, çeper mazmuna eýe bolýar.

XX asyryň türkmen şygryýetinde Watan, ene, ene toprak, zähmet, ahlaklylyk, ynsanperwerlik tebigat temasy bilen birlikde bedew, Garagum meselesiniň hem işjeňlik tapmagy şygryýetde durmuş wakalarynyň täsiri bilen şygyr gahrymanynda emele gelýän duýgynyň, pikirini beýan edilişinde jemgyýetçilik mazmunyň aýdyňlaşmagynda ýüze çykýar. Gürrüni edilýän döwürdäki türkmen şygryýetiniň mazmunyndaky we ideýasyndaky özgerişlikleri şahyrlaryň liriki gahrymanlarynda emele gelen duýgy, pikir arkaly beýan edendikleri bilen görmek bolýar.

Geçen asyryň aýaklarynda şygryýetiň ösüşinde özliriniň döredijiligi bilen mynasyp goşant goşan şahyrlar barmak basyp sanardan köp. Şolaryň biri hem Türkmenistanyň halk ýazyjysy, Magtymguly adyndaky Döwlet baýragynyň eýesi şahyr Mämmed Seýidow.

Şahyryň çeper pikirlenişini çagalyk döwürüniň wakalaryndan özen alyp gaýdýar. Oba durmuşy, tebigat gözelligi, şahsyýet gatnaşyklary bir aýlaw goşulyp, şahyryň döredijilik gözýetimi bilen giňelýär, okyja ýetirilýär:

“Ýüzüň göge tutup, synlan günleriň
Ak towugyň seçip giden jüyjesin,
Töweregne kenizlerin üşürüp,
Mahym gyzyň seýle çykan gijesin.

Ter ot ýaly howasyna daňlaryň,
Gyrmyzy bägülleň geren penjesin.
Ertekisi bilen Üzümgül ejäň,
Tomus asmanyň mahmal gijesin.

Aram-aram ýatlaýarmyň?” diýip, sen
Soňky sargydyňda sorapsyň ýenem,
Ýatlamak üçin unutmak gerek,
Unudyp bilmedik ýatlasyn neneň! [1. 88].

Şahyryň gözlerinde surat bolup galan çagalyk wakalary döredijiliginiň özenine siňipdir. Çagalykda hakydaň ýazylan zatlar *daşa ýazylan ýaly* diýlen söz düzümi ýokarky bentlerin çeperçilik beýany bolup, şygryň aýtjak bolýan pikirini ýüze çykarýar.

Bentleriň her bir setirinde ulanylan çeperçilik serişdeleri özüniň hususylygy bilen türkmen şygryýetiniň ýüzüniň sygyrsaýyn täzeçillige, kämillage tarapdygyny görkezýär. Birinji bendiň ikinji setirinde asman ýyldyzlary “Ak towugyň seçip giden jüyjesi” diýlen metafora bilen aňladylyar. Metafora edilip alnan sözler hem öz içinde iki sany epitetli — “ak towuk, seçilip gidilen jüýje” diýen aýyklaýjy sözler getirilýär. Bu şahyryň kompozisiýany özboluşly görnüşde gurmaga tejribesiniň, çeper oýlanmalarynyň giňdigini, hususydygyny görkezýär.

Şygryýetde obrazlylygyň — duýgyny döreden zatlaryň çeper keşbiniň ruhulykdan maddy mazmuna öwürilmeginde çeperçilik serişdeleri uly hyzmaty ýerine ýetirýär. Şol çeper hyzmatyň üsti bilen okyjy hut şahyryň duýgy bilen dolan dünýäsinden, liriki gahrymanyň täsirleniş güýjünden maddy we ruhy

düşünjeleriniň ösendigini duýýar. Şygyrda duýgular, pikirler okyjynyň oýlanmalarına ýol açýar. Şahyryň gahrymany tebigatyň içinde geçen çagalyk dünýäsiniň bilesigeliji, soragly nazary bilen synlan zatlarynyň syrlaryna, kanunalaýyklygyna göz ýetirmek üçin oýlanmalara batýar.

Şygryýetde keşp döretmegiň hususy tärleri epitetleriň ýerlikli ulanylmagy bilen ýüze çykarylýar. Şeýle mysala seredip göreliň:

Synlaýan çykarman sesim-üýnümi,
Her garyş ýer ýatladyp dur düýnümi.
Çöpläp ysmanagyň, gyzyň düýbünü.
Ýelmigin iýdigim ala meýdanlar [1.20].

Dökülipdi munda ilki derim meň,
Ýetipdi şu ýerde ganat-perim meň,
Gaty kändir görüp, söýen ýerim meň,
Gerekden deregi Arwazyň agzy [1.29].

Bentlerde Watan düşünjesi “ala meýdanlar, Arwazyň agzy” diýen epitetli sözler bilen aňladylyp, ol düşüňjeler has çuňlaşyp, giňäp, tutuş uly Watana bolan söýginiň edebi aňladylmasyna öwürülýär. Bentleriň hyjuwly ruhubelent- liginde Watana, ýurduň gözəl tebigatyna bolan buýsanç, guwanç duýgusy şygyrlaryň bentlerini baglanyşdyrýar, gurluşyny berkleşdirýär. Watana bolan söýgüsi, ilkinji nobatda, şahyryň gahrymanyna ylham berýän çeper çeşme bolup, ol çeşme dury hem tämiz, mukaddes hem bakydyr. Ondan ylham almak hem has ýakymly, täsirli, sonuň bilen birlikde hem jogapkärli. Watanyň önündäki borjuňa ahlak taýdan wepalylydygyny açmak üçin ýüregini dökmeli. Ondan okyjynyň nämeler öwrenip, pikirini, watançylyk duýgusyny artdyrjakdygyna göz ýetirmeli.

Maddy nygmatlary açýan tebigat şahyryň “meni” üçin ruhy taýdan egsilmez baýlygy berýär. Ynsan üçin tebigat gözelligi dörediji bolup, daşky gözelligiň ahlak gözelligine öwürilmeginde ynsanyň psihologik pikirleniş endigi, filosofiki garaýyşy zerur bolýar. Şahyr “Dökülipdi şunda ilki derim meň” diýip, zähmet deriniň durmuşda arassa ahlak deri bolup kalba sinýändigini çeper görnüşde beýan edýär. Şahyra şahyranalyk ylhamy Watanyň tebigaty açýandyr.

Garagumy hyrsyz, mähirsiz, jokrama yssydan başga “baýlygy” bolmadyk çöl saýylan döwrüň bu ýalňyşyny edebiýatyň täze sahypasy-asyryň aýagyndaky döredijilik ýoly düzetti. Garagum täze tema bolup türkmen edebiýatynyň dürli žanrlarynda hossarly boldy. Mämmed Seýidowyň liriki gahrymany hem Garaguma hossar çykanlardan. “Yssy Garagumy ýakyp-ýandyryp barýar” diýýän adamlara şahyryň jogaby şeýle:

Nirde bolsam ýada düşer her zaman,
Ýok, siz oňa dowzah diýip gargamaň.
Arzuwym meň hatabynda arwanaň
Go:llaryň döreyin Garagumuň men [1.58].

Şahyr parallelizmden (garşydaşlyk, manydaşlyk, ugurdaşlyk düşüňjeleri aňladýan sözlerden) ýerlikli peýdalanýar. Garagumuň toms günlerindäki jokrama yssysy gysyň sowuk günleri bilen çalşyrylýar. Garagumuň özboluşly tebigaty ony söýýänler üçin jennete taý. Gumdaky kyrk gulaç guýularyň suwy, derde derman düýe çaly tomsuň yssysyny ýeňýän zatlar. Olaryň gadyryny bilmek üçin bu ýerlere mähriban nazaryň bilen garamaly. Watanyň bir künjegi bolan Garagumuň baýlygyna guwanmagy başarmaly. Ine, şonda seniň watansöýüjilik duýgyň bu sähranyň her bir otuny-çöpüni, depesini gyzygyn mähir bilen kabul eder. Onuň ajaýyp tebigatynyň türkmeniň bereketli saçagydygyna göz ýetirersiň. Liriki gahrymanyň Garagumuň keşbinde gözelligi, mähremligi görmegi okyjysyna ýatlatmak üçin “guba mahmal” ýaly meňzetmäni ulanydyr:

Guba çägäm meňzär guba mahmala,
Şalam bersem ýüzüm tutup bahara,
Yene bir inmeli bolsam jahana,
Göwsünde ineyin Garagumuň men [1.58].

M.Seýidowyň döredijiliginde hem dokumental poemalar giňden orun alypdyr (Şahyryň döredijiligine degişli dissertasiýa işi ýazylanda, poemalary ylmy barlaga çekilmändir). Şahyryň şol poemalarynda aýdym-saz sungatynyň sütün – sütün halypalarynyň ussatlygyna, zähmetde, Watan goragynda, ýaşlara bilim bermekde il üçin hyzmat bitiren adamlaryň zähmetine uly hormat goýulýar. Diýmek, ussatlygy görmek, duýmak, ilki bilen ussatlara başardýar. Şygryýetde sungatyň keşbiniň janlandyrylyp başlanmagy edebiýatyň bu žanrynyň täzeçe, baý mazmuna eýeligini berkidip gelyändigini edebi önüm bilen ykrar edýändigine şaýatlyk edýär. Şahyryň “Jepbar we dutar”, “Durun mukamy”, “Bagşy” poemalary türkmeniň bagşy-sazandalaryna bagyşlanyp ýazylan iri göwrümlü eserlerdir. Poemalaryň gahrymany okyjy üçin tanyş adamlar. Olar türkmen aýdym-saz sungatynyň ussatlary. Olaryň ýerine ýetiren aýdymalaryny, çalan sazalaryny radioýaýlym arkaly her gün diňleýärler.

Çeper edebiyatda sungatyň keşbiniň döredilmegi hem edebi täzeçilligi bilen tapawutlanýar. “Jepbar we dutar” poemasy Türkmenistanyň halk artisti Jepbar Hansähedowa bagyşlanýar. Öz döwründe gadyry bilinmedik ussatlara irde-giçde sarpa goýuljakdygyna ynam şahyryň kalbyndan çykyp, eserlerine siňipdir. Sungat bolsa hemişe halkyň özi bilen ýaşamagyny dowam edýär.

M.Seýidowyň özboluşly kompozisiýa gurusy usuly bar. Şahyryň “Jepbar we dutar” poemasy liriki gahrymanyň türkmen mukamyny diňläp, lezzet alyp, ondan ganyp bilmän, ýene-de radionyň nurbatyny towlaýan pursady bilen başlanýar:

Towlaýaryn radionyň burmasyn,
Ýaňlanýar dutaryň şirin owazy.
Ýürek neneň böküp-towsup durmasyn.
Men şu sazyň, şu owazyň gurbany,
Baryp açýan penjirämi, lowurdap
Daňýyldyz üstüme abanyp gelýär.
Ajap howa süýt garylan kofe deý
Gündogar al öwsüp, agaryp gelýär [1.181]

Sungat bilen tebigat şahyryň kalbyna lezzet bolup siňýär. Bu görünüş diňe bir şahyryň däl, tutuş halkyň daňdan şirin mukam bilen oýanyp, süýji arzuwlar bilen säheri garşylaýandygyny janly suratda göz önüne getirýär. Janly pikirler sygyr sungatynyň çeperçilik bezegini emele getirýär. Şahyryň pikiri, duýgusy halkyň islegi bilen gabatlaşýar. Türkmen halky aýdym-saza hormat goýýar. Bu sungaty kesp edinen ussatlara ýürek törüniň çuňundan orun berýär.

Daňyň atanyňy buşlaýar maňa,
Dilewar serçeler menden öň örüp.
Bir seretsem radionyň ornunda
Jepbar otyr ýeňin tırsegne düýrüp.
Nähili duşuşyk, niçiksi ykbal,
Nädip düşdi, dostum, muňa didaryň?!
Öňki bolşuň, üýtgemänsiň henizem,
Goltugynda şol gadymy dutaryň [1.181].

Sazandanyň radioýaýlym arkaly ýaňlanan sazy hem edil onuň özi bar ýaly diňleýjiniň kalbyna ornaýar. Jepbar sazandanyň hereketleri bilen onuň dutar çalşy janly suratda okyjynyň göz önüne gelýär. Ýeňini çermäp, saz çalyň sazandanyň barmaklary gudratly dutaryň kirişleriniň üstünde täsin mukam döredýär. Şol mukamlar, sazlar halkyň ruhy joşgunyna goşulyp, içki dünýäsine ynam hem belent söýgi bolup garylýar. Ussat sazanda Jepbar Hansähedowyň adamkärçilik sypatlary şu bendiň üsti bilen açylýar. Ussatlar hormat-sylagy göterýär. Şahyr ezber sazandanyň häsiýetine belentlik bilen ony şeýle keşpde suratlandyrýar. Eseriň dowamynda sazanda bilen baglanyşykly durmuş wakalary okyjynyň göz önünde açylýar.

Şahyr Jepbar Hansähedowyň ezber saz çalşynda barmaklaryň inip-çykyşynyň uly ussatlygyny öwran-öwran nygtaýar. Bu nygtaýjylyk ussat bagsy Sahy halypanyň sözleri bilen aýdylýar:

...”Men-men” diýen dutarçyňa elinden
Içipdim men mukamlaryň şerbedin.
Ýöne şolaň hiç birinde seňki deý
Şol üýtgeşik barmaklary görmedim [1.183].

Mukamlary diňe eline dutar alyp döredip bolmaýar. Munuň üçin milletiň döreden senedine sarpa, kämillik diýen ruhy güýç, halypalaryň ynamyna bolan wepa goşulyp barmaklaryňa “dil” bitirmeli. Şahyr sazandanyň ökdelik bilen çalyň her sazynyň şirinligini duýmak üçin deňeşdirmäni peýdalanyşydyr:

...Mukam birçak tamam bolandan soňam
Bagsy esli wagt böwrümi diňläp,
Diýipdi: “Dutarly çykmaz garşyňa
Seniň barmaklaryň bir gezek gören” [1.184].

Halypanyň şägirdine bolan minnetdarlygy, adatça “Tüweleme, bere-kella” diýen buýsançly sözler bilen aýdylýar. Bu poemanyň edebi gahrymanlarynyň gepleşiginde sygryýetiň sungatyň güýjüne berýän bahasyny belentlik ölçäýändigine göz ýetirip bolýar. Halypa: “Dutarly çykmaz garşyňa

Seniň barmaklaryň bir gezek gören” diýip, sazandanyň barmaklarynyň saz çalmakdaky ussatlygynyň sebäbidigini aýdýar. Sazandanyň barmaklary mukama ezberligiň, ussatlygyň serişdesine öwrülip, eseriň gurluşyna täze mazmun bezegini çaýýar. Bu hem okyjynyň sygryýetiň gudratly güýjüne, özüne çekiji täsin sungatdygyna duýgulary bilen girip bilmegiňe täsir edýär. Poemanyň gahrymanynyň ussatlygynyň ýüze çykarylmanynda detal ýerlikli tapylypdyr.

Her bir şahyryň çeperçilik serişdesini ulanyş aýratynlygy bolup, hususy häsiýetli serişdeler döredijilik adamsynyň stilini kesgitleýji çeper bölleklerden emele gelýär. M.Seýidow beýan edýän wakasyny ýatlamalaryň üsti bilen okyja ýetirýär. Ýatlamalar çeper edebiýatda ynandyryjy detaldyr. Liriki gahrymanyň ýatlamalarynyň yzyna düşýän okyjy oňa ynanyar. Okyjy hem liriki gahryman bilen türkmen aýdym-saz sungatynyň älemine aýlanýar. Ussatlaryň belent adamsakärçiligi, il-halkynyň önünde bitiren hyzmatlary bilen içgin tanyşýar. Şahyr gürründeşlik tärini ulanyp, özüniň söhbetdeşleriniň hem aýdym-saza goýýan hormatynyň belentdigini beýan edýär.

Şahyryň ýene bir eserine seredip geçeliň. Onuň “Bagşy” poemasynda Türkmenistanyň halk bagşysy Orazgeldi Ýlyasowyň ýerine ýetirijilik ussatlygyna halkyň goýýan hormatynyň edebi beýany çeper derejede işlenilipdir. Şahyryň ulanan çeperçilik serişdeleri epiki poemanyň çeperçilik kuwwatyny ölçeýän, köpi gören liriki gahrymanyň edebi hazynasyny açýan senetlerdir.

Bagşydy ol,
Görmesek-de adyny
Arasynda at gazanan bagşylaň.
Ony ölkämizde meşhur eden zat,
Olam ilin-günüň ýöňkäp-ýabşyran
Lakamydy, Sygan diýlen lakamy.
Türkmen ony lakamyndan tanardy.
Zynat bolup dünýäsinde bagşylaň
Yetmiş menzil ýoldan görnen çynardy [1.199].

Bu bentde bagşynyň lakam bilen adygyp, halk içinde adynyň ussatlar bilen deň derejede tutulýandygy aýdylýar. Edebiýatda edebi ýa-da liriki gahrymanyň boýy, syraty çynara meňzedilende “çynar boýly, çynar dek” meňzetmeler ulanylýar. M.Seýidow poemasynyň edebi gahrymany O.Ýlyasowyň ýerine ýetirijilik ussatlygyny “Yetmiş menzil ýoldan görnen çynardy” diýlen metafora arkaly suratlandyrylýar. Bu ýerde bagşynyň ýerine ýetirijilik aýratynlygy metaforanyň özeninde ýerleşdirilýär. Munuň özi şahyryň hususy çeperçilik serişdelerini dörediş özboluşlygy bilen türkmen sygryýetini baýlaşdyrandygynyň şaýadydyr.

Ussatlaryň mertebesi ençeme ýyllar, asyrlar bilen ýaşajakdygy setirleriň süňňüne siňdirilip, türkmeniň saýrak bilibili Orazgeldi Ýlyasowyň durmuşyndan alnan bir waka hem bu eserde esasy hakykaty açmaga şert döredipdir.

Geçip gitdi uly bagşyň nobatam,
Şonuň bilen konsert bolupdy tamam.
Öň hatardan ak sakgally ýaşuly
Birden örboýuna galdy şo zaman
Yüzlendi konserti alyp barýana,
Tutup bagşylardan Syganyň adyn
Diýdi goja: “Kyn görmän şol oglanjyk,
Aýdyp bersin bize ýene bir aýdym” [1.201].

Şu sahnanyň özi hem halkyň çyn bagşylara bolan hormatynyň nähilidigini aňladýar. Uly bagşy bilen oglanjyk parallellizm bolup gelip, eseriň gahrymanynyň mertebesini, il içindeki abraýyny näderejededigini aýdyňlaş-dyrmagy okyjyň paýyna goýýar.

Bagşyçylyk sungaty kalpdan hem ýürekden dyňzap çykan joşgundan döreýär. Halk köpçüligi bolsa şol joşgunyň ses bilen gaýnaýşyna adalatly baha berýär. “Bagşy” poemasy hem bu halk adatynyň hiç wagt könelmeýän ýörelgediginiň gözli şaýady bolup durýar.

Mämmed Seýidow öz döredijiliginiň temasy türkmeniň gözeltbigatyndan, mazmunyny halkyň belent ruhy paýhasyndan, arassa ahlagyndan alýar. Milli duýgy-düşünjelerden püre-pür sygyrlaryň täsir galdyryjy, özüne çekiji güýji has giňeýär. Watansöýüjiligiň çeper beýany sygryň öňe sürýän pikirinde has kämil röwüşde reňk alýar. Şeýle sygyrlary bilen türkmen okyjysynyň kalbynda öçmejek yz goýan ussadyň mirasy edebi şöhle bolup edebiýat älemine nur çaýýar.

EDEBIÝAT

1. Seýidow M. Iki desse gül. -Aşgabat: Türkmenistan. 1990.

АБАЙ МЕН ӘЖІНИЯЗДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӨМІРБАЯНЫНДАҒЫ ОРТАҚ ТАРИХИ МӘСЕЛЕЛЕР

ӘЛІМБАЙ АМАНБАЙҰЛЫ НАЙЗАБАЕВ

*М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті,
«Бауыржантану» ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері, педагогика
ғылымдарының магистрі*

Біз бұл мақаламызда қазақ және қарақалпақ халықтарының ұлы классиктері, данышпан ақындары – Абай Құнанбайұлы мен Әжінияз Қосыбайұлының шығармаларындағы кейбір өмірбаяндық тарихи фактілерді сөз етіп, екі сөз зергерінің ақындық еңбектеріне аз-кем тоқталмақпыз. Ол үшін екі ақынның қайталанбас шығармаларын тудырған дәуірін, сол кездегі қоғамдық-саяси қарым-қатынас пен олардың жасаған тарихи ортасы туралы қысқаша айта кету керек.

Абай – қазақтың кең сахарасының шығысында XIX ғасырдың орта кезінде 1845 жылы Шыңғыс тауын мекендеген Тобықты руынан шығып үстемдік жүргізген аға-сұлтанның отбасында дүниеге келіп, XIX ғасырдың екінші жартысында баға жетпес шығармашылық еңбектерін жазған ақын. Абайдың балалық шағы XIX ғасырдың ортасында өтеді. Бұл кезде орыс патшасы қазақ жерлеріне әскери қамалдар салу арқылы, қазақтың ең шұрайлы жерлерін отарлап, ол жерлерге орыс шаруаларын қоныстандыра бастаған. Ал, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ жеріне сауда-саттық капитализмі баса көктеп кіре бастаған болатын. Осы тұста қазақ халқының иығына бір жағынан орыс патшасының озбырлығы мен алым-салығы түссе, екінші жағынан қазақтың бай мен бек, болыс, би сияқты топтарының халықты жаудай талағаны ауыр тиеді. «Әрине, ол салық елдің қанаушы тобы: бай-шонжарлары, би, старшындары, атқамінерлері, елубасылары өз қолдарынан үлестіретін болғандықтан, шаруалардың ауқатына қарамай, түтінге үлестірілетін. Сондықтан халық оны «түнлік басы салық» дейтін. Бұл салықтармен қатар, патшалықтың «лау-көлік салығы» қатар жүреді. Және ол түнлік басына әр болыстың «қара шығын» дейтін үстеме салығы болады. Ол болыстық әкімдердің сойысы, мінетін аттары, әр алуан «сыбағасы» есебінде үстеме шығын болып, момын елден жиналады» [1.9 б.], - деп Абай тұсындағы дәуір шындығын тарихи деректерге сүйеніп жазады М.Әуезов.

Ал, Әжінияз болса Хиуа хандығына қарасты, Хорезм ойпатында XIX ғасырдың басында ашамайлы руының сақу тиресі (сандаулы) – Қоңырат арысынан шыққан дәулетті, әрі батырлар әулетінде 1824 жылы дүниеге келген.

Осы мақаламызға материал жинау барысында Әжінияздың шыққан тегіне байланысты қарақалпақ тіліндегі қолға түскен материалдардан байқағанымыз оның дәулетті бай отбасынан шыққаны жөнінде жазылмаған екен. Әжінияздың шыққан отбасы әр кітапта әртүрлі баяндалады. Мысалы, ғалым Қырықбай Байниязовтың «Қосықтың күші» деген зерттеу кітабында: «...орта халлы дийхан семьясында тууылған» [6.32 б.], немесе «Мезгили менен тойып ыссы ауқат ишиу, жумсақ шөрек жеу дегенлер Әжинияз усаған камбағал талабанлардың турмысында сийрек ушырасатуғын уақыя еди» [6.36 б.] - десе, Сражаддин Ахметов, Камал Мәмбетов құрастырған 10-сыныпқа арналған «Қарақалпақ әдебияты» оқу құралында: «Ата-бабалары балықшылық, аңшылық, хәм егин егип күн көретуғын адамлар болған» [2.71 б.], - деп жазады. Ал, Москва университетінің баспасынан 1960 жылы жарық көрген «История литератур народов Средней Азии и Казахстана» деген кітапта: «Крупным мастером лирики был Ажинияз Косыбай-улы (1824-1878), происходивший из зажиточной семьи» [6.201 б.], - деп тайға таңба басқандай етіп «из зажиточной семьи» деп жазылған. Осындағы «из зажиточной семьи» дегенде Әжінияздың «дәулетті бай семьядан» шықандығы айтылған. Бұл соңғы кітаптағы дерек алдыңғы екі кітаптағы деректерден әлдеқайда бұрын басылған. Біз Әжінияз өмірбаянының осы тұсы келешекте әлі зерттеліп, нақтыланар деген мақсатпен 1960 жылғы Москвадан жарық көрген кітаптағы нақты жазба дерекке сүйеніп, Әжінияздың дәулетті отбасынан шыққанын жазуды мақұл көрдік.

Табиғи таланты биік Әжінияз да көркем шығармаларын XIX ғасырдың екінші жартысында жазады. Түркістаннан Хорезмге көшіп келген қарақалпақтардың бір бөлігі Хиуа хандығының бұйрығымен Әмудің төменгі ағысына қоныстанып, асау дәрияның екі бойында егін егіп, балықшылық кәсіппен өмір сүріп жатқан ел болатын. Үргеніш қаласында отырған Хиуа ханы алыста орналасқан қарақалпақтарды іштерінен шыққан билерін өзіне тартып, солар арқылы басқарады. Бұл туралы «Қарақалпақ бийлері хәм салық жыйнаушылары тәрәпинен түскен салғырт көлеми тағы да арттырылып өндирилди. Буның устине «шапар пулы», «кесир пулы»

сияқты толып атырған салғырттар төлетілген. Өндирис қураллары, жер, мал-мүлік урыу атына есапланса да, оны тийкарынан сол урыудың бий, кәтқудалары, байлары, дин ийелери пайдаланған. Сөйтіп, салғырттардың ауырманлығы мийнеткеш халықтың мойнына түскен» [2.147 б.], - деген деректер Абай тұсындағы қазақ тұрмыс-тіршілігіндегі саяси жағдаймен қарақалпақ халқының да бірдей хәлде болғанын байқаймыз. Бұл деректерден Қырда – орыс патшасы, ойда – Хиуа ханы қол астындағы халықтарға ел басқаруда әділетсіз әдіс-айла, бірдей тәсіл қолданғанын аңғаруымызға болады.

Екі халықтың да басынан өткен әртүрлі тарихи жағдайлар мен оқиғалар адамдардың арасындағы жағымсыз мінез құлықтар Абай мен Әжінияз шығармаларында барынша көркем суреттеліп шыншыл реализммен баяндалғанын көреміз.

Абай:

...Ақша беріп жалғасқан,
Ақысын әрең сол алды.
Орыс сыяз қылдырса,
Болыс елін қармайды.
Қу старшын, аш билер,
Аз жүрегін жалғайды [3. 71 б.]

Немесе:

Ұрысса орыс,
Елге болыс
Үйден үрген итке ұқсап.
Өзі ұлыққа
Қадірі жокқа
Қарамай, өз халқына.
Сөз қайырмай
Жөнді айырмай,
Жұртқа шабар талпына [3. 71 б.], -

деп орыс ұлықтарымен ауыз жаласқан қазақтың болыстарын оңдырмай әшкерелейді. Орысқа жағымпаз, ал өз қазағына жөнсіз шапқан кейбір болыстарды «Үйден үрген итке ұқсатады». «Орыс» деп шенегенде орыс халқын айтпай, сол кездегі қазақ ортасындағы әдет бойынша ұлықты «орыс» деп атаған қалыппен айтқан екен. «Сыяз» - орыстың «съезд» сөзі. Абайдың шенейтіні патша аппаратының болыс, старшын, елубасы, билері. Алым-салықты халықтан жиятын да солар болатын. «Бұлар патшалық әкімшілігінің қазақ арасына орнатып отырған аппараты» [1.123 б.] - дейді М.Әуезов. Орыстың сиязын пайдаланып, өз елінен арамдықпен пайда таппақ болысты Абайдың жек көргені соншалық:

Сырттансынбақ, қусынбақ, өршілденбек,
Сыбырменнен топ жасап бөлек-бөлек.
Арамдықпен бар ме екен жаннан аспақ,
Өзімен-өзі бір күні болмай ма әлек.

Қолдан келе бере ме жұрт меңгермек,
Адалдық, арамдықты кім теңгермек,
Мақтан үшін қайратсыз болыс болмақ,
Иттен қор боп, өзіне сөз келтірмек [3. б.], -

деп өздерін «мен жақсымын» деп айқайлап жүргендерді сын садағына алады.

Қалың қазақтың ұйытқысын бұзған, елдігін кетірген үстем тап өкілдерінің сорақылығын айтып:

«Аузымен орақ орған өңкей қыртын», «Бас-басына би болған өңкей қықым, Мінеки бұзған жоқ па елдің сиқын» деп Абай ширыға, ашулана, күйіне түседі.

Абай өзі де ел билеп, болыс болған. Болыс болғанда жалтақ, қорқақ, әрі жағымпаз болыс емес, халқының қамын ойлаған халықшыл, білімді, әрі әділ болыс болған адам. Сондықтан Абайды ортасы мен айналасы болыстықтан босатпаған. Әділ билікпен, болыстықпен «тым болмаса осымен бірдеңе істеп болмас па екен» деп Абай партиялық сайлауға, тартысқа да түседі.

Сөйтіп жүріп патшаның құлы болып құлқынын ғана ойлайтын бишара болыстарды Абай сынап:

«Болыс болдым, мінеки,
Бар малымды шығындап.
Түйеде қом, атта май
Қалмады елге тығындап.
Сөйтсе-дағы елімді,
Ұстай алмадым мығымдап,
Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап.
Әлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындап.
Сыяз бар десе, жүрегім
Орнықпайды суылдап.
Сыртқыларға сыр бермей,

Құр күлемін жымындап...» [3.92 б.], - деп малын шашып, шығынға батып, болыс болған пенденің әлеуметтік-психологиялық кескінін аямай жазған. Абай бұл өлеңінде сұмырай болысты өз тілімен сөйлегіп, ішкі сырын, ащы шындықты болыстың өз аузымен айтқызып. Өзін-өзіне әшкерелеткен. Болыстың өз аузымен басынан өткен жайларды баяндатып өлең жазу тәсілі ақын шығармасын әрлеп, көркейте түскен. Абайдың осы өлеңі туралы әдебиеттанушы ғалым Қаржаубай Жұмажанов: «Абай сол дәуірдегі болыстардың барлық сырын астарламай-ақ сол табиғи қалпында беріп отыр», - деп, бұл ойын одан әрі сабақтап, - Қарақалпақ әдебиеті тарихының білікті зерттеушісі Баекеш Қалімбетов «Әжінияздың лирикасы» еңбегін жазғанда Абайдың Әжіниязбен, Әжінияздың айырым шығармаларын Абай сатираларымен салыстырып, образ жасау шеберліктерінен үндестік табады. Ғалым Әжінияздың «Ала құс» сатирасын былай талдайды:

«Аспанда жүр ала-ала көрініп,
Жерге түссе құйрығынан сүрініп.
Балақ жүні тепкірінен түріліп,
Тарландай тітіренер біздің ала құс.
Ала құстың бүркіт көбі тырнағы,
Хасла жаздырылмас ұрса қармағы,
Елге ауыр түссе керек салмағы,
Соңындай бимаза біздің ала құс».

Халқымыз көбінесе тұрақсыз, сатқын адамдарды сауысқанға теңейді. Ал сұм адамдарды - түлкіге, аңқау адамдарды түйеге теңеп тағылымды сөздерменен көпшілікті дұрыс болуға уағыздайды. Көп ұнамсыз адамдарға «хақкедей шық-шықтап» деп Абайдың «Болыс болдым, мінеки» деген өлеңі мен Әжінияздың «Ала құс» атты сатиралық өлеңін салыстырып: «Әжінияз бұл жерде «Ала құс» арқылы өзі жасаған дәуірдегі ел билеген алаяқтарды хәккеге (сауысқанға – Ә.Н.) теңеп, көркем образды сөзбен әжуа етіп, түйреп отыр» [5. 324 б.], - деп жазады.

Әжінияздың біршама шығармаларында қарапайым халқына емес, ханның жарлығын орындауға қызмет етіп жүрген атқамінерлердің образы керемет ашылған. Мысалы «Болмаса» деген өлеңінде ақын:

Моллалар хун чекип, хатларын язар,
Бойнында потасы дәруиш ел гезер.
Баш-башына болып пуқара тозар,
Хәр йуртның патшасы әдил болмаса [4. 68 б.], -

деп әділетсіз патшаның әділетсіз істерінен елдің тозып кететінін, халыққа жаны ашитын оқымысты молдалардың болған жайды азап шегіп, қан жұтып отырып хатқа түсіретінін айтқан. Бұл арада Әжінияз барлық әділетсіздіктің басы-патшада екенін ашық айтады.

«Керек» деген өлеңінде:
Сөгис келтиріп атаға,
Исин жиберип қатаға,
Ауылдағы кәтқұдаға,
Саны жоқ пара пул керек [4.92 б.], -

деп сол ханға қызмет етіп жүрген атқамінер ауылдағы «кәтқұдалардың» парақорлығын, ақшаның құлына айналып, әділетсіз ісімен ата-бабаларына сөз келтіріп жүргендерін сүйектерінен өткізіп жазса:

Халық сораған аталыққа,
Исин жүритип қаталлыққа,
Күш берип өнбес салыққа,
Халықты постырған шул керек [4.92 б.], -

деп ханға сатылған «аталықтардың» салық жинаудағы халықты сүліктей сорған сорақы қылықтарын, халықты бостырып жібергенін әшкерелеген. Осы өлеңде ақын тағы да әділетсіз патшаны «тегин ақшаға», «соғысқа» құмар, «адамды пақсаға көмген» залым екенін бейнелеп былай дейді:

Қумартып тегин ақшаға,
Адамды көмип пақшаға,
Халықты сораған патшаға,
Күнде-күнде урыс керек. [4.92 б.]

Әжинияз қаламына іліккен Хиуа ханының елбасқару жүйесіндегі Бек, Бегілербегі, би, аталық, найыптардың атауы ғана емес олардың есімдері де аталады. «Айтса ада болмас Хажыниязы, Бес жүз мөхирдарлы бийлери бардур» [4.62 б.] деп Әжинияз өз дәуірінде қарақалпақта 500 бидің болғанын жазған. Солардың он тоғызының аты-жөні «Бардур» өлеңінде тұр. Басқа өлеңдерінен де аты аталатын атқамінерлердің есімін кездестіруге болады. Әжинияз бұл нақты деректерді қайдан алуы мүмкін? 1858-1859 жылы Қоңыраттағы көтерілісті басуға сол билердің ішінен «Хиуа ханына актив жәрдем берген» [6.41 б.] билердің есімі архив қорларында сақталған ба? Қазіргі заманның қарақалпақ тарихшыларының зерттеу жұмыстарында осы мәселе қарастырылған ба екен?!..

Қорыты айтқанда әрқанда ақын өзі жасаған заманның көзі мен құлағы. Демек, ақын болған адам өзі жасаған заманы жайында пікір білдіруі керек. Сол үшін де ақын-жазушылардың шығармашылық еңбектері өз халқы және өмір сүрген заманы туралы айтқан әділетті пікірлері мен де өлшенеді.

Екі ұлы классик Абай мен Әжинияздың шығармаларын кең түрде салыстырып зерттеу арқылы XIX ғасырдың екінші жартысындағы екі халықтың басынан өткен көп шындықты қазіргі жас ұрпақ аша түсіп, оны бүгінгі және келер заманмен кең байланыстыра отырып үлкен зерттеу еңбек жазса болады. Бұл – келешектің ісі!

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеулер мен мақалалар (құрастырып, басапаға әзірлеген Н.Ақбаев). – Алматы, «Санат», 1995. – 320 бет.
2. С.Ахметов, Қ.Мәмбетов. Қарақалпақ әдебиеті. Орта мектептің 10-класы үшін сабақлық. Нөкіс: «Билим» баспасы 1996-жыл. 288 б.
3. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинаға. – Алматы: Жазушы. – Т-1: Өлеңдер мен аудармалар. – 2005 – 296 бет.
4. Әжинияз. Шығармалары. Өзбекстан ССР Илимлер академиясының Қарақалпақстан филиалы. Н.Дәуқараев атындағы тарих, тил хәм әдебият институты. «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкіс-1975.
5. АБАЙ. Энциклопедия. (Бас ред. Р.Н.Нұрғалиев: ред. Алқасы: З.Ахметов, (Л.М.Әуезова), Б.Г. Ермакович т.б. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, 1995. – 720 бет.
6. К.Байниязов «Қосықтың күші». «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкіс, 1977.

ЙЎЛЛАР ВА ЙЎЛСИЗЛИК ОРАЛИҒИДА

Тожиёв Алимурод Алиакбарович

*Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети мустақил тадқиқотчиси*

Резюме. Ушбу мақолада таниқли ўзбек ёзувчиси Хайриддин Султоновнинг “Дунёнинг сири” ҳикояси ҳамда “Ишонч телефони” қиссалари мисолида адиб услуби, характер яратиш маҳорати, тил ва тасвир имкониятлари таҳлил қилинади.

Калит сўзлар. Ҳикоя, услуб, қаҳрамон, тугун, сюжет, пейзаж, деталь, характер, конфликт, руҳий таҳлил, коллизия, полифоник, парадокс.

Resume. In this article an author's artistic style, his ability to create characters, variety of language and description are analyzed using the example of the works of Khairiddin Sultonov – the story “The Secret of the World” and the tale “Helpline”.

Keywords. story, artistic style, protagonist, plot, subject, scenery, detail, character, conflict, psychological analysis, collision, polyphonic, paradox

Резюме. В данной статье анализируется художественный стиль и мастерство создания литературного характера писателем Хайридином Султаном на примере его рассказа “Тайна мира” и повести “Телефон доверия”, рассматриваются также языковые и изобразительные особенности повествования.

Ключевые слова. Рассказ, стиль, персонаж, завязка, сюжет, пейзаж, деталь, характер, конфликт, психологический анализ, коллизия, полифоник, парадокс.

Ҳар бир асар жонли тарих, ҳаётнинг бир бўлаги. Худди тирик организмдек, бадий баркамол асарнинг ҳам ўз табиати, характери, ўзига хос дунёси бўлади. Мана шу “дунё” адибнинг ифода шаклида, услубида намоён бўлади. Аммо услуб ҳар қанча раво ва силлиқ бўлмасин, айтилмоқчи бўлган фикр жўн ва саёз бўлса, асар қуюқ бадий деталлар, рамз ва тимсоллар, турли тасвирий ифода воситалари билан қанча безатилмасин, бадий баркамол бўлолмайди. Бу ўринда ёзувчининг тасвирлаш маҳорати ва фикр эркинлиги, тасаввур ва тахайюлнинг кенглиги бош мезон саналади. Ботинида туғёнлар қайнаган ижодкорнинг бадии истаги, аввало, жанр танламайди. Кўпинча асар ёзиб бўлингандан кейин унинг жанри белгиланиши мумкин. Асар ғояси, материалларнинг қамрови, характерлар динамикаси, сюжет кўлами ва айниқса конфликтлар салмоғи, руҳий коллизиялар асар табиатини белгилашда асосий омил бўлиши мумкин.

Инсон шахсига кенг кўламда ёндашиш, қаҳрамоннинг ташқи олаmidан кўра, кўпроқ ички дунёсини тасвирлаш тамойиллари таниқли ёзувчи Хайриддин Султон ижодида ҳам ёрқин кўзга ташланади. Бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, Хайриддин Султон бирор бир мавзуга шунчаки қўл урмайди. Адиб ҳар бир асарида, у қайси жанрда бўлмасин, бирор фикр, хулоса ёки қандайдир фалсафий қарашни ўртага ташлайди. Унинг ҳар бир ҳикоясида ўқувчига айтмоқчи бўлган гапи, фикри, керак бўлса, ғояси бўртиб туради. Характернинг жўшқинлиги, образларнинг яраклаб туриши, халқона ва жарангдор тил адиб ижодий услубининг асосий хусусиятларидан бири ҳисобланади.

Шу ўринда адабиётшуносликдаги услуб тушунчасига қисқача тўхталиб ўтсак. Аристотел ўзининг “Поэтика” асарида услубни “Тасвирлашнинг турли усуллари” шаклида келтиради. Файласуф: “Бу соҳада асарлар тасвирлаш усуллари билан ҳам фарқланади. Зотан бир хил нарсани бир хил восита билан тасвирлаган ҳолда автор воқеаларга аралашмай ҳикоя қилиши ёки ўзини худди Ҳомердай тутиши мумкин. Ёки бутун ҳикоя давомида автор ўзлигича қолиши, ёхуд барча акс эттилувчи шахсларни гавдалантириши мумкин” [6, 22], дея услубга хос жиҳатларни келтириб ўтади.

Хайриддин Султоннинг “Куёш барчага баробар”, “Бир окшом эртаги”, “Онамнинг юрти”, “Умр эса ўтмоқда”, “Бобурнинг тушлари”, “Йўқчилик ва тўқчилик”, “Бобурийнома”, “Саодат соҳили”, “Одамлардан тинглаб ҳикоя”, “Навоий-30”, “Ишонч телефони” каби насрий китоблари адибнинг тасвирлаш маҳорати боис ҳам ўқувчиларга манзур бўлган. Адибнинг “Дунёнинг сири”, “Онамнинг юрти”, “Уч юз олтимиш тўрт кун”, “Йўқчилик ва тўқчилик” ва бошқа кўплаб ҳикояларида инсон ҳам ботиний, ҳам зоҳирий, ҳам ижтимоий, ҳам руҳий томондан тадқиқ қилинади. Адибнинг ижодий олами, бадий ифодадаги индивидуал услуби, асарлари поэтикаси ва муаллифнинг маънавий дунёсини ўрганиш учун унинг биргина “Дунёнинг сири” ҳикояси ва “Ишонч телефони” қиссаси етарли манба бўла олади деган фикрда ушбу асарлар таҳлилига алоҳида эътибор қаратдик.

“Дунёнинг сири” [7, 114] ҳикояси 1978-йилда ёзилган. Ҳикоя оддий сюжетга эга. Тоғлар қўйнида жойлашган сираттоҳда Кундуз исмли эндигина тўйи бўлган навниҳол келинчақ кутубхоначи бўлиб ишлайди. Бир қарасанг, келинчақ ҳаётдан рози, тақдир бир ўзбек аёлига

нима керак бўлса борини берди: келишган, тушунган эр, ораста уй-жой, окқўнгил қайнота, ройишли қайни... Шу қизнинг Зумрад исмли опаси ўнинчи синфни битираётганда бир йигит билан қочиб кетади. Шу сабаб уларнинг оиласи шаънига доғ тушади, онаси қишлоқда бош кўтаролмай қолади. Орадан йиллар ўтиб, бу воқеа одамларнинг эсидан чиқади. Аммо онасининг эсидан чиқмайди: у Қундузни жуда кўп тергар, сал хато қилса кун бермасди. Опасининг исноди остида улғайган Зумрадни мактабни тугатиши билан “гумдон” қилишди.

Зумрадга тақдир кулиб бокди. У орзулаган уйга, чакмоқдек ёрга келин бўлди. Аммо шодон-шавкли, ширин ҳаётига тўсатдан оғу аралашди. У ишлаб турган кутубхонага дамқисма (астма) касалига чалинган Музаффар исмли йигит кириб келади-ю, унинг ҳаётидаги тартиб бузилади. Аёлнинг қалбидаги мувозанат йўқолади.

Музаффар аввали Қундузга эътибор қаратмайди, кутубхонага келар, эртадан кечгача китоб ўқир, сўнг индамай чиқиб кетарди. Бу ҳолат ҳали ҳаётга тўймаган, одамлар дунёсини яхши тушуниб-тушунмаган, қалбидан болалик ҳовури кетмаган Қундузнинг ғашига тегади. У йигитни гапга солади, кўнглини титкилаб кўради. Билдики, нимжон, орик, ҳадеганда йўтали тутиб, тоза ҳаво истаб, оламни ағдар-тўнтар қиладиган Музаффарнинг кўнгли бир уммон экан. Йигитнинг қалби дарё, нигоҳларида теран тафаккур, ўтқир ақлнинг учқунлари порлар, ичиккан, беозор чақнаб турган кўзларининг ичида олам-олам маъно бор эди.

Аёл икки-уч суҳбатдаёқ эркак ботинида беркиниб ётган улкан жавохирни кўриб қолади. Унга маҳлиёлик, ошуфталик, ғайриоддий ҳолда асирлик бошланади. У аёлнинг қалбида ухлаб ётган мудроқ туйғуларни уйғотиб юборади, дунёнинг бир ғарибгина бурчида оддийгина бахтдан сармаст бўлиб юрган аёлга ҳаёт бирдан англамаган, кўрмаган, билмаган сарҳадлари, кенгликлари, мўъжиза-ю сирларини кўрсатади.

Музаффар атайин, келинчакнинг кўнглини овлаш ёки манфурона истак талвасасида эмас, шунчаки жавоб ўлароқ қилади бу ишни. Шу оддийгина суҳбат Қундузнинг кўнглини иккига бўлади: у икки тан, икки рух, икки қалб, икки олам ичида яшай бошлайди. Бу аёл учун, унинг қалби, руҳи учун ҳақиқий даҳшат, чидаб бўлмас азоб эди.

“Оламда одамзотнинг ақли етмайдиган бир сир бор, агар инсоннинг ақли етса, яшашнинг маъноси қолмайди”, дейди бир куни Музаффар.

Музаффар ақлли йигит эди, у ҳар нарсани кадрига етар, ҳаётда нима муҳим, нима номуҳим, нима лозиму, нима кераксиз, нима оқу нима қора, нима муқаддасу нима сароб эканини ўтқир ақли билан ҳис қилиб турарди. Шунинг учун Қундузнинг бахти бузилмаслиги, уни ҳаёти булғанмаслиги учун бир қарорга келади: тўсатдан шифохонадан кетиб қолади.

Дунёнинг бир хокисор, бахтиқаро бандаси кетди-ю, унинг ортидан олам-олам ўй, дунё-дунё хотира, уммон-уммон азоб қолди. Буларнинг бари қандайдир мавҳум эди, ҳаммаси чалкаш-чулқаш, тушунарсиз, англамсиз туйғулар эди. Уларни изоҳлашга инсоннинг ақли ожизлик қилар ва бу воқеадан ларзага тушган ошиқ қалбини ҳеч ким даволай олмас, шунингдек, унинг ҳаётини ҳеч ким таҳрир қилмасди. Аслида ҳаёт шу, дейди муаллиф матн остида, дунё улкан сир, одамзод қалби ундан-да мураккаб жумбоқ, уни англаш ва ўзгартириш мушкул иш.

“Дунёнинг сирини” мана шундай мушоҳада ва талқинга йўл очувчи, инсоннинг ботинини заррабон орқали текширишга қорлайдиган ҳикоя. Аммо қанча ўрганилмасин, қанча кашф қилинмасин, қанча англолмасин, барибир одамзод дунёси асрорлари забт этилмаган чўққи мисол коим тураверади.

Хайриддин Султон – туйғушунос адиб. Унинг қайси асарини қўлга олманг, синчиклаб таҳлил қилманг, инсон катта сир-синоат, барибир уни тушуниб бўлмайди, деган мазмун, ғоя матн остида силқиб туради. Бу фикр, қараш тадрижи кейинги йилларда ёзилган “Омад”, “Миллатчининг жазоси”, “Мастона”, “Шодиёна” каби қатор ҳикояларида, “Ишонч телефони” қиссасида ҳам яққол кўзга ташланиб туради.

Ҳаётни ҳамма ўзича тушунади, ўзича баҳолайди. Унинг орзу-армонлари ҳам, қувончу изтироблари ҳам, қарашларию тушунчалари ҳам ҳар хил. Шу парадокс сабаб инсонлар турли конфликтлар, нифоку қарама-қаршилиқларга дуч келади. Кўпинча, инсон эмас, вазиятлар сабабчи бўлади. Аслида ҳамма мураккаблиқлар, бошқа табиатдаги инсоннинг руҳий дунёси, тушунчаю принципларига қаршилигидан келиб чиқади. Шундай зиддият ва синовлар ичида инсон улғаяди, иродаси тобланади, шахсий “мен”и, маънавий қиёфаси шаклланади, Йўлини, Манзилини, Ўзини топишга интилади.

Хайриддин Султоннинг “Жаҳон адабиёти” журналининг 2023 йил август сониди эълон қилинган “Ишонч телефони” қиссасида шундай ўзини излаётган, ҳаётнинг оғир саволларига жавоб қидираётган инсонларнинг қалб оғриқлари, мураккаб синовлар қаршисида қолган тақдирларнинг руҳий панорамаси акс эттирилган. Адиб ўзи ҳаётда кўрган, эшитган воқеа ва ҳодисаларни бир бадий тизимга, яхлит бадий қолипга солади. Бу қаҳрамонлар бир қарашда тўқима образ бўлиб туюлса, яна бир қарашда яқин ҳаётимиздаги айрим шахсларнинг прототиби акс этган бадий этюддек туюлади.

Бу ҳаёт йўллардан иборат. Умрнинг ўзи турли-туман йўллар йиғиндиси. Инсон ботинидаги

кечинмалар, туйғулар ва этикоди каби маънавий ҳодисалар асосида ҳам йўл ётади. Кимгадир тўғри, яна кимгадир эгри, кимгадир машаққатли, кимгадир осон ва кимгадир серсўқмоқ йўллар пешонага битилган экан, адиб бир неча тақдирлар – йўллари бадиий тадқиқ қилиб, бугунги замондошларимиз маънавий қиёфасини акс эттиради.

Қисса сифатида тақдим этилган асар бир неча ҳаётий драмалардан иборат, уларнинг моҳиятида катта ижтимоий дард, маънавий изтироблар ётади. Ёзувчи бугунги одамлар дунёқарабини, этикоди-ю аъмолларини ақл чиғиридан ўтказди, уларнинг моҳиятига, ўзлигига назар ташлайди. Бугун ҳаётимизда уят, андиша, ишонч каби туйғуларнинг йўқолиб бораётганидан, янгиланаётган жамиятда инсон маънавий қадрият эмас, балки моддий субстанцияга, фақатгина истеъмолчилик кайфиятидаги индивидга айланиб қолаётганидан ёзғиради. Аслида ҳар бири салмоқли романларга материал бўла оладиган мазкур сюжетларни бир образ ўзаро боғлаб туради. Бу ҳамманинг муаммосини тинглайдиган, “дилда дарди бўла туриб” ҳаммага дардкаш бўладиган Моҳидил образидир.

Бугун техник-технологик ютуқлар, инсон ақлини лол қолдирадиган инновация ва ихтиролар натижасида инсон шахсига ёндашиш тамойиллари ўзгарди. Асрлар давомида улуг ва муқаддас қадрият сифатида кўрилган, эъзозланган, мадҳ этилган инсон – асримизга келиб фақатгина моддий эҳтиёжлар қўлига айланган, замон зайли, қандай усул билан бўлса ҳам, имкон борича кўпроқ бойлик орттириш истагида ҳар қандай пасткашликдан ҳазар қилмайдиган, ўзини ўтгаям, чўққаям уришга тайёр бўлган бир жонзот ҳолига тушди. Адибнинг “Қобилов” номли ҳикояси мана шундай инсонлар ҳақида...

Ёзувчи бирор воқеани тасвирлар экан, уни анъанавий бадиий приёмлар билан эмас, гапни аввало, асосий масаладан, муаммодан бошлайди. Ҳикоядаги тугун қаҳрамоннинг илк жумласидан бошланади. Ҳар бир ҳикоя шартли равишда номланган, фақат ҳикоя қилинмоқчи бўлган тақдир эгасининг исми-шарифигина келтирилади, холос.

Бугун қайси ижтимоий тармоққа кирсангиз ёки қайси китоб дўконга берсангиз, инсонни қандай ўзгартириш, қандай қилиб ишламасдан тезда бойиб кетиш, қандай қилиб карьера ва ҳаётда муваффақиятларга эришиш ҳақидаги мотивация характердаги чақириқлар, ундовлар, чўпқақлар, ёлғонларга тўла китоблар ва рисолаларга кўзингиз тушади. Уларнинг ҳаммаси сизни бир йилда бойга айлантиради, ҳаётингизни ўзгартиради. Бир думалаб бошқа одамга айланиб қоласиз. Аслида буларнинг ҳаммаси маънавий фирибгарлик, инсоннинг нозик туйғуларини қитиқлаб, ҳиссиётларини хорижий васвасашунослар китобларидан кўчириб олинган фикр ва иборалар ёрдамида кўзғатиб, чўнтагидаги сўнгги чақасигача тортиб олишдек товламачилик эканлигини кўпчилик ҳам тушунмайди.

Аслида эса ҳаётда ҳаммаси бошқача бўлади. Кимнинг пешонасига бой бўлиш, кимнинг пешонасига амалдор бўлиш, кимнинг манглайига олиму кимнидир тақдирга одам бўлиш дунёга келмасидан олдин ёзиб қўйилган. Инсон хоҳлаймизми-йўқми, тақдир измида. Қачонки инсон ўз моҳиятини ўзгартиришга, жамиятдаги стереотиплар ва қалбини эгаллаб олган кишанлардан озод бўлмас экан, уни ҳеч қандай мотивацион ғоялару маърузалар, тренинг китоблар ўзгартира олмайди. Ўзини ўзгартирмагунча оламниям, одамниям ўзгартиролмайди. Бахтнинг ёнида кулфат, чўққининг олдида тубсиз чоҳлар бор. Катта мақсадли одам бу йўлларнинг ҳаммасидан мардона ўтади. Эвази - қурбонлик. Неки топилса, қурбонликлар орқали, тоғдек ирода, чидам ва одамни зил қиладиган меҳнат орқали топилади. Афсуски, қанча қурбон берсаям, итдек меҳнат қилиб ҳаётида рўшнолик кўрмай ўтадиган қанчалаб тақдирлар бор. Жонингиз қанча жизилламасин, қанчалик раҳмингиз келмасин, ёрдам беришга уринманг, оқибатда фақат ўзингизга жабр қиласиз.

Ровий ҳикоя қаҳрамони Худойбердини камбағаллик ботқоғидан чиқармоқчи, унинг ҳаётини изга солишга қанча уринмасин, ҳеч биридан наф бўлмади. Бир тақдирни ўзгартириш оламни ўзгартиришдек мушкул муаммо. Ўзи ёнмаса, ўзи ўртанмаса, қодир Худонинг ўзи бермаса, ҳаётда ҳеч нарса ўзгармас экан. “Қўлдан берганга қўш тўймас”, деганларидек, инсонга берилган озроқ кўмак уни янада дангаса қилиши, “олиш”га ўргатиб қўйиши, таъмагирлик ботқоғига ботириши мумкин. У ботқоқдан эса чиқиш эса... Ҳикоя қаҳрамони қанчалик уринмасин, мақсадига эриша олмайди. Шунинг учун халқимизда “Бўлмаганга бўлишма”, “Қирқида тўлмаган чўнтак, қирқ йилдаям тўлмайди” каби мақоллар бор.

“Ишонч қўнғироғи” – полифоник асар. Унда ёзувчининг онгида ғужғон ўйнаган фикрлар, муносабат ва эътирозлар, исёну эътирофлар жамулжам.

Инсон қалби бошдан-оёқ жумбоқдан иборат. Баъзан фожиалар ичидан бахт топса, баъзида эса бахтли кунларидан фожа ясайди. Баъзида дунёни унутиб мажнунлик хирқасига беркингиси келса, гоҳида жамиятдан, тақдирдан озгина бўлсада, мурувват кутади. Асарда мурувватпешалар ва мурувватга зор тақдирларнинг мураккаб коллизияси, бугунги ҳаётимизда кечаётган маънавий - рухий парадоксларни бадиий панорамаси акс этган.

Қиссадаги “Беҳрўз” ҳикоясига бир бутун роман сюжети сиғдирилган. Беҳрўз яхши кунлар умидида Аллоҳдан сўраб олинган ўғил. У моддий жиҳатдан фаровон оилада ўсди, кучли

муаллимлар қўлида тарбияланди. Отаси ҳар қанча банд бўлмасин, уни кучли инсон, шахс сифатида тарбиялашга интилди. Беҳрўз ғарб анъаналари муҳитида тарбияланди, руҳи юксак илм ва тафаккур ўзанларидан озиқланди, ғарбча кадрятлар бағрида улғайди. Отанинг орзуси рўёбга чикди – фарзанди эл назаридаги инсон, барча замонавий илмларни эгаллаган ноёб кадрга айланди. Яқин ўтмишимиздаги тафсилотлари бизга эртақдек туюладиган бизнес империясининг кучли менежерига, миллионларнинг “кумири”га айланган афсонавий “леди”нинг асосий ричагига айланди. Аммо... Бу ҳаётда яхши инсон бўлиш учун фақатгина илмнинг ўзи камлик қиларкан. Биз бу ҳаётда асосий нажотни илмда деб биламиз, аслида ҳам ҳақиқат шу. Аммо ҳаётнинг ундан ҳам кучли ички қонуниятлари бор экан. Бу бутун умр ўрганиладиган, англанидиган ва чегараси йўқ илм экан. Яъни, ҳаёт илмини ҳеч ким ўргатоилмас экан. Беҳрўзнинг отаси умр шомиди ҳаётнинг шундай ҳақиқатларини топгандай бўлди: умри бесамар кетганини, кўп хатолар қилганини тушунди, умр қарвонининг сўнгги манзилларида тавба ёстигини қучоқлаганча, фарзандларини бу йўлдан қайтармоқчи бўлди. Афсуски, кеч бўлганди. Эру хотин орасидаги доимий тушунмовчиликлар, эътиқод ва ҳаёт борасидаги қарашлардаги зиддиятлар натижасида бутун бир оила парчаланиб кетди. Ҳикояни бир нафасда ўқийсиз, воқеалар шиддати нафас олдиригани қўймайди. Ҳикоядаги Ақром Асадович образи неча марта орага тушиб бўлакларга бўлиниб кетган оила орасидаги мувозанатни тикламоқчи бўлади. Аммо поезд кетиб бўлган, оила боғи вайрон бўлиб улгурган, ўртадаги ришталар мутлақо узилиб бўлганди.

Шу ўринда ўқувчи кўнглида бир савол туғилади. Беҳрузнинг тақдири нимага бу қадар аянчли яқун топди? Ҳаётда шунча меҳнат қилиб ҳам одамзот шунчалар бахтсиз бўлиши мумкинми? Ҳар ким бу саволга ўзича жавоб топади. Кимдир бола соф ўзбекона муҳитда тарбияланмаганлиги учун деса, кимдир эру хотин орасидаги азалий нифоқ, адоқсиз жанжаллардан бешиб кетган боланинг кўнглида туғилган исён ва қасос сабаб деб айтади, кимдир эса оиланинг дастурхонига кўп бора илашган ҳаром луқмаларнинг жавоби деган иштибоҳда қолади.

Адиб “Ишонч телефони” орқали ўқувчига йиллар давомида кўнглида йиғилган кўплаб ҳаётини ҳақиқатларини айтгиси, улар орқали ўқувчини недандир огоҳлантиргиси келади, аммо вақти имкони тигизлигини ҳисобга олиб, уларни бир тезис ёки қисқача баён тарзида тақдим этади. Асардаги Моҳидил Исматова – барча фожеликларни эшитиб, ҳис қилиб, унинг ичида яшайдиган образ. У турли аччиқ-чучук тақдирлар, чигалдан-чигал қисматлар ичида яшайди, ҳамманинг дард-ҳасрати, ғавғо-ю шўришларини тинглайди. Улуғ аллома Жалолиддин Румий “Бок ҳаёли бокқа элтар” деганидек, изтироб, дард, фалокатга дучор аламзада каслар, қисматлар уммонида Моҳидилнинг ўзи ҳам ғарқ бўлади. Асардаги фожеий драмалар, психологик-трагик воқеаликлар, романтик-лирик кечинмалар ва қисса пировардидаги трагик ечим шундай ўйлашимизга асос беради.

Моҳидил жамият дардларини эшитди, аммо уни эшитувчи топилмади, у кўп, жуда кўп саволларга жавоб топишга ҳаракат қилади, аммо ўзининг ҳаёти жавобсиз саволга айланади. Аслида ҳаётимизда неча-неча моҳидиллар шундай ҳаёт фитналарига алданиб, тақдир чархпалагининг зилдай тошлари остида қурбон бўлади.

Бедардлик – маънавий ўлим, кўп дард эса инсонни ҳароб қилади. Йўлсизлик – маънавий ўлим, аммо йўлнинг кўплиги ҳам ақлдан оздиради. Моҳидил Исматова шундай – йўллар ва йўлсизлик оралиғида аросатда қолди. Қиссадаги ҳар бир драма савол бўлса, Моҳидил драмаси энг катта савол, ҳаётнинг, жамиятнинг, бутуннинг саволи. Мана шундай саволлар асносида асар ғояси, ёзувчининг ўз замондошларига айтмоқчи бўлган фикрлари, армону тазаррулари, таъкид ва хулосалари туғилади. Уни қандай тушуниш, англаш ва яшаш ўқувчининг тафаккури, маънавий оламига боғлиқ.

АДАБИЁТЛАР

1. Хайриддин С. Уч юз олтмиш тўрт кун. – Т.: Ozbekiston. 2019. – 442 б.
2. Жўракулов У. Ҳудудсиз жилва. – Т.: “Фан”. 2006. – 204-б.
3. Каримов Б. Руҳият алифбоси. – Т.: Ғафур Ғулом. 2018. – 364-б.
4. Камю А. Исён ва санъат («Исёнкор одам» китобидан /Рус тилидан Н. Эшонқул тарж.) // Жаҳон адабиёти. 1997. 1-сон. – 183-196-бб.
5. Эшонқул Н. Мендан “мен”гача. – Т.: Akademnashr. 2014. – 14 б.
6. Арасту. Поэтика. – Т.: Янги аср авлоди, 2012. – 22 б.
7. Хайриддин С. Уч юз олтмиш тўрт кун. – Т.: Ozbekiston. 2019. –114-б.

QORAQALPOQ KOMEDIYASINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI MASALASI

Matmuratova R.Z.

*Ajiniyoz nomidagi NDPI Ijtimoiy va gumanitar fanlarni masofadan o'qitish kafedrasining dotsent
v.v.b., f.i.f.d.*

Annotatsiya. Ushbu maqolada qoraqalpoq komediyasining paydo bo'lishi va rivojlanish bosqichlari haqida so'z yuritiladi. Komediyaning shakllanish manbalari ilmiy-nazariy jihatdan o'rganilgan. Shu bilan birga, qoraqalpoq komediyasining rivojlanish bosqichlarining davrga xos badiiy-nazariy xususiyatlari umumlashtirildi.

Kalit so'zlar: dramaturgiya, komediya manbalari, qoraqalpoq komediyasi, adabiy ta'sir, komediya janri taraqqiyoti.

Har qanday xalqda adabiy janrlarning, shu qatorda komediyaning paydo bo'lishida ruhiy madaniyat asosiy manba bo'ladi. Chunki «odamzod paydo bo'lganidan buyon besh xil badiiy san'at u bilan chambarchas bog'liqdir. 1) Me'morchilik – uy qurish, uyni bezash; 2) Rasm – devorlarga va eshiklarga naqsh o'yish; 3) Soz – tovush go'zalligidan foydalanish, musiqa ovozidan rohatlanish, uning tovushidan ruhlanish; 4) Teatr – turmushdagi odamlar harakatini sahnada ijro etish, ta'sirli so'z va harakatlarni yaratish yordamida odamlarni kuldurish va yig'latish yoki ruhlantirish, aktyorlar yordamida odamlarning cheksiz quvonch va tushkun holatlarini aynan shu holatda tasavvur etish; 5) Adabiyot – odamlarning xuddi shunday holatlarini badiiy so'z kuchi yordamida qog'ozga yozib yoki og'zaki bayon qilish orqali amalga oshirish, til bilan ta'riflab obraz yaratish, so'z yordamida rasm solish». Shularning ichida teatr va adabiyotning mushtarak masalasi bo'lgan komediyaning Yevropa adabiyotida paydo bo'lish manbalari b.e.a. VI-V asrlarda Gretsiyadagi Dionis sharafiga ijro etilgan zavqli raqs ashulalari bilan bog'liq. O'zbek olimi M.Raxmanov O'rta Osiyoda dramaturgiyaning paydo bo'lish manbalarini o'rganish bo'lasida drama janrining dastlabki ko'rinishlari sifatida «Avesto»dagi «Visparad» va «Yasna» qismlariga tegishli sig'inish ashulalarini ko'rsatib o'tadi. «Qadimiy odamlarning tabiat kuchlari bilan kurashi, uning bu tabiat hodisalarini va hayvonlarga sig'inishi, fantastik va mifologik voqealarni hikoya qilish – bularning barchasi insonning fikr va tajribalari, ehtirolari va his-tuyg'ulari bilan bog'liq. Demak, teatr san'atining asosiy belgilaridan birini belgilab beruvchi pantomimik raqs va kult marosimlarida dramatik elementlarning bor bo'lganligini ko'rsatadi». Bu harakatlar qadimiy esdaliklarda saqlanib qolgan. Ushbu qadimiy esdaliklar orasida b.e.a. I asrga va eramizning III asriga tegishli Tuproqqal'adan topilgan esdaliklar ham keltirilgan. XI asrga tegishli M.Qashg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida xalqning yashash sharoitlari bilan bog'liq vujudga kelgan an'ana va urf-odatlarining keltirilishida ham dramatik unsurlarning uchqunlari ko'rinadi. XIX-XX asrda yozilgan lirik asarlarda ifodalangan qoraqalpoq xalqining an'analari bugungi kunda folklor va mumtoz asarlariga aylandi. Ushbu ashulalarda ko'chmanchi qoraqalpoqlarning to'y o'tkazish marosimi dramaturgiyaning paydo bo'lishida muhim o'rin tutadi. Chunki bu marosimdagi kelin salom, qiz-yigit aytishuvi, baxshi-jirov asarlari dramatik unsurlarni o'zida aks ettiruvchi janrlar ekanligi shubhasiz.

Qoraqalpoq dramaturgiyasining paydo bo'lishiga asos bo'lgan omillardan biri – xalq og'zaki ijodi. Folklor namunalari qoraqalpoq xalqining an'ana va urf-odatlari, milliy psixologiyasini o'zida aks ettiradigan dramaturgik manbalar hisoblanadi. Shu bois dissertatsiyada qoraqalpoq komediyasining shakllanishidagi folklor manbalarini xalq an'analari va folklor namunalari deb ikkiga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Qoraqalpoq dramaturgiyasida folklor janrlari komediyaning janriy va badiiy jihatdan shakllanishida asosiy manbalardan biri bo'ldi. Ilk dramaturg A.Utepov dramaturgiyadagi ijodiy yo'lini inssenirolkalar yozishdan boshladi. Uning 1925-30 yillarda yozilgan «Haw, haw, bul kim?», «Jezdejan», «Men hayranman, way-way!», «Aytayin ba, qaytayin ba?» va boshqa bir ko'rinishli yumor va satirik inssenirolkalari mavjud. Ularning aksariyati aytishuv tarzida yozilgan bo'lib, davr talabi asosida dangasalar, g'iybatchilar, lavozimidan foydalanib buzg'unchilik qiluvchilarni fosh qilishga bag'ishlangan. So'ng dramaturgning «Boyawshi wakil», «Bufet» komediyalari, «Guman», «Gulziyba» dramalari yuzaga keldi. Bu badiiy asarlarda folklor an'analari va janrlaridan keng foydalanilgan.

Shu jumladan, ertak, xalq qo'shiqlari va boshqa folklor janrlari qoraqalpoq komediyalarining badiiy jihatdan takomillashuviga katta ta'sir ko'rsatdi. Ushbu adabiy jarayonni hisobga olib, komediya janrining shakllanishiga asos bo'lgan folklor janrlari ta'sirini quyidagicha ajratdik: 1) xalq qo'shiqlarining qo'llanilishi; 2) naql-maqol va aforizmlarning qo'llanilishi; 3) kuldirgi so'zlarning qo'llanilishi; 4) ertak syujetlarining ta'siri; 5) mifologik obrazlarning ishtiroki.

Qoraqalpoq dramaturgiyasi tarixida ham badiiy ta'sirlar natijasida yozilgan bir qator komediyalarni ko'rishimiz mumkin. K.S.Stanislavskiy nomidagi Qoraqalpoq davlat teatri sahnasida 1933 yilda B.Maylinning «Taltangboyning tartibi», 1934 yil U.Gadjibekovning «Arshin Mal-alan», 1939 yilda J.B.Molerning «Skapening nayranglari», 1956 yil «Tartyuf», 1952 yil N.V.Gogolning «Revizor» va shu kabi komediyalarning sahnaga qo'yilishi qoraqalpoq dramaturglarining ijodiy laboratoriyasiga

ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. Ayniqsa, «Skapenning hiylasi» komediyasi Q.Matmuratovning «Umirbek va Tazsha», H.H.Niyoziyning «Maysaraning ishi» komediyasi S.Xujaniyozovning «Suymegenge suykenbe» komediyalarining yaratilishida katta rol o'ynadi. Feodal munosabatlarni aks ettiruvchi bu komediyalarda umumiylik bor: ularda boy – anqov, uning xizmatkori o'z xo'jayiniga nisbatan ancha aqlli, zukko bo'ladi. Q.Matmuratovning «Umirbek va Tazsha» satirik komediyasida feodal tuzumdagi qoraqalpoqlar hayoti tasvirlangan. Bosh qahramon Umrbekning hamqishlog'i Tovasari boyni zukkolik bilan yengishi kulguli holatlarda yoritilgan. «Skapenning hiylasi» komediyasida Skapen Leandr va Zerbinettaning birga bo'lishi uchun boyni aldagan bo'lsa, «Umirbek va Tazsha» asarida kambag'al xalqning manfaati himoya qilinadi.

Qoraqalpoq komediyasining nazariy asoslari, janrning rivojlanish bosqichlarini o'rganish va tahlil qilish bugungi kun qoraqalpoq adabiyotshunosligida dolzarb masala ekanligi shubhasiz. Qoraqalpoq adabiyotshunosligida komediya janri olimlar tomonidan kam tadqiq qilindi. Ularning ba'zilarida komediyaning nazariy masalalariga san'atshunoslik fani nuqtayi nazaridan e'tibor qaratilgan bo'lsa, ba'zilarida faqat g'oyaviy-tematik va badiiy obraz masalalari o'rganilgan. Bu tadqiqotlar komediyaning janr xususiyatlarini to'laqonli yoritib bera olmaydi, shunga qaramasdan, qoraqalpoq adabiyotshunosligida dramaturgiya janrining paydo bo'lishi va rivojlanish yo'llarini o'rganishda asosiy manba sifatida xizmat qiladi.

Qoraqalpoq komediyasining tarixi alohida tadqiq qilinmaganligini hisobga olib, komediyaning janr sifatida shakllanish va rivojlanish bosqichlarini quyidagi davrlarga bo'lib o'rganishni biz maqul deb topdik.

1. 1920-50 yillar qoraqalpoq komediyasi
2. 1960-80 yillar qoraqalpoq komediyasi
3. 1990-2010 yillar qoraqalpoq komediyasi

1920-50 yillarda qoraqalpoq komediyasining shakllanishiga va rivojlanish bosqichining boshlanish davrlariga to'g'ri keladi. Bu yillarda asosan badiiy ta'sirlar komediyaning janr sifatida paydo bo'lishiga mezon bo'ldi. Shuningdek, bu davr dramaturgiyasiga xos bo'lgan yana bir omil sifatida folklor janrlarining syujeti asosida bir qancha komediyalar vujudga kelganligini qayd etish mumkin.

1960-80 yillar qoraqalpoq komediyasini komediyaning eng rivojlangan davri deb aytishimiz mumkin. Chunki, qoraqalpoq komediyasidagi shox asarlar aynan shu davrga to'g'ri keladi.

1990-2010 yillar qoraqalpoq komediyasi esa tematik va g'oyaviy jihati bilan ajralib turadi. Bu davr komediyasida jamiyatdagi yuz bergan ijtimoiy muhitning muallif g'oyasiga ta'siri juda katta bo'ldi, insonlar ongining o'sishi komediyadagi voqelik va personajlarning xarakteriga ham ta'sir ko'rsatdi.

ADABIYOTLAR

1. Мәмбетов К. Қарақалпақ халқының этнографиялық тарихы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1995. – Б. 134.
2. Рахманов М. Узбекский театр. С древнейших времен до 1917 года. – Ташкент: Литература и искусство, 1981. – 30 с.
3. Айымбетов Қ. Қарақалпақ совет драматургиясының тарихынан очерклер. – Нөкис: ҚКМБ, 1963;
4. Алланазаров Т. Каракалпакский советский театр. Истоки и формирование. – Т.: Фан, 1966;
5. Алланазаров Т. Искусствомыздың таң жұлдызы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1969; Ўша муаллиф: Театр ҳам драматургия. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1982;
6. Насруллаев Ә. Жолмурза Аймурзаевтың драматургияси. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977;
7. Турсынов Б. Драматургия ҳам театрымыздың мәселелери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988;
8. Турсынов Б. Қарақалпақ драматургиясы ҳам театрының раўажланыўына аўдарма пьесалардың тәсири. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1984.
9. Қурамбаев К. Хәмза ҳам қарақалпақ әдебий орталығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989.
10. Сейтбеков Ә. К.Рахманов дәретиўшилигинде эпикалық ҳам драмалық шығармалардың синтези: Филол. илим. филос. д-ри ... (PhD). – Нөкис, 2020.

HAJINIYAZ SHİĞARMALARINIŇ JAŇADAN TABILĜAN QOLJAZBA NUSQALARI

Idrisov Abdusalim Rahmatullaevich

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámeketlik universiteti

Babalarımızdan bizge jetip kelgen mánawiy miyrasımızdın negizin olardan miyras bolıp qalğan qoljazbalar tutatuǵına hesh qanday gúman joq. Biraq usı kúnge shekem qaraqalpaq xalqınıń qoljazba miyrası boyınsha izertlewler júdá az. Buǵan bir neshe sebeplerdi atap kórsetiwge boladı. Birinshiden, ata-babalarımız dóretip ketken qoljazbalardıń sol dáwirdegi ústem ideologiya tárepedarlardı tárepinen joq etiliwi, ekinshiden jazıwdıń bir neshe ret ózgertiliwi nátiyjesinde ájdadlardan qalğan eski kitaplardıń olardıń áwladları tárepinen oqıy almawı, nátiyjede, elimizde. Derek tanıw hám tekstologiya pánleriniń rawajlanbay qalıwı bolıp tabıladı. Sonlıqtan da, xalıq arasınan eski qoljazbalardı izlep tabıw, úyreniw, saqlaw, qayta qálpine keltiriw, olar ústinde. Derek tanıw hám tekstologiyalıq ilimiy izertlew jumısların alıp barıw hám baspadan shıǵarıw keshiktirip bolmaytuǵın islerden sanaladı.

Biraq, soǵan qaramastan, XX ásirde ekinshi yarımınan baslap xalqımızdın qoljazba miyrası az bolsa da úyrenile basladı. Qaraqalpaq xalqınıń qoljazba miyrasınıń ishinde eń kóp dıqqatqa sazawarı xalqımızdın ullı shayıwı Hajiniyazdın qol jazba miyrası bolıp tabıladı. Bul tarawda álbette, shúbhásiz, ustazımız akademik H.Hamıydovtıń úlken miynetleri bar. Ol Berdaq hám Hajiniyaz shıǵarmalarınıń qoljazba nusxaların tawıp házirgi jazıwǵa tábdil qılıp ilimiy aylanısqa kirgizdi. Ustaz 1985-jılı baspadan shıqqan «Eski qaraqalpaq tiliniń jazba estelikleri» atlı miynetinde ullı qaraqalpaq shayıwı Hajiniyaz shıǵarmalarınıń 1960-70 jıllarda xalqımız arasınan tabılğan on nusqasınıń ilimiy táwsiypin beredi (HN 1-10) [9]. Solardıń kópshiligi ustazdın ózi tárepinen sonday aqádebiyatshı alımlar K.Mámбетov, Q.Bayniyazov hám Q.Mámбетnazarovlar tárepinen baspada járiyalandı [1], [2], [3], [4], [5], [6], [7], [8]. Bul qoljazbalar óz dáwirinde qaraqalpaq mádeniyatında úlken jańalıq retinde qabıl etildi hám keyin ala shayıw shıǵarmalarınıń toplamlarında jarıq kórdi.

Ajiniyaz shıǵarmalarınıń nusqalarınıń ústinen dáslepki júrgizilgen baqlawlar shayırdın miyrasları sol gezlerdegi basqa da qaraqalpaq ádebiy nusqaları menen qosılıp XIX ásirde qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń qalıplesip rawajlanıwǵa baǵdar alǵanın, qaraqalpaq ádebiy tilinde onıń jazba hám awızsha túrleriniń jaqınlasıw hám birigiw procesiniń júrip atırǵanın kórsetedi. Sonıń menen birge Hajiniyaz shıǵarmalarınıń qoljazbaları qaraqalpaq nusxa tanıw (istochnikovedenie) ilimindegi áhmiyetli dáreklerden esaplanadı [9].

Keyingi jılları, atap aytqanda XX ásirde 90-jıllarınıń aqırınan usı kúnlerge shekem alıp barıp atırǵan arxeografiyalıq izlenislerimizdın nátiyjesinde qaraqalpaq xalqınıń qol jazba miyrasları, sonıń ishinde Hajiniyaz shayıw shıǵarmalarınıń jańa qoljazbaları tabılmaqta. Usı keyingi jıllarda tabılğan Hajiniyaz qoljazbalarına shılıw jasap ótemiz.

1. 2004-jılı alım N.Japaqov arxivinen áwladları tárepinen bir qansha qoljazbalar úlketanıw muzeyine tapsırıldı. Sol qoljazbalar ishinde Ayapbergen shayıw tárepinen kóshirilgen bir qoljazbada shayırdın óziniń shıǵarmaları menen birge Hajiniyazǵa tiyisli úsh qosıq bar ekenligi málim boldı. Qoljazbanıń aldına qosıp tigilgen qaǵazda N.Japaqovtıń óz qolı menen minanday sózler jazılǵan: «*Oqıwshılar dıqqatına. Ayapbergen Musaevtıń bul qoljazbaların maǵan jazıwshı hám folklorshı Sayıpazar Beknazarov berdi. Bunda: 1. Shıqtı jan – (Ajiniyaz), 2. Qayda, 3. Kólgeqash, 4. Molla Amanqul, 5. Keldi, 6. Kók at, 7. Bolmasa – (Ajiniyaz), 8. Bir peri degen qosıqlardıń Ayapbergen jazǵan qoljazbası bar hám shayırdın «Qońıratbay», «Qutlımurat» (YArınlar) degen qosıqları bar (qolı) N. Japaqov 25-sentyabr 1960-jıl» - degen jazıwlar bar.*

Qoljazbanı kózden ótkergenimizde, onda úsh túrli qoljazbanıń qosıp tigilgeni málim boldı. **Birinshi bólegi** 210x145 mm kólemdegi sarı reńli qaǵazǵa Ayapbergen shayırdın óz qolı menen kóshirilgen qoljazba (1a-8b). Bul qoljazbanıń defektli ekeni belgili boldı, yaǵnıy qoljazbanıń birinshi beti jetispeydi. Sebebi bul qoljazba «Shıqtı jan» qosıǵınıń úshinshi shuwmaǵınan baslap saqlanǵan. Qoljazbanıń saqlanıw qalǵan 1a-beti minanday qatarlar menen baslanadı:

... نازارو چوراننى كزدىم هم ينة قاراكساک
كزدىم اول ايدار قونكورنى هم داغى قىچاق ايستاك
اوجراي كنه نى كزدىم قاليق ارا بولدىم اوساك
بيلمادىم نامو نشانن من سور اغلاب سكيه ساك
«...Nazarıw Shürenni kezdim hámyáne Qara kesek,
Ojırayıw Keteni kezdim, xalıqara boldım ósek
Kездім ol Aydar Qońurnı hám daǵı qıpshaq estek
Bilmedim namıw nishanin men soraglapsekesek...»

Biz sóz etip otırǵan qoljazbada bul qosıqtıń barlıǵı bolıp 12 shuwmaǵı eki paraqta (1a-2b) saqlanıw qalǵan. Qoljazbanıń jetispeytuǵın birinshi paraǵı keyin ala S.Beknazarov arxivinen tabıldı.

Qoljazbanıń 2b-3a paraqlarında Ayapbergenniń «*Kóńlim aytar yurtsorasam biy bolsam...*» dep baslanıwshı, 3b-4a paraqlarda «*Kólge qash*» qosıǵı, 4b-7a (4 paraq) qosıǵı «*Molla Amanqul*», 7b paraqta «*Bir duxtarıń táriyp etip aytmaǵa...*» dep baslanatuǵın, 8a paraqta, «*Ayyam kóriń doslar neshik*

zamana keldi» qosığı, 8b paraqta «*Táñri sáwgen Muhammedniñ úmmeti...*» degeni qosıqları berilgen.

Biz táriplep atırğan qoljazbanıñ ekinshi bólegi (9a-13b paraqlar) 177x110 mm li qagazğa qara sıya menen jazılğan qoljazba. «Kók at» qosığı menen baslanadı (9a-11a). 11a paraqtan baslap Hajiniyazdıñ «Bir páriy» (11a-b) qosığı jazılğan. Baslanıwı:

عقلى ھوشم ألوب كتدى بر فرى زر اوراق اورولكان طلا چاشباغى
طلا ھيكل تاقيپ كتدى بر فرى بغيريمنى اورتادى شول يارننك داغى

*Zárwara qórulgen tillá shashbağı,
Aqlı huwshım alup ketdi bir páriy,
Bağrımni örtádi shul yarnıñ dağı,
Tillá háyke l taqıp ketdi bir páriy...*

Bul qosıq qoljazbada 10 kuplet, yaǵnıy baspada járiyalanıp júrgen variantınan eki kupletke artıq.

11b-12b paraqlarda «*Text ústinde turǵan ádil sultanlar...*» dep baslanatuǵın «Bolmasa» redifli qosığı jaylasqan. 15 kuplet. Baslanıwı:

تخت اوستونده تورغان عادل سلطانلار بر بايچه يوق سورار ايلي بولماسه
يوراكلارى اط باشينداي باطرلار خاتونچه يوق ياوراغي بولماسه ...

*Text ústindá turǵan ádil sultanlar,
Bir baysha yoq sorar eli bolmasa,
Yúreklári at bashınday batırlar,
Xatunsha yoq yaw yarağı bolmasa ...*

12b paraqta Ayapbergenniñ «*Bir duxtarı táriyf etib aytmaga...*» dep baslanatuǵın qosığı jazılğan.

2. Xalqımızdıñ eski miyasların jıynawshılardıñ biri mádeniyat xızmetkeri shımbaylı Uzaq Raxmetullaev edi. Házirgi waqıtta onıñ arxivi ata-babalar miyasına sadıq, jankúyer insanlar háreketi sebep bolıp ÓZRIA Qaraqalpaqstan bólimi Fundamental kitapxanasınıñ qoljazbalar bólimine alındı¹. Usı fondta basqa da áhmiyetli qoljazbalar menen birge Hajiniyazdıñ qız Meñesh penen aytısıñıñ qoljazbası bar ekenligi málim boldı. Birinshisi suw boyındaǵı aytıs, ekinshisi toydaǵı aytıs.

Bul qoljazba fragment halında bolıp basqa bir irilew qoljazbadan bólip alınǵan. Qoljazbanıñ saqlanıp qalǵan bóleginiñ 1a-paraǵınıñ tolıǵı menen hám 1b paraǵınıñ ortasına shekem qazaq shayırı Ábiw Bákir menen noǵay Nurımnıñ aytısıñıñ soǵı bólegi saqlanıp qalǵan. 1b paraǵınıñ ortasınan baslap biz sóz etip atırǵan aytıs baslanadı. Aytıstıñ aldında mınanday túsindirme beriledi:

«*Imdi bul molla Hajiniyaz qırǵa shıqıp gúzdıñ kúni yanında mollaları bilen elge qaytıp kelaturǵanda qız Meñesh Erjan degen onıñ bashında jeńgesi yáne bir aqsaq qız yáne bir óspúrın qız, shular bilen turǵanda ústüne qus kóterip kelgende aytushqan sózleri. Áwwel Meñesh...*»

Aytıstıñ teksti mınanday qatarlar menen baslanadı:

*Qazaqlar Orimbordan qus aladı,
Qaytarıp alǵan qusın gúz saladı...*

Bul birinshi aytıs suw boyındaǵı aytıs 166 qosıq qatarınan ibarat. Qoljazbanıñ tórt (1b-4b) paraǵına jazılǵan. Birinshi aytıstıñ aqırı «*...Hajiniyaznıñ bir jeńgen jeri bul*» degen qatarlar menen pitedi. Tilekke qarsı biz sóz etip atırǵan qoljazbanıñ úsh paraǵınıñ (3a-5b) bir tárepi jırtılıp qalǵanlıqtan tekstti tolıq oqıw imkanı joq.

Bul qoljazbadıǵı ekinshi aytıs bilay ataladı: «*Bul sóz molla Hajiniyaz áwwálgi toyda atushqan...*» (5a). Mınanday qatarlar menen baslanadı:

*Elimiz Xarezimde ashılǵan din,
Biywafa sońı yalǵan ...
Nesiyp aydap bir keldik toyıñızǵa,
Toy iyesi [toyıñız quth bolsın].*

Qoljazbanıñ aqırı mınanday sózler menen pitedi:

*...Ekki yıl ómiriñ bar qız ay Meñesh,
Qaladı onnan sońra qurı tiliñ.
Molla Hajiniyaznıñ bir jeńgen jeri bul (11a).*

Bunnan soǵı bette (11b), yaǵnıy, qoljazbanıñ aqırǵı betinde «*Qıssayı Axtam sahaba*» dep atalǵan shıǵarmanıñ birinshi beti jaylasqan.

3. 2010-jılı Nókis qalası Bozataw kóshesi 82-jayda jasawshı Erjanova Shınar óziniñ atasınan qalǵan eski kitaplardı Berdaq muzeyine tapsırdı. Sol qoljazbalar arasınan Hajiniyazdıñ qız Meñesh penen aytısıñan eki paraqtan ibarat fragment tabıldı. Kólemi 170x105 mm. Russ qagazına bir betke 13 qatardan Orta Aziyaǵa tán bolǵan nasta'liq jazıwusılında kóshirilgen. Bul fragment júdá tozǵan halda, kóp uslanıp, kóp oqılǵanlıqtan shetlerindegi jazıwlar derlik óship ketken. Mınanday qatarlar menen baslanadı:

«*Bul qız Meñesh bilen molla Hajiniyaz degen bir mollanıñ bir uluǵ toyda aytushqan sóziturur. Áwwel Hajiniyaz molla:*

Elimiz Xorezmde ashılǵan din,

¹Uzaq Raxmetullaev qoljazbaların óz qárejetine satıp alıp ÓZIA Qaraqalpaqstan bólimine tapsırǵan alım aǵamız M.Qarlıbaevqa óz minnetdarshılıǵımızdı bildiremiz.

*Biywafa soñı jalğan dúnya shirkin,
Násiyp aydap biz keldik toyınızğa,
Toy igási toyınız qutlı bolsun.»*

Álbette Hajiniyazdın qız Meñesh penen aytısınıń bul variantı burın belgili edi. Biraq soğan qaramastan shayır shıǵarmalarına tekstologiyalıq jumıslar alıp barǵanda hám shayır shıǵarmaların tarqalıw arealların anıqlawda bul nusxanın da belgili dárejede áhmiyeti bar dep oylaymız.

4. S.Beknazarov shayır, folklorist hám eski nusxalardı jıynawshı retinde belgili bolǵan. S.Beknazarov jıynaǵan eski qoljazbalar arasınan Hajiniyaz babamızdın shıǵarmaların qoljazbası bar ekenligi málim boldı. Qoljazba hár qıylı qoltańbalar menen hárqıylı qaǵazlarǵa kóshirilgen hám birge tigilgen 9 paraqqa ǵazdan ibarat.

1. Qoljazbanıń 1b-betinde qálem menen kóshirilgen Hajiniyazdın «Shıqtı jan» qosıǵınıń tórt shuwmaǵı jazılǵan. Paleografıyalıq belgilerine qaraǵanda bul paraq biz joqarıda sóz etken N.Japaqovqa tiyisli qoljazbanıń túsip qalǵan paraǵı.

2. Qoljazbanıń 2a-3b paraqlarında shayırdın burınnan belgili «*Táriyfiń diyayın xan Xanım biyke*» dep baslanatuǵın «*Sadaǵa*» redifli qosıǵı berilgen. 2a paraqtıń joqarı tárepine mınanday túsindirme jazılǵan: «*Ajiniyaz shayırdın qız tuwralı 1881-yılda aytqan maqtaw qosıǵı*»

3. Qoljazbanıń 4a-6b paraqlarında jáne usı «*Shıqtı jan*» qosıǵınıń teksti berilgen. Biraq bul ret qosıq tolıǵı menen jazılǵan. 4a paraqtıń joqarı tárepinde bul qosıq haqqında mınanday túsiniq berilgen: «*Ajiniyaz shayırdın qatunı qashıp joq bolǵanda qırdaǵı qazaqǵa izláp ketip taba almay 1872-jılda aytqan qosıǵı*»

4. 7a-7b paraqta shayırdın «*Demishler*» redifli qosıǵı jazılǵan. Baslanıwı:

*Abıl, Qabil dórep Adam atadan,
Nuh nábiy, Shiysh nábiy keshdi dúnyadan...*

5. 8a-9b paraqlarda sıya ruchka menen dápter betine túrkiy, parsı, hám arab tilleri aralas qosıq penen jazılǵan bir shıǵarma bar. Tilekke qarsı bul shıǵarmanıń kimge tiyisli ekenin anıqlaw imkanı bolmadı.

6. 10-paraq qálem menen jazılǵan. Shetleri tozıwı jetken. Sonlıqtan birinshi qatarın tolıq oqıw imkanı joq. Birinshi tárepiniń birinshi qatarınan oqıy alǵanıwız mınalar: «*Molla Ajiniyaz aqun...*». Ekinshi qatardan baslap qosıq teksti baslanadı:

*«Hár kim Hatam bolur pániy dúnyada,
Dáwleti bar bolıp, bolsa himmeti...»*

Demek kórip gúwası bolǵanıwızday bul ullı shayırmızdın burın baspa júzin kórgen «*Hár kim hatam bolur pániy dúnyada*» dep atalıwshı qosıǵı.

«2-sóz taǵı Ajiniyaz shayır»

Shar tárepten kelgen miyman kúpege,

Jigitke áweli himmet hal kerek... - dep baslanatuǵın qosıq. Bul eki qosıq teksti 1924-jılǵı arab jazıwına tiykarlanǵan reformalanǵan qaraqalpaq alfavitinde jazılǵan.

7. Qoljazbanıń 11-12 paraqları aldınǵı paraqlarǵa qaraǵanda eski ekenligi kórinip turıptı. Qarasıya menen jazılǵan. 11a paraqta tek ǵana bir shuwmaq qosıq jazılǵan:

***Mubtala boldıqki ámma, sayd etárgá bir qushıy,
CHEhel ayaqlıǵ, siyqanatlıǵ, báz háftad dur bashıy
Alla Taala áta etár bándásiyınıń xasıǵa
Fáhm etúwbán xob bilur, arıf bolsa kishiy.***

Mánisi: - Sonday bir qustı awlawǵa mubtala boldıq, ol qustıń ayaǵı qırq, qanatı otız, bası jetpisdur. Bul «qustı» Alla taala tek óziniń xas bendelerine ǵana inam etedi. Eger adam biliwshı bolsa bul qanday nárse ekenin jaqsılap fáhmlap biledi», - deydi. Bul jasırılǵan nárse ne ekenligin biliw ushın, birinshiden «*Abjad hisabın*», yaǵnıy háriplerdiń sanlıq mánisinen xabardar bolıw kerek. Bul jerde «*chehel*» farsısha qırq, ábjad hisabı boyınsha «*miym*», «*siy*», otız ábjadda «*lam*» háribin, «*háftad*» jetpis «*ayn*» háribin bildiredi. Ekinshiden, endi usı háriplerdi ornı ornına qoyıp shıǵıwımız kerek. Bunıń ushın biz «*ayaq*», «*qanat*», «*bash*» degen sózlerge itibar qaratamız. Demek birinshi «*bas*» yaǵnıy «*ayn*» háribin ekinshi «*qanat*» yaǵnıy «*lám*» hám aqırına «*ayaq*» yaǵnıy «*miym*» qoyıladı. Demek bizde mına háripler izbe-izligi (علم) payda boldı. Bul jerdegi birinshi hárip «*ayn*» arab tilinde kómekeylik dawıssız sesti bildiredi. Bunday ses biziń tilimizde joq. Sonıń ushın quramında «*ayn*» háribi bar sózler qaraqalpaq tiline ózleskende, ádette, bul hárip túsip qaladı da izindegi dawıslı sestten baslanadı. Solay etip bul jumbaqta jasırılǵan sóz «*ilm*» ekenligi málim boladı.

11b paraqta jáne sol «*Shıqtı jan*» qosıǵınan úsh shuwmaq jazılǵan. Qaǵazdın shetine qıyalap jáne bir, aldınǵı qoljazba hám baspalarında ushıraspaǵan mına tórtlik keltirilgen:

***Men safar qıldım elimdin bul fáliydnıń eline,
Sózlegende túshmadım hárgiz alarnıń tiline,
Ústine jarǵaqkiyip, jún jip buwarlarlar beline,
Murgızardın ayırılıp túshdim alarnıń shóline.***

Usı paraqtıń 11-qatarınan baslap burın belgisiz muxammes jazılǵan. Baslanıwı:

*Qúdiretiñ birle qıyamet qayıw bolsa ya jáliyl,
Háshir gawǵası araqlıma meni xarıw záliyl,
Miyan, táreziq urılıp kelse a'malım qáliyl,
Hasanatımnı ağır qıl, sáyyi atımnı engil,
Fazl etip áfiwáylegil ısyın gúnahım ya ilah.*

5. 2013-jılı Shımbay rayonu Mayjap jámaat xojalıǵında jasap ótken marhum molla Ilyas ataǵa tiyisli qoljazbalar arasınan bir paraq qaǵazdan ibarat fragment, ólshemi 180x110 millimetrli qaǵazǵa qara hám qonır sıya menen jazılǵan qoljazba tabıldı. Saqlanıp qalǵan bólegi mınanday qatarlar menen baslanadı:

*...Ne'mátulla, Húrzada jan yash qaldı
Yıǵlay, yıǵlay kózlerinde yash qaldı,
Quwat-naapaqsız qozım ash qaldı,
Saña tapshırımışam yaratǵan Alla...*²

Kórip turǵanıımızday bul qosıq Hajiniyazdıń burın baspadan shıqqan xoshlasıw ciklindegi qosıqlarına uqsaydı. Bul qosıqtıń jáne bir nusqası 1960-jılları A.Berdimuratov tárepinen tabılıp házir OZIAQQB Fundamental kitapxanasında VR-163 nomeri astında saqlawlı qoljazbanıń aqırǵı betinde jazılǵan. Biz bul eki nusqanı salıstırıp kórgenimizde sońǵı tabılǵan nusqa aldınǵı nusqanıń izi ekeni anıqlandı. Biraq bul qosıq usı waqıtqa shekem shayırdıń baspadan shıqqan toplamlarında ushıraspaydı³.

6. OZR IA QQB Fundamental kitapxanası qoljazbalar qorında saqlanǵan bir paraq qoljazba. Hajiniyazdıń «Áy áliy kim» qosıǵınan ibarat. Bazı bir júz'iy ózgesheliklerdi esapqa almaǵanda qosıqtıń kóshirmesi baspadan shıqqan variantı menen derlik birdey.

Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, ata-babalarımızdan qalǵan qoljazba miyrasımızdıń ishinde Hajiniyaz shayıır shıǵarmaları belgili orındı iyeleydi. Shayır shıǵarmalarınń toplamların baspadan shıǵarǵanda burınnan belgili qoljazbaları menen bir qatarda jańadan tabılǵan qoljazbalarına da murajaat etiw kerek. Hajiniyaz shıǵarmaların derek tanıw hám tekstologiyalıq tahliyliden ótkergende shayıır shıǵarmalarınń saqlanıp qalǵan hár bir qoljazbası áhmiyetli bolıp esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. H.Hamidov. Ájiniyazdıń shıǵarmalarınń qoljazbası. – «Ámiwdárya» jurnalı, Nókis, 1962, №3, 121—126betler (HN-1);
2. H.Hamidov. Ájiniyaz shıǵarmalarınń jańadan tabılǵan qoljazba nusxası. – «Ámiwdárya» jurnalı, Nókis. 1963, № 5, 97— 105betler (HN-2) ;
3. H.Hamidov. Ájiniyazdıń jańa qosıqlarınń qoljazbaları. – «Ámiwdárya» jurnalı, Nókis, 1974, №12; (HN-3-4-5)
4. Q.Bayniyazov. Ájiniyaz shıǵarmalarınń, jańa qoljazbası, «Ámiwdárya» jurnalı, Nókis, 1970, (HN-6) №12;
5. Q.Mámбетnazarov. Ájiniyazdıń jańadan tabılǵan qosıqları. – «Ámiwdárya» jurnalı Nókis, 1972, №4. 115– 121-betler (HN-7);
6. K.Mámбетov. Ájiniyazdıń qoljazbası,— «Ámiwdárya» jurnalı, Nókis, 1967, №5, 126-bet(HN-8);
7. Q.Mámбетiazarov. Ájiniyaz shayırdıń revoliuciyaǵa deyingi baspada járiyalanǵan birinshi shıǵarması. – «Ámiwdárya», Nókis, 1966 №6(HN-9);
8. H.Hamidov. Ájiniyazdıń jańa qosıqları, «Jasleninshi» gazetası 1975 jıl, 14 mart, 4 bet (HN-10).
9. Hamidov H. Eski qaraqalpaq tiliniń jazba estelikleri. Nókis, Qaraqalpaqstan. 1985.
10. Idrisov A. Hajiniyaz shıǵarmalarınń jańadan tabılǵan bir nusqası 206-212 betler. Ájiniyaz qaraqalpaq xalqınıń maqtanıshı. Xalıqaralıq ilimiy teoriyalıq konferenciya materialları. 2024-j.

1.Hajiniyaz shayırdıń qoljazbası. Fragment 1 paraq. Idrisov Abdusalimnıń úy kitapxanasında.

2.Bul haqqında tolıǵıraq qarań Idrisov A. Hajiniyaz shıǵarmalarınń jańadan tabılǵan bir nusqası 206-212-betler. Ájiniyaz qaraqalpaq xalqınıń maqtanıshı. Xalıqaralıq ilimiy teoriyalıq konferenciya materialları.2024-jıl.

ÁJINIYAZ SHAYÍRDÍN PORTRET JANRÍNDAGÍ QOSÍQLARÍNÍN PUBLICISTIKALÍQ TÁSIRIN ARTTÍRÍWDA FOTOĞRAFIYALÍQ ILLYUSTRACIYALARDAN PAYDALANIW MASELELERI

Xalilaeva Xalima Nietbaevna

«Vesti Karakalpakstana» gazetasınıń arnawlı xabarshısı

Belgili qaraqalpaq shayırı hám oyshıl Ájiniyaz Qosıbay ulı tuwılǵan kúنینń 200 jılıǵın belgilew haqqında Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2024 jıl 16-iyul kungi shıqqan qararı tiykarında házirgi kúnleri respublikamız boylap onıń yubileyi keń túrde belgilenip atır.

Shayır áwladlarına miyras etip qaldırǵan óziniń lirikalıq hám filosofiyalıq oy-pikirler sáwlelengen qosıqları arqalı qaraqalpaq ádebiyatında óshpes iz qaldırdı.

Qaraqalpaq klassik shayırı Ájiniyaz Qosıbay ulınıń «Bozataw» poeması, «Ellerim bardı», «Áy názelimler», «Bir jánan», «Kerek», «Dáwrán bolmadı», «Gózzallar», «Bir páriy» hám basqa da qosıqlarında Ana jerge muhabbat, súygen yargá opadarlıq, ayralıq hám tábiyat temaları óz kórinisin tapqan. Onıń shıǵarmaları hár bir kitap oqıwshısınıń júrek tórine jetip bara alatuǵınday hám sezimlerdi terbetiwshi kúshke iye. Eń baslısı shayır dúrdanaları arqalı har bir insan tárbiya aladı, óz kemshiligin túsinedi, bilimge, ilimge qushtar boladı, miynet baxıtqa jeteleytuǵının túsinedi hám óz keleshegin jarata alıwına umıt oyanadı. Onın qosıqları usınday patriotlıq sezimlerdi oyatatuǵın, kózge kórinbes iláhiy kúshke iye. Sonıń ushın da ullı qaraqalpaq shayırı Ájiniyaz qosıqları áwladtan áwladlarǵa irkinishsiz túrde jetip kelmekte. Hár bir jańa áwlad bolsa onıń biybaha shıǵarmaların ózleriniń jańasha kóz – qaraları menen maqtanış penen qabıl etip atır.

Shayır óz dóretiwshiliginde Watan, muhabbat, doslıq, tábiyat, tariyx, ayralıq hám basqa da kóplegen temalarda tabıslı qálem terbetti.

Shayırdıń tárip qosıqların biz izertlew obyektimiz iretinde tańlap aldık. Sebebi, bul qosıqlarda portret janrınıń elementleriniń bar ekenligi anıqlandı.

Bul jerde portrettiń ózi ne? – degen sorawǵa juwap berip ketsek maqsetke muwapıq boladı, - dep oylaymız.

Portret – bul francuz sózi bolıp «kórinis» degen mánisti ańlatadı. Portret - konkret bir adamnıń yamasa bir topar insanlardıń bel – álpetiniń kórinisin, táripin beriwshi hám kóz aldımızǵa keltiriwshi kórkem súwretlew óneriniń janrı bolıp esaplanadı.

Bul janr áyemgi Mısırdá payda bolıp, onıń dáslepki kórinisleri skulpturalıq esteliklerde óz sáwleleniwin tapqan. Portret janrınıń rawajlanıwı antik dáwirlerge tuwra keledi. Hár bir jańa dáwir portret janrınıń aldına da jańasha talaplar qoya basladı hám bul janr búgingi kúnde de kórkem ónerdiń súwretlew baǵdarında, baspa sózde insanlar obrazın jaratıwda óziniń ornına iye bolıp kiyatır.

Portret janrı qaraqalpaq klassik shayırı bolǵan Ájiniyaz Qosıbay ulınıń bay ádebiy miyraslarında da óz kórinisin tapqan. Misalı: onıń «Bardur» qosıǵında [14-15 b. Kitap. Máńgi miyraslar. Ájiniyaz Nókis – «Ilim» -2014. 14-15 b. 247 b.] portret janrınıń elementleri tómendegishe sáwlelenedi:

Bardur qız – jawanı, qashları káman,
Yúzin taqqas etseń, húrshiydi taban,
Anı kórgenlerdiń aqlını alǵan,
Láyli, Zúláyhaday húrleri bardur.

Bardur páriyzadı alma yanaqlı,
Lábi pistá shákár kibi dodaqlı,
Qumar ala kózli, badam qapaqlı,
Zúhrá kibi sushuk tillári bardur.

Alma kóz árebi atdur mingáni,
Kóylákshási zárwap, altın yúgáni,
Paytabası úshtap, atlas kiygáni,
Bay uǵlı baybátshe begleri bardur.

Bul qosıq qatarlarında shayır qaraqalpaq qızlarınń gózzallıǵın mazalı miyúelerge, al olardıń naz benen sóylegen sózlerin mazalı qantqa megeztedi yaǵnıy bul arqalı onıń publicistikalıq tásirin arttırıp baradı. Qosıqtı oqıw arqalı biz kóz aldımızǵa shayır táriplegen qızlardı kóz aldımızǵa keltiremiz. Usı qosıqtaǵı Ájiniyaz shayırdıń qaraqalpaq jigitletin, sol ózi jasaǵan dáwirdiń er-azamatların bilayınsha sóz etedi:

Yigitleri bardur Rustem sıpatlı,
Góruǵlıdek áreb atlı, haybatlı,
Dáwletiyardek shijáatlı, ğayratlı,
Keskir qılısh, qamar tonları bardur.
Yigitleri bardur Rustámi dástan,
Qáhár etsá, dushmannı qılırlar yeksan,
Haybatıdan titirer Hajar, Hindistan,
Góruǵlıbek kibi erleri bardur.

Shayırdın er adamlardı, jas jigitlerdi dastan qaharmanlarına salıstırıwı arqalı bul jerde portret janrı júzege keledi. Ajiniyaz Kosıbay ulı talantlı súwretshi yaǵnıy sóz arqalı óz shıǵarmaları qaharmanlarınıń isenimli súwretin sala aladı. Onıń qosıqların oqıǵan adam personajlar menen birge gózzal sezimlerge bólenedi, birgelikte qayǵıradı hám quwanadı. Sonıń ushın da, shayırdóretpeleri qálegen dáwirde de óz qunın joyıtpaydı.

Shayırdın portret janrına tiyisli «Ellerim bardı» qosıǵında [Ajiniyaz. Ziywar. Tańlamalı shıǵarmaları. Nókis. «Qaraqalpaqstan», 1988. 35 b. 152 b.] bilayınsha sóz etiledi:

Sorasań elimdi Qojban bizlerden,
Qalpaǵı qazanday ellerim bardı,
Qáte shıqsa, keshirińler sózlerden,
Qıtay, Qońırat atlı ellerim bardı.

Jaylawım Úrgenish, arqası teńiz,
Jawırını qaqpaptay malları semiz,
Ruxsatsız bir – birine salmas iz,
Birlikli Qońırat ellerim bardı.

Tabıladı izlegenniń keregi,
Kólinde bar qasqaldaǵı, úyregi,
Quwları, ğazınıń pútin búyregi,
Dúnyanıń ańları kólimde bardı, - dep,

qaraqalpaq xalqınıń ruwları, onıń geografıyalıq jaylasıwı, adamlar pazıyletlerin, tábiyatın kóz aldımızǵa keltirip atır. Portret janrı jurnalistikada fotopublicistikaniń bir elementı sıpatında hızmet etedi.

Б.СЕЙТАЕВТЫҢ «АЛМА ГҮЛЛЕГЕН ПАСЫЛ» ПОЭМАСЫНДА ЛИРИКАЛЫҚ ҚАХАРМАН ОБРАЗИНЫҢ ЖАСАЛУЫ ӨЗГЕШЕЛИГИ

Нуржанов М.

Бердак атындағы ҚМУ қарақалпақ әдебияты кафедрасы еркін ізлениушісі

Гилт сөзлер: лирикалық поэма, проблематика, диалог, монолог, лирикалық шегинис, лирикалық характер.

Key words: lyricism poem, problematics, dialogue, monologue, lyricism sheginis, lyricism character

Аннотация: Бул мақалада қарақалпақ шайыры Б.Сейтаевтың «Алма гүллеген пасыл» поэмасында лирикалық қахарман образының жасалуы өзгешелігі сөз етіледі. Бұнда шайырдың диалог, монолог, лирикалық шегинис қусаған көркемлік әмеллерден пайдаланыудағы өзине тәнлігі ашып беріледі.

Annotation: In this article, in the poems of the Karakalpak poet B.Seitaev "The season when apple bloom", the uniqueness of creating the image of a lyrical hero was explored. In this case, the originality of the use of such artistic techniques as dialogue, monologue and lyrical digression is investigated.

XX ғасырдың ақыры және XXI ғасырдың басындағы лирикалық поэмалардың рауажланыуына нәзер салып қарасақ, олардың сюжеттік-композициялық құрылысында лиризмнің салыстырма салмағының артқанлығының гүя боламыз. Ең баслысы, буларға ортақ жанрлық-стильлік сыпат сонда, оларға өмірдің, тарихый дәуірдің бір ғана моментіне гизетіп алынып, сол арқалы белгілі бір идеялық-эстетикалық бағыт таңланып, ұсыған сәйкес жанр құрамында лиризм күшейтіліп, объектив турмыстың хәдийселері символика-метафоралық қасиеттер менен байытыу арқалы сүретленген. Міне, ұсындай сыпатты белгілердің Б.Генжемуратовтың «Суўпери», О.Сәтбаевтың «Гүлдирсин», Ж.Тәжетдиновтың «Арба», Б.Сейтаевтың «Алма гүллеген пасыл», Т.Жумабаевтың «Хәр кимнің өз жолы» атты поэмаларында өзине тән стильлік бағдарда сәулеленгенін көріуге болады. Бул жыллардағы лирикалық поэмалардың жанрлық-стильлік өзгешеліктері арнаулы түрде ізерленбегені менен, олар туўралы базы әдебиятшы алымдардың мийнетлерінде бағалы пикирлер билдирилди [1].

Усы көзқарастан алып қарағанымызда, Б.Сейтаевтың «Алма гүллеген пасыл» поэмасының сюжеттік-композициялық дүзилісі тийкарынан лирикалық қахарманның психологиялық кеширмелеріне, лирикалық шегинислеріне құрылған. Шығарма лирикалық қахарманның жас жигит уақытында кеўлі кеткен, бірақ, турмысқа шығып кеткен дайы қызы менен өзгешелі босағасында ұшырасыу пайытындағы ой-толғаныстары, ой-сезімлері портреттік сүретлеулер менен басланады. Бул нәрсе шығармада мухаббат атты ұллы сезімді автор көклерге көтеріп, оны ұлыға адамзаттық көз қарастан сәулелендірген.

Мысалы:

Естен кетпес алма бағы,
Ушырастық бизлер тағы.
Көп жылларды артқа салып,
Сезімлерім сен деп талпынар,
Еле сол баяғы халатым...
Есигинди аштың айқара.
Жамылыпсаң келин халатын,
Толқынланған шийрин ойларым,
Ақаба суў киби тартылып,
Кете алмай ізге айланып,
Босағаннан өттим тартынып [2].

Бул қатарларда шебер қолланылған поэтикалық ұсыллар дыққатқа ылайық. Мысалы, бұрынғы ашығының басқа бір шаңараққа келин болып түсіуі, оған шай күйіп сый-көрсетуі әдеп-икрамшылығы объектив қахарманның қыймыл-қозғалыстары, портреттік көріністері менен тәсіршең формада сәулелендірілген. Ал, ұсындай сүретлеу поэтикасы тағы да диалог, фольклоризмдердің жәрдемі менен және де мынадай етип жырланғаны шығармадағы лиризм менен көркем психологизмді күшейтуге хызмет етеді.

Қара шайдың кейіні күйгенге,
Беріледі, илсин зейінің,

Ал, көк шайдың соңы сүйгенге,
Тауысып иш қуйдым кейинин [2.183].

Поэмада шайыр ұсындай қатарлардан кейін лирикалық қахарманның ой-сезімлер ағымын, оның туңғыш мұхаббатына деген сезім түйғысын былайынша сәулелендіргені оның өзіне тән көркемдік ізленістерінен дәрек береді.

Мине, усы бир кесе көк шай,
Шөліркеген дәртіме дәрман,
Тауып айтқан сөзлерің қандай,
Енді маған мәңгилик әрман!...
Рахмет тауыстым шайды,
Дийдарына тоймадым қанып,
Өмір изге хеш айланбайды,
Тек усыған турыппан янып!... [2.183]

Туңғыш мұхаббат дәртін ұсылайынша өз тәбiiйiй ағысы менен бериўде шайырдың өзіне тан стили бар. Бул оның көркем тил поэтикасында «жанып» емес, ал оның фонетикалық өзгеріске ұшыраған «янып» сөзін, яғни, лирикалық қахарманның ишкі дебдиўін образлы сүўретлеўге хызмет ететуғын сөзді іслетіўінде көрінеді. Демек шайыр бул сөзге белгилі көркем функция жүкленген. Шайыр шеберлігі оның поэмаға атама таңлаўында да көрінеді. «Алма гүллеген пасыл» атамасы үлкен поэтикалық хызмет атқарып, дайылы-жийенлі жигит хәм қыздың туңғыш мұхаббат сезімлерінің тап сол мәўритлерде ояныўын, тап сол жыл мәўсими келген сайын олардың туңғыш сәўги сезімлерінің еске түсиўін сүўретлеў менен қахарманлар минез-құлқы, характери тереңнен ашылады. Сол жылғы тәбият көринісі олардың көз алдында қайта жанланып, олардың ышқы дәртін үрлейді. Усы көркем детальлық сүўретлеў менен лейтмотивлік мотивтің автор тәрәпинен усталық пенен пайдаланыўы оның сүўретлеў шеберлігінің белгиси болып табылады. Ал, төмендегі қатарлар арқалы шайыр оқыўшы көз алдына өшпес «сүўрет» сызғандай сезиледі.

Бәхәр келди тағы айланып,
Ески дәртлерімди қозғаған.
Бағ-бағшалар гүлледі аппақ,
Хәремлерди безеп собықлар.

Суў сыңғырлап салмадағы,
Сулыў қосықларын айтады.
Босап қалған алма бағы,
Сол күнлерди аңсап жойтады [2.184].

Әлбетте, лирикалық поэмаларда тәбияттың жанландырылып, оның үстине әдебиі қахарманлардың ис-хәрекетлери, руўхый-психологиялық ситуациялар менен қатар ямаса контраст қойылып сүўретлениўи елеўлі көркем функцияны атқарады. Усы көзқарастан, Б. Сейтаевтың айтып өтилген бул поэтикалық ұсылларды шеберлік пенен пайдаланғаны дыққатқа ылайық. Мысалы:

Ал, сен қумай көзің мөлдиреп,
Бәрін-бәрін умытқандайсаң.
Бир тартарың баста желбиреп,
Бағқа кирип киятырғандайсаң.

Қатал ышқы имтиханлары,
Кимди өткерип, кимди «қулатқан»,
...Аппақ гүллер ақ көйлегіңнің,
Иреңнен хасла айнымас... [2.184].

Айтылған сөзлердің барлығы лирикалық қахарманның еске түсириўи- сүйген қызының турмысқа шығып, оны қайта ұшыратқан ўақыттағы ой-сезімлери формасында сүўретленген. Ал, поэма сюжетінің келесі жағында оның лирикалық, лирико-психологиялық кеширмелери кейінге шегиндириў формасында берілген:

Балалықтың шарлап дәстанын,
Бүгин изге қайтажақпан.
Умытылмас ышқы дәстанын,
Бастан сөйлеп айтажақпан.

Қоламантың өшпейжақ қозы,
Қайта алысып мазлайжақтай.
Кетпейтуғын хеш ұақыт тозып,
Ески дәрті қозғайжақпан.

Жарылайын сөйтип хағынан,
Дәртлерімди азы-кем бөліссең.
Балалықтың алма бағынан,
Терип қайтажақпан алма периштем... [2.185].

Лирикалық қахарманның туылған ауылына дайы қыздың хәр жылы бәхәр, жаз мәусимлерінде каникулға келип, оның менен бирге сууда қалақ ойнап, хош хауаз дауысы менен: «Аттым саған қызыл алма, ...Қумар болсаң уйқылап қалма!» сыяқлы қосықтарын атқарып ойынға түсіулерін еслеулері, ал, дайы қыздың үйіне барғанда болса, қыз оған ажағасының саатын әкеліп, оның қолына тағып, ендиги келгениңше таза саат бау (браслет) алып қояман, ажағам сениң қолыңнан бул саатты шешіп ала алмайды-ғой, беккем бол!» хәм т.б. сөзлері менен оның шоқ минезинің билдирилиуі, ақыр-аяғында қыздың өзінен бурын ержеткенлигин аңлататуғын қылғаларын еслеу пұшайман жеулері хәм т.б. лирикалық ой-сезімлері лирикалық поэма жанрының талабына мууапық берілген.

Ақ, туфлий, сары ала шайың,
Жасандырып кийіп киятырсаң.
Гөзаллығың пүткіл дүньяның,
Бойларыңа жыйып киятырсаң.

Жерден жети қоян тапқандай,
Кеуілимиз бәлент аспандай,
Түсіп кетер едик ойынға [2.186].

Поэмада шайырдың лирикалық қахарманның жүрек төрінен шыққан усындай картиналық, детальлық көриніслер менен хәрекетшен қыймыл-қозғалыстарды лирико-психологиялық сүүретлеу ұсыллары менен беріуі сөз етип отырған поэманың поэтикалық қурылысын түрлендіріп, рәң-бәрең бояуларға бояп, баянлау қурылысының әлуан түрлі болыуына хызмет етеді. Шығарманың усындай қасиеттері қахарман образын ашыуға, стилілік сыпаттарының және де тереңлесіуіне хызмет етеді.

Тал бурымың жаңа жетилип,
Он алтыға толған қыз едиң.
Тымса әрман ашып есигін,
Алып ушып турды жүрегің.

Көзқараслар, сырлы ұғымлар,
Татлы қушағыңда тербелтип.
Шынында да меннен бурынлау,
Киятқандай едиң ержетип [2.187]

Қахарман образын жаратыудағы бундай тереңлік пенен лиризмнің байлығы тағы да хәрекетшен қыймыл-қозғалыс хәм диалог формалары менен байытылып сүүретлениуі поэманың айтарлықтай табысы, оның лирикалық қахарман, объектив қахарман образын ашыудағы жетіскенлиги болып есапланады.

«...Аттым саған қызыл алма» - деп,
Ойнап турып қосық айтар ең.
Қумар болсаң уйқылап қалма!-деп,
Жангенемди мениң шайқар-ең!

Қазан қоста екеуіміз хәр күн,
Шай қайнатып, отлар жаққанда.
Сөзлеріңнің ұғалмай парқын,
Жүрегімде шақмақ шаққанда.

Отларымыз алыспай бирден,

Салар едик қуўрақ тамызық.
-Жанар ма? – деп сорар ең, -гүўлеп,
Шағарма деп мени маңызын [2.187].

Мине, бул қатарларда не деген терең ойлылық, ҳақыйқат өмир картиналары уғындырылып, олар жигит пенен қыз жүрегиниң сырларын, ышқы тарларын шертип турғандай. Бул ҳалатты бериўде диалог тийкарғы поэтикалық форма сыпатында шебер қолланылған. Мысалы:

- Бул заманда қызлар ериншек,
Отырмайды бундай от жағып,
Әкелерде, бәлким, келиншек,
Қоярсаң да газ ошақ алып...

Умытпайман еле ядымда,
Қалайынша ышқың жаққанын,
Аңғардың ба, от емес сонда,
Жангенем пысқып атқанын [2.187]

Поэма проблематикасын жарыққа шығарыўда лирикалық қаҳарман образының тутқан орны салмақлы. Оның автор идеясын оқыўшыға жеткериўдеги функциясы үлкен. Сонлықтан бул поэма оқыўшының эстетикалық ой-сезимин байытыўға хызмет етеди. Жасларды тек ғана мухаббат жолында емес, улыўма өмирде сергекликке, ақыл-парасат шокқысына шарлайды. Көркем әдебиятымыздың усындай табыслары бүгинги ақыл-парасат дүньямыздың жаңа дәўирге сай раўажланып, бийикке талпынып атырғанлығын аңлатады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Пахратдинов Ә. Алламбергенов К. Бекбергенова М. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2011; Турдыбаев Қ. Ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ поэзиясы. –Нөкис: Қарақалпақстан, 2011; Смамутова Ш. Ғәрезсизлик дәўири қарақалпақ тирикасында халық поэзиясы дәстүрлериниң раўажланыўы. Нөкис: Илимпаз, 2022.
2. Сейтаев Б. Алма гүллеген пасыл. Қосықлар ҳәм поэма. –Нөкис: Билим, 2007.

И.ЮСУПОВТЫҢ «АКТРИСАНЫҢ ЫҒБАЛЫ» ПОЭМАСЫНДА СИМВОЛ ХӘМ МЕТАФОРАНЫҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ХЫЗМЕТІ

Daniyarova G.P.

*O'zbekstan Respublikasi Ilmler Akademiyasi Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası*

И.Юсуповтың поэма тараўындағы дәслепки қәдеми эпикалық поэмалардан басланған болса, соңынан лиро-эпикалық, лиро-драмалық поэмалары избе-из дәретиле баслады. Мәселен, шайырдың 1960-жылы басылып шыққан «Ойлар» топламына «Актрисаның ығбалы» (1956-58) лиро-драмалық поэмасы киргизилген болып, бул поэмада да шайырдың излениўшеңлиги, поэтикалық толғаныслары, терең лиризм хәм драматизм менен сүүретленеди. Поэма эпикалық шығармаларға тән кең хәм бай мазмунлы сюжетке, усы сюжетке сай кең көлемли композицияға, ўақыяларды сүүретлеўдин кең қатламлы, көп жобалы усылларына ийе.

Профессор С.Ахметов поэмадағы усындай сыпатлардың басымлылығын, яғный, қахармандардың кеўил кеширмелериниң лирикалық бояўлар менен берилиўи хәм оның қурылысының сценалық үлгиде екенлигин есапқа алып, «Актрисаның ығбалы»н лиро-драма [1.313], – деп атайды. Улыўма, бул поэмада шайыр қарақалпақ поэзиясы майданында бурыннан қәлиплеспеген драмалық сыпатты, бурыннан өмир сүрип киятырған лирикалық хәм эпикалық белгилер менен беккем синтезлейди. Улыўма, бул поэма тек формалық жаңалығы емес, сахна ийелериниң образының шебер жасалыўы жағынанда 50-жыллар қарақалпақ поэмашылығының ең ири табысларының бири болды.

Енди тиккелей поэмада қолланылған символ хәм метафоралардың анализине өтсек. Соны да айтып өтиў лазым, бул поэма бойынша тилши илимпаз Е.Бердимуратов «Әдебий тилдин функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы» деген китабында И.Юсуповтың метафора дәретиў шеберлигин жоқары бағалайды. Соның менен бирге И.Юсуповтың «Актрисаның ығбалы» поэмасында пайдаланылған метафораларды биримлеп ажыратып шыққанлығын көремиз. Е.Бердимуратов «Қызыл есикти» айрықша айтып өтип оны метонимия екенлигин билдиреди. Мысалы:

Аш қызыл есикти бас аяқты бас,

Бахтын қарсы алыўы керек хәр адам.

«Бул жердеги қызыл есик жазыўшы тәрәпинен дәретилген жеке стильлик метонимиялық бирлик» [2.129], – деп атап, оның жаңа советлик турмысты деген мәнисти аңлатып тур. Бул метонимиялық мәни тәсирлигин есик деген сөзлер менен қайта аталған атамаға жүкленген қосымша мәни өзіншелигинде екенлигин айтып өтеди. Бул жерде көрсетилген «қызыл есик» символикалық мәниге ийе болып, Арыўханның өмиринде жүз берип атырған өзгерислерди аңлатады. Соның менен бирге, әдебиятта қызыл рең күшли эмоцияның да белгиси, және де, мухаббат хәм қәуипти де билдиреди. Контексте қолланылған қызыл рең хәр қыйлы мәнисти аңлатады. Қызыл есик алғыс хәм табысқа қойылған қәдем, соның менен бирге актрисаның өзиниң кәсибине болған шексиз мухаббатты да аңлатқан. Усы жолда оған ушыраған хәм ушыраўы мүмкин болған қыйыншылықлар менен де сыпатланады. Және де өмирдин жаңа басқышына өтиў сыяқлы мәнилерди өзінде жәмлеген.

Улыўма метонимия сыпатында қолланылған қапы тек ғана эпийайы предмет яки объектке қарағанда өзінде терең мәни сақлаған. Бул поэмада тереңирек символикалық байланысларды жүзеге келтиреді. Поэмада өткен ХХ әсирдин 20-жыллар ўақыялары сүүретленеди. Егер қызыл реңди сол дәуирдин көз-қарасынан анализлеп қарасақ, ол өткендеги большевизм, революция хәм коммунизмниң мәнисин билдиреди. Қызыл қапы коммунистлик идеология, революциялық идеяларға болған хәрекет, соның менен бирге жәмийеттиң таза тәртибин де аңлатады. Бул поэманың қахарманы актрисаның өз дәуириниң қәдириятлары менен бирге екенлиги хәм өзін жаңа дүзимниң реаллығындағы орнын белгилеўге болған хәрекет деп те атаўымыз мүмкин.

Және де, жеке адамның жетискенлиги жәмийеттиң мәпине хәм идеологиясына хызмет етиўи, яғный, коллективлик жәмийеттиң де символы сыпатында сәўлеленеди. Соның менен қатар қызыл рең таза эраның басланыўын, яғный театр өнериндеги радикал өзгерислерди де көрсетеди. Еле де жеке планда алып қарасақ, қызыл есик актрисаның табысы жолындағы батырлығы хәм тез қарар қабыл ете алыўы, оның этирапындағы жүз берип атырған жағдайларға қарамастан хәрекет ете алыўы. Ал, енди бул жағдайларды миллий өзгешеликлер менен талқылап қарасақ, символикалық мәниниң еле де тереңлескенлигиниң гүўасы боламыз. Сол дәуир көзқарасынан алып қарасақ, қыз балалардың актриса болыўының өзине дурыс көз қараста болмаған. Бул хәрекетлер динимизде қоллап қуўатланбаған. Мине, бул пүткил социаллық қатламға қарсы шығыў менен белгиленеди. Соның ушын да автор бул қарсылықларды биресе көп қатынлы бай, биресе

мал орнына сатқан әке, биресе молла образлары арқалы көрсетпекши болады. Мине, бул қарсылықтарға карамастан, Арыұхан өз нийетине жетеді. Мейли, жәмийет не десе десін, себеби, ол оннан алдыңғы тоқал болып жүргенинде көрген өмирине салыстыра алды хәм қарар да қабыл етті. Өзи унатқан теңін де таңдай алды. Улыұма шығарманың да идеясы сол еди. Автор сөз етип отырған дәуірде усындай қыйыншылыққа ушыраған хаял-қызлар, мине, усы хаял-қызлардың дәртін көрсетип беріу жолындағы хәрекет еткен «Таң нуры» труппасының халықтың көзин ашыудағы ислеген мийнетлерін көрсетпекши болғанлығын түсінеміз. Арыұханың екінши қахарманлығы бул өзинің ишки руұхый жетиклигинде көринеди. Ол тек ғана жаңа кәсипке қәдем қойып ғана қоймастан, жәмийет жүзеге келтирген қағыйдаларға да қарсы шығады хәм бул оннан әлбетте, үлкен күш талап етеди. Мине, усылай етип «қызыл есик» Арыұхан ушын, оның ишки жан дүньясын хәм келешекке болған бағдарын анықлаудағы автор тәрөпинен қолланылған символлық сүүретлеу болып табылады. Әбдираман басқарған «Таң нуры» труппасы да өзинің символикалық сыпатлары менен дыққатымызды тартады. Мысалы:

...Қызыл қыя шөлде турды бир дарақ.

«Суў, суў» деп елпилдер сарғыш жапырақ.
Бурқып дәрәя ағар шөл қапталынан,
Бирақ бир тамшы суў әкелмес оған.
«Суў» деп шөл тереги телмирди бултқа.
Адасқан атлыдай тепсинип булт та,
Өтти тамшы бермей шөл терегине,
Жапырақлар төгилди дөгерегине...
Куўрар халға келген сол байғус дарақ –
Бизедик, мийнеткеш ел қарақалпақ.
Хәзир үстимизде таң нуры жайнар,
Усы таң нурында ығбалымыз бар,
Мәрүерт шық тамшысы жайнар бул нурда.
Куяш мың кубылып ойнар бул нурда [3.55].

«Таң нуры» бул таңның атыұын билдиреди, усы жерде жасаушы халықтың өмиринде жаңа басқыштың басланыуы, ал нур болса – билим хәм мәдениеттің белгиси есапланады. Таң шуғласы болса бул үмиттің хәм ағартыушылықтың белгиси. Ал, усы атама менен аталыушы труппа көркем өнер хәм театрға халықтың қызығушылығын оятыу, соның менен бирге жәмийеттің мәдени хәм руұхый рауажланыуына хәрекет етиуи болып есапланады. Метафоралық мәнисте таңның нуры қараңғылықты қуыуы, ал бул жаңа көз-қараслардың келип шығуы аңлатады. Және де «Таң нуры» мәдениеттің рауажланыуы менен бирге жаңа идеалға хәм ашылыуларға халықтың исениуін билдиреди.

Улыұмаластырып айтатуғын болсақ, «Таң нуры» өзінде жаңа күннің басланыуы, үмитти, ағартыушылық хәм прогресстің символикасы болып, ол усы аймақтағы мәдени өмирди өзгертиуге хәрекет етиушилер хәм биринши театр труппасы ушын мүнәсип атама болып есапланады. Мысалы:

Аш қызыл есикти, бас аяқты бас,
Бахтын қарсы алыуы керек хәр адам.
Тартынба еркинлик алған қарындас.
Жол ашық, жол ашық, жол ашық саған [3. 4].

Буннан басқа да символикалық мәниске ийе образларды атап өтетуғын болсақ: таң, ақ отау, дауыл, жол, жылан, ески жол, таза жол, жаңа бәхәр, ескилик ордасы жыланның, бағ, нәл хәм т. б. Поэмада Арыұхан образында сол дәуірдеги хаял-қызлар образы ашып бериледи. Дәуір қыйыншылығы неден ибарат? Биринши гезекте хәр бир инсан ушын суў менен хаўадай зәрүр болған еркинлик жетиспеди. Шаңарақтағы хаял-қызлардың бахасы мал шелли болмады. Бул пикир, бул көз-қарас, әлбетте, жәмийетте өз көринисин табады. Буның ең ен жайған көриниси бул, қыз баласы бар шаңарақта қызын байдың тоқалы етип сатып жиберіу сыяқлы дәстүрлер ен жайылған. Бул дәстүрлердің көринислери бизің күнимизге шекем сақланып қалған. Хәтте поэмада сүүретленип атырған октябрь революциясының нәтижесинде хаял-қызларға теңлик берилип, қалың малға тыйым салынған болса да, хеш қандай қарар бул дәстүрлерди тоқтата алмады десек те болады. Енди сол дәуірдеги хәр бир қыздың басынан кеширгенлерін автор мына қатарлар арқалы сүүретлейди: «Қызыл қапы алдында иркилдің неге?», «Бул Жәлеке байдың хәулиси емес», «Киси есиги деген тоң тезек екен». Биз жоқарыда «қызыл есик»тің символикалық мәнисін анализге тартқанбыз. Бул жерде Жәлеке байдың хәулиси дегенде, Ә.Өтеповтың «Теңін тапқан қыз» пьесасындағы бай образы, ладан Шәлеке бай хаялының үстине және хаял алмақшы

болады. Соның менен бирге киси есигине барған қыз бала, ол жерде хәм байдың хәм бәйбишенің азап ақыретлерине көніп жасаўға мәжбүр болады. Мине, усы қыйыншылықларды «тоң тезек» ке мегзетеди. Буннан биз «қызыл есик» арқалы хәр бир қыз баланың бой жетип турмыс қурып өзге шаңараққа араласыўын, енди жаңа турмыс басланады, ески үрп-әдетлер енди өз күшин жоғалтады, хаял қызлар да ер адамлар сыяқлы оқып, қәлеген кәсипте ислеп жәмийетте өз орнына ийе болады, теңлик заман болады деген мәнисте деген жуўмаққа келеди. Бул идеяны образлы былайынша образлы сүүретлейди:

Сөйтип жүргениңде таң атқан еди,
Таң атты, нурлы таң, бир әжайып таң.
«Кәпестеги бүлбүл» азатсаң деди
Хәм мәңги қутылдың қуллық торынан.[3.4]

Бул қатарлардағы «кәпестеги бүлбүл», «қуллық торы» сыяқлы символикалық образлар арқалы ашып береді.

Арыўханға үш мәрте файтон жиберип, оның менен сөйлеспекши болып жүрген Бегдияр болса, Арыўханның бай есигинде тоқаллықта жүрген ўақытларында ушыратқан адам болып шықты. «Өйткени таныдым ғарры сағалды», «Қысқасы бир аман қалған пазнадан, Уўлы шөп пе деп ойлайман, бул адам» деген қатарларда «ғарры сағал» хәм «уўлы шөп» метафоралары Бегдиярдың характерине сай қолланылған. Әбдираманның өзи де «Таң нуры» труппасын былайынша тәрийптейди: Яғный, труппаны «Алтын таң нуры» усы нурдан жапырақ жайып бағ жаралып атыр. Усы труппа ағзаларын усы бағдың туңғыш нәллери деп атайды. Бул жаңа турмыстың екен нәллери, – деп атайды. Усы бағда көгерген гүллер – өмирдің сәни, ал мийўасы сулыўлықтың кәни, бул бағда пискен жемисти Қарақалпақ халқы еле татып көрмеген деп метафоралық сүүретлеўлер менен тәрийптейди. Сол дәўирдеги бул өзгерислерге қарсы болғанлар дин ийелери, шала саўат моллалар болып, олардың тилинен жаңа заман қызларын кемситип, былайынша сүүретлейди:

Анаў алтақтада отырған қызлар,

Нағыз ешкилер ғой қарасаң аңлап, – деп Арыўханның әкесине тийдирип, қызыңа тәрбия бере алмағансаң десе, олардың сөзине ерген әкеси Арыўханды сахнадан сүйреп алып шығып сабайды. Қулласы, бул поэма арқалы шайыр айтпақшы болған идеясын оқыўшыларға түсиникли етип образлы жеткере алған.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1988.
2. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ тилиниң раўажланыўы. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1973.
3. Юсупов И. Тумарис хәм басқа да поэмалар. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1974.

S.IBRAGIMOV LIRIKASINDA JALĞIZLIQ MOTIVI

Jienbaev M.

*Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámeketlik universiteti tayanış
doktorantı*

Annotaciya: Maqalada zamanagóy qaraqalpaq shayırlarınan biri S.Ibragimov lirikasında búgingi dúnya ádebiyatında baslı orınǵa shıqqan jalǵızlıq motivi qosıqlar mısasında tallandı.

Tayanış sózler: jalǵızlıq motivi, ekzistencializm, lirikalıq qaharman, jalǵızlıq halatı.

Motiv – (lat. motions – háreket) termini muzika tanıw iliminen alınǵan bolıp, onı ádebiyattanıwda birinshi bolıp ilimiy termin sıpatında N.A.Veselovskiy óziniń «Syujet poetikası» miynetinde qollanǵan [1.594]. Motiv kórkem shıǵarmada qaytalanıwshı is-háreketler, obrazlar, tiykarınan bir sıpattaǵı syujetlerdiń birneshe shıǵarmalarda qaytalanıp, kórkemlep qollanıwında kórinedi. Motiv eń dáslep folklorlıq shıǵarmalarda qalıplesken. Erteklerde ógey analardıń ógey ul hám qızlarına jamanlıq qılıwı, mif hám dástanlarda batırlardıń iláhiy tuwılıwı hám jazmıshına ǵárezli erliklerdi islewı. Máselen, grek mifologiyasındaǵı Gerakl hám qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı «Qoblan»daǵı batırlardıń tuwılıwınan eń sońǵı erliklerine shekemgi uqsaslıqlar: dáslepki erligi, dáv hám maqluq penen urısqaında hayal adamnıń járdem beriwı, eki batırdıń da ógey ákesiniń tapsırmaların orınlawǵa májbúr bolıwı sıyaqlı uqsaslıqlardıń hámmesi syujettiń poetikalıq bólegi esaplanǵan motivte kórinedi.

Jazba ádebiyatta bolsa motivlerdi qollanıw kórkem syujetti bayanlawdaǵı bir formulaǵa aylanıp úlgerdi. Mısalı, rus shayırları A.S.Pushkinniń «Kavkaz tutqını», M.Yu.Lermontovtıń «Kavkaz tutqını» poemaları hám F.R.de Shatobrianniń «Atala» povestinde ózge diyarlı qızdıń tutqın jigitti jaqsı kórip qalıwı, sońında qaharman jigittiń óliwi motive qollanılǵan. Lirikalıq shıǵarmalarda motivler epikalıq shıǵarmalardaǵı sıyaqlı tiykarınan is-hárekette emes, al lirikalıq qaharmannıń ishki keshirmeleri, obrazlardıń sıpatı hám xarakterinde kórinedi. Biz maqalamızda qaraqalpaq poeziyasınıń belgili wákili S.Ibragimov lirikasında jalǵızlıq motiviniń qollanıwı haqqında sóz etemiz.

Lirikalıq motivlerdiń biri bolǵan jalǵızlıq motivi shayırdıń ruwxıy-psixologiyalıq dúnyası hám ishki keshirmelerine ǵárezli bolıp, qosıqta jalǵız qaharman obrazın, onıń jalǵızlıqtaǵı halatın sáwlelendiriw arqalı kórinedi. Bunday obrazlar shayırdıń jaslıq jıllarındaǵı dóretiwshiliginde, orta jastaǵı hám keyingi dóretiwshilik jıllarında da ushırasıwı múmkin. Rus poeziyasında jalǵızlıq motivin óziniń turaqlı temasına aylandırǵan M.Yu.Lermontov boldı. Lermontov poeziyasındaǵı jalǵızlıq motivi haqqında: «Jalǵızlıq motivi derlik barlıq dóretpesine sińip ketken hám shayırdıń ruwxıy halatın sáwlelendiriwshi esaplanadı. Bul onıń jaslıq jılları menen baslanıp, keyingi lirikaları menen dawam etetuǵın hám motivine, hám baslı temasına aylanǵan» [2. 190-312].

Qaraqalpaq lirikasında bolsa bul motivti S.Ibragimov dóretiwshiligindejıyı ushıratamız. Jalǵızlıq motiviniń kelip shıǵıw tiykarı dúnya ádebiy aǵımlarınan biri bolǵan ekzistencializm menen baylanıslı. Sebebi, ekzistencializmnıń koncepciyası boyınsha bolmıstı anlaw jolındaǵı qaharman barqulla jalǵız halatta bolıwı lazım. Shayırdıń bir qosıǵınan mısál keltireyik:

Biymánilik bolar bunnan sońǵısı.
Búginniń erteńnen parqı bolmaydı.
Ishtegi-tıstaǵı qarańǵılıqtı –
tek shamdı óshirip jeńip boladı [3.23].

Qosıqtaǵı lirikalıq qaharman átiraptaǵı ózgerislerge biyparwa, turaqlı waqıya hám hádiyselerden bezingen, qorshaǵan ortalıqtan ózin shette uslawdı qáleytuǵın obraz sıpatında sáwlelengen. Lirikalıq qaharman búginnen parqı joq erteńdi kóriwdi qálemeydi, búgingi albawlıqlardıń erteń onnan da beter hádiyselerge aylanıwın, búgingi biymánilikler, ádalatsızlıqlardıń erteń de qaytalanatuǵının anlaǵan obraz sıpatında sáwlelengen. Bulardıń barlıǵın jeńip ótiwdiń birden-bir jolı – shamdı óshiriw, yaǵnıy ózin qorshap turǵan ortalıqtan qol úzip, ózin anlaw jolında bolmıs keshirmelerin jalǵız ózi basınan keshiriw degen sheshimge keledi. Bul ekzistencializmnıń koncepciyasına tán pikirlewler. Mine, usı ekzistencializm filosofiyasın bassılıqqa alǵan dóretiwshiniń lirikasında jalǵızlıq motivine keń jol ashıladi.

Shayır usılay jasap ótti ómirin,
Qılǵanı-bilgeni ózine durıs edi.
Sonday máwrit keldi – bul jaqtı dúnya
Kózine jat jáne ǵanım kórinde [3.23].

Shuwmaqta óziniń jeke shaxsın, insaniylıǵın anlaw jolında, jámiyetten, qorshaǵan ortalıqtan, hátte dúnyadan bólek jasawǵa háreket etip atırǵan lirikalıq qaharman sońında sol dúnyaǵa jayǵaspay qaladı, dúnya oǵan biygana bolıp sezile beredi. Qosıqta dúnyaǵa ógeysirew motivi qollanılǵan bolıp, ol jalǵızlıq motivi menen únles, qaharmannıń birdey ruwxıy halatında, uqsas psixologiyasında júz beredi. Qaharman ózin anlaw ushın jalǵızlıqta, izolyaciya jasawdı qáleytuǵın hám usı principlerin durıs dep esaplaytuǵın obrazda kórinedi.

Jalǵızlıq motivi búgingi dinniń jámiyetlik poziciyası hálsirep, dástúriy, milliy sanalıq úrip-ádetler ázzilese baslaǵan jańa global ásirde, ádebiyatta uluwma adamgershilik máselelerinen góre jeke shaxstıń

individual xarakteri hám bolmısın sáwlelendiriw maqseti menen baslı orıńǵa shıqtı. Sonlıqtan da, shayırlardıń dóretpelerinde jalǵız halattaǵı obraz, jalǵızlıq motivi tiykarǵı temalardan birine aylanıp úlgerdi. «Bul motiv búgingi kúnde óz áhmiyetin joǵaltpaydı, óytkeni XX-XXI ásirler jámiyetinde júz berip atırǵan hádiyselerdi sáwlelendirip, kópshilik jazıwshılar belgili bir shaxsqa, onıń problemalarına, individual keńislikti talqılawǵa dıqqat awdaradı hám bul usı waqıyalardı basınan keshirgen adamlardıń sezimlerine de tásir etedi» [4.22].

S.Ibragimovtıń «Meni jalǵız qoyıń» dep baslanatuǵın qosıǵında óz táǵdirine ǵárezli bolmısın jalǵız bastan keshiriw jolında ózi menen, ózin qorshaǵan ortalıq penen gúreske túsken qaharman kóz aldımızda sáwlelenedi:

Ayama alaman pútkil ómirimdi –
keleshegim mın san jorımı menen –
sıymayman hajmına kún hám tünlerdiń –
sıymayman bul aqsham óz ómirime.
Meni jalǵız qoyıń –
bir ózim kúlip,
bir ózim jılayın –
jeńilsin basım.
Usınshama júkti kótergen kókirek,
bul jekkeliktiń de kóterer tasın [3.107].

Qosıqta lirikalıq qaharman ashıq úndew menen, ózine shaqırıq penen jalǵız qalıwdı maqset etedi, lirikalıq obyektlerge qarata óziniń maqsetin, pikirin ashıq bayanlaydı. Qaharman óz táǵdirine jazılǵan, jaqsı hám jaman inamlardı qabıl etiwde, mashaqatlardı jeńip ótiwde basqalar kómegine mıtáj emes, ol qayǵısın, aldaǵı táǵdirin basqalarǵa ǵárezli bolıwın qálemeydi hám bul joldı jalǵız basıp ótiw ushın qarar qabıl etken miytin xarakterli obraz sıpatında kóz aldımızda sáwlelenedi. Jalǵızlıq túsiniǵı, halatı kópshilik insanlar ushın qorqınışlı, ayanışlı halat sıpatında sáwlelense, qosıqtaǵı lirikalıq qaharman ushın pútkilley kerisinshe, qolay hám bul processke ózinde shıdam payda etken.

Qosıqtıń basqa shuwwaqlarındaǵı pikirlerge dıqqat awdarayıq:

Meni jalǵız qoyıń –
úyreniskenmen
tünlerdiń bunshelli uzaqlıǵına.
Men ǵárip emespen, joq hám Shaxsánem.

Meni jalǵız qoyıń –
qoz bolsa boldı
oshaqta
dúmshemdi qoyıp alıwǵa [3.106-107].

Shuwwaqtıǵı pikirler lirikalıq qaharman ushın jalǵızlıq halatınıń biygana, qorqınışlı emes ekenligin, ol bul processti qıyın halat dep emes, al óz-ózin qayta janlandırıw, ózin túsiniw jolındaǵı gúres dep esaplaydı. Endi qaharman ushın doslar ya jaqınlar arasındaǵı qolaylıq emes, al jalǵız halatındaǵı, tünlerdi oshaq basında oylanıw hám otqa telmirip ótmishti eske túsiriw qolay. Bul process hárkimde hár qıylı tásir qaldırırıw, bir-birine qarama-qarsı processte keshiwi múmkin. Anglichan tilinde (ádebiyatında) jalǵızlıq sóziniń mánisi adamnıń qay halatta onı bastan keshiriwine qarap ózgeshelenedi: “Solitude – tánhalıq halatı bolıp, ol kóbirek jaqsı tásir etedi. Sebebi bunda insan óziniń ishki “men”in payda etedi. Loneliness – jalǵızlıq sózi unamsız mánige iye, awırıwlı tájiriye sıpatında ruwxıy hám fizikalıq densawlıqtı jamanlastıradı, tánhalıq insan ruwxın páklese, jalǵızlıq bolsa onı jemiredi” [5.12-13].

Jalǵızlıq halatı insan psixologiyasına, ruwxınıń erki hám pútinligine ǵárezli birde jalǵızlıq (loneliness), birde tánhalıq (solitude) bolıp keledi, bul processti qalay basınan keshiriwi onıń shıdamı hám ruwxıy erkinligine baylanıslı qubılıs. Biz sóz etken S.Ibragimov qosıqlarındaǵı lirikalıq qaharman, onıń jalǵızlıq processindegi keshirmeleri hám tózimlik xarakteri kóz aldımızǵa búgingi turmıstaǵı aktual problema, jalǵızlıq gúresi jolındaǵı ózin anlawǵa, ishki dúnyasındaǵı jańa, gózzal qubılıslardı ashıwǵa umtılıp atırǵan insan sıpatında sáwlelenedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Литературная энциклопедия терминов и понятий. Москва НПК «Интелвак» 2001.
2. Щемелева Л.М., Коровин В.И., Песков А.М., Трубин В.Н. – Мотивы поэзии Лермонтова // Лермонтовская энциклопедия. М., 1981.
3. Ибрагимов С. Таңламалы қосықлар. Нөкіс: Билим, 2016.
4. Баранова К.Н., Афанасьева О.Г. Мотив «Одиночества» в романе ДЖ. Грина «Бумажные города». Москва, Вестник МГПУ. Серия «Филология. Теория языка. Языковое образование», 1(49), 20-33. DOI: 10.25688/2076-913X.2023.49.1.02. BaranovKM@mgpu.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2740-1643>
5. Қиличева М.Р. Инглиз ва ўзбек адабиётида психологик ҳолатлар талқинида адабий тасвир муоммоси (ёлғизлик мотиви мисолида). фил. фан. фал. док. автореферат. Бухара, 2020.

ХҲЖЖЕТЛИ ФИЛЬМЛЕРДЕ ЭЖИНИЯЗ ТУЛҒАСЫ ЖАРАТЫЛЫҰЫ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Тажадинова Гулжахан Низаматдиновна

*Филология илимлериниң философия бойынша (PhD) докторы.
«Қарақалпақфильм» киностудиясы көркемлик басшысы.
Нөкис, Қарақалпақстан (Өзбекстан)*

Аннотация: Мақалада «Қарақалпақфильм» киностудиясында сүўретке алынған портретлик фильмлер қатарында уллы классик шайырымыз Эжинияз Қосыбай улының өмири хэм дөретиўшилигине бағышланған хўжжетли фильмлердиң өзине тән өзгешелиги сөз етиледі.

Фильмлерде дөретиўши тулғаның келбетин жаратыўда көбирек қайсы усыллардан пайдаланылады деген мәселелерге итибар қаратылған.

Ключ сөзлер: хўжжетли фильм, кинопублицист, сценарий, шеберлик, кино, хроника, публицистика.

ХҲЖЖАТЛИ ФИЛМЛАРДА АЖИНИЁЗ СИМОСИНИ ЯРАТИШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация: Мақолада «Қарақалпақфильм» киностудиясида тасвирга олинған портрет фильмлар қаторида мумтоз шоиримиз Ажиниёз Қўсибой уғли ҳаёти ва ижодиға бағишланған хўжжатли филмларнинг ўзига хослиги сўз этилади.

Филмларда улуғ симонинг киёфасини яратишда қанақа усуллардан фойдаланилганлиги ҳақидаги масалаларига эътибор берилган.

Калит сўзлар: хўжжатли фильм, кинопублицист, сценарий, маҳорат, кино, хроника, публицистика.

ПРОБЛЕМЫ СОЗДАНИЯ ОБРАЗА АЖИНИЯЗА В ДОКУМЕНТАЛЬНОМ КИНО

Аннотация: В статье отмечается уникальность среди портретных фильмов, снятых на киностудии «Қарақалпақфильм», документальных фильмов, посвященных жизни и творчеству нашего поэта-классика Ажинияза Кусибоя.

Уделяется внимание вопросу, какие методы используются для создания образа великого деятеля в кино.

Ключевые слова: документальный фильм, кинопублицист, сценарий, навык, кино, хроника, публицистика.

PROBLEMS OF CREATING THE IMAGE OF AJINIYAZ IN DOCUMENTARY FILMS

Annotation: The article notes the uniqueness among the portrait films shot at the Karakalpakfilm film studio, documentaries dedicated to the life and work of our classical poet Ajiniyaz Kusiboy.

Key words: documentary film, film publicist, script, skill, cinema, chronicle, journalism.

Қарақалпақстанлы хўжжетли фильм дөретиўшилери миллий хэм кең аудиторияға тәсир өткизйўдиң жаңа усылларын жаратып келмекте. Бул ўзликсиз хэм тәбийий дөретиўшилиқ процесс болып, оны портретлик фильмлер мысалында көрийимиз мүмкин.

Қарақалпақ хўжжетли фильмлери мысалында дөретиўши тулғалар ҳаққында сөз етилгенде Эжинияз, Бердақ, Төлепберген Қайыпбергенов, Ибрайым Юсупов, Қасым Әўезов хэм басқа да жазыўшы-шайырлардың бийбаҳа ғәзийнелерин фильмде сәўлелендирийўде тарийхый хроника менен ҳәзирги заман көринислери қатар жүреди.

Хўжжетли фильمنىң ең әҳмийетли өзгешелиги сонда, ол толық видео қатар түринде тарийх хэм ҳәзирги заманды қатар қойыў мүмкиншилигин береді. Мысалы, Эжинияз шайыр ҳаққында алынған хўжжетли фильмлерде усы өзгешелик көзге тасланады. Шайыр жасап дөретиўшилиқ еткен дәўир менен ҳәзирги заманды қатар қояды, яғный шайырдың даўам етип атырған өмирин сәўлелендирип береді. Фильмдеги интервьюлер арқалы шайыр дөретиўшилиги бойынша мағлыўматлар бериледи.

«Хўжжетли фильм дөретиўшилери ҳәр қандай жағдайда басқа адамлардың пикирлерин алдыннан айтып бериўи ямаса өзине сәйкеслендирийўи, яғный өз қаҳарманын алдамаслығы, жасырын ҳақыйқатты ашып бериўи хэм адамлар ортасындағы ҳәр қандай мүнәсибетлерди дүзетип болмайтуғын дәрежеде бузбаўи керек. Егер адам (қаҳарман хэм тамашағөй) бир нәрсеге исенбесе, ол хэмме нәрсени сорай баслайды. Қаҳарманлар хэм режиссёрларға болған исенимди жоғалтыў болса қызықлы фильм жаратыў процесинде жүз бериўи мүмкин болған ең жаман нәрсе» [2, 60].

Хәр қандай ўақыя яки қубылыстың хўжжетли киноға алыныўи ўақыт өтиўи менен тарийх болып есапланады. Хўжжетли киноның әҳмийети сонда болып атырған жағдайлар менен халықты таныстырыўда, соған үгит-нәсият етиўде, мағлыўмат бериўде шешиўши орында турады. Бул пикиримизди Ұатанды, халықты улығлаў, туўған жерине садықлық хэм усы сыяқлы мотивлер тийкарында сүўретке алынған уллы дөретиўши инсанлар ҳаққындағы фильмлер хўжжет-

ли хроника ұазыйпасын өтеп келеди. Хұжжетли киноның прогрессив раўажланыўы, оның түрлері, жанры, үгит-нәсият, мәдениет, ағартыўшылық жумысларын әмелге асырыўда әҳмийети үлкен. Басқа ҳеш бир тараў кино сыяқлы үгит-нәсият алып бара алмайды, солай екен кино күшли көргизбелі тәсир жасайды. Қарақалпақ киношылары тәрәпинен сўўретке алынған «Зийўар» атамасындағы еки бөлимли хұжжетли фильминде шайырдың өмири көркем образларда сәўлелендириледі. Хұжжетли фильминің тийкаргы өзгешеликлеринен есапланған жақтылық, даўыс, ўақыялар, ҳәрекет, рең ҳәм музыкалардың тәсирин бириктириў арқалы тамашагөйлерге ғалабалық даўыс ҳәм визуал тәсир қураллары жәрдемінде тәсир көрсетиўдиң тийкаргы абзаллықларын жетерлише анық ҳәм қысқа түрде сўўретлеп бере алған.

Хұжжетли фильмлерде илимий ямаса тәлимге тийисли темалар баянланыўы, журналистлик ямаса жәмийетлик түсиниклер (комментарийлер) берилиўи, фильминің өзи пропагандалық ямаса субъективлик характерге ийе болыўы мүмкин.

Әжинияз шайыр дәретиўшилигине тийисли хұжжетли фильмлер көбинесе илимий бағдарда болып, илимпазлар интервьюлеринде мағлыўмат бериледи ямаса баслаўшы тәрәпинен комментарийлер берилип, бул фильмлер пропагандалық характерге ийе екенлигин көремиз.

«Қарақалпақфильм» киностудиясы тәрәпинен «Қарақалпақстан» киножурналының 1993-жылғы №1 санында «Саҳра Орфейи» атамасы менен Әжинияз Қосыбай улының дәретиўшилиқ мийрасына арналған фильм сўўретке алынады. Фильмде хұжжетли киноның өзине тән спецификасынан өнимли пайдаланып, усы ўақыт ишинде болып атырған ўақыялар менен халықты таныстырады және үгит-нәсият хызметин орынлайды, жетерлише мағлыўмат бериледи. Фильмде Мойнақ районында уллы сөз шебери Әжинияз шайырға арнап естелик орнатыўдай ийгиликли ислер ҳаққында мағлыўмат берилген. Фильминің атамасы «Саҳра Орфейи» деп аталыўы да тосынан емес, уллы сөз зергери ҳаққында Ибрайым Юсупов жазған «Әжинияз» («Дала Орфейи» либреттосы) шығармасы атамасы фильм ушын таңлап алынады. Фильм атамасының дурыс қойылыўы да тамашагөй ушын тәсиршеңлик дәрежесин арттырып береді.

Хұжжетли кино – бул анық, дәл болып атырған жағдайларды сьёмкаға алған кино мәдениеті есапланады. А.В. Луначарский былай деген еди: «кино ислеп шығарыўдың биринши максети – кең көлемли хроника, яғный, образлы публицистика болыўы керек» [3, 166]. Ал, публицистиканың әҳмийетли темасы адам ҳәм оның иси есапланады. Әжинияз шайыр образы қарақалпақ кинодәретиўшилери ушын бас тема болғанлығын көремиз.

«Қарақалпақфильм» киностудиясы тәрәпинен 1998-жылы «Зийўар» атамасы менен еки бөлимли хұжжетли фильми сўўретке алынған. Фильминің сценарий авторлары А.Султанов ҳәм Т.Қәлиметов, фильм режиссёры Т.Қәлиметов, операторы Л.Юшиков.

«Зийўар» хұжжетли фильми Әжинияздың жаслық жыллардағы көриниси менен басланады. Қарақалпақ елинің кеңисликлери көринисинде фильминің аты пайда болады.

Фильмде белгили қарақалпақ шайыры, философ, сөз зергери, жаслық жыллары Хийўаның Шерғазыхан медресесинде тәлим алған Әжинияз Қосыбай улының дәретиўшилиги ҳаққында сөз етиледі.

Фильмде Әжинияз шайыр образын белгили актёр Бегимбай Алланиязов шеберлик пенен атқарады. Ҳәр қандай көркем фильминің жақсы шығыўы ушын алпыс пайыз нәтийже бас қаҳарманның дурыс таңланыўы менен байланысly десек, бул хұжжетли фильм ушын да әҳмийетли. Әжинияз сыяқлы уллы талант ийесинің образын жаратқан фильм қаҳарманының жүз келбети киноға тән элементлер арқалы сәўлелендирилип берилген. Шайыр қолына услаған пәрин дәўет толы сыясына батырып қосықларын жаза баслайды. Шайырдың ҳәрекетлери, қол, жүзи, көзқараслары бир пүтинликте сәўлелендирилген.

Қарақалпақ кинопублицистлери уллы дәретиўши тулғалар Наўайы, Бердақ, Әжинияз ҳаққындағы фильмлерди сўўретке алғанда көбирек публицистикалық руўхда сўўретлеп бергенлигин көремиз. «Қарақалпақ хұжжетли кинофильмлеринің дәретилиўи ҳәм раўажланыўы тарийхына нәзер салар екенбиз, бунда көбирек портретлик-биографиялық фильмлердің басым екенлигин көриўимизге болады [5, 194-198].

Ҳәр қандай хұжжетли кинода уллы дәретиўши инсан өмири ҳаққында сөз еткенде тек дәретиўшилиқ жоллары емес, соның менен бирге жеке өмири де теңине жартылады.

Фильмде Әжинияз жасап дәретиўшилиқ еткен дәўирдің өзине тән қыйыншылықлары да сәўлелендирилип бериледи.

Фильм сюжети барысында келтирилип өтилгениндей Әжинияз оқыўды Хийўада даўам еттиреді. Бул ески қалада ол туркий халықлардың белгили шайырларының бири Махтумқулы тәлим алған «Шерғазыхан» медресеси, соңынан «Қутлымурат инақ» медресесинде оқыйды. Медреседе диний илимлерден тысқары Әлишер Наўайы, Ҳафыз, Саъдий, Физулий сыяқлы шығыс классик шайырларының дәретиўшилиги де терең үйретилген. Сонлықтан Әжинияз сөз мүлкинің ал-

дыңғы мийрасхорларының көркем шеберлік сабақтарынан үйренгенлиги хаққындағы мағлыұматларды келтирген.

«Қарақалпақфильм» киностудиясында 2014-жылы «Зийұардың шийрин зибаны» атамасы менен еки бөлимнен ибарат хұжжетли фильми сүүретке алынған. Фильмнің сценарий авторы А.Султанов, режиссёры Б.Низаматдинов.

«Зийұардың шийрин зибаны» хұжжетли фильми сценарий авторының шеберлиги сонда ол дәстүрий жолдан узақласып, керисинше, әпиұайы көринислерден қурамалылық жаратады. Зийұардың шийрин зибанынан төгилген қосық қатарларын фильм сюжети етип алады.

Фильм «Бармекен» қосығы менен басланып, шайырдың туўған жер сағынышлары публицистикалық руўхта берилген.

Фильмде тарийхый мағлыұматлар тек шайыр қосықлары арқалы бериледи. Фильм арқалы шайыр сөздің де, адамның да қәдирин бәлент тутқан уллы сөз шебери екенлигин көрсетип береди. Фильмде оргинал композиция ойлап табылған. Шайырдың хәр бир қосығын тийкарғы сюжет етип таллап кете береди. Диктор тексти арқалы тарийхый мағлыұматлар берилмейди.

Шайырдың «Гөззаллар» қосығы фильмнің бас қахарманы тилинен оқылады хәм қарақалпақ қызлары кадрларда көрсетиледи.

Фильмде «Қыз Меңеш пенен айтысы»нда Әжинияз образын хош хаўаз қосықшы Дәрибай Хожамбергенов шеберлік пенен атқарады.

Бул фильм шайырдың «Көзлерим» қосығы менен жуўмақланады.

Фильм сценарийи шайырдың дөреткен қосықлары тийкарында жазылып, шайырдың өмир картинасы избе-из тамашағой көз алдына келеди. Ең баслысы фильмнің сюжет линиясы бир пүтинликте қурылған. Фильм арқалы уллы классик шайырымыздың өмир картинасын көремиз.

Жуўмақ, хұжжетли фильмлерде Әжинияз тулғасы жаратылыўы мәселелери хаққында сөз етер екенбиз, хұжжетли кино алдында турған барлық қурамалы ўазыйпаға жетерлише итбар қаратады.

Қарақалпақ хұжжетли киносында Әжинияз шайыр келбетин жаратып бериўде хұжжетли фильмлерине тән белгилерге әмел етиледи, яғный, сценарийлердің дурыс дүзилген концепциясы, идеялық мазмуны, жанлы тарийх бетлер фильмнің сыпатлы ислениўин тәмийинлеп береди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Акбаров. Х. – Кино санъати тарихи. Тошкент. 2008.
2. Борисов Сергей технология создания документального фильма. М: Аспект пресс, 2018. 92 б.
3. Луначарский А.В. - Самое важное из всех искусств. М. 1973. 166-бет.
4. Машарипова Т.Ж. Қарақалпақ хұжжетли кинофильмлериниң дөретилиўи хәм раўажланыўы тарийхына нәзер. Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети хабаршысы. 2009. №3. 194-198-б.

ЖУМАНИЯЗ ӨТЕНИЯЗОВ ДӨРЕТИҮШИЛИГІНДЕ БАЛАЛАР ЕРТЕК ХӘМ ПОЭМАЛАРЫ

Турсынбаев И.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкис қаласы

Аннотация: Мақалада қарақалпақ балалар әдебиятында гирейлі орны бар шайыр хәм жазыушы Жуманияз Өтениязовтың балаларға арналған ертеқ, ертеқ-поэма хәм поэмаларының жанрлық хәм идея-тематикалық, сюжетлик-композициялық өзгешелиги хаққында сөз етилген.

Таяныш сөзлер: балалар поэмалары, ертеқ, Ж.Өтениязов, қарақалпақ балалар әдебияты.

Жазыушы, шайыр, публицист Ж.Өтениязов бир неше жыллардан берли қарақалпақ балалар әдебиятын ертеқлері, қосықлары, гүрриңлері, поэмалары менен балалар әдебиятынан тийисли орын алып киятыр. Оның «Жаңа жыл», «Шолақ жайын», «Еки мақтаншақ» қосықлар, ертеқлер топламы, 1996-жылы «Тынышлық сақшылары» сыяқлы очерк-қосықлар топламлары «Қарақалпақстан» баспасынан жарық көрди. Ж.Өтениязов қарақалпақ әдебиятында М.Дәрибаев («Алтын жүзик»), Ә.Шамуратовлар («Мениң жолбарыслар менен жолығыуларым») баслап берген, Т.Жумамуратов, Ш.Сейтов, К.Рахмановлар сәтли дауам еттирген халық ауызеки дөретіушилиги үлгілерин жетилистирип, заманагөйлестириу дәстүринен өнимли пайдаланды. Бул бағдарда оның бир неше ертеқлері, поэмалары дөретилди.

Ж.Өтениязовтың поэзиялық тилде жазылған ертеқ хәм поэмаларынан алдын бир неше ертеқ хәм гүрриңлерди прозалық тилде жәриялағаны мәлим. Оның қосықлары, ертеқлері, әпсаналары балаларға арналған ири көлемли ертеқ хәм поэмаларын жазыуда шеберлик мектебин өтегени белгили болады. Орта хәм үлкен жастағы мектеп балалары ушын арналған «Еки мақтаншақ» гүрриңлер хәм ертеқлер топламы Ж.Өтениязовтың балалар прозасы тарауындағы шығармаларынан қуралған. Китапшаға жигирма төрт гүрриң хәм бир әпсана, үш ертеқ киргизилген. Гүрриңлерде инсан хәм тәбият арасындағы қарым-қатнас, инсанның тууылған үлкесине, мектепке, муғаллимге деген иззет-хүрметі, өз ара дослығы, улыуа инсанийлық қарым-қатнас мәселелері шебер сүүретленген. Бул мәселелер балалар турмысы менен байланысly алынып, жоқары тәрбиялық әхмийеттеги идея хәм тематикаға қурылған. Оның гүрриңлериниң тили балалардың қабыллауы ушын қолайлы, жеңил жазылған. Мысалы, «Жин терек» гүрриңинде қорқақлық хәм оның себебинен гәп-сөзлерге себепши болған баланың пикирлеу дүньясы оның жасына сай жеткерилип берилген. «Жин бар», – деп есаплап жүрген терегинен қорқып қашып жүрген бала бирден жүрексинип барлауға шығады хәм теректе хеш нәрсениң жоқ екенлигин көреді. Буның себебин атасының берген жуабынан алады. Гүрриңде тек ғана батырлық хәм қорқақлық хаққында емес, ал тазалық хаққында да балаларға тәрбиялық әхмийетке ийе пикирлер алға сүриледі. Балалар қыйын түсиниксиз хәм олар ушын қыйын қорқынышлы есапланған жин-жыпыр, қойымшылық х.т.б. сыяқлы түсиниклерге анықлық киритип, олардың қорқынышлы емес екенлигин Ж.Өтениязов «Адасқан бала» гүрриңинде де дауам еттиреді. Бул балаларды өзине исениуге, рууый күшли болыуға тәрбиялайды.

Ж.Өтениязовтың балаларға арналған гүрриңлерининиң тематикасы хәр түрли. Оның гүрриңлеринде сюжет шийеленислері, қурамалы баянлаулар сезилмейди.

«Аралдағы акула» жанры бойынша фольклордағы әпсана жанрының жазба әдебияттағы жазыушы тәрәпинен жетилистирилген түрі есапланады. Онда Абат батырдың жайын хәм акула аулағандағы шеберлиги, усталығы халық арасында әпсанаға айланыуы гүрриң етиледі. Арал теңизиниң толып тасып турған уақтында халық турмысы, жайынлар, оларды аулаудағы усталық, жыртқыш акуланың Аралда болыуы, оның биреуін Абат батырдың ушлап алыуы, соңынан Арал сууы тартылғанда оның түбинен акуланың тисиниң табылыуы сыяқлы уақыялар избе-изликте байланыстырылып сүүретленеди. «Батыр қарауытып жүрген үлкен жайынларды көрип сирә қорықпады. ол қайықтың түбинде жатырған тонын алып, ишине темир ошақ пенен қумған-қазанды орап, ишине байлап теңізге таслапты. Үлкен жайын бул олжаны ашкөзлик пенен жутып, өзинен-өзи қайыққа байланып қалыпты. Абат батыр шанышқының сабына арнайды беккем етип байлап қайықты аудармақшы болған жайынның бири қайықты сүйреп, изине ерип баратырғанын көрген басқа жайынлар оның изинен қалмай жүзе берипти. Азырақ уақыт өткеннен кейин толқын қайтыпты да, қайықлар «Домалақ көл» диң ишинде қалып қойыпты» [2:95].

Ж.Өтениязов поэзиясында «Шолақ жайын», «Сақшы», «Еки мақтаншақ», «Моншақ» х.т.б. сыяқлы ертеқлерин шайырдың дөретіушилик изленислериниң жемиси сыпатында қарауымызға болады. Оның қосық қатарлары менен жазылған ертеқлериниң айырымлары поэманың талаптарына жууап береді.

«Еки мақтаншақ» ертегі бір неше композициялы бөлімлерге қурылған. Пышық азанлы-кеш үйде отырып тышқан аұлайды. Бір күні тышқанды ұсылап алып, оны жемей, қызық етіу ұшын оны жиберіп, ойнап отырады. Тышқан пышықтан қашып, етіктің қонышына кирип кетеді. Пышық оны ұсылай алмайды. Тышқан пышықтың ұстинен күліп, мақтанады. Ертеқ сю-жетінде тышқан менен пышықтың артықша мақтаншақлығын сұұретлейді. Ертеқ төрт бөлімнен турады, бөлімлердегі қатар санлары тең емес. Ертектің биринши бөліми пышықты тәрийплеуге арналған. Бунда оның сыртқы көриниси, күндиз ислеітуғын хәрекетлери сұұретленеди. Екинши бөлімде пышықтың түнде тышқан аұлайтуғын хәрекеті 8 қатарда сұұретленген. Ұшинши бөлімде урлықшы тышқан хәм оны пышықтың аұлауы сөз етіледі. Төртинши бөлімде сюжет үш композициялық бөлімде сөз етіледі. Биринши бөлімде пышықтың бир күні тышқанды ұсылап оның менен ойнауы, екинши бөлімде тышқанның пышықтан қашып етіктің қонышына тығылыуы хәм пышыққа мақтанып доқ урыуы, ұшинши композициялық бөлімде еки мақтаншақтың қайсысының мақтанғанлығы хәққинда балаларға сорау таслау арқалы жуумақ беріуі орын алған.

Ертеқте пышық образы балаларға түсиникли тилде хәм қысқа қатарларда берілген:

Түнде «аңға»
Шығар ол
Таса жерде
Буғар ол,
Өтирикке
Қаңғыйды,
Тышқанларды
Аңлйды.

Ал, тышқан образы да оған тән болған сыпатлы белгилерди сұұретлеу арқалы жаратылған:

Полды тесип,
Кемирген,
Нан урлап жеп семирген.

Ж.Өтениязовтың «Сақшы» ертегі еки бөлімнен турады. Биринши бөлімде қораздың сақшылық хызметлери санап өтіледі. Ертеқ «Еки мақтаншақ» ертегі сыяқлы киши жастағы балалардың оқыуы, түсиниуі ұшын аңсат болған төрт бууыннан ибарат қосық қатары менен емес, ал, 7-8 бууынлы, еки қатары уйқасқан қосық қатарларында жазылған.

Екинши бөлімде қораздың «сақшылық жумысынан» келип шығатуғын бир неше ўақыяларды сөз етеді. Усы сөз арқалы қораздың батырлығы мақталады. Қораздың дауысын да шайыр уйқас ұшын пайдаланады.

Түнгі саат «1» болды,
Қораз ұшып түргелди:
Ғоқ-қо-ғоқ, ғоо-ған-ғоғоооқ!
Уйықламай жан қалған жоқ!
Уйықламаған уйықласын.
...Түнгі саат «3» болды,
Қораз тағы шақырды.
Ғоқ-қо-ғоқ, ғоо-ған-ғоғоооқ!
Еле азан болған жоқ!...
Сааттың тили «6» да:
... Ғоқ-қо-ғоқ, ғоо-ған-ғоғоооқ!
Көп уйқыдан пайда жо-оқ:
Жетиде турып, жууынып,
Шынығыу іслеіп жууырып...

Ертеқте қораз образы арқалы балаларды, әсиресе, ер балаларды шаңарақтың қорғаушысы болуға, жууапкершиликли, мәрт болуға шақырады. Соның менен бирге ертеқте урлықшылық хәм оның унамсыз ақыбетлери хәққинда да мәселелер көтеріледі.

Ж.Өтениязовтың «Моншақ» ертегі киши жастағы, атап айтқанда, мектепке шекемгі балаларға арналған. Ертеқ мазмұны, композициясы жағынан қарақалпақ халық ауызеки дөретіушилигиндегі «Өтирик өлең»лерге ұқсас. Себеби, ўақыялар раўажланыуы барысында лаптан шеберлик пенен пайдаланған. Ертеқ улыўма 13 композициялық бөлімнен турады. Ертеқ қаҳарманлары Айгүл менен Хұрзада қыста қар жаўғанда далада бир моншаққа таласып, оны шашып алады. Моншақлар қар менен көмилип қалады. Ыақыяның қалған даўамы 13 бөлімге бөлинип раўаж-

ландырылады. Асыра сүўретлеўге негизленген ўақыялар он үш бөлимге бирлеседи хәм ертекниң сюжетиниң пүтин логикалық бирликтеги картинасын пайда етеди.

Бул ертектеги ўақыялардың раўажланыў жағдайлары, сюжетлик қурылысы, композициясы өтирик ертеклердиң жанрлық өзгешелиги тийкарында жазылған поэма деп есаплаўға тийкар жаратады.

“Шолақ жайын” ертегинде ўақыялардың қурамалылығы, драматизмге толы ҳалатларды шебер жайластырыўы, образлар системасы жағынан поэманың талапларына жуўап береді. Бирақ, ертекте бас қаҳарман балалар әдебиятына тән образ жасаў өзгешелигине сай жайын образы болып табылады. Жайын хәм қуслар, тәбияттың өзине инсаний сыпатлар ендириледі. Соның менен бирге, саўдагер, балықшы сыяқлы инсан образлары да биргеликте образлар системасын дүзеди. Поэмада тәбиятқа зыян жеткизетуғын ашкөз адамлардың жайын тәрәпинен жазаланыўы – әдалатлықтың қарар табыўы сыпатында сүўретленеди.

Ертек поэманың композициясы ҳәрекеттиң басланыўы, раўажланыўы, шыңы хәм шешими сыяқлы дәстүрий үлгиде қурылған.

Шайырдың “Өтеш батыр” поэмасы басқа поэмаларына салыстырғанда реалистлик сүўретлеў өзгешелиги менен айырылып турады. Онда Өтештиң батырлық ис-ҳәрекетлери, халқына еткен хызметлери сюжетлик линияны басқарады. Бул поэма да балаларға арналған болғанлығы ушын тили жеңил, көркемлиги, эстетикалық тәсири жағынан балалардың қабыл етиўине қолай етип жазылған.

Улыўмаластырып айтқанда, шайыр, журналист, прозаик Ж.Өтениязовтың балаларға арналған ертек хәм поэмалары киши хәм орта жастағы оқыўшыларға бағысланып, бул шығармалар арқалы дәретиўшиниң өзине тән индивидуаль стили қәлиплескенлиги белгили болады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты. – Нөкис, 1988.
2. Өтениязов Ж. Еки мақтаншақ. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1996.
3. Өteniyazov J. Araldağı akula. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2018.

Q. JÁRIMBETOV MIYNETLERİNDE ÁJINIYAZ DÓRETIWSHILIGINİN IZERTLENIWIII MÁSELELERI

Nilufar Absattarova Allabay qızı

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti 2-kurs magistrantı

Annotaciya. Bul izertlew jumısında Q. Járimbetovtıń ilimiy miynetlerinde XIX ásir qaraqalpaq klassigi Ájiniyaz shayır lirikasınıń suwfizm ideyasın jırlawshı qosıqlar ekenligin anıqlawı, sonday-aq, ilimpazdıń XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń mazmunı hám forması boyınsha túrlerge ajıratıwı, sonıń ishinde, Ájiniyaz shayır lirikasınıń janrlıq sıpatların óz aldına ashıp beriwı sıyaqlı máseleler sóz etiledi.

Gilt sózler: Ájiniyaz, ashıqlıq qosıqlar, suwfistik poeziya, muxammes, tórtlik, lirikalıq poema;

Annotation. In this research work, K. Jarimbetov's scientific work reveals that the poetry of the 19th-century Karakalpak classical poet Ajiniyaz is poetry that celebrates the ideas of Sufism, as well as that the scholar divides it into categories in terms of content and form, included revealed the genre characteristics of Ajiniyaz's poetry.

Key words: Ajiniyaz, love lyrics, sufi poetry, mukhammas, quatrain, lyrical poem.

XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında úlken ózgerisler dáwiri – qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń qalıplesiw dáwiri boldı. Bul dáwir XIX ásir qaraqalpaq klassikleri dep tán alınған Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq dóretiwwshiligi menen tikkeley baylanıslı. Olardıń hár biriniń shıǵarmaları joqarı talǵam iyeleri ekenliginen derek berip turadı.

Kúnxoja shayır qaraqalpaq ádebiyatına tórt qatarlı qosıq formasın alıp kirgen shayır sıpatında belgili. Berdaq shayır dástanlıq, tariyxıy, ásirese, qaraqalpaqlardıń tariyxınan sóz ashatuǵın “Shejire” shıǵarması menen bahalı. Al, Ájiniyaz Qosıbay ulı qaraqalpaq jazba ádebiyatın kórkemlik hám formalıq jaqtan bayıttı desek qátelespeymiz. Shayır shıǵıs qosıq formaları muashshaq, muxammes, murabba h.t.b formalarda qosıqlar dóretken. Bul onıń óz dáwiriniń ilimli, shıǵıs klassik ádebiyatı menen jaqınnan tanıs ekenligin kórsetedi.

Ájiniyaz Qosıbay ulınıń ómiri hám dóretiwwshiligi keń baǵdarda izertlendi. Ótken ásir diń 30-jıllar aqırı hám 40-jıllarda shayırdıń qoljazbaları jıynalıp baspadan shıǵarılganı málim. Bul jıllarda Ájiniyaz Qosıbay ulı tuwralı jazıwshı, shayırlardıń maqalaları da baspa betlerinde jarıq kórdi.

Eń dáslep, arnawlı túrde ilimpaz N. Dáwqaraevtıń 1946-jılı “Revolyciyaǵa shekemgi qaraqalpaq ádebiyatı” degen temadaǵı kandidatlıq dissertaciya jumısında izertlendi. Bunnan tisqari, Ájiniyazdıń ómiri hám dóretiwwshiligin úyreniwde ilimpazlar Q. Bayniyazov, B. Qálimbetov, O. Álewov, Á. Pirnazarov, hám A. Murtazaev h.t.b miynetleri aytıwǵa turarlı.

Gárezsizlik jıllarında da qaraqalpaq klassiginiń shıǵarmaların hár tárepleme izertlew dawam etti. K. Mámбетov, G. Dáwletova, B. Genjemuratov hám Q. Járimbetov h.b bir qansha dıqqatqa ılayıqlı jumıslar isledi. Bul ilimpazlardıń hámmesi de Ájiniyaz shayır dóretiwwshiligin tereńnen úyrenip, óz pikirlerin anıq faktler hám mısallar menen dálillep bere alǵan. Solardıń ishinde, itibardı tartatuǵın miynetlerdiń biri ádebiyattanıwshı, professor Q. Járimbetovtıń 1998-jılı járiyalanǵan «Ashıq Ziywar» ilimiy ocherki esaplanadı. Ilimpaz hám onıń bul miyneti tuwralı ádebiyattanıwshı Q. Orazımbetov: «Ashıq Ziywar» ilimiy ocherkinde qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde birinshi márte Ájiniyaz dóretiwwshiliginde suwfiylik táliymattıń sáwlelengenı ilimiy jaqtan tiykarlanadı. Bazıbir ilimpazlar qıyalında payda bolǵan qandaydur pikirdi dálillew ushin ádebiy materialdı oǵan aydap ákeledi, heshqanday tiykarlanbaǵan, adam isengisiz sanlardı, túsiniqlerdi keltiredi. Al, Qurbanbay Járimbetov oǵan argument, isenimli tiykar izleydi, onı ilimiy jaqtan dálilleydi» [Orazımbetov, 2011: 46], - degen bahalı pikirini bildiredi.

Q. Járimbetov «Ashıq Ziywar» miynetinde Ájiniyaz shayırdıń ashıqlıq temasındaǵı qosıqlarına tallaw jasap, olardıń suwfiylik poeziyaǵa tán ekenligin aytıp ótedi, yaǵnıy, shayırdıń qosıqlarındaǵı lirikalıq qaharmannıń ashıqlıǵı dúnyawiy emes (qızǵa ashıqlıq emes) jaratqanǵa (qudayǵa) ashıqlıq dep esaplaydı. Q. Járimbetov shayırdıń qosıqlarında simbolikalıq hám allegoriyalıq usıllar basım ekenligin, bunıń tiykarında tasawwıf ilimine beriliwshilik bar ekenligin Xoja Axmet Yassawiy hám orta ásir shıǵıs ádebiyatı úlgeri mısasında salıstırıp dálilleydi. Ol suwfiylik poeziyanıń ózgesheliklerin tómendegi pikirleri menen sıpatlap beredi: “Suwfiylik poeziyanıń keń tarqalǵan qásiyetleriniń biri minadan ibarat: Shıǵarmanıń sırt kórinisine, syujetlik jelisine qarap ápiwayı logika(jón túsiniq) menen talqiyın ete beriwge bolmaydı, ol kóbinese natuwrı juwmaqlar beriwı mümkün. Sebebi, orta ásirlik talantlı shayırlar óz qosıqları, sonıń ishinde, ashıqlıq temasındaǵı ǵázzellerin tımsalıy (allegoriyalıq) hám rámsiy (simvolikalıq) usıllar, obrazlar menen jazǵan” [Járimbetov, 1998: 14]. Máselen, avtor Ájiniyazdıń ashıqlıq temasındaǵı qosıqlarınıń simbolıbolǵan “qız” obrazın simbolıq obraz sıpatında kórsetedi. Qız tımsalı mısasında qosıqtaǵı lirikalıq qaharmannıń haq diydarına ashıqlıǵın bildiretuǵın pikirledi aytıp, mısallar keltiredi.

Ilimpaz shayırdıń ashıqlıq mazmunındaǵı qosıqlarında rámsiy hám simbolıq obrazlardı analizlep, tiykarǵı anlatıp turǵan mánilerin túsindirip beredi. Máselen, ol Ájiniyazdıń “Qashqash”, “Dáwrán

bolmadı”, “Qubaqus”, “Kózlerim” qosıqlarındaǵı allegoriyalıq obrazlardı tallaydı. Olardıń sırtqı búrkep turǵan nıqapların ashıp, tiykarǵı mánilerin túsindiriwge hárezet etkenin kóremiz.

Berdaq, Ajiniyazdın qosıqlarında búlbúl, gúl obrazlarınń jıyǵı qollanılıwına toqtap, olardıń ózleriniń predmetlik mánisinde emes, astarlı mánide qollanılıp turǵanın mısallar menen dálillep ótedi:

Neler bolǵusıdur bu shum kewiller
Qazan urşa solar ǵumshalı gúller,
Shámenlerde sayrap turǵan búlbúller,
Torǵaysha joq qonar gúli bolmasa.

Haqıyqatında da, bul qosıq qatarlarında sırtlay qaraǵanda Ajiniyaz shayır ápiwayı tábiyat qubılısın súwretlep atırǵanday tuyıladı, lekin onıń tiykarında watanınan ayra túsken adamnıń halatı beriledi. Ilimpaz izertlewlerinde shayır qosıqlarınıń mine usıtáreplerin ashıp, qosıqtaǵı búlbúl – adam, gúl – el, mákan mánilerinde kelgenligine kewil bóledi.

Solay etip, Ajiniyazdın ashıqlıq temasındaǵı shıǵarmaların izertlewde ilimpazdın hám tariyxıy, hám diniy bilimlerine tiykarlanıp shayırdın qosıqların talqıǵa alǵanınıń ǵuwası boldıq. Biz ilimpazdın ilimiy dálilli pikirlerine qosılamız. Lekin, Q. Járımbetovtıń ózi aytıp ótkenindey Ajiniyazdın ıshqı-muhabbat qosıqların tek mistikalıq mazmun menen sheklep, onıń dúnyawiy tamirlarin shawıp taslaw bir jaqlamalıq boladı. Shıǵarmaların basım kópshiligin dúnyawiy muhabbatı jırlawshı qosıqlar quraydı hám keń oqırwshılar qáwimi Ajiniyazdı lirik shayır sıpatında tanıydı.

Q. Járımbetovtıń 2004-jılı baspadan shıqqan «XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı» temasındaǵı doktorlıq dissertaciya jumısınıń monografiyası da ilimpazdın jemisli miynetleriniń biri. Bul miynetinde XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń qalıplesiwi, onıń folklor menen jaqınlıǵı hám mazmunına qaray túrlerin, jańa formaların payda bolıwın Kúnxoja, Ajiniyaz, Berdaq, Ótresh shayırlardıń dóretiwshiligi tiykarında sóz etedi. Onıń obyektı hár tárepleme izertlep, tariyxıy dáwirdi hám sociallıq jaǵdaydı tereńnen úyrenip soń XIX ásir qaraqalpaq lirikası tuwralı belgili juwmaq shıǵarǵanı sezilip turadı. Ásirese, miyette Ajiniyazdın dóretiwshiligine keń orın beriledi. XIX ásir qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń endi qalıplesken dáwiri bolǵanlıqtan, bul dáwirde jasap dóretiwshilik etken shayırlardıń shıǵarmalarında folklor hám folklorǵa tán belgiler basım ekenligine toqtap, Ajiniyazdın qosıqlarına tallaw jasap shayır qosıqlarınıń folklor menen tıǵız baylanısın hám jazba ádebiyatqa tán ózgesheliklerin anıqlaydı.

Ilimpaz dissertaciyanıń keyingi baplarında XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń mazmunı hám forması boyınsha túrlerge ajıratıp qaraydı. Mazmunı boyınsha didaktikalıq, publicistikalıq, ashıqlıq, táriyp, nalış, nama, nazira hám yumor-satiralıq qosıqlar dep bóledi. Joqarıda sanap ótilgen túrlerdiń bárinen de Ajiniyazdın qosıqlarınan mısallar tabıw múmkin.

Poetikalıq forması jaǵınan tórtlik, murabba, muxammes hám lirikalıq poemalar dep jikleydi. Ajiniyazdın «Ay Alıp», «Shıqtı jan», «Molla Erime» qosıqları ǵázzel emes bálkim muxammes ekenligi jóninde tiyanaqlı pikirlerin bildiredi. Sonday-aq, ózine shekemgi ayırım ilimpazlar tárepinen rubayı dep atalıp júrgen qosıqları bul janrǵa mazmunı hám tematikası jaǵınan mas keletuǵınlıǵı, solay bolsa da poetikası jaǵınan rubayıǵa sáykes emesligin, bulardıń bári tórtlikler bolatuǵınlıǵın dál pikirler menen ayqın kórsetedi. Shayırdın ǵázzel janrına tán dep esaplanıp júrgen qosıqlarına qarata da mine usınday pikirlerdi bildiredi. Yaǵnıy, Ajiniyazdın qosıqlarında ǵázzel janrı saqlanbaǵan, shayır onıń mazmunın, tematikasın saqlap qalǵan halda formasın, sırtqı dúzilisin óz ortalıǵına qolaylastırıp qollanǵanlıǵın, qosıqlarınıń basım ǵázzel janrınan ósip shıqqan muxammesler ekenligin túsindiredi.

Bunnan tısqari, izertlewshi Ajiniyaz shayırdın tartıslı bolıp kelgen «Bozataw» shıǵarmasınıń janrına toqtaladı. Ol bir qatar ilimpazlardın pikirlerin qollap-quwatlay otırıp «Bozataw» shıǵarmasını liro-epikalıq emes, bul lirikalıq poema degen pikirdi alǵa súredi. Liro-epikalıq poema bolıwı ushın syujetke qurılǵan bolıwı kerekligin, «Bozataw» da tuyǵı-sezimniń basım ekenligin aytıp lirikalıq poemaǵa anıqlama beredi: “Lirikalıq poema – sap lirikalıq shıǵarma. Onda epikalıq elementler (kishigirim waqıyalar, epizodlar) ushırasadı, biraq olar shıǵarmaǵa epikalıq tiykar bola almaydı, olar tek lirikalıq sezimlerdi, lirikalıq oy-pikirlerdi oyatatuǵın kórkem qural bolıp xızmet etedi...”.

Ulıwmalastırıp aytqanda, Ajiniyaz Qosıbay ulı qaraqalpaq ádebiyatınıń sónbes juldızı bolıp áwladlarǵa ólmes miyras qaldırǵan klassik shayır. Al, XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı hám tariyxı tuwralı tereń bilimge iye, Ajiniyaz shıǵarmaları jóninde ózinen aldınǵı ilimpazlardın pikirlerine uqsamaǵan jańasha pikirlerdi dáliller menen kórsetip, óz koncepciyasını jaratqan ádebiyattanıwshı Q. Járımbetov qaraqalpaq ádebiyatın ilimindegi óz ornına iye alım.

ÁDEBIYATLAR

1. Қ. Оразымбетов. Алма түсе бермес хәр бир геллеге. «Әмиўдәрәя». 2011. №1
2. Жәрімбетов. Ашық Зийәар. Н. «Билим». 1998.
3. Қ. Жәрімбетов. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. Н. «Билим». 2004.
4. «Әжинияз». Топлам. 2014.

O.ÁBDIRAXMANOV – ESSE JANRÍNÍN SHEBERI

Allamuratova Kamila Jańabaevna

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti 2-kurs magistrantı

Annotaciya: Maqolada qoraqalpoq yozuvchisi bolgan O.Abduraxmonovning ijodidagi esse janrining rivojlanish xususiyatlari haqida aytiladi. Aynisa, yozuvchining ekologik muammolarni yoritib beruvchi esselari haqida fikrlar bildirilgan. Yozuvchining esse yozichdagi mahorati haqida ham aytiladi.

Kalit so'zlar: Esse, sintez, peyzaj, ekologiya mavzusi, obraz.

Аннотация: В статье рассказывается об особенностях развития жанра очерка в творчестве каракалпакского писателя О. Абдурахманова. Таким образом выражаются мнения об очерках писателя, проливающих свет на экологические проблемы. Это также говорит о мастерстве писателя в написании эссе.

Ключевые слова: Эссе, синтез, пейзаж, тема экологии, образ.

Abstract: The article tells about the features of the development of the essay genre in the work of O. Abdurakhmanov, a Karakalpak writer. In this way, opinions are expressed about the writer's essays that shed light on environmental issues. It also tells about the writer's skill in essay writing.

Key words: Essay, synthesis, landscape, theme of ecology, image.

Kórkem ádebiyat – kórkem sóz óneri. Sırtqı dúnyanı, jámiyetti, turmıstı obrazlar arqalı tanıwdıń bir túri. Jazıwshı hám shayırlar óz shıǵarmaları arqalı turmıslıq hám jámiyetlik waqıyalardı, máselelerdi, adam xarakterin sol qálpinde emes, kórkemlep ashıp beredi. Prezidentimiz Sh.Mirziyoevtiń “Ádebiyat xalıqtıń júregi, ol eldiń mánawiyatın kórsetedi. Búgingi quramalı zamanda adamlar qálbine jol tabıw, olardı iygilikli maqsetlerge ilhamlandırıwda ádebiyattıń tásirshen kúshinen paydalanıw kerek” - dep atap kórsetedi.

Kórkem shıǵarmanıń orayında insan obrazı turadı. Rus ilimpazı I.A.Timofeevtiń aytqanınday: "Obraz bul – yadıy toqıma járdeminde jaratılǵan hám estetikalıq qádir-qımbatqa iye. Ol insaniyat ómiriniń ulıwmalasqan hám konkret kórinisi bolıp esaplanadı". Yáǵnıy, jazıwshı qanday usıldan paydalanıp shıǵarma dóretpesin, onıń tiykarında adam turmısı, táǵdiri bayanlanadı. Uşı adamlar olardıń táǵdirleri, turmıslıq hám jámiyetlik mashqalaları arqalı óz maqsetin jetkerip beredi. Áne usınday insan turmısın, jámiyetlik turmıstı, insan hám tábiyat arasındǵı baylanıslardı óz shıǵarmalarında sáwlelendirip beretuǵın jazıwshılardıń biri O.Ábdiraxmanov.

Peyzaj (fr.el, mákan). Kórkem shıǵarmalarda peyzajlıq súwretlewler de áhmiyetli. Ol (peyzaj) tábiyat kórinislerin beriw arqalı waqıyanıń bolatuǵın ornı menen tanıstıradı. Bunnan basqa da, peyzaj shıǵarmada qaharman obrazın jaratıwda kómekshi xızmet atqarıp keledi. Ádebiyatshı alım, ilimpaz Y.Solijonov "Tábiyat kórinisi berilmegen birde-bir shıǵarmanı ushıratıw qıyın. Sonıń ushın da epikalıq shıǵarmalarda tábiyat kórinisi súwretlenip atrǵan waqıya menen hádiyselerge baylanıslı yamasa kerisinshe de kórinıwi múmkin. Bunday jaǵday kóbirek shıǵarmaǵa tańlap alınǵan qaharmanıń ishki kewil xoshlıǵına baylanıslı kelip shıǵadı. Eger de personajdıń keypiyatı kóterińki bolsa qara tın appaq, suwıq kún ıssı, kórinisinde sáwlelenedi. Yamasa kerisinshe jaǵdayda júz beriwı múmkin"- dep jazadı. Ilimpaz aytqanınday, tábiyat kórinisi ushıraspaytuǵın kórkem shıǵarma bolmaytuǵın sekilli. Jazıwshınıń shıǵarmaları insan hám tábiyat penen tıǵız baylanısta.

Ádebiyat aylawında anıǵıraǵı, óz shıǵarmalarında keskin problemalardı kóterip shıǵatuǵın jazıwshılardıń biri O.Ábdiraxmanov qaraqalpaq ádebiyatına ótken ásirdiń 70-jıllarında kirip keldi. Jazıwshı óziniń kishi kólemli gúrrińleri, satiralıq shıǵarmaları menen keń oqıwshılar jámaátine tanıla baslaydı. Onıń "Bir muhabbat tariyxı", "Ázázúl", "Ógizdiń miyi", "Soqırshek", "Botinka" hám basqada gúrrińleri, "Bosaǵa" romanı, "Ójet" komediyası" bizge málim. Sonday-aq, ol T.Qayıpbergenovtan keyin qaraqalpaq ádebiyatında esse janrın rawajlandırǵan jazıwshı sıpatında da belgili. Usı orında esse janrına toqtalıp ótetuǵın bolsaq, ilimpazlar janrǵa tómendegishe táriyp beredi. Esse – avtordıń óz pikirlerin, oyların, kópshilikke bildiriw tilegine sáykes keletuǵın, qanday da jámiyetlik kózqaraslarǵa qozǵaw salatıwın janr. Publicist "Aralım - dártim meniń", "Sayǵaqlardıń kóshpeli táǵdiri", "Mırzanıń izi" esselerin, "Ústirt Ústirtǵoy" ocherkin keń jámiyetshilikke usındı. Jazıwshınıń derlik kópshilik shıǵarmalarında ózi jasap turǵan dáwirdiń problemaları sóz etiledi. O.Ábdiraxmanovtıń esseleriniń kópshiligi Aral temasına, ekologiyalıq mashqalaǵa tiyisli. Onıń usı temada jazılǵan shıǵarmalarında tábiyat máselesi ruwxıylıq ólshemlerinen, ulıwma insaniylıq kózqaraslardan sáwlelendiriledi. Máselen, "Aralım-dártim meniń", "Sayǵaqlardıń kóshpeli táǵdiri", "Ústirt Ústirtǵoy" esseleri menen ocherki xalıqtıń turmısı, flora hám faunası ayanıshlı jaǵdayǵa kelip qalǵan Aral máselesi, sıyaqlı ekologiyalıq mashqalalarǵa arnalǵan. Avtor "Aralım-dártim meniń" shıǵarmasın dóretiwde kóp izlengen. "Bay material, anıq ilimiy faktler toplaǵan hám usı dáwirdiń talabına say kórkemlik bere alǵan". Aral teńiziniń qurıp, shań-tozańlar hawaǵa kóteriliwiniń aqıbetinde túrli awır jaǵdaylarǵa alıp

keletuğın keselliklerdiñ kóbeyip baratırğanın kórsetip, bul jerde turaqlı jasap kiyatırğan xalıqtıñ awhalı jazıwshını tüpsiz oyğa saladı, tolgandıradı, túrli gúzelislerge saladı. Sonday-aq, essenıñ "Awırıwın jasırğan" bóliminde jazıwshı respublikamızda ekologiyalıq mashqalanıñ óz kulminaciyasına jetkenligin kórsetedi." - Bizin mákemede tek ayıpker adamlardı ǵana Qaraqalpaqstanǵa komandirovka menen jazalaydı... — dedi baslıq, - endigiden bilay tártipsizlerge eskertiw, sógis berip, jumıstan shıǵarıp ta otırmaymız. Qaraqalpaqstanǵa komandirovkaǵa jiberemiz" [Әбдірахманов О., 2009, -56]. Shıǵarmada avtorıñ Tashkentli dostı menen bolǵan sawbeti házil emes, bálkim, Qaraqalpaqstandaǵı jaǵdaydıñ áyne haqıyqat ekenligin dálilleydi. Iлимпaz J.Xoshniyazov avtorıñ bul essesinde áhmiyeti tuwralı: "Araldan kóterilgen shań-tozańǵa búrkenip, dúzinin tatın jalap jazılǵan shıǵarma-tuwılǵan jerge, Watanǵa bolǵan janashılıqtıñ jańǵırığı. Onı usınday dárejede tásirsheń hám oyshań etip basqa bir orında, basqa bir xalıq wákiliniñ jazıwı múmkin emes" [Хошниязов Ж., 2014, -3-4] -degen pikirlerin aytadı. Bunnan essede avtor obrazınıñ problemanı ashıwdaǵı xızmeti óz aldına ekenligin ańlaymız.

O.Абдірахмановtıñ jáne bir qunlı shıǵarmaların birini 2006-jılı "Ámiydárya" jurnalında járiyalanǵan "Sayǵaqlardıñ kóshpeli táǵdiri" essesi boldı. Jazıwshı shıǵarmada Ústirt tegisligindegi ekologiyalıq jaǵdaydı sóz etedi. Essede jazıwshı óz ishki keshirmelerin, tolganısların bildiredi. Ol jerdegi jániwarlardıñ awhalına qıynaladı. Ásirese, sol jerdi mákanlaǵan sayǵaqlardıñ táǵdirin ayaydı, olardıñ azayıp baratırğanın, bunıñ sebeplerin, kimler ayıpker ekenligin aytıp ótedi hám bunıñ aldın alıw kerekligin eskertedi. Sonday-aq, "avtorıñ ekologiya máshqalasına arnalǵan esselerinde folklordıñ úlgeri, tariyxıy, ilimiy faktler menen sheber birigip(sintezlenip) qollanıladı" [Сағидуллаева Ж., 2020,-69].

Jazıwshı O.Абдірахмановtıñ "Aralım – arım meniñ" essesindegi mına qatarlarda peyzajlıq súwretlewlerge ayqın elesletiledi: "Ushan teñizdiñ jaǵasınan jılıslap baratırǵan aq kemeni kórgeńiz bar ma? Jaqın adamızdı alıs saparǵa aq kemege mingizip, xoshlasqanda júreklerde qanday ayralıq sezimleri buwırqanadı? Kemeniñ súlderini teñizdiñ jiyegine sińip ketkenshe qol bilǵap, jaǵıstan jılıǵın kelmeydi-aw, sirá... Al, jáne bir kóz aldınızǵa keltiriń; aq keme jagadan jılıslamay, ornına ushan teñizdiñ ózi jaǵsın jetim qaldırıp, kóz aldında tartılıp, ǵayıp boldı. Aq keme shayqatılıp, silkinip, awıńqırıp barıp, appaq qumǵa shóǵıp qaldı. Jagaǵa bir shıǵıp qalǵan kemege qayıp suwǵa túsıw menip etpeydi. Teñizdiñ nızamı qatań. Bul kórinisler mázi qıyalparazlıqtıñ nátiyjesi emes, bul meniñ Aralımniñ basına túsken sawda, kókiiregin emirene emip turǵan eki nárestesinen birden ayırılǵan anaday kózleri jawtańlap, kósilip jatır jarıqlıq", – degen qatarlarda ushan teñizdiñ kórinisi kóz aldımızda elesleydi [O.Абдірахманов, 2023, -30].

Jazıwshı "Mirzanıñ izi" essesinde ótken ásirdiñ 80-jıllarında Qaraqalpaqstan aymaǵında dáslep dárwish bolıp, sońınan "ekstrassens" likti talap etip adamlardı aldap pulların alǵan kisiniñ is-háreketleri sóz etiledi. Bul arqalı ánsat ómiri kúsewshilerdiñ kún-kórisi, qılmısları hám aqır sońındaǵı táǵdiri kórsetip beriledi. Jazıwshı bul shıǵarmada anıq maǵlıwmatlar beredi. Esseni dóretilimde kóp faktler jıyınanǵanlıǵı seziledi. Bul esse tek júz bergen hádiyseni jetkerip qoymastan, tárbiyalıq áhmiyetke de iye. Perzent tárbiyasına, onıñ kelesheğine itibarsız bolmaw kerekligin ańlatadı. Bul Mirzanıñ hám Abaydıñ balalıqtaǵı obrazların beriw arqalı túsindiriledi. Bul obrazlar arqalı jazıwshı kitap oqıwshısına bala tárbiyasınıñ hárbir insanǵa úlken juwapkershilik júkleytuǵınlıǵın da ańlatpaqshı boladı. Kitap oqıwshısı jazıwshınıñ shıǵarmalarınan úlken tárbıyalıq túsiniqlerdi de uǵınadı.

Tınıp-tınshımaytuǵın talant iyesi. O.Абдірахманов ǵárezsizlik dáwirinde óziniñ "Sayǵaqlardıñ kóshpeli táǵdiri" essesinde jazdı. Bunnan kórinip turǵanıday jazıwshı qaraqalpaq ádebiyatında "Esse" janrınıñ da sheberi. Jazıwshınıñ ǵárezsizlik dáwirine shekem de dóretilgen birqatar esseleri bar. Onıñ "Aralım – dárım meniñ" atamasındaǵı esse hám gúrrińler toplamında jazıwshınıñ birneshshe esseleri beriledi. Bul esselerdiñ derlik barlıǵında jazıwshınıñ aldına qoyǵan maqseti Aral mashqalasını, onı óz shıǵarmalarında kórkem sawlelendiriw bolıp tabıladı. Jazıwshı hárbir essesinde birqatar faktlik materiallardı keltirip, anıq dáliyllewler menen ekologiyalıq mashqalanı sawlelendiredi. Mine usınday jazıwshınıñ qáleminen dóregen, ǵárezsizlik dáwirinde jazılǵan shıǵarmaların birini, ana tábiyattıñ tirishilik dereǵınıñ birini, sayǵaqlardıñ ayanıshlı awhalın ashıp beretuǵın "Sayǵaqlardıñ kóshpeli táǵdiri" essesi bolıp tabıladı. Bunda jazıwshı "Esse" janrınıñ talaplarına say, yaǵnıy jazıwshınıñ óz pikirlerin kópshilikke ashıqtan-ashıq bildiriw tilegine say keletuǵın, qanday da jámiyetlik kóz-qaraslarǵa qozǵaw salatuǵın "Aral ekologiyalıq probleması, sonıñ saldarınan Ústirt jerindegi sayǵaqlardıñ awır awhalı jóninde" gi mashqalalarǵa toqtaladı.

Shıǵarmada jazıwshı sayǵaqshı alım, biologiya ilimleriniñ kandidatu, Qonısbay Qayıpbekov benen birge Belewli, Churiq, Matay dalalarında balaytuǵın sayǵaqlardı izlep 4 kún dawamında Ústurtti aylanadı. Shıǵarma usılayınsha baslanadı jazıwshı shıǵarma orayında turǵan ekologiya problemasını kóplegen faktlik materiallar, sapar dawamında kórgen – bilgen jaǵdaylar menen baylanıstırıp bayan etedi. O.Абдірахмановtıñ bul essesindegi mına qatarlar kitap oqıwshılardıń tásirleńdirmey qoymaydı, álbette: Jáne bir máslele.

Qudayǵa mın qátile shúkir, búgin ǵárezsizligimizdiñ on besinshi jılıniñ minberinen qarap turıp, búgingi erkinligimizge shúkirshilik etemen. Eń bolmasa Ústurttey keń jazıq dalamda turıp, "mına

aspan, mına jer – meniki meniń Watanım” dep gerdeyip, oyıma túsken qıyallarımı qagazǵa túsirip atırman. Meniń ǵárezsiz watanımın qaris qorǵaw – azamatlıq parızımız ekenin hámme uǵınadı. Ǵárezsizlik sharapatı - ǵárezsizlik jılları Ózbekstanda birde kiyik yáki sayǵaqtıń atılıwına ruxsat etilmedi. Tábiyatımızdı qorǵaw boyınsha adamgershilikli nızamlar qabıllandı hám Prezidentimizdiń “XXI ásir bosǵasında...” kitabında ekologiya mashqalaların sheshiw mámleketimizdiń baslı baslı baǵdarlarınń biri ekenligi aytıp ótili”. Bul qatarlarda jazıwshı úlken ekologiyalıq problemanı, insan hám tábiyattıń ekologiyalıq mashqalasın kóteriw menen birge búgingi ashıq aspan, tınısh dáwirimizge, ǵárezsizlik sharapatı menen islenip atırǵan is-ilajlarǵa ayırıqsha shúkirshilik sezimin de bere alǵan. Bulardan basqa da jazıwshı, essede kóplegen faktlik máteriallardı, bir – biri menen salıstırıp, analıslep ózinshe juwmaq ta shıǵaradı. Sonday-aq tábiyattıń baylıǵı bolǵan sayǵaqlar jóninde eki máseleni kórip shıǵıwdı maqul kóredi: [Эбдирахманов О., 2005,-6-7].

1. Rossiya hám Qazaqsatan mámleketleri menen mámleketlik shártname tiykarında óndirislik kvota belgilew.

2. Brokonerlikke qarsı gúresiw.

Bul máselelerdi kórip shıǵıw arqalı mámleketimizdegi ayırım mákemelerdiń orınlay almay atırǵan wazıypaların kórip shıǵıwdı aytadı. O.Ábdırahmanov óziniń bul essesinde ana tábiyatımızdıń baylıǵı bolǵan sayǵaqlardı qorǵaw, olardı bostan-bosqa awlaw, olardıń sanınıń azayıp ketiw jaǵdayları sıyaqlı máselelerdiń aldın alıw kerekligin, bul hárbir el perzentiniń azamatlıq parızı ekenligin óz essesinde kórkem bayanlaydı. Jáne de, jazıwshı óz pikirlerin, kózqarasların erkin túrde jetkerip beredi. İnsan hám tábiyat, tabiyat baylıqların qorǵawdı, ekologiyalıq mashqalalarǵa bárshemiz biyparwa bolmay, hámıyshe dıqqatlı bolıwımızǵa shaqıradı. Jazıwshı essede tek onıń avtorı bolıp qalmaq al, saparda qatnasqan bir insan sıpatında barlıq maǵlıwmatlardı anıq keltirip ótken. Usılayınsha óziniń sheberligi, dúnyatanımınıń bálent shoqıları menen óz shıǵarmasın joqarı kórkemlikte kitap oqıwshı kitapqumarlar jámáátine usına alǵan. Bul jazıwshınıń dóretywshiligindegi kóp ǵana ekologiyalıq problemanı sáwlelendiretuǵın shıǵarmalarınń ishindegi eń joqarı kórkemlikke iye shıǵarma dewimizge turarlıq.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq prozasınıń jarqın wákili, ozıq oyılı, tereń pikirlewshı sheber qálem iyesi O.Ábdırahmanov ádebiyatımızda óziniń úlken problemalıq máselelerdi, ásirese insan hám tábiyat arasındıǵı shiyelenisken máselelerdi, pútkil álemlik mashqalǵa aylanǵan Aral tragediyası haqqında sóz etiwshı esse janrında kóplegen shıǵarmalardı dóretti. Jazıwshınıń kóplegen esseleri pútkil álemlik Aral mashqalasına arnaladı. Ásirese, onıń “Aralım – dártim meniń” esseler toplamına kirgen hárbir essesinde Aral mashqalasına jan táni menen ashınıp, onıń ayanıshlı awhalın kóz aldımızǵa janlı elesletedi. Jazıwshınıń kóplegen esselerinde Aral teńizi haqqındaǵı faktologiyalıq materiallar beriledi. Sońǵı jılları anıǵraǵı ǵárezsizlik dáwirinde jazılǵan “Sayǵaqlardıń kóshpeli taǵdiri” essesinde jazıwshınıń jeke kóz qaras hám koncepciyaları, tuwılǵan jerdiń flora hám faunasına qattı kúyiniw sezimleri ayqın kórinedi. Ulıwma jazıwshınıń hárbir essesinde faktologiyalıq matriallardı júda kóplep ushıratıwımızǵa boladı. Esselerindegi bunday faktlik anıq maǵlıwmatlardı qollanıwı onıń esse janrınıń sheberi ekenligin ele de anıq dálilleydi. Usılayınsha jazıwshı óziniń tereń mazmunlı, insandı tereń oyǵa salatuǵın bay pikirleri, jeke kózqarasları menen suwsınlandırılǵan esseleri menen ádebiyatımızda esse janrınıń sheberine aylandı.

ÁDEBIYATLAR

1. Эбдирахманов О. Таңламалы шығармалар, Ташкент: «Фан», 2009. 56-б.
2. Эбдирахманов. О. Сайғақлардың көшпели тәғдийри. // «Әмиўдәрья», 2006. № 6-7-б.
3. Хошниязов Ж. Бәркулла изленисте// «Қарақалпақ әдебияты». 2014. 3-4-б.
4. О.Ábdırahmanov. Aralım – dártim meniń. (Esse hám gúrrińler). Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2023, 30-б.
5. Сағидуллаева Ж. «Қарақалпақ повестьлерінде стильлик изленислер». Монография, Нөкис, "Qaraqalpaqstan", 2020. 69-б.

S.BAHADIROVANIŇ “TÁGDIR” TRILOGIYASINDA QAHRMAN OBRAZIN JASAW USILLARI

Isamatdinova Ulbosın

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti 2-kurs magistrantı

Epikalıq obraz degende shıǵarmadaǵı personajdıń is-háreketleri, basınan keshirgen waqıyaları arqalı sáwlelendirilgen obrazdı túsınemiz. Epikalıq obrazlar waqıyalardıń rawajlanıwı arqalı qalıpleseı, basqasha aytqanda epikalıq súwretlew arqalı qalıpleseı. Kórkem ádebiyattıń rawajlanıwın dáwirler kesiminde úyrengende hárbir dáwirdegi ádebiy processke qaharman obrazın jaratıwdaǵı ózine tán belgilerine qarap sıpatlama beredi. Jazıwshı jaratqan qaharman obrazları arqalı onıń talantı hám sheberligi, ádebiy dóreıwshılıǵınıń ózine tán ózgeshelikleri hám kórkemlik qasıyeti, erisken tabısları haqqında pikir júritedi. Sebebi, kórkem shıǵarma komponentleri esaplangan syujet, kompoziciya, kórkem til, portret, detal, peyzaj, dialog, monolog hám taǵı basqaları qaharman obrazın jaratıwǵa xızmet etedi [12, 19].

Belgili ilimpaz hám jazıwshı Sarıǵúl Bahadırova bir qatar kólemli prozalıq shıǵarmaları menen qaraqalpaq ádebiyatında ayrıqsha orın iyeledi. Jazıwshı turmıstaǵı kóplegen mashqalalardı óziniń shıǵarmalarında kórkem sáwlelendirip, kitap oqıwshılarınıń kewiline jol taba aldı. Sonday-aq, S.Bahadırova qaraqalpaq ádebiyatındaǵı roman dóretken tuńǵısh hayal bolǵanlıǵı qaraqalpaq romanshılıǵındaǵı úlken jańalıq bolǵan edi. Jazıwshınıń 3 kitaptan ibarat “Táǵdır” trilogiyası ádebiyattanıw iliminde de bir qatar ádebiy sınsılar tárepinen unamlı bahalandı.

Hár qanday sınsı da dáslep kitap oqıwshısı retinde shıǵarmanı oqıydı. Ásirese, shıǵarma ideyalıq kórkemlik jaqtan qunlı bolsa, syujeti kitap oqıwshısın tartıp tursa, sınsı kitapqa birden sın kóz benen qaray almaydı, onı inta menen bir oqıp taslaydı. “Táǵdır” romanına jaqsı, kórkem shıǵarmalarda bolatuǵın usı sıpat tán, ol hár qanday kitap oqıwshını adamlardıń túrli táǵdırleri menen eliktire aladı [11, 126].

“Táǵdır” trilogiyasında waqıyanıń baslanıwına sebep bolǵan bas qaharmanlar Ótegen hám Áyteke bay obrazi. Ekewi de shıǵarmada bay, ashkóz, ishi tar, óz paydasın oylaytuǵın adamlar retinde súwretlengen. Degen menen, waqıya baslangannan soń ózinen keyingi konfliktti payda etip, eki qaharman da qaytı boladı. Bas qaharman Xalmurza bolsa Ótegeniń sadıq xızmetkeri bolıp súwretlenedi. Degen menen, óz mápin oylaytuǵın Ótegen Xalmurzanı da óz paydası ushın paydalanadı. Hár adında Xalmurzanıń jarılıǵı ayaǵına tusaw bola beredi. Aqırında, Ótegen bay Xalmurzanıń baslı dushpanına aylanadı. Nátiyjede aralarında kúshli konflikt júzege keledi. Xalmurza tek sırtqı ortalıq, qaharmanlar menen konfliktke túsip ǵana qoymastan, óz-ózi menen de konfliktke tusedi. Ol hayalı Gúljamalǵa isenerin bilmey yaki Ótegen bayǵa isenerin bilmey, ishki qarama-qarsılıqta qaladı. Romanda barlıq waqıyalar Xalmurza menen rawajlanıp baradı. Romannıń dáslepki bólimlerine Xalmurza angódek, aq kewil insan sıpatında súwretlengen menen, onıń Gúljamalǵa degen jerkenish sezimleri payda bolıwınan xarakterı ashıladı. Ol Gúljamaldı ólimshı etip uradı, qızǵanısh sezimleri onıń kózin baylaydı. Bas qaharman Xalmurzanıń ishindegi bunday keshirmeler, onıń psixologiyası trilogiyanıń úshinshi kitabında Dáwletiyar menen qarama-qarsılıǵında seziledi. Dáwletiyar jańa kommunistlik ideyanıń dushpanı bolǵanlıǵı ushın Xalmurzaǵa ayrıqsha tapsırma beredi. Oǵan awıldaǵı jas balalardı ullı watandarlıq urıstıń jeńisine qarsı qoyıwdı buyıradı. Al, Xalmurza taǵı da qısqıǵa ushırıp, qıynaladı. Degen menen, bul konflikt romanda ańsat hám tez sheshimin tabadı. Usınday tárepleri menen romannıń tiykarǵı ideyasın ózinde sáwlelendire alǵan obrazlar qatarında Xalmurza obrazi baslı orındı iyeleydi.

Qaraqalpaq ádebiyattanıwında dáslepki ret S.Axmetov “Ádebiyattanıw atamalarınń qısqasha sózligi”nde “xarakter” terminine tómendegishe anıqlama bergen: kórkem ádebiyatta geroyǵa beriletuǵın minezleme. Bul óziniń baǵıtı jaǵınan obrazǵa jaqın. Adamnıń psixikalıq, ayrıqshalıq belgisi, ishki ruwxın súwretlewler xarakterge kiredi. Ádebiy shıǵarmanıń geroyına berilgen minezleme, onıń shıǵısı, turmısı, morallıq sıpatı, erki hám mápi, sırtqı kórinisi, derlik barlıǵı xarakterge tiyisli hám obraz, tip jasaw ushın úlken payda keltiredi.

Romanda ózine tán xarakterge iye Nurman obrazın ayrıqsha atap kórsetiw múmkin. Ol shıǵarmada baspashı, talay úydiń qazanında qan qaynatqan baydıń balası sıpatında súwretlenedi. Ol ózi jasap turǵan ortalıq penen bolǵan talay qarama-qarsılıqlarda miyrimisiz, tasbawır adam sıyaqlı sáwlelengen menen, ol muhabbat aldında ázzi, onda ákelik mehir bar. Bunı roman trilogiyanıń 2-kitabındaǵı Gúljamal menen arasındaǵı dialoglardan kóriwimiz múmkin. Bunday dialoglar erksiz oqıwshınıń Nurman haqqındaǵı oylarına tásirin tiygizedi, onıń sezimleriniń haqıyqıy ekenligine isenim payda etedi. Mısalı, shıǵarmadaǵı mına dialogtı alıp qarayıq:

– Jamal, tayarlan, qashayıq, – dedi Nurman quwanıp. Jigittiń quwanǵanınan ot shashqan kózi qapınıń artınan jalt-jult etedi.

– Joq, endi artına aynalma...

– Jamal, men tek seniń ushın keldim. Hayal artına bir qaradı da irkildi. Onıń da júregi alaburqan, ne

islerin bilmeydi.

– Endi paydası joq, – dedi suwıq túrde (25-bet). Bul romandaǵı Gúljamal hám onıń baspashı kúyewi Nurman ortasındaǵı dialog. Shıǵarma konfliktiniń tiykarı bolǵan Nurman obrazınıń basqa personajlar menen bunday dialogları oqıwshınıń bul qaharman haqqındaǵı pikirin hár túrli muqamǵa dóndiriwi múmkin. Sebebi, waqıya basınan baslap “xalıq dushpanı” dep tanılıp kiyatırǵan Nurmannıń bunday dialogları oqıwshınıń qálbinde bir jılıwlıqtı oyatadı. Sebebi, Nurman eline satqınlıq qılǵanı menen, óz shańaraǵın asırıp qalıwǵa umtıladı. Bul maqset jolında dushpanlardıń qolına túsip, tutqın bolıwdan da bas tartpaydı. Shıǵarmadaǵı Gúljamal obrazın da bunday dialoglar menen “Nurmandı jek kóredi” degen sheshimge keliw qıyın. Sebebi, shıǵarmada Nurman menen ótken dialoglardan Gúljamaldıń da ishki keshirmeleri anıq kórinedi. Kewlinde Nurmanǵa degen qıymaslıq sezimi bolsa da, boyın biylegen ashıw hám kek artqa qaytıwǵa jol bermeydi.

Romandaǵı waqıyalardıń shiyelenisiwine sebepshi bolatuǵın taǵı bir bas qaharman bul Gúljamal obrazı. Usı obraz arqalı jazıwshı romandaǵı konfliktti sol dáwirdegi jámiyetlik problemaǵa baylanıstırıp sheber bayanlaǵan. Gúljamal-Nurmannıń ashıǵı, Xalmurzanıń ómirlik joldası. Bul obrazdı jazıwshınıń dóretiwshe sheberligi dep bahalawǵa boladı. Gúljamal ákesiniń dushpanınıń balasına kewil qoyıp, sol menen birge qashıwı romandaǵı waqıyalardı ele de shiyelenistiriwge, quramalasırıwǵa járdem beredi. Ata dushpanına kewil qoyǵanına xabar tapqan Gúljamaldıń ajaǵası Artıq penen Nurman arasında qarama-qarsılıq burınǵısinan da kúsheydi. Gúljamal obrazı sol dáwirdegi kóplegen hayal-qızlardıń ishki jańǵırǵı, ishki debdiwin ózinde sáwlelendire alǵan tabıshı obraz desek qátelespeymiz. Sebebi, sol dáwirdegi hayal-qızlardıń óz erkinen tıs turmısqa beriliwi, oqıwǵa, bilim alıwǵa degen kerı kózqaraslardıń hám qáte túsiniqlerdiń qurbanı bolıwı sıyaqlı úlken jámiyetlik problemalar Gúljamal obrazı arqalı ashıp beriledi.

Romanda bayanlawshı bas qaharman Nurmandı Alpamısqa, al, onıń ashıǵı Gúljamaldı Barshınǵa teńeydi. Bunday teńew arqalı olardıń shin muhabbatı, biri-birine bolǵan qushtarlıǵı ele de tásirli etip súwretlenedi. Sonday-aq, bul eki ashıqtı epos qaharmanlarına megeztiwdiń ekinshi bir sebebi bar.

Bul romandaǵı torı ala at obrazı. Biz bilemiz, kóbinese qaharmanlıq dástanlarda at obraz dárejesine kóterilip, syujetti rawajlandırıwǵa qatnasadı. S.Bahadırova da óz shıǵarmasında torı ala atı Gúljamal menen Nurmannıń ortaqlı belgisi retinde paydalanadı. Mısalı, romandaǵı mina qatarlarǵa dıqqat awdarayıq: Eki jigit dárwazanı ashtı, ishten qızıl torını oynaqlatıp, Nurman shıqtı. Usı torı atı menen talay ret ushırasıwǵa bardı, usı torı at onıń kelmegenin de xabarladı. Usı torı atı kórgende Gúljamal quwanǵanına kishkene ǵana júregi gewdesine dúrsildep, jer-jáhange sıymas edi. Al, házir oǵan qaraǵısı kelmey kózin jumdı [4, 49]. Romandaǵı usı orında ǵana at obrazı keńirek ashıladı. Jazıwshı at obrazınan Nurmannıń baydıń ulı ekenin súwretlew, sonday-aq onıń xarakterin jaratıw ushın paydalanǵan. Sebebi, romandaǵı bazı orınlarda Nurman kelgen anaw yáki minaw puqaranı pisent etpesten, at ústinde xabarlasadı. Qaharmanlıq dástanlarda kóbinese, qaharmanlıq erligin súwretlewshı planda at obrazın qollanıw folklordaǵı dástúriy qubılıslardıń biri edi. Al, jazıwshı S.Bahadırova óz shıǵarmasında at obrazınan qaharman xarakterin jaratıw maqsetinde qollanadı.

Roman trilogiyasınıń 3-kitabında baslı qaharman retinde Xalmurza, Artıq, Sánem, Arıwxan, Amanlıq, Jaqsılıq, Yusup, Axmet, Maxset, Gúlayım obrazları qatnasadı. Al, bul obrazlardı jaratıwda qatnasatuǵın qosımsha obrazlar Quteke, aqsaqal, komandir Ivan Vasilievich, Tanya, Sergey, soldat jigit sıyaqlı basqa da personajlar qatnasqan.

Romandaǵı bazı obrazlardıń táǵdiri hám is-háreketleri biri-birine oǵada jaqın, derlik birdey. Mısalı, Amanlıq, Jaqsılıq, Qayıp, Yusup, Ilyas obrazlarınıń is-háreketleri, erlikleri, hátte shıǵarmadaǵı táǵdirine shekem birdey. Barlıǵı urısqa óz erki menen jazılıp, birneshe fashistlerdi óltirip, sońında qaharmanlarsha qaza boladı. Al, olardıń shıǵarmadaǵı jeke tulǵa retindegi biri-birinen ayırmashılıǵın seziw qıyınraq. Mısalı, Jaqsılıq bir ózi 245 fashistti óltiredi. Oǵan "За Отчизну" ordeni beriledi. Al, Amanlıqqa "Erliǵı ushın" ordeni beriledi, ol da mártlershe qaytıw boladı. Qayıp ta dál solay erlik kórsetip, qaza boladı, oǵan "Qızıl juldız" ordeni beriledi. Al, romanda Yusup te, Ilyas ta erksiz túrde dushpanlar tárepke ótip, qashqın ataladı hám ekewi de qaza boladı. "Ilyas bombanıń astında qalıp qoydı..." dep kóp noqat penen bayanlawshı da usı jerde Ilyastıń táǵdirin juwmaqlaydı.

Romanda Yusuptı jazıqsız, qashqın dep ayıplap, ózleri yaǵnıy Rossiya armiyası tárepinen atıp óltiriledi. Mine, romandaǵı bul orında oqıwshı obrazı ortaǵa keledi. Sonsha erlik kórsetiwine qaramastan, jazıqsız atılǵan Yusup obrazı kitap oqıwshısında ayawshılıq sezimin oyata aladı. Al, buni óz náwbetinde jazıwshınıń jetiskenligi dep bahalasaq boladı.

Shıǵarmadaǵı satlı obraz sıpatında Gúlayım obrazın atap ótiwge boladı. Jas, ele turmıs qurmaǵan, turmısliq tájiriyesi az bolıwına qaramastan, Gúlayımın kishkene nárestege bolǵan hayallıq mehri, oǵan óz anasıday ǵamxorlıq etiwı oqıwshıda tereń súyispenshilik sezimlerin oyatadı. Soldatlardıń emlewxanasına bomba túskende Gúlayım náresteni qushaqlawı menen jerge jatıp qaladı. Náresteni aman alıp qalıp, al ózi qaytıw boladı. Oqıwshıǵa hár túrli estetikalıq sezimlerdi baǵıshlaytuǵın bul Gúlayım obrazı shıǵarmadaǵı tabıshı obraz boldı.

“Táǵdir” trilogiyasını oqıp otırıp, jazıwshıdaǵı tereń patriotizm ruwxı seziledi. Sebebi, romannıń qaysı bólimin alıp qarasaq ta, qaraqalpaq xalqınıń ózine tánligin kórsetiwshı folklorlıq dástúrlер, milliy

dástúrler jiyi qollanılǵanlıǵınıń gúwası bolamız. Bul birinshiden, jazıwshınıń folklorlıq bilimleriniń tereńliginen derek berse, ekinshiden usı kórkem shıǵarma arqalı qaraqalpaq xalqınıń milliy úrp-ádet dástúrlerin jańǵırtıwdan derek beredi. Hátte, bunday patriotlıq ruwx romandaǵı bazı qaharmanlarǵa da ótken. S.Bahadırovanıń "Táǵdır" roman trilogiyası kórkem shıǵarma bolıp ǵana qalmastan, qaraqalpaq ruwlarınń tariyxınan, milliy úrp-ádet dástúrlerinen bahalı maǵlıwmatlar beriwshi derek desek te qátelespeymiz. Shıǵarmada qollanılǵan naqıl-maqallar, citatalar bolsa waqıyanı rawajlandırıwda ayrıqsha xızmet atqara alǵan. Jazıwshı waqıyanı baslawda, bas qaharmanlardı oqıwshıǵa tanıstırıwda, olardıń psixologiyasınıń ashıwda naqıl-maqallardı utımlı qollana alǵan. Roman trilogiyadaǵı tiykarǵı waqıyalar dástúriy syujetke qurılǵan. Degen menen romandaǵı bazı orınlarda qaharmanlardıń eske túsiriwleri sebepli tiykarǵı syujet úziliske túskenligin kóriw múmkin. Joqarıda aytap ótkemizdey, jazıwshı romandaǵı qaraqalpaq xalqınıń salt-dástúr jırların, milliy úrp-ádetlerin de tiykarǵı syujetke baǵındırıp qollanıwǵa háreket etken.

Ulıwmalastırıp alǵanda, belgili jazıwshı S.Bahadırovanıń povestlerden keyingi qol urǵan tungısh bul romanında jazıwshınıń qaharman obrazın jaratıwda dialoglar hám monologlar hám portretlik súwretlewlerden jiyi paydalanǵanlıǵın kóremiz. Tariyxıy-revolyciyalıq janrdaǵı bul romannıń baslı shárti de kórkem obraz hám onıń táǵdirin kórkem súwretlew bolǵanlıǵı sebepli jazıwshı tariyxıy shınlıq hám tariyxıy faktlerdi ekinshi plangá kóshirgen. "Táǵdır" trilogiyasındaǵı syujet hám qaharman obrazın analizley otırıp, roman jazıwshınıń ózine tán dóretiwsilik usılı hám tereń patriotizm ruwxı arqalı kitap oqıwshısında jaqsı estetikalıq tásir qaldıra aladı dep oylaymız.

ÁDEBIYATLAR

1. Баҳадырова С. Тәғдир://Әмиўдәря. 1979 №1-5.
2. Баҳадырова С. Тәғдир. –Нөкис. Қарақалпақстан. 1989
3. Баҳадырова С. Тәғдир://Әмиўдәря . 2021 №4-6.
4. Баҳадырова С. Тәғдир://Әмиўдәря . 2022 №1-2.
5. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий әпсанасы.–Нөкис.Билим.2018.
6. А. Алламбергенов.Тарийхий романларда тарийхий ҳақиқат ва бадий талқиннинг синтези (К.Мамбетов тарихий асари мисолида). филол.илим. кан. дәреже алыў дисс. –Нөкис. 2011.
7. Ахметов С. Қарақалпақ әдебий сыны. –Нөкис. Қарақалпақстан.1993.
8. Баҳадырова С. Роман ҳәм дәўир. –Нөкис. Қарақалпақстан. 1978. 47-б.
9. Járimbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar.–Nókis. Qaraqalpaqstan. 2012.
10. Камалов Қ. Дала бүркити.–Нөкис. Қарақалпақстан. 1990. 6-б.

H.ÓTEMURATOVANÍŇ «HÚRLIMAN» ROMANÍ: DEREKLERI HÁM QAHRMAN OBRAZÍ

Turdıbaeva Aziza Taxir qızı

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti 2-kurs magistrantı

Annotatsiya. Bu maqolada qoraqalpoq shoiri Berdaqning qızı Hurlimanning san'atga qanday kirib kelgani, uning dutor chalishga qattiq qiziqqanligi-yu, xalq orasida tanikli bo'lishida uning umr yo'ldoshining hissasi kata ekanligi haqida hayotiy ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, tahlil etilayotgan "Hurliman" romanidagi qahramon obrazini berish xususiyatlari, dialog va monologlarning badiiy xizmati masalalari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: badiiy ma'nalar, qahramon obrazi, dialog, monolog, xarakter, konflikt.

Аннотация. В данной статье представлена важная информация о том, как Хурлиман, дочь каракалпакского поэта Бердаха пришла в искусство, о ее большом интересе к игре гувернантки, а также о вкладе спутника жизни, ее популярность среди народа. Также раскрываются особенности характера героя анализируемого романа «Хурлиман», вопросы художественного обслуживания диалогов и монологов.

Ключевые слова: художественные истоки, персонаж, диалог, монолог, персонаж, конфликт.

Abstract. This article provides vital information about how Hurliman, the daughter of Karakalpak poet Berdak, got into art, her great interest in playing the dutor, and the contribution of her life partner to her popularity among the people. Also, the characteristics of the character of the hero in the analyzed novel "Hurliman", the issues of artistic service of dialogues and monologues are revealed.

Key words: artistic sources, character, dialogue, monologue, character, conflict.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń klassik shayırları Berdaq óz dáwirinde shayırlar hám baqsıshılıq penen shuǵıllanǵan. Berdaqnıń qızı Húrliman xalıq arasında baqsı qız atı menen tanılǵan. Berdaq shayırdıń qızı Húrlimanǵa bolǵan muhabbatı ayırıqsha bolǵan. Sebebi, Berdaq Húrlimannıń baqsıshılıqqa degen intasın kórip onı qollap-quwatlap otırǵan. Húrliman jas waqtınan til algash, shaqqan hám er júrek qız bolǵan. Qaraqalpaq hayal-qızları arasında birinshilerden bolıp Húrliman toylarda qolına duwtar alıp baqsıshılıq etken. Sol sebepli, onıń bul ónerine qarsılıqlar boladı. Húrlimannıń jasaǵan dáwiri hám onıń basınan keshirgen qıynshılıqları haqqında H.Ótemuratova "Húrliman" romanın jazǵan. Biz bul maqalamızda romannıń jazılıw dárekleri hám Húrliman obrazın ilimiy talqıǵa tartıwǵa háreket etemiz. H.Ótemuratovnıń "Húrliman" romanı "Ámiwdárya" jurnalınıń 1991-jılǵıń 2-3-sanlarında basılıp shıqtı. Roman qaraqalpaq hayal-qızlar arasınan birinshi bolıp shıqqan baqsı, Berdaqnıń qızı Húrliman haqqında. Qaraqalpaq ádebiyatında Húrliman baqsı haqqında birqansha ilimiy miynetlerde sóz etilgen. Húrlimandı baqsı sıpatında izertlegen ilimpazlardan biri bul Q.Maqsatov boldı. Ol Húrliman haqqında "Húrliman Berdaqnıń balalarınan arasında eń jaqsı kórgen perzentı bolǵan. Húrliman jas waqtınan-aq ákesiniń qosıqlarına kewil qoyıp tınlaydı, kóbisin yadnan bilgen. Óziniń de azı kem shayırlılıq talantı bolǵan. Berdaq basqa perzentlerine ózinshe qosıq aytıwına ruxsat bermegen, tek ǵana Húrlimanǵa qosıq aytıwǵa ruxsat etken. Bul onıń Húrlimandı ayırıqsha jaqsı kórgeninen emes, al onıń talantınıń basım bolǵanınan" [Мақсетов, 1958, -270] – dep ayıp ótken.

1957-jılǵı Ózbekstan Ilimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan kompleksli ilim-izertlew insitutınıń bir topar ilimpazları tárepinen ekspediciya ótkeriw dawamında Húrliman baqsınıń áwladları menen ushırasıp, ol haqqında kóp maǵlıwmatlar toplanǵan edi. Húrliman haqqında kóp maǵlıwmatlar bergen onıń balası Ablatdinnıń kelinshegi Perne boldı. Ol Húrlimandı óz kózi menen kórgen hám birge jasaǵan. Onıń aytıwınsha Húrliman orta boyly, para páreń, qızıl shıraylı, házilkeshe, atqa erkektey minip túsetuǵın, shaqqan, kúta qonaq kútkish, miymandos hayal bolǵan. Haraqanday jaman ádetler bolsa olarǵa qatal qaraytuǵın bolǵan. Mısalı, kelinleri kewline jaqpaytuǵın is qılsa olardı erkekshelep urısıp jiberetuǵın bolǵan. Bunday Húrlimannıń xarakterin romanda da kóriwimizge boladı. Romanda Húrlimandı qaysar óz bilgeninen qaytpaytuǵın márt, bir sózli qız sıpatında súwretlegen. Q.Ayımбетов "Húrliman qaraqalpaq hayal-qızlarınan shıqqan úlken talant iyelerinen biri, qız baqsı dep atalatuǵın úlken ataqqa iye bolǵan baqsılardıń biri" [Айымбетов, 1968.-158-159] - dep óz miynetinde kórsetip ótken. Izertlewler dawamında Húrlimannıń baqsı bolıwında onı jaqınnan qollap turǵan kúyewi Qabil bolǵan. Qabil Húrliman 17 jasqa tolganda úylenedi. Húrlimanǵa baqsıshılıq penen shuǵıllanıwǵa kóp adamlar qarsı shıǵadı. Sebebi, hayal-qızlarǵa baqsıshılıq penen shuǵıllanıwǵa, shayırlılıq etiwege sharayat tıym salǵan. Sonda da, Húrliman bul qarsılıqlarǵa qaramastan bul mashaqatlı joldı basıp ótken. Húrlimanǵa bul baqsıshılıq óneri quday tárepinen juqtırılǵan. Onıń baqsı bolıwı haqqında, bir kún qosıq aytpasa awırıp qalatuǵınligı haqqında xalıq arasında ańız-áńgimeler bar. Mısalı,

“Húrlimanniń taqıyası” [Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-87-томлар.-91] dep atalğan ańızda Húrliman ákesiniń heshkimge bermey saqlap qıyatırğan taqıyasın urlap kiyedi hám sonnan oğan baqsıshılıq óneri ótedi. Soń ol tósek tartıp awırıp qaladı. Ákesi onıń túsine kirip oğan baqsı bolıwın násiyat qılıp qaldıradı.

Avtor romanniń dáslepki bólimlerinde tariyxıy shınlıqtı ashıp kórsete alğan. Húrliman jasağan zaman hám onıń ashshı haqıyqatlıgın, hayal-qızlar haq-huquqlarınıń joqlıgın, olardıń bir buyım sıyaqlı ǵana qádiri bar ekenligin, Húrliman hám onıń qorshaǵan átirapndaǵı feodallıq dúzim adamlarınıń háreketleri menen ashıp bergен. Mısalı, Ǵanıy ǵarrı menen Názigúl kempirdiń 13 jasar qızı ózin teńizge atıp óz janına qast etedi. Sebebi, onı mal ushın ózinen úlken ǵarrıǵa zorlap bermekshi boladı. Bul jaǵdayǵa Húrliman ishtey kúyip-janadı. Ol shıday almay Ǵanıy menen áyeline “-Siz haywan ekensiz. Haywanda óz perzentine janı ashıydı, ele on gúlinen bir gúli ashılmaǵan saǵıyanı wayran ettińiz... jálladlar seniń” –dep óziniń olarǵa bolǵan kek ızasın bildiredi. [Өтемыратова, 1991, -17] Húrliman súygen yarına shıqqan turmısqa shıqqan. Onı sorap kóplegen baylardan jawshılar kelgen. Biraq, ákesi onı ózi qálegenine uzatqan. Avtor bunı óz shıǵarmasında aytıp ótedi. Húrliman baqsınıń tek baqsı sıpatında xarakterin ashıp qoymastan onıń insaniyлық sıpatlarına da keń orın ajratadı. Shıǵarmada Húrliman Júginis penen Aytolǵanǵa qashıp ketip turmıs qurıwına járdem beredi hám eki jastıń baxtlı bolıwına sebepshi bolǵanlıǵına súyinse bir jaǵınan Aytolǵannıń ornına onıń sınlisiniń mal ornına satılıp ketkenligine kúyinedi. Bul avtor tárepinen ózinshe qosılǵan bir syujet bolıp, bul arqalı avtor zaman teńsizligin súwretlemekshi bolǵan.

Kórkem shıǵarmanıń joqarı talap dárejesinde jazılıwına járdemin tiygizetuǵın faktorlarǵa qaharmanlardıń dúnyatanıwın, óz ara qarım-qatnasın, sırtqı pishimi menen minez-qulqın, sóylew ózgesheligin, ózi qorshaǵan ortalıq penen tábiyat kórinislerin jatqarıwǵa boladı. Usı komponentlerdi bir orayǵa biriktiriwde avtor sózi, qaharman sózi belgili dárejede kórkem-estetikalıq xızmet atqaradı. Shıǵarma qaharmanları biri ekinshisinen oy-órisi, is-háreketi, minez-qulqı, sóylegen sózi menen pariqlanadı, usınday ózgeshelikti ayırıp alıwımızǵa keń múmkinshilik tuwdıratuǵın tiykarǵı komponentlerdiń biri - shıǵarma qaharmanlarınıń dialogları esaplanadı. Dialog haqqında Z.Bekbergenova “Dialoglar shıǵarma tiliniń tartımılıǵın támiyinlep, bayanlaw stilin túrlendirip, janlandırıp barıwǵa xızmet etedi” [Бекбергенова, 2016, -7]- dep kórsetedi. Dialog haqqında dúnya ádebiyatında da bir qansha pikirler ilimpazlar tárepinen aytılıp ótilgen.

A.Shlegel dialogtıń atqaratuǵın xızmeti bilayınsha anıqlap beredi: birinshiden, pikirdi oǵada tez, “kózdi ashıp jumǵansha” qısqa pursatta aytıp biliwi, ekinshiden izinde keliwshi hár bir replikanıń ózinen burın ayılǵan replikaǵa ǵárezliginde [Шлегель, 2000,-75].

Qazaq ádebiyattanıwshısı X.Karimov “Qanatlı til” dep atalǵan izertlewinde: “Dialogtıń kórkem shıǵarmada qollanıw maqsetin sóz etkende, bir dialogtıń ózinde hár túrli funkciyalardıń aralasıp kete beretuǵınlıǵın, biri basım bolatuǵının yadta saqlaǵan jón. Qaharmanınıń xakteri menen sezimin ashıw maqsetinde qollanılgan dialogtıń qaysı túri bolsa da syujetti rawajlandırıp otıradı” – degen pikirdi bildirgen.[Каримов, 1995,-44] Mine, usınday pikirlerden kelip shıqqan halda bizdiń izertlep atırǵan “Húrliman” romanında da avtor qaharman obrazın ashıwda, onıń xakterin beriwde hám konfliktti tayarlawda hám arı qaray rawajlandırıwda dialogtıń xızmetinen paydanaǵan. Romanniń baslanıwı da dialogtan baslanǵan. Dialog Húrliman hám onıń kúyewi Qabıldıń dialogınan baslanadı. Bul eki jastıń dialogı arqalı tiykarınan dáwirdiń awırılıǵın, qaraqalpaqlardıń orıs qol astına ótkenligin, xalıqtıń basshılarınıń ala-awızlıqları haqqında maǵlıwmatlar berilip, sol zamǵa bizdi alıp kirgendey boladı. Qaharman xakterin jasawda qollanılgan dialoglar da shıǵarmada ushırasadı. Bunday dialoglardıń biri awıldıń bayı Arzı atalıq tıń awıldıń bir jarlı ǵarısı menen qurılǵan dialogta kórinedi. Bul dialog arqalı biz Arzı Atalıqtıń xakterin kóre alamız, sonday-aq Húrlimanniń da qaytpas er minezli hám ádalatsızlıqqa qarap tura almaytuǵın insaniyлық tuyǵıları bar qaraqalpaq qızınıń minezi kóriwimizge boladı. Arzı atalıqtıń kámбағallarǵa qılǵan zulımlıǵın kórgen Húrliman ishinde ádalatsızlıqqa degen batır qız ruwı qalıplesip baradı hám qaharman xakteri ashılıp baradı.

Húrliman Berdaqtıń qızı bolǵanlıqtan dáslep Berdaqtıń baqsıshılıq óneri haqqında, onıń talantınıń el awzında mudam aytılıp, maqtalıp júriwi romanda jaqsı qurılǵan dialog arqalı ashıp berilgen. Qarlıbay biy toy berip baqsı-jırawlardı shaqırıp ayttıradı. Bul toydıń bas baqsısı Berdaq baqsı edi. Sol toplanǵanlar ishinde eki adam baqsılardı aytısıp otırǵanın Húrliman esitip qaladı.

- Berdaq baqsı, toydıń bas baqsısı qusaydı ǵoy?!
-Eń birinshi náwbetti oğan berse bolar edi.

- Áy, qaydam jaǵımpazlar Súyeke xojanı jiberetuǵın shıǵar. Onnan keyin Xudaynazar beglerbeginiń Aqmuhammedi bar. Solardıń mıljınıń tıńlap almay Berdaqtı kórmeytuǵın shıǵarmız. –Ol xojan buw jılı xıywalıardı maqtap, zákátshiler otız teńgesin keshipti ǵoy. Hayranman onıń nesin tıńlatdı eken?

- Áyy, Ernazar kenegestiń kewli ushın kózabaǵa tıńlaǵan bolıp, kúlip-kúlip ketken shıǵar.

Bul dialogta Berdaq baqsınıń talantı el awzında ekenligin hám basqa baqsılar xan malayların, xıywa

zakatshların maqtap qosıq aytatugınlıgın kórwimizge boladı. Sonday-aq, Berdaqtn kirip keliwi menen pútkil xalıq jım-jırt bolıp tınlaydı. Onı kórhen Húrlimannń ishinde baqsıshılıqqa bolğan ıqlası nıgaya túsedi.

Kórkem shıǵarmanıń qunıń elede arttırıwda hám qaharmanlardıń ishki keshirmelerin beriwde monologtıń ornı ayırıqsha esaplanadı. Qaraqalpaq ádebiyattanıwında monologtıń kórkem shıǵarmadaǵı qaharmanlardıń ruwxıy dúnyasın ashıwdaǵı kórkemlilik xızmetine bılayınsha túsiniń beredi: “Ishki monolog qaharmanlardıń ishki keshirmeleri onıń átirapındaǵı bolıp atırǵan waqıyaǵa óziniń qatnası, ishki tolǵanıń keńirek ashılǵan sayın dáwir haqıyqatlıǵı qaharmanlardıń qanına sıńıp, sırtqı turmıs waqıyaları menen qaharmannıń ishki dúnyası ortasındaǵı baylanıs, adam jan dialektikası tereńrek ashılıwına jol salıp, qaharmannıń psixologiyasın, ishki tolǵanısların monolog arqalı beriw bul házirgi zaman qaraqalpaq romanlarında tereń orın alǵan sheberliktiń túrli usılların dóretip otırǵan kórkemlew qurallarınıń biri” [Бекбергенова, 2016,-59]. Romanda qaharmannıń alla taladan sorawlarına juwap sorawı, kórseterge jol sorawı, óz-ózin talqılawı, isengen adamnan kewil qalıwı, óz jarınıń qılǵan kewil jarasın emlew ushın mádet sorawı sıyaqlı ishki monologın kórwimizge boladı. Shıǵarmada Húrlimannıń eń isengen hám qollap turǵan adamı bul- kúyewi Qabil edi. Degen menen Qabil Húrlimannıń baqsıshılıǵına qarsı Ermeńbay gıjıgıleydi hám Qabil más halında Húrlimandı ólesi qılıp uradı. Húrliman bolsa ózine zorǵa keledi hám esin jıyǵannan soń ishinen bolǵan waqıyalardan qattı kewili jaralanadı hám onıń ishki keshirmelerin beriw ushın avtorǵa monolog kerek edi hám avtor bunı óz ornında sheber qollana alǵan.

Shıǵarmadaǵı Húrlimannıń sońǵı bólimdegi aytqan monologı onıń sońǵı mánzilge ketpesten burın basınan keshirgen azapları hám ishki debdiwin súwretlegen. Ol Jayhunǵa qarap óziniń ishki dártin tógip shashadı, sońǵı sózin aytıp ketedi. Monologın pıtirgennen soń ol máńgi uyqıǵa ketedi, monolog shıǵarmanıń juwmaǵın jasap bergen. Húrlimannıń ishki sezimlerin, onıń maqstlerin túsinetuǵın adam bolmaǵan sol sebeplide ol Jayhun menen, Aral menen sırlas bolǵan. Oǵan sırların, arız-ármanların aytıp otırǵan. Ómiriniń sońında da baqsı qızdıń ishinde qalǵan dártlerin hám isley almaǵan islerin, jasap ótken ómiriniń zaya ketpegenligin, hár bir hayal-qız óz maqstlerine umıtılıwı kerekligin násiyat etip ketkende kórinedi. Monolog arqalı oqıwshıǵa roman arqalı berilejaq bolǵan pikir ayqınlastırılǵanday, anıq etip kórsetilgende kórinedi. Húrlimannıń elede keleshek áwladın úmiti bar ekenligin hám bul joldı ózi birinshi bolıp basıp bergende, Húrlimanlar ele elge talay tuwılatuǵınlıǵına isenim bildiredi.

Romanlarda qaharmanlar obrazın onıń pinhamı ishki sózler arqalı beriw sırtqı sózdi beriwge qaraǵanda ádewir dárejede qıyın keshedi. Sebebi, monolog qaharman turmısında ushırasatuǵın eń keskin jaǵıdaylarda kelip shıǵadı. Bunday jaǵıdayda qollanılǵan monologtı “Húrliman” romanında kóre alamız. Romanda qaharmannıń monologta bir toqtamǵa kele almaw, óz-ózin jew, soraw beriw, ózin tabıwǵa umtıw sıyaqlı ishki sezimleri beriledi. Sonday-aq, romanında bolsa ishki monologtıń qaharman xarakterin, psixologiyalıq keshirmelerin ashıwdaǵı ornın úyreniw barısında, olar tek ǵana shıǵarma kórkemligin táminlew ushın ǵana bolıp qalmastan, tutas bir dáwirdiń jámiyetlik, tariyxıy-sıyasıy máselelerin sańwlelendiriwshi kórkemlik dárek sıpatında xızmet etken.

Peyzajlıq súwretlew syujetin tiykarǵı bóleklerinen biri bolıp, shıǵarmanıń ideyalıq-estetikalıq kúshin asırıw, syujet rawajın asırıw, tezletiw sıyaqlı qaharmannıń ishki ruwxıy jaǵıdayın ashıw sıyaqlı wazıypalardı atqaradı. Peyzajlıq súwretlewden eki usılda paydalanıladı: qaharmannıń ruwxıy jaǵıdayın tabiyat kórinisi menen parallel túrde súwretlew hám qarama qarsı usılda súwretlew.

“Húrliman” romanında Aral hám onıń tábiyatı Húrlimannıń ishki dúnyası menen parallel tárizde súwretlenedi. Bul arqalı avtor qaharmannıń ishki keshirmelerin hám ishki dúnyasınıń sulıw hám pákligin bermekshi boladı. Dáslep Araldıń gózzal tábiyatın súwretleydi hám soń ana teńizge óz dártin aytadı. Ishki keshirmelerin monolog etip ana tábiyatqa bayanlaydı. Eger avtor qaharmannıń ishki keshirmelerin birden bergende ol óz tásirshenligin joytqan bolar edi. Biraq dáslep peyzaj berilip, qaharmannıń tábiyat penen sırlas ekenligin kórsetpekshi bolǵan. Soń qaharman óz muǵın tilsiz tábiyatqa aytıp jeńillenedi. Bul peyzajlıq súwretlewde báhardıń dáslepki kúnleri súwretlengen avtor bul arqalı oyanıw múwsimi báhardı alǵan. Báhár jańalanıw, oyanıw belgisi bul arqalı avtor jańa ómirdiń jańa kóz-qaraslardıń payda bolıwına oqıwshıǵa belgi, boljaw berip otır. Peyzaj – qaharmanlardıń keypi-xarakteriniń ózgeriwine járdem beredi. Adamlardıń keypiyatı tábiyat penen baylanısqa. Tuwrı, quwanış qushaǵına bólengen adam hárqanday tábiyat tosıqları tásir ete almawı múmkin. Biraq, báribir tábiyat óz kúshin kórsetedi. Ol óz gózzallıǵı menen qapa bolǵan adamdı jubatıwı da múmkin. Yaǵnıy adam qapa bolǵanda aspandı bult basıw jaǵdayları da ushırasadı. Adamlar menen tábiyat arasında álleqanday baylanıslardıń bar ekenligin sezineseń. Sol sebepli peyzajdı súwretlew kórkem shıǵarmada eń baslı orındı iyeleydi [Мәмбетов, 1995. -69]. Sol sıyaqlı qaharmanlardıń kewil-keypiyatın beriwde peyzajlıq súwretlewler beriledi. Romanda Húrliman qızlar arasında duwtar shertip qosıq aytqanda olardıń keypiyatı kóteriledi hám qorshaǵan ortalıq, tábiyat kórinisleri de gózzal kórinedi: “O, erik baǵı, erikler gúl ashıp atır! Misli qısı menen qáddi búgilgen aǵashlar búgingi bayram múnasibetinde, ájayıp

áyamda sandıǵındaǵı girshiksiz aq jawlıǵın alıp basına salǵan yaǵlı!- Áne, anaw dúp-dúziw aq terekler, judırıqları jazılıp, ishinen kókshil japıraq qıltıyıp kiyatır, qara tallar qaralaw kógis túske dónse, aq tallar jap-jasıl mayda japraq shıǵarıp atır, jıydeler de kúl reńli búrtiklerin jarǵan”

Shıǵarmada Húrlimannıń ómiri dawamında basınan keshirgen qıyınshılıqların, qaraqalpaq hayal-qızlarınıń erkinligi, bilim alıwǵa degen qushtarlıǵın, olardıń da talantı bar ekenligin dálillewge háreket etken hám ózinen soń da jáne baqsı qızlardıń shıǵıwına túrtki bola alǵan márt qaraqalpaq qızı súwretlengen. Sonıń menen qatar sol dáwirde Húrlimannıń ákesi Berdaq ta hayal qızlar erkinligi hám huqıqları ushın gúresken shayır sıpatında shıǵarmada óz ornına iye bola aldı. Bul roman Húrliman baqsı obrazın sheber túrde kórsete alǵan dáslepki shıǵarma bola aldı. Shıǵarmanı oqıw arqalı oqıwshı ózine kórkem estetikalıq zawıq ala alıwı menen qatar óziniń márt baqsı qızları bar eldiń áwladı ekenliginen maqtanısh sezimlerin sezinedi. Biz shıǵarmada romannıń jazılıw dárekleri hám romandaǵı qaharman obrazın jaratıwdıǵı dialog hám monologlardıń áhimiytin birqansha mısallar menen kórsetip óttik.

ÁDEBIYATLAR

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. - Нөкіс: Қарақалпақстан, 1968.
2. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы (1980-2010-жыллар).-Нөкіс: Илим, 2016.
3. Каримов Х. Қанатты тил. - Алматы: Санат, 1995.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-87-томлар.
5. Максетов Қ. Хұрлиман. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1958, №11.
6. Максетов Қ. Дәстанлар, жыраўлар, бақсылар. -Нөкіс: Қарақалпақстан. 1992.
7. Мәмбетов К. Әдебият теориясы. - Нөкіс: Билим, 1995
8. Өтемуратова Х. Хұрлиман. Әмиўдәрья. – Нөкіс, 1991, №1.
9. Шлегель А.В. // В кн.: Введение в литературоведение. Литературные произве дения: основные понятия и термины. Под ред. Л.В.Чернец.-М.: Высшая школа, 2000.

JULDÍZLARDÍŇ KELIP SHÍGÍWÍ HAQQÍNDAGÍ ETIOLOGIYALÍQ ÁPSANALAR

Bekimbetov Azamat Mirzabaeovich

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası*

Qaraqalpaqlar arasında Sholpan, Temirqazıq, Úrker, Úrkerdín sínlisi, Jeti qaraqshı, Qus jolı haqqındaǵı ápsanalardıń mazmunları da etiologiyalıq ápsanalarǵa tán bolǵan “Ne sebep bunday bolǵan?” degen sorawǵa juwap beriwge qaratılıp, joqarıda atı atalǵan juldızlardıń kelip shıǵıw sebepleri bayan etiledi. Bul ápsanalardıń basım bóleginiń basqa túrkiy tilles xalıqlar folklorında óz versiyalarına iye bolıwı, olardıń bunnan kóp dáwirler burın payda bolıp, shıǵısı boyınsha arxaik ápsanalar qatarına kiretuǵınlıǵın dálilleydi. Degen menen, ápsanalardıń qaraqalpaq versiyası sıpatında ózine tán milliy specifikalıq ózgesheliklerge iye ekenligin biykarlaw múmkin emes. Juldızlar haqqındaǵı qaraqalpaqlar arasında keń tarqalǵan ápsanalar kórkemlik jaqtan jetik formaǵa iye. Bul olardıń uzaq dáwirler dawamında poetikalıq jaqtan jetilisip barǵanınan derek beredi.

Jeti qaraqshı juldız haqqında mifologiyalıq qarasarlar, isenimler hám olardıń kórkem kórinisleri bolǵan ápsanalar túrkiy tilles hám mongol xalıqlardıń kópshiliginde bar. Ózbek folklorında ol Etagan – Etti qaroqchi [Jo’raev, 1996. – 25] - dep ataladı.

Sibir xalıqları tiykarınan tuvalılarda Jetixan yamasa Dolon Burxan [Jo’raev, 1996. – 25], buryatlarda jeti ǵarrı, jeti temirshi atları menen belgili [Sharakhshinova, 1980. – 58-59].

Usı xalıqlar ápsanalarında Jeti qaraqshı insannardıń aspandaǵı ǵamqorshıları sıpatında sáwlelengen. Qazaq folkloratınıwshısı Toyshanulı Aqedil bul xalıqlarda áyyemgi dáwirlerde jeti qaraqshı juldızı kiyeli sanalıp, olarǵa sıyınıw máresimleriniń ótkerilgenligin aytadı [Toyshanulı Aqedil, 2008. – 13].

Jeti qaraqshı juldız haqqındaǵı ápsananıń qaraqalpaq, qazaq versiyaları jeti juldızdı jeti qaraqshı sıpatında biliwshi ózbek versiyaları mazmunı boyınsha Sibir túrkiy tilles xalıqlarınıń versiyalarınan keskin parıqqa iye. Ápsanada sóz etiliwine qaraǵanda, burın jerde jeti aǵayınlı qaraqshılar jasaǵan eken. Olar adamlardıń mal-múlklerin urlap, olarǵa kóp zıyan keltirgen. Bir kúni olar Úrker degen qızdıń sulıwlıqta teńsiz jalǵız sínlisin urlamaqshı bolıptı. Qız ózin urlawǵa kelgen sol jeti qaraqshıdan qorqıp qashıp aspanǵa shıǵıp, juldızǵa aylanıp ketipti. Jeti qaraqshı jigitler de qızdıń izinen aspanǵa kóterilipti, biraq olardıń qızdıń izinen jetip alıwın qálemegen quday olardı da juldızǵa aylandırıp jiberipti. Áspanda shómishke usap turǵan jeti juldız, sol jeti qaraqshı, al, olarǵa jaqın turǵan juldız sol qaraqshılardan qashqan qız qusaydı [Qaraqalpaq folklorı, 2014. – 27-28]. Qazaq, qaraqalpaq, ózbek ápsanalarında jeti juldızdıń “Jeti qaraqshı” sıpatında málim bolıwın Toyshanulı Aqedildin pikirinshe, jeti juldızdıń urı-qaraqshı sıpatında tanıwına túrk-mongol xalıqları arasında málim bolǵan “hiyleker urı” haqqındaǵı syujet tiykar bolǵan. Keyingi dáwirlerde bul syujet kóshpeli xalıqlardıń turmısına tán bolǵan Barımta-sırımta basqalardıń mal-múlkın talaw sıyaqlı real tariyxıy waqıyalar esabınan jańa mazmun menen bayıǵan. Bir sóz benen aytqanda “urı-qaraqshı” haqqındaǵı áyyemgi syujet jańa faktler esabınan jańa kóriniske iye bolǵan hám ol Jeti juldızdıń insannar qáwenderi sıpatında belgili bolǵan eski arxaik ápsananıń ornın iyelegen [Toyshanulı Aqedil, 2008. – 13].

Ulıwma alǵanda, kóplegen dúnya júzi xalıqlarınıń mifologiyasında mádeniy qaharmannıń belgili bir zattı urlaw arqalı payda etiw háreketi keń taralǵan syujet esaplanadı. Qaraqalpaqlar arasında Jeti qaraqshı haqqındaǵı ápsananıń sol juldızlardı insan qáwenderi dep qaraytuǵın variantı saqlanbaǵan. Ózbek folklorındaǵı Etagan juldızınıń mazmunı boyınsha qaraqalpaq hám qazaq variantlarına usas variantı M.Jo’raev tárepinen Abdiev Eshannan jazıp alınǵan. Ilimpaz ápsananıń bul variantın Toyshanulı Aqedilden parıqlı S.A.Qasqabasovtıń pikirine qosılıp, tikkeley Barımta menen emes kóshpeli túrkiy xalıqlardıń turmıs tárizi hám aspan jarıqtıshlarınń háreketi haqqındaǵı kosmogoniyalıq qarastıları menen baylanıstıradı hám óz pikirin tómedegishe bayanlaydı: “Xalq qarashlarıǵa ko’ra, yulduzlarning ufq ortıǵa o’tib ketishlari, o’larning uyquga ketganliklarini bildiradi. Katta ayıq yulduzlari esa tuni buyi tinim bilmay aylanib yurishadi, tonga yaqin ko’zdan goyib bwlshadi. Bu esa tuni bilan odamlarning molini talab, o’g’irlik qiluvchi, tong otishi bilan yashirinib oladigan qaroqchilar hayotini eslatar edi. Ana shu qiyos asosida Etagan yulduzlarini etti qaroqchi deb tariflash ananasi kelib chiqqan” dep keltiredi [Jo’raev, 1996. – 28].

Biz ápsananıń “Jeti qaraqshı” menen baylanıslı variantınıń kelip shıǵıw tórkinlerin M.Jwraev hám S.Qasqabasov tárepinen aytilǵan pikirlerine qosılamız. Biz ápsananıń bul variantınıń dáslep usı úsh xalıqtıń qaysısında qalıpleskenligin anıq ayta almaymız, degen menen ápsananıń negizi olar usı úsh xalıq arasındaǵı tariyxıy-genetikalıq baylanıstıń nátiyjesinde payda bolǵanlıǵı anıq.

Qaraqalpaqlar arasında da óz versiyasına iye Qus jolınıń qalay payda bolǵanlıǵı haqqındaǵı ápsana da kópshilik dúnya xalıqları folklorında óz versiyalarına iye. Túrkiy xalıqlardıń bazıları bul juldızlar dúrkimin Qus jolı, mongol xalıqları “Kósh jolı”, qırǵızlar “Qoy jolı” dep ataydı. Evropa xalıqları bul atamanı greklerden ózlestirgen bolıp, olarda bul atama Sút jolı (Mlechniy put). Bul ápsanalardıń kópshiliginde Qus jolınıń kelip shıǵıwı, batırlardıń anası (buryatlarda) yamasa hayal quday Aydıń (qazaqlarda), Táńir ananıń (mongollarda) olar óz perzentlerin izlegende kókireginen aqqan sút sıpatında

sáw]elengen [Toyshanulı Aqedil, 2008. – 22].

Apsananıń qaraqalpaqlar arasında taralǵan versiyasınıń teksti olardan túpkilikli ayırmashılıqqa parıqqa iye. Onda sóz etiliwine qaraǵanda, “Aq quwlar júrgen kólge birden suwıq túsip olar jıllı jaqlarǵa ushıp ketiwge májbúr boladı. Biraq, palapanları olardıń izine ere almay qalıp qoyadı. Sonda ana aqquqlar palapanları adaspay izinen ushıp barıwı ushın jol boyı párlerin taslap ushqan eken. Sonnan qus jolı payda bolǵan eken” [Qaraqalpaq folklorı, 2014. – 31].

Qus jolı haqqındaǵı ápsananıń eki ózbek versiyaları Qus jolınıń payda bolıwı Orta Aziyada túrkiy tilles xalıqları folklorında keń taralǵan tik júrgende bası aspanǵa tiyetuǵın, hár túrli isimler menen atalıwshı eń birinshi adam Olangasır dáw hám eki aǵalı-inili Angur, Tangur atlı qaharmanlardıń háreketleri menen baylanıstıradı. Apsananıń usı eki versiyasınıń kelip shıǵıw dereklerin M.Jwraev áyyemgi túrkiy xalıqlarınıń kosmogoniyalıq qarasları hám urıwlıq-qáwimlik dúzimniń ıdırap, onıń ornın qulshılıq jámiyettiń ornawınıń dáslepki belgileri menen baylanıstıradı [Jo’raev, 1996. – 33-34].

Qaraqalpaq versiyasınıń kelip shıǵıwında biziń pikirimizshe, áyyemgi túrkiy tilles xalıqlar mifologiyasında keń orın alǵan astral denelerdiń kelip shıǵıwı totemistlik qaraslar menen baylanıslı. Apsanada basqa qus emes, al, qaraqalpaqlar arasında kiyeli, yaǵnıy insan tárepinen ań sıpatında awlawǵa bolmaytuǵın, onı óltiriw gúná esaplanatuǵın Aq quwdıń sáwleleniwiniń ózi bul qustıń házirgi qaraqalpaq milletiniń genezisine dárek qádimgi túrkiy qáwimlerdiń arasında onı totem qus sıpatında bilgen urıwlar bolǵan degen shamalawdı keltirip shıǵaradı. Aq quwlar totem sıpatında birqatar túrkiy hám mongol xalıqları folklorında sáwlelengen, máselen qırǵız, buryat, yakut xalıqları ózleriniń shıǵısın Aq quw menen baylanıstıradı.

Astral deneler esaplanılǵan juldızlar haqqında qaraqalpaqlar arasında keń tarqalǵan ápsanalardıń jáne biri Sholpan juldızınıń payda bolıwı haqqında apšana. Bul juldız haqqında qaraqalpaqlar menen tariyxıy-genetikalıq baylanısqa iye basqa túrkiy tilles hám mongol xalıqları folklorında kóplegen úlgieler bar, biraq qaraqalpaqlar arasında bul juldız haqqında xalıqlıq kalendar túsiniqlerge baylanıslı hám onıń payda bolıwı haqqında eki ápsana saqlanıp qalǵan. Qolda bar basqa tekstler kóbinese usı eki ápsananıń variantları esaplanadı. Apsana aspan álemindegi eki mın juldızlardın ishindegi Sholpan juldızı menen Urker juldızınıń arasındaǵı tartıs, sulıwlıqqa talasıw elege shekem dawam etip kiyatırǵanlıǵı haqqındaǵı kirispeden baslanadı. Bul Sholpan menen Urker juldızı arasındaǵı qarsılıq haqqındaǵı ápsananıń burın xalıq arasında bar bolǵanlıǵın tastıyıqlaydı. Qolımızda bar ilimiy izertlewge tartılǵan ápsanada bul eki juldızlar arasındaǵı qarama-qarsılıq antagonistlik formada emes. Bul, álbette, ápsananıń keyingi dáwirlerde biraz ózgeriske ushıraǵanın kórsetedi, sonıń menen birge ápsananıń bayanlaw usılı onı diniy kitabi formada menen jaqınlastıradı. Apsanada Sholpan juldızı bir xannıń jalǵız qızı sıpatında sáwlelenedi. Ol boy jetip kamalına kelgende, kewlindegidey yar taba almay, óz úyinde otırıp qaladı. Aqırı “búytip júrgenshe zerikkende sırlasıp, sherimdi tarqataman, aspandaǵı Urker juldızdın qasında bolǵanıń jaqsı bolar” dep allataaladan tilek tilep, ózin juldızǵa aylandırıp, Urkerge jiberiwdi ótinipti. Allataala bir perishtesin jiberip Sholpandı Urkerdiń qasına alıp barıwdı buyırıptı. Sholpan Urker menen sinlisiniń hám qasındaǵı qırıq qızınıń ózinen de sulıw ekenligin kórip bul jerde olar menen tura almay, Allataaladan onı kún shıǵar tárepke aparıwdı ótinipti. Házirgi Sholpan juldızı sol xannıń qızı eken. Ol tań saz bergende kórinip, ayday jarqırıp turadı eken [Tariyxıy adamlar haqqında ápsanalar].

Sibirdiń túrkiy xalıqları, mongollarda, tunguslar folklorlıq tradiciyasında Sholpan juldızı aspan ilahı sıpatında tańǵı hám keshki juldızlar kórinisinde sáwlelengen. Mongol miflerinde ol aspanda urıs shaqırıwshı, al, jerge túskende tınıshlıq ornattıwshı. Oyratlar isenimlerinde Sholpan juldızında násil beriwshı qúdiret jámlengen hám torgut hayattarı onnan perzent soratın. Buryat mifologiyasında ol Táńriniń qudaylar panteonınıń bir aǵzası sıpatında kórinedi hám Solbon Sagan – tengri (Solbon aq táńri), Solbon Taydji tengri (Solbon aq súyek táńri) atamaları menen belgili bolıp, jariq batıs qudaylarınan esaplanǵan [Mifi narodov mira, 2008. – 1082].

Qaraqalpaqlardıń bul juldız haqqındaǵı túsiniǵiniń olardan jáne bir ózgesheligi ol hayal jınıslı. Bul maǵlıwmatlardan kórinip turǵanıday ápsananıń qaraqalpaq versiyası tariyxta mámleketlerdiń payda bolǵan dáwirlerinde qalıplesken hám onda kóshpeli xalıqtıń otırıqshı turmıs tárizi sáwlelengen. Sholpan juldızı bul ápsanada óziniń iláh (táńri) sıpatındaǵı kórinisin joǵaltıp, insan kórinisinde sáwlelenedi. Sholpan juldızı menen baylanıslı, joqarıdaǵı varianttan mazmunı boyınsha ózgeshe jáne bir variantı qaraqalpaqlar arasında “Eshek qırılǵan” ataması menen belgili. Apsana tómendege mazmunǵa iye: “Sholpan eń jariq juldız. Onıń tuwılıwı menen tańnıń atıwın belgileydi. Bir topar sawdagerler tań aldında jolǵa shıǵadı eken. Qıstıń qáhárli bir kúni gezekshi bolıp otırǵan adam shıǵısta tuwǵan bir juldızdı Sholpangá jorıp, adamlardı oyatıp, jolǵa túsip ketipti. Sóytip baratırsa, juwǵarada atatuǵın tań joq. Adamlar adasıp, olar mingen eshekler qırılıp qalǵan. Sonnan sol juldızdı “Eshek qırılǵan” deydi eken [Q.Maqsatov, 1957].

Xalıq arasında “Sholpan tuwsa, suw suwıydı” degen gáp bar. Qazaq folklorında Sholpan juldızı hár mezigilde kóriniwine baylanıslı oǵan ápsanalarda hár túrli sıpatlamalar usıǵan say hár túrli atamalar da berilgen. Onı Sholpan, Zuxra, Kerwen juldızı, Shopan, Omirzaya, Tulqatın atamaları menen ataǵan. Máselen, tańda kóringende tań xabarshısı – Sholpan, azanda qoy aydawdı bildirgende qońır juldızı – Shopan, saparǵa atlanarda mezigildi bildirip – Kárwan juldızı, sonday-aq, inirde kóringende xalıq bunı jamanlıqqa jorıp, Omirzaya, Tulqatın dep ataǵan [Toyshanulı Aqedil, 2008. – 14].

Biziń pikirimizshe, qazaq folklorındaǵı Sholpan juldızın adamlar saparǵa shıǵarda Kárwan jolı dep ataytuǵını haqqındaǵı maǵlıwmat qaraqalpaqlardıń arasında payda bolǵan ápsananıń qalıplesiwine

jaqın. Bizge belgili, juldızlarğa qarap jol tabıw, waqıttı belgilew qaraqalpaqlarğa da tán dástúr esaplangan. Usı maǵlıwmatqa súyenetuǵın bolsaq, ápsanada sóz etilgen waqıya shınında da júz bergen hám usı waqıya aspan áleminde bar bolǵan jáne bir juldızdın ataması sıpatında xalıq arasında saqlanıp qalǵan. Sholpan juldızınıń Omırzaya juldızı menen atalıwı qaraqalpaqlar arasında da ushırasadı. Bul ápsanada Omırzaya juldızınıń payda bolıwı sociallıq turmıs, anıǵıraǵı, shańaraq qatnasıqları hám onda insaniyılıq, jámiyetlik moral normaları sóz etiledi. Ápsanada ógey ananın zulımlıǵına ushırıp, Allataalanıń márhamatı menen juldızǵa aylanǵan jetim qız sıpatında sáwlelenedi. Ápsananiń usınday sociallıq qatnasıqlar sáwlelengen basqa ózbek, túrkmen, ázerbayjan, uyǵır versiyalarında zulım patsha, aspan perishteler Xorud hám Morudtan (ózbek versiyasında) qashıp, jaratıwshı tárepinen juldızǵa aylanǵan qız waqıyası sóz etilgen. Omırzaya juldızınıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı qaraqalpaq ápsanasınıń eń jaqın versiyası atar versiyası. Tatar versiyasınıń qaraqalpaq versiyasınan ózgesheligi ápsanadaǵı Zuxra isimli jetim qız bir variantında ógey anası, ekinshi variantında onı urlap qulǵa aylandırǵan tas adamlardan jábir shegip, ay tárepinen aspanǵa alınǵan qız sıpatında súwretlengen. Áspandaǵı aydın betindegi daq bolıp kórinengen narse sol qız qusaydı. Ápsananiń jáne bir tatar variantında Ay Zuxranı ayap juldızǵa aylandırǵan. Tatar variantları Zuxranı (Sholpan) aydın betindegi daq yamasa óz aldına juldız sıpatında sáwlelendiredi [Zakirova, 2010. – 250].

Joaqında kórsetilgen xalıqlar arasında bul ápsanalardıń mazmunı hár qıylı bolǵanı menen olardaǵı tiykarǵı ózek – bul zulımlıq qurbanı bolǵan qız obrazı. Ápsanalar usı obraz arqalı áyyemgi mifologiyalıq astral syujet keyingi dáwirlerdegi insaniyat jámiyetindegi tipik waqıyalar transformaciyalanǵan halda jańasha mazmun payda etken.

Basqa túrkiy hám mongol tilles xalıqlar menen birge qaraqalpaqlar arasında da keń taralǵan ápsanalardıń biri bul Temirqazıq juldızınıń payda bolıwı haqqındaǵı ápsana. Qaraqalpaqlar arasında taralǵan ápsana mazmunı boyınsha A.Divaev tárepinen jazıp alınǵan ápsanaǵa jaqın, biraq, birqansha tolıǵıraq. Ápsanada áspandaǵı jaynaǵan juldızlar ishinde basqalardan góre ayırıqsha jarqırıp turatuǵın juldızlardıń birewiniń “ne sebepli Temir qazıq dep ataladı?” degen soraw menen baslanadı hám usı juldızdın qasındaǵı Aqboz at hám Kókboz at degen juldızlardı olarǵa jaqın jerdegi Jeti qaraqshı degen juldızlardan aman saqlap qalıw ushın Allataala óz perishtelerine olardı Temirqazıq juldızınıń qasına qoyıwdı buyırıwı haqqındaǵı ángime sóz etiledi. Ápsanada keltiriwinshe Aqboz at penen Kókboz atlar erteńgi kúni dúnyaǵa keletuǵın Muxammed payǵambar ushın tayarlap qoyılǵan Allaataalanıń inamı eken. Al, olardı qorǵap, ornınan tabılıjmay turǵanı ushın qarawıl juldızdı xalıq sonnan berli Temirqazıq juldızı dep ataydı eken. A.Divaev tárepinen jazıp alınǵan variant óz mazmunı boyınsha X.Zaripov tárepinen jazıp alınǵan ózbek variantına jaqın. M.Jwraev bul variantlardı “Ulıwma túrkiy xalıqlardıń áleminiń sońı haqqındaǵı túsinikleri tiykarında júzege kelgen” [Jo’raev, 1996. – 29] -degen pikirdi aytadı. A.Divaev ta ózi jazıp alǵan varianttıń sońında keltirilgen túsiniginde hár qıylı shıǵıs xalıqlarınıń juldızlardıń atamalarınń kelip shıǵıwları haqqındaǵı túsinikleri boyınsha X.Kustanaev hám G.N.Potaninniń miynetlerine súylene otırıp, islegen juwmaǵı da usı taqlette [Divaev, 1897. – 4].

Temirqazıq haqqındaǵı áyyemgi túrkiy hám mongol xalıqlarınıń mifologiyalıq túsiniginde Temir qazıq aspannıń kósheri sıpatında túsinilip, aspan onıń dógereginde mudamı aylanısta bolǵan, yamasa ol mongollarda Kógeday mergen qos qulager atın, buryatlar bas quday Xormust qulager atın, qula biyesin baylaw ushın toǵız temirshı tárepinen atlar baylanatuǵın qazıq, yamasa aspannıń orayındaǵı tesikti jawıp turıwshı tas. Áyyemgi túrklerde de mongollarda da ol Temirqazıq, Altınqazıq dep atalǵan. Ápsananiń qaraqalpaq variantı tekstinde de basqa xalıqlardıń variant hám versiyalarındaǵı Temir qazıq, Aqboz at, Kókboz at hám Jeti qaraqshı haqqında sóz etiledi. Biraq, ondaǵı juwmaq esxotologiyalıq emes, al, etiologiyalıq xarakterge iye, yaǵnıy ápsananiń qaraqalpaq variantınıń funkciyası Muxammed payǵambardıń Buraq atlı tulparınıń kelip shıǵıw deregi áspandaǵı Aqboz at hám Kókboz at penen baylanıstırıladı. Bunnan qaraqalpaqlar arasında áwelgi waqıtta ápsananiń áyyemgi túrkiy hám mongol xalıqlarındaǵı arxetipi bar bolǵanın hám islam dını tásirinde ózgeriske ushırıp, bizge ápsananiń sońǵı variatı jetip kelgen dep juwmaq shıǵarıwımız múmkin.

Urker juldızı haqqındaǵı qaraqalpaqlar arasında taralǵan ápsana basqa túrk-mongol xalıqlarınıń usı juldızdın payda bolıwı haqqındaǵı ápsanalardan mazmunı boyınsha birqansha pariq qıladı. Altaydıń túrkiy tilles hám mongol xalıqlarındaǵı ápsanalardıń syujetlik yadrosı hawa rayın basqaratuǵın hám adam, haywanlarǵa suwıq jiberip, olarǵa zıyan keltiretuǵın maqluq haqqındaǵı ángimeler quraydı. Onıń haywanlarǵa keltirgen zıyanın kórip, sıyrı tuyaǵı menen onı ezip taslamaqshı bolǵanda maqluq onıń tuyaǵınıń arasınan shıǵıp aspanǵa kóterilip juldızǵa aylanıp ketedi [Mif narodov mira, 2008. – 1007].

Ápsananiń G.N.Potanin tárepinen tawlı Altay xalıqları arasınan jazıp alınǵan versiyasında da Urker juldızı jawızlıq álemine tiyisli bolǵan jawız mifologiyalıq obraz bolıp, ol bir waqıtları jerde jasaǵan. Ol adamlardıń malların jep, olarǵa kóp apat keltiretuǵın bolǵan. Sonda Jedixan (Jeti qaraqshı) atı menen jerge túsip onı atınıń tuyaǵı astında qaldırıp óltirmekshi boladı. Sonda bir sıyrı kelip onı tuyaqları menen basqılaptı. Sonda jawız maqluq sıyrdıń ayaǵınıń astında jeti bólekke bólinip, jeti juldızǵa aylanıp aspanǵa ushıp ketedi [Potanin. 1893. – 574].

Altaydıń túrkiy tilles xalıqları hám mongol xalıqlarındaǵı Urker juldızınıń payda bolıwı haqqındaǵı ápsanaları arxaik versiyalar esaplanıp, olar ózleriniń payda bolıwı jaǵınan miflik waqıtqa biraz jaqın. Urker juldızınıń payda bolıwı haqqındaǵı Orta Aziya túrkiy tilles xalıqları arasındaǵı ápsanalar ózleriniń mazmunı boyınsha hár qıylı. Ápsananiń ózbek variantı da jer betindegi hawa rayı hám xaywanlardıń tirishiligi menen baylanıstırıladı. Ápsanada dualistik elementler joq. Onda Xulkar juldız

сипатында сáwlelengen болып, түрк-монгол версиясындағы тийкаргы каһарманның бири болған сыйыр ешкі менен алмастырылған [Jo'raev, 1996. – 31].

Апсананың қазақ версиясы татар, қарақалпақ версиясына жақын. Бұл версияда Ұркер жұлдызы бұрын қыздар келбетінде болып, олар ат һәм сыйырдың тuyaqlары астында қалмас үшін қашып, аспанға шығып жұлдызға айланған қыздар хақында сөз етеди.

Апсананың қарақалпақ версиясы мазмұны бойынша жоғарыдағы миллий версиялардан бирқанша өзгешелікке ие һәм татар версиясына жақын болып, аспанда “бир топ шоқ жұлдыздың Ұркер болып аталыуы” хақында сөз етеди. “Ұркер деген қыз өзінің қырық қызы менен сейілетіп жүргенде, басқа елдің сан мұн лашкерине тап болады. Қыз баслаған қырық қыз қарсылық көрсетіу мүмкіншілігі болмаған соң Аллатаалдан ярдем сорап жалбарынады. Аллатаала оларды жұлдызларға айландырып, аспан әлемінен орын беріп, соннан аспандағы шоқ жұлдыз дұшпаннан үріккен қыздар болғаны үшін һәм Ұркер қыздың аты менен Ұркер жұлдызы болып аталып кетеди. Ұркер аспан әлеміне шыққанда изіндегі қырық қызының арасында сінлісінің жоқ екенлігін көріп, Аллатаалдан сінлісін әкеліп беріуді сорайды. Сонда қызды алып қиятырған періштенің алдынан Жеті қарақшы шығып, Ұркердің сінлісін олардың біреуіне некеlep беріуді сорайды. Періште Ұркердің сінлісінің келісімі менен жеті қарақшының біреуіне хақ некесін қияып береді” [Қарақалпақ фольклоры, 2014. – 27-28].

Апсананың татар версиясында жұлдызларға айланған қыздардың саны 12, ал, қарақалпақ һәм қазақ версияларында 40 қыз болып сáwretlengen. Татар версиясында waқыяның болып өткен орны һәм waқты Бұлғар дәуірі менен байланыстырылып, 12 қыздың әкесі сипатында Тұршмал хожа деген персонаж қатнасады. Қыздар әкесі менен дұшпан қолына түсіп, олар қыздар менен олардың әкесін тaw tiklewge payдаланады. Қыздар дұшпаннан қашып жұлдызларға, ал, олардың әкесі өзін тawдан тawлап, дэрыаға айланады [Татар халық ижаты, 1987. – 368].

Апсананың қарақалпақ версиясының мазмұны басқа миллий версияларға салыстырғанда кеңірек. Бұл версия басқаларға салыстырғанда keyin, анығырағы оның қолымыздағы версиясы ислам дінінің Орта Азияда толық орнаған дәуірлерде payда болғанлығы сөзсіз. Апсана Хорезмде кең таралған “Дұшпанlardan қашып тawсқа аylaған қырық қыз” хақындағы һәм түрк-монгол халықлары арқалы белгілі болған “Ұркердің қызын (басқа вариантларда сінлісі – А.Б) urlаған жеті қарақшы” хақындағы екі мифтік syujetті өзіне қамтыған. Апсананың bayanlaw stили Орта Азия аймағында кең таралған һәр қылы авторлардың еski epикалық syujetтерді monoateistlik ислам рухына сáykeslendirip qayта islegen “Қыссасul Anbiya” дәреtpelerine júда жақын. Бұның дәлілі сипатында А.Диваев тәреpinen Molla Kóbey Toqpolatovqa tiyisli діниy mазмұндағы kolжазбадан jazып alиған variantты көрсетіу мүмкін [Диваев, 1897. – 4]. Molla Kóbey Toqpolatov variantы мазмұны, bayanlaw stили бойынша қарақалпақ variantы менен дерлік бирдей, бирақ қарақалпақ variantы жеті қарақшының Аллатаала jiberген періштеден Ұркердің сінлісін олардың бирине некеlep беріуді өтиніш etiw epизоды менен toлықтырылған.

Juwmаqlap aйтqанда, қарақалпақ etiologyalық аспаналары usы халықтың һәр түрлі jámiyetlik басқышлардағы өзлерін qорshaған орталықты таңу менен baylanıslы qарasлар, діниy isenimleri, jámiyetlik һәм socialлық qatnasıqlары, salt-dástúrleri һәм álbette, folklorлық fantaziyasınıн турmıs talapları менен baylanıstırılған jemisi esapланады.

АДЕБИЯТЛАР

1. Диваев А. Киргизский рассказ о звездах. – Казань. Типолитография Императорского университета. 1897. – с. 12.
2. Жұраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари // Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун такдим этилган диссертация автореферати. – Тошкент. 1996. – Б. 67.
3. Закирова И. Г. Космогонические мифы и легенды татарского народа. // Вестник Чувашского университета – Чебоксары: Чувашский государственный университет им И.Н. Ульянова, 2010. №4. – с. 250.
4. Кус жолы. // Қарақалпақ фольклоры. 77-том. «Миф һәм мифлескен эпсаналар». – Нөкис: «Илим», 2014. – Б. 31.
5. Максетов Қ. Дала жазыулары. 1957-жыл Қоңырат, Қараөзек районынан жыйналған фольклорлық материаллар / Информатор: Бегжанов Бекмурат. 1895-жылы тууылған. Миллети қарақалпақ, урыуы мүйтен. Тахтакөпір районы // ӨзР ИА ҚБ Фундаментал китапханасы Қолжазбалар бөлімі. Инв. №37513. Р-84.
6. Мифы народов мира. Тюркоязычных народов мифология. – М. 2008. – с. 1700.
7. Потанин Г. Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. – М.: Тип. Лит. И. Кушнарева, 1893. – с. 574.
8. Тарийхый адамлар хақында эпсаналар // Топлаған А.Каримов. ӨзР ИА ҚБ Фундаментал китапханасы Қолжазбалар бөлімі. Инв №183023, Р-1242. – Б. 175.
9. Татар халық ижаты: Риваятьлер һәм легендалар // Томны төзүче, искермәләріне хәзерләүче һәм мәкаләне язучы С.М.Гыйләжетдинов. – Казан: Тат. Кит. н.Ашр., 1987. – Б. 368.
10. Тойшанулы Ақедил. Қазақ пен монғол мифтерінің типологиясы // Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясының авторефераты. – Алматы. 2008. – 22 б.
11. Тойшанулы Ақедил. Қазақ пен монғол мифтерінің типологиясы. – Алматы. 2008. – Б. 200.
12. Ұркердің сінлісі. // Қарақалпақ фольклоры. 78-том «Миф һәм мифлескен эпсаналар». – Нөкис. 2014. – 27-28-бб.
13. Шаракшинова Н. О. Мифы бурят. – Иркутск. 1980. – с. 167.

«ДЕМИШЛЕР» ШЕЖИРЕСИНДЕ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ОБРАЗЛАР

Отениязов Полат Жуманиязович

Ўзбекистон Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты үлкен илимий хызметкери,
филология илимлери бойынша (PhD) философия докторы

Эжинияз Қосыбай улының «Демешлер» атлы шығармасы шежіре формасында жазылған. Онда дүнианың, тиришиликтің пайда болуы, Адам атаның, пайғамбарлардың, олардың сабақтарының тууылуы, олардың күш-күдіреті, адамзаттың халық болып қалыптасуы, қарым-қатнастары сөз етілген.

Шайыр:

«Әуелхә дүньяға келди бәнижан,
Елли мың жылдан соң пәний демешлер.
Инси-жинси, жанлы-жансыз бар инсан,
Адам – кәрұан, дүнья – сәрұан демешлер».

Бунда «бәнижан» дегенде адамзат, адам әулады нәзерде тұтылған. Ал, инси-жинси дегені жин-жыпыр, шайтан сыяқлы мифтик образлар сүретленген. «Қураны кәрім», «Хәдис», «Инжил» (Библия) сыяқлы кәраматлы кітаптарда да тиришиликтің пайда болуы, адамзат пенен бирге оларға зыян тийгизетуғын жауыз мақлұқтардың да жүзеге келіуі сыяқлы көріністер сәулеленген. Шайыр усы халық ауызеки дөретпелерінен утымлы пайдаланып, шығарманың көркемлігін арттырған. Эжинияздың дөретпелерінде, атап айтқанда, «Демешлер» шығармасында мифологиялық образлар басым орынды ийелейді.

«Мифологиялық образ – бұл көбінесе әдебиетте хәм искусствода пайдаланылады. Яғнай, мифтің сюжети тийкарында дөретілген көркем образлар. Мифологиялық образлар әйемги грек әдебиетінде Геракл, Прометей, Антей образларын дөретіуде әдебиет сол дәуірдеги мифке сүйенеди. Халықтың турмысына диннің келіуі менен христиан, мұсылман диний кітаптарында мифке диний мазмун болды» [Ахметов С., Бахадырова С., 1992. – 62].

Фольклортаныуда мынадай мағлұматлар ушырасады: «Мифлер хәм мифлескен әпсаналардың қахарманлары жаратыушылар, жаратыушы құдайлар, әпсанауий пайғамбарлар, гейпара ғайрытәбийй күшлер ғана болуы мүмкін. Мифлердің объектлери бизди қоршаған тәбият әлемі – аспанның, аспан денешелерінің, жердің, хәр қыйлы тәбият хәдийселерінің пайда болуы себеплерін, тиришилігіміз ушын зәрүрлі болған жанлы-жансыз жаратылыстың (дарақ, көл, дәрәя, теңіз, тау, от, хауа хәм т.б.) пайда болуы дәреклерін түсіндіруі менен ажыралып тұрады. Мифлердің дәслепки басқышларының объектлери антропоморфлық өзгешеліклери менен де көрінеди. Онда Адам Ата, Хауа Ене, Нуу хәм Сүләйман пайғамбарлар мәдений қахарманлар сыпатында тиришиликти баслаушылар, оны қорғаушылар хәм қалыптастырушылар образларында көрінеди. Мифлердің рухый орталығымыздағы ұазыпасы сол өзлери пайда болған дәуір талаптарына ылайық хәм белгилі бир жәмийетлик тәсірлердің нәтижесінде пүткил болмыстың жаратылыс себеплерін түсіндіріп беріуден ибарат. Мифлер басым көпшилигі қара сөз (проза) түрінде, атқарыушылары «хақықат» деп тапқан, бөрттірме сюжетлер жәрдемінде образлары идеалластырылған гиперболизмдердің хәм фантазиялық пикирлеулердің эпикалық нәтижелерін өз мазмұнларына жәмлестиреди. Оның идеялық өзгешеліклери, бұл дүньяға келіп жасау несип еткен адамлардың өзлери тиришилик етип атырған болмыстың сырларын биліу, оларды қадірлеу, хұрметлеу, жақсы менен жаманды ажыратып үйреніу сыяқлы түсиніклерінде айқын көрінеди» [Қарақалпақ фольклоры, 2014. – 5-6].

Буны Эжинияз шайырдың мына қатарларынан да сезинеміз:

Күдіреті күшлідур не қылса субхан,
Көптен соң жаратты топырақтан инсан.
Кими кәпір болды, кими мұсылман,
Бәршенің атасы Адам демешлер.

Субхан бұл – Алла-таала, жаратыушымыз саналады. Оның күш-күдіретінің шеги жоқ. Ол – әлемдегі барлық жанлы хәм жансыз нәрселердің жаратыушысы, тийкарын салыушы. Шайыр адамлардың топырақтан жаратылғанын, қандай динге сыйынуы, олардың барлығы Адам ата-ның перзентлери екенлігін түсіндіреді.

Мүнәууәр яратты ай менен күнді,
Руузы-шәб дийерлер күн менен түнді.
Тауқы ләнет шайтан мойнына минди,
Аның аты Иблис шайтан демешлер.

Бұл орында «мүнәууәр» нұр шашып тұруы, нұрға толы, рәушан, жарқын мәнілерін билдиреди. Яғнай, ай менен күн жарқырап, пүткил тиришилик ийелеріне нұр төгіп тұруы шайыр атап өткен. «Руузы-шәб» болса, кеше-күндіз, күні-түні мәнілерін билдиреди. Тауқы-ләнет – жаза сыпатында гүнәкардың мойнына кийгизіп, құлпырып қоятуғын мойынтырық. Яғнай, Иблис, шайтан сыяқлы мақлұқтар тауқы-ләнет пенен жазаланады. Бұл мифтик образлар шайырдың қатарларында оғада үлкен шеберлік пенен сүретленген.

Дәрғахынан қууды жырақ, даш болды,
Хақтың хәмири билен бу не иш болды.

Адам менен шайтан сонда қас болды,
Сол себептен бизге душман демишлер.

Иблис, жин-шайтанлар – жаратыушының дәрғайынан қуылып, Жерге жиберилгени, адамзат пенен бирге жасап қиятырғанлығы шайырдың кеуил-кеширмелеринен өткен.

Абыл, Қабыл дөреп Адам, Хаўадан,
Нуўхы, Нәбий, Шийиш кешти дүньядан.
Билмем, нешше мың жыл кешти арадан,
Бул дүнья бир пәний заман демишлер.

Әжинияз Адам Ата хәм Хаўа Енеден дөрелген пайғамбарлар, туңғыш адамлар, олардың тууылыуы, өмир сүриуи туұралы дереклерди келтирген.

Қарун көзи дүнья-малдан тоймады,
Лукман хәким мың жылғаша өлмеди.
Сонша өмир бир зәрреше болмады,
Соңы бул дүньяның әрман демишлер.

Қарун бул – адамзат тарийхындағы ең бай-дәулетли адам. Оның байлығының шеги жоқ, жер жүзи халқын баға алатуғын тулға. Шайыр бунда, хәттеки, Қарун да байлығына қанаат етпегенлигин, адамзаттың нәпси жаман екенлигин түсиндирмекши болған. Хәким Лукман (Улықпан) медицина илимин жақсы меңгерген, ұзақ жасаған болса да өмир бәрибир тез арада өтип кетип, әрман болып қалыуын шайыр атап өткен.

Бул жәхәнға бина болған төрт хаттаб,
Қуръан, Таўрат, Забхур, Инжил дәўир хаб.
Инсанларға куда берсин деп инсап,
Шәриятқа хызмет еткен демишлер.

Шайыр адамлар арасында белгили болған кәраматлы кітаптар, бул шығармалардың тәлим-тәрбиядағы орны, әхмийети туұралы ой-пикирлерин билдирген.

Мұсылманлар тутып қуръан тәғбирин,
Мұхаммед үмметі куда бирлигин.
Шуның билен жуўып кеуилдиң кириң,
Хақ хәмирин машғул еткен демишлер.

Бунда Әжинияз ислам дини хәм Қуръан кітабы, Мұхаммед пайғамбардың күш-күдиретин, адамлардың исенимин атап өткен.

Гәп айтсам келеди сөзлер дәмбе-дәм,
Көпдур алғанларым хаяттан илхам.
Әлий ибн Әбиү Тәлиб Шәрияр хәм,
Диндарлықтан шейит кеткен демишлер.

Өтмиште белгили, уллы уламалар жасаған хәм олар адамларға тәлим-тәрбия беріуде устазлық еткен, инсаниятты кәмилликке ийтермелеген. Шайыр усындай уламалардың бири хаққында дерек келтирген.

Нешше әсир өтип кеткен арадан,
Әўладлары туранларға тараған.
Алтын Орда хәжетине жараған,
Дин мұсылман күн кеширген демишлер [Әжинияз, 2014. – 197-202]

Әжинияз тек суфизм тәлииматының ири ўәкили болып қалмастан, тарийхты жақсы билген дөретиўши тулға да саналады. Ол өтмиштеги Алтын Орда дәўириндеги халықтың турмысын да атап өткен.

Шайыр Мұхаммед пайғамбар, оның сахабалары Әбиўбәкир, Омар, Осман, Әлий, Бийпатма-ның пири Фатима туұралы да айта кетип, олардың күш-күдиретине тәрийп берди.

Әжинияз Қосыбай улы ислам динин жетик меңгерген, молла дәрежесине жеткен уллы тулға саналады. Ол араб, парсы, түркий тиллерди меңгерип, сол тиллерде жазылған әдебиятларды оқып, терең билимге ийе болған.

«Барлық көркем өнердің анасы – халық дөретиўшилиги. Барлық миллий мәдениет, миллий әдебият фольклор өнеринде пайда болған. Соған қарап биз айта аламыз: Әжинияздың пүткил дөретиўшилигин камал таптырған зәмийннің бириншиси – қарақалпақ халық көркем өнери... Әлбетте, Әжинияз фольклорды, оның мотивлери менен сюжетин туұрыдан-туұры алған емес. Ол бәринен бұрын халық поэзиясының әжайып традицияларын дөретиўшилик пенен өзлестир-ди» [Пирназаров, 2022. – 30-31] деп жазды әдебиятшы алым Ә.Пирназаров.

Әзербайжан алымы Н.Мамедов Әжинияз Қосыбай улының шығармаларында халық ауызеки дөретиўшилигинң қасыл үлгилери бар екенлигин атап өтти [Мамедов Н., 2015. – 226-231].

Улыўма алғанда, Әжинияз Қосыбай улының «Демишлер» шежиресинде мифологиялық об-разлар шебер сәулеленген. Бул мәселе фольклортаныўда, әдебияттаныўда үйренилиўи тийис.

ӘДЕБИЯТЛАР

- 1.Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1992. 152 б.
- 2.Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Илим, 2014. – 560 б.
- 3.Әжинияз. – Нөкис: Илим, 2014. – 248 б.
- 4.Пирназаров Ә. Әдебиятшы, сыншы, алымның Әжиниязтаныў илими. – Нөкис: Авангард баспа, 2022. – 228 б.
- 5.Мәммәдов Низами-Tagisoy. Qaraqalpaq әдәбиyyati. – Baki: Elm va tahsil, 2015. – 456 b.

ЭЖИНИЯЗ ХЭМ ХАЛЫҚ ПОЭЗИЯСЫ

Максегова Фарида Азатовна

*Филология илимлари бойынша философия докторы (PhD)
Ўзбекистан Республикасы Илимлар академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлар илим изертлеу институты*

Қарақалпақ халқының сүйикли шайырларының бири, XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятының ири ўәкили Әжинияздың шығармалары жоқары көркемлилиги, терең мазмуны менен халықтың өлмес ғәзийнесине айналған. Әжинияз XIX әсирде қарақалпақ жазба әдебиятына тийкар салған шайыр.

Әжинияз жоқары медресе билимине ийе болып, Шығыс әдебиятының үлгилери менен жақыннан таныс, өз заманының алдыңғы қатардағы адамы еди.

Әжинияздың уллы шайыр болып жетилисиўиниң тийкарғы дереклеринен бири қарақалпақ халқының көп әсирлик, көп жанрлы халық поэзиясы болды. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери Әжинияз ушын мудамы хэм бәрхама өз алдына бир мектеп болғанлығы оның шығармаларының қайсы бирин оқысақта сезилип турады.

Миллет шайырының уллылығы, оның шығармаларының халыққа унап, халықтың жүрегинен орын алып, узақ сақланыўы, оқылып, айтылып жүриўи, мақтаныш етилиўи - булардың хэммесинде бир өз алдына сыр бар. Не ушын усылай деген сораў туўады. Әлбетте, буған хәр ким хәр қыйлы жуўап берий мумкин. Деген менен бизиң ойымызша, Наўайының, Мақтумқулының, Абайдың, Әжинияздың уллылығы хэм шығармаларының сүйкимлилиги биринши гезекте, олардағы қудай берген аса шайыршылығын да болса, екиншиден, олардың шығармаларының халықтың даналығы менен халықтың поэзиясы менен айрықша бир шеберлик пенен байланысында.

Әжинияз шығармалары жеке, тек оған өзине тән стиль менен ҳайран қалдырады. Бирақ, оның шығармаларының қайсы бирине дыққат пенен қарасақта халық поэзиясы оның қаны - жанына билинбеслик дәрежеде араласқанының гүўасы боламыз, хэм Әжинияздың шайырлық усталығына таң қаламыз.

Шайырдың туўған жер, мухаббат, айралық, нәсият қосықларының мазмунына бир нәзер салып қараң, оларды халық қосықларындағы, дәстанларындағы мың сан қатарлар менен салыстырсақ, бунда Әжинияздың өз халқының поэзиясына каншама сүйиспеншилик пенен қарағанынын хэм оларды баҳалы материал сыпатында шеберлик пенен пайдаланғанына ыразы боласыз. Жоқары билимлилик Әжинияздың дөретийшилигинде халық поэзиясының дәстүрлерин бийкарламады, ал, оларды усталық пенен пайдаланыў ўазыйпасын қойғанлықтан, ата-бабалардан киятырған халық поэзиясын жетилистирийге, оған мәнисинде жазба, әдебий түр берийге тийкар салды. Сонлықтан китабий, жазба бағдарға бейимлилик Әжинияз поэзиясының айрықша белгилерин курап турады. Әжинияздың жазба, китабий жолы өз дәўириниң шайырлары менен салыстырғанда көпшилик халыққа түсиниклилиги менен айрылып турады. Усы өзгешелиги менен ол Мунис, Агахий шығармалары менен Мақтумқулы, Молланәпес шығармаларының ырғағына жақын келеди.

Әжинияз бириншилерден болып қарақалпақ әдебий тилинде Хожа Ахмед Яссаўийден басланған жазба түркий әдебий тилиниң нормаларын киргизди. Хакыйқатында да Әжинияз дәўириндеги саўатлы адамлардың барлығы дерлик Орта Азиялық түркий тили деген усы әдебий тилде сөйлейтуғын хэм жазатуғын болған. Бул тил өзиниң сеслик кәсийети бойынша, хәзирги өзбек тилине жақынлаў, ал, пүтини менен - Хожа Ахмед Яссаўий тили десе болар еди. Әжинияздың жазба түринде бизге жетип келген шығармаларында бул кәсийетлер сақланған. Ал, халық аўзынан жазылып алынғанларының көпшилигинде бул жазба тилдиң өзгешеликлери қалмаған. Оның үстине өткен әсирдиң 20 жылларында дүзилген қарақалпақ тилиниң биринши алфавити хэм орфографиясы қарақалпақлардың жазба әдебий тилине емес, ал, толығы менен аўызеки сөйлеў тилиниң нормаларына тийкарланып дүзилген. Бул дәстүр хәзирге шекем даўам етип келеди. Усының нәтийжесинде XIX әсирдеги қарақалпақ жазба әдебиятының үлгилерин жыйнаўшылар, баспаға таярлаўшылар тәрепинен көп өзгерислерге ушыраған. Олар «баш» сөзин «бас», «таш» сөзин «тас», «яш» сөзин «жас», «тушти» сөзин «түсти», «йол» сөзин «жол» қысқасы «ш» ны «с» ға, «й» ди «ж» ға тағы басқа толып атырған қарақалпақ жазба әдебий тилиниң нормаларын кәлегенше өзгерте берген.

Бул не десең, олар қарақалпақ сөзи емес, өзбек сөзлери деп түсиндиреди. Бундай жағдай фольклор текстлерин баспаға таярлаўда да көп ушырасты. «Ш», «Й» сеслери жоқарыдағыдай сөзлерде тек өзбеклерде ғана емес, ал, көпшилик түркий халықларда, соның ишинде қарақалпақларда да ислетилетуғынына итибар берилмеди.

Тек ғана Әжинияздың соңғы уақыттағы басып шығарылған кітаптарында бұл мәселеге азырақ кеңінен бөлініп атыр. Бұны айтып атырғанымыздың себебі, тап Х әсирден бастап ХІХ әсирге шекемгі Орта Азиялық жазба түркі тілі деген тілге, түркі тіліндегі естеліктерге Орта Азияның басқа да түркі халықтары сияқты, қарақалпақтар да тең ортақ.

Әжинияз өз шығармаларында жазба әдеби тіліне ұлыма түркі жазба әдеби тілінің нормаларын қирғизу менен қарақалпақ жазба әдеби тілін қалыптастырды. Соның менен бірге ол қарақалпақ халық поэзиясы стилінде де көп шығармалар дәретте.

Әжинияз поэзиясына бақлау жүргізгенде оның шығармаларында халықтың көркем ауызекі дәретпелерінің үлгілерінен хәр тәрәплеме шебер пайдаданғанын көріуге болады. Бірақта бір дыққат аударатуғын жері сол, онда бірінші гезекте кітабы дәстанларға, олардағы образларға тән сүретлеу қуралларына итибар беріу айрықша сезіледі. Мысалы, шайырдың халыққа кең таралған, хәтте, фольклорлық варианты пайда болған «Бозатау» қосығын алайық, ондағы «пүткіл сийнем жанды иште дәрт қалды», «Шадлы қуррам болып ойнадым, күлдім», «Қара көз қыпша бел қыз билен жауан, йүзлері қырмызы хуршиди табан», «Жүрек бағрым ғамның отырады шишти», «Көзін яшартып, бағрыны тилип» қусаған көркем сүретлеу тиркеслері ауызекі дәстанларда да, әсиресе, «Ғәрип ашық», «Саятхан-Хәмире», «Хұрлиха-Хәмире» қусаған кітабы дәстанларда да көптеп ушырасады. Әлбетте, бұл сүретлеулер дәстаннан қалай болса солай алынбастан шайырдың жеке өзін тән стилінде ісленип берілген [1,35].

Әжинияз поэзиясында мынадай бір көриністер де бар. Хәтте, халық поэзиясында көп ушырсатуғын афоризмдердің өзі де кітабы жазба түрде беріледі. Мысалы, оның «Болмаса» қосығында мынадай қатарларды оқыймыз:

Тахт үстінде турар әдил султанлар,
Бир байша йок сорар ели болмаса,
Юраклари ат башидек батырлар,
Қатынша йок ат йарағы болмаса [1,66].

Мазмұны, көркемлігі, ұлыма тематикасы бойынша «Бир жанан», «Бир пәрий», «Бери кел», «Дилдарым», «Тушти», «Түсер», «Сәудигим», «Янлыды», «Гөззаллар», «Бийбигүл» хәм т.б. қосықтарын халықтың лироэпикалық дәстанларынан тәсірленип хәм бұл тәсірлерді өзі жасаған орталыққа байланыстыру менен дәреткенин көрсетіуге болады. Жоқарыдағы аты аталған қосықтардың хәр бір куплетінде Әжинияздың ұсталық пенен лироэпикалық халық дәстанларындағы сүретлеу ұсылының рухын өзінше жүдә орынлы бере алғанын байқайсаң. Шайырдың халық поэзиясына қатнасын өз сөзі менен де көрсетіуге болады. Ол «Бийбигүл» қосығында Бийбигүлдің сулылығын эпикалық дәрежеге көтеріп, «мажнун етип ақлым алдың Бийбигүл» - деп жазады [1,153].

Әжинияздың көпшілік қосықтарында көркем ауызекі халық дәретпелерінің мотивлерін, ұсылын, жолын пайдаланыу, оның сүретлеу қуралларын көп іслетіудің өзі шайырдың қарақалпақ фольклорының үлгілеріне үлкен итибар беріп қарайтуғынлығын дәліллейді. Ол өзінің «Керек», «Байға қулық», «Қәткудаға пул», «Ханға урыс», «Пуқараға жайнап жаснар заман керек», - деп халықтың дүньяға көзқарасын ортаға таслайды. Соның менен бірге, ұсы қосықтың гейпара қатарлары қахарманлық эпостың баянында қурылған:

Жигит шықса узак жолға,
Жау жарағын алып колға,
Сермеп кылыш оңлы, солға,
Жол баслар сардары керек.

Әжиниязға идеал болған қахарманлар хақында сөз еткенде оның шығармаларынан бекем орын алған хәм пүткіл дүньяға белгілі болған фольклорлық образлар Юсуф пенен Зулейханың, Лайли менен Мажнунның, Рустемнің, Ғоруғлының, Хәмиренің, Зухра менен Сәнемнің атларының шайыр тәрәпинен мақтаныш пенен айтылуының өзі оның халық дәретпелері хақында күтә жоқары пикирде екенін көрсетіп турады, хақықатында ұсының өзіннен ақ оның фольклорға қатнасының қандай екенін биліуге болады.

Шайырдың хәр бір қосығында халық афоризмдерінің сүретлеу қуралларының орынлы іслетіліп, шайырдың өз дәретпесі сыпатында берілетуғынлығын сезесен. Тек бір «Еллерім барды» қосығының өзінде «қалпағы қазандай», «жауыры қыпқай», «бирікли Қоңыраттай», «Лайли Зулайхадай», «Кашлары кәлемдей», «Ақ теректей», «Дәрйадай», «Сүтімектей», «Қауындай», «Алтындай жүзік», «Беллері жиңишке бир қысым нәзік», «Жылға таслап хәрне барын сөз еткен», «Жигитлердің кеулин бәхар жаз еткен», «қасын қағып жылға менен наз еткен» қусаған халық поэзиясы менен жан тәни байланысып кеткен сүретлеу қуралларын атауға болады [1,32]. Бұндай мысалларды Әжинияздың хәр қандай шығармасынан да табуға

болады. Әжинияздың көркем сөзге усталығында сондай бір қубылыс бар, ол шығармаларында халық афоризмлерін қаншама дәрежеде көп пайдаланса, халыққа оннан да көбірек өз сөзі етіп хайран қаларлық афоризмлер дөретіп берген.

Тентекке- жудырық, мажгунге- урыш,
Жиллиге-төбеләш, палұанға-тутыш,
Бедәўге- йуўырыш, буўданға-йуриш,
Ябыға хәм куйрық билән ял керак.
Дийханға жер керак, тухымуў хәккиз,
Булбилә гул керак, назбайыў — әфруз.

Әжинияз халық аўзында кең таралған айтыс жанрының XIX әсирдеги классикалық үлгисін берді. Оның халық арасында кеңнен мәлім болған Қыз Меңеш пенен айтысы бұның айқын мысалы болады. Бул айтыстан Әжинияздың фольклорға құмарын, оның фольклорлық дөретпеге көбірек тән болған бір уақытта, бір жерде қарсыласына қарап, бетпе-бет, көзбе-көз тұрып суўырып салып, ядтан шығарып қосық айтыўға уқыбын, бул жанрда жеке шайырлық шеберлігін қарақалпақ жазба әдебиятының ири ўәкиллерінің фольклорлық үлгілерді де дөретіўге қатнағанын хәм оларды атқарыўға да хызмет көрсеткенін толық байқаўға болады.

Солай етіп? Әжинияздың халық поэзиясына, улыўма фольклорға қатнасы мәселесі оның әдебий дөретіўшилигінде үлкен орын тұтады. Бул мәселені терең хәм хәр тәрепке изертлеўди қолға алыўымыз керек.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Әжинияз. Шығармалары, Нөкіс, 1974.
2. Муртазаев А. Шайырдың мұхаббаты. Нөкіс, 1988.
3. Калимбетов Б. Әжинияздың лирикасы. Нөкіс, 1981.

«ER ZIYWAR» DÁSTANÍDAĞÍ ERTEKLIK MOTIVLER

Bekbergenova A.U.

*Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası*

Dástannıń genezisi, payda bolıw dárekleri hám qalıplesiwi xalıqtıń tariyxı menen tıǵız baylanıslı. Óytkeni, “Erziywar” dástanı da hár qanday awızeki epikalıq dóretpeler sıyaqlı túrli evolyuciyalıq basqışlardı basıp ótken kóp qatlamlı epos esaplanadı. Qaharmanlıq eposlardıń genezisin, qalıplesiw basqışların teoriyalıq jaqtan izertlep úyreniw hám ózine tán specifikalıq ózgesheliklerin anıqlaw, bul epostıń tariyxıylıǵın, evolyuciyalıq basıp ótiw jolların, syujet qurıwdaǵı jetiskenliklerin anıqlawda da kúta áhmiyetli sanaladı. Bul baǵdarda belgili folklortanıwshı ilimpazlar tárepinen kóplegen áhmiyetli ilimiy miynetler dóretildi.

Belgili rus alımı E.M.Meletinskiy “Qaharmanlıq dástanlardıń kelip shıǵıwı” degen ilimiy miynetinde: “Epostıń áyyemnen xalıqlıq bolǵanlıǵın, onıń tórkinlerin folklordıń rawajlanıwınıń eń áyyemgi arxaikalıq basqışlarınan izlew kerekligin uqtıradı. Ilimpaz óz izertlewinen kelip shıǵıp, qaharmanlıq epostıń tórkinin panegirika, diniy ápsanalar, áwladlar jılnamaları emes, al, klassıqqa shekemgi xalıq eposı eń dáslepki dárek ekenligin hám onıń tek syujetlik elementleri ǵana emes, al epikalıq idealınıń qalıplesiwi, qaharmanlıq epostıń qaytalanbas gózzalıǵın ózine qamtıǵan, ózine tán epikalıq garmoniyalıǵın algashqı dúziminıń folklorlıq tradiciya menen baylanıslı ekenligin tastıyıqlaydı” [1], - dep jazǵan edi. Túrkiy xalıq qaharmanlıq dástanlarınıń genezisi hám payda bolıw dáreklerin izertlewdi basshılıqqa alǵan bir qatar ilimpazlar, solardan akademik V.M.Jirmunskiy túrkiy tilles xalıqlarda keń taralǵan “Alpamıs” dástanınıń versiyaların salıstırıp izertlew nátiyesinde qaharmanlıq dástanlardıń payda bolıwına batırılıq erdek (bogatırskaya skazka) tiykar bolǵan [2], - degen pikirdi bildirgen edi. Al, tyurkolog ilimpazlar S.Yu.Neklyudov [3] hám M.A.Ungvickaya [4] sıyaqlı bir katar ilimpazlar türk-mongol xalıqlarınıń qaharmanlıq eposlarınıń payda bolıw dáwirin biziń ǵamızdan baslap góne türk qaǵanatı qurılǵanǵa deyingi aralıqtı qamtıyutınıń jazadı. Folklor izertlewshisi A.M.Astaxova: «...epos óziniń qalıplesiwinde birqansha erdeklik situaciyalardı paydalanadı hám epostıń fantaziyasına gey jaǵdaylarda erdeklik xarakterde jat emes. Qaharmanlıq dástanlardıń materialı tiykarında qurılǵan erdeklerdiń tiykarınan sol erdeklik syujet hám epizodlar menen birigip keletuǵını tábiyiy nárse» [5], – degen pikirlerdi bildiredi. Solay etip, ilimpazlardıń kórsetip ótkenindey, tuwısqan túrkiy tilles xalıqlar hám regionallıq jaqtan alıs jasawshı xalıqlardıń eposları erdeklik shıǵarmalarınń syujeti hám ayırım motivleri tiykarında bara-bara úlken poemalar, epopeya - dástanlar payda boladı.

Folklorshı alımlar Q.Mámбетnazarov hám H.Egamovlar: «Álbette, erdekler menen dástanlar ózleriniń dórewi jaǵınan áyyemgi dáwirdeń mülki bolıwı menen qatar waqıyanı bayanlawı, obraz jasawı, mazmun hám syujetlik qurılısı jaǵınan bir-birine kúta jaqın. Máselen, bazıbir erdeklerdiń kólemin esaplamaǵanda, bir dástannıń mazmunın beretuǵınday, geypara dástanlar erdeklik syujetke qurılǵan bolıp keledi. Biraq, bular birin-biri biykarlamaydı, al, kerisinshe tolıqtırıp turadı» [6], – dep jazadı. Belgili folklor izertlewshisi J.Xoshniyazov: «Tariyxta bolıp ótken waqıyalarınń barlıǵı da epikalıq mazmun tawıp, dástanlardan orın ala bermeydi, tek ayırım elewlileri ǵana xalıq dóretpelerine sińip, turmıs, shárt-shárayatlarınń tásiiri menen tariyxıy-epikalıq maǵlıwmatlar esabında saqlanıwı múmkin. Sonıń menen birge, este joq waqıtlarda payda bolǵan ápsanalıq, ańızlıq syujetlerde dástúr retinde dástanǵa ótip, basqa waqıyalar menen sińisip kete beriw jaǵdayları da ushırasadı» [7], - dep jazadı.

Ilimpaz Á.Marǵulannıń miynetlerinde de túrkiy qawimlerdeń eposı biziń zamanımızdan úsh ásir burın, áyiemgi úysin, gún dáwirlerinde payda bolǵan degen pikirlerdi ushıratamız [8]. N.Dáwqaraev: “batırılıq jırlardıń barlıǵı da belgili bir tariyxıy hádiyselerdiń tiykarında jarıqqa shıqqan. Olardı izertlep qarasaq, qay – qaysısan da tariyxıy jaǵdaylardıń izin tabıwǵa boladı. ...Solay da eposlıq shıǵarmalardı tariyx dep yamasa tariyxıy shıǵarma dep qarawǵa bolmaydı” [9], – dep jazadı. V.E.Gusev [10], Á.Qońratbaevlar [11] ózleriniń ilimiy izertlewlerinde eposlardıń qalıplesiw dáreklerin urıw, qawimlik dáwirlerde payda bolǵan degen juwmaqqa keledi. Bunday pikirlerdi ele de dawam ettire beriwimiz múmkin, qullası kóplegen folklortanıwshı ilimpazlar joqarıda alımlar bildirgen pikirlerdi maqullawın kóriwimizge boladı. Dástanlardıń genezisi haqqında ilimpazlar ortalıǵında bildirilgen pikirler bir-birine qayshı kelmesligi, kerisinshe, ilimdegi tartıslı máseleni birqansha tolıqtırıp barǵanlıǵın bayqawǵa boladı.

Usı keltirilgen pikirlerge súyenetuǵın bolsaq, “Er Ziywar” dástanınıń áyiemgi dáregi algashqı klasslıq dáwirge shekemgi, ózinde arxaik qatlamdı jamlegen, dáslep miflik, erdeklik syujetler tiykarında awızeki aytılıp júrip, waqıt ótiwi menen epik formaǵa túsken epos bolıp, syujetinde xalıqtıń turmısı, xojalıq jaǵdayı, eldegi patriarxallıq-feodallıq basqarıwshılıq dúzim, xanlıq taxt ushin gúres, basqınshılıq

háreketler, haqıyqatsızlıq penen zorlıq, oǵan qarsı gúresi w arqalı ádalatlılıqqa, tınısh ómirge erisiw usaqan kúshli háreketler óz sáwleleniwın tabadı. Dástan qurılısında basqa qaharmanlıq dástanlardaqıday qáwimlik dáwirge tiyisli hákimiyat ushın gúres, basqınshılık háreketler, xalıqtıń jámiyetlik-turmishlıq jaǵdayları keń súwretlenedi. Mısalı, dástan syujeti qalmaq xalqınıń xanı Taqtapolatıń tınısh jasap atırǵan Xorezm xanlıǵına kóz tigiwınen baslanadı. Dástannıń syujetlik rawajlanıw baǵıtında basqınshılıqtıń aldın alıw, el-xalıqtı qorǵaw, jawlarǵa qarsı gúres, tárepler arasındaqı qırǵın uris, eldi sırtqı jaw qolına jiberip qoyımaq ushın xalıqtı, batırlardı ruwılandırıw, bul waqıyalardıń baslı tiykarǵı qaharmanı Er Ziywardıń batırlıǵı hám erligi arqalı ǵana ámelge asıwı tikkeley qaharmanlıq dástanlarǵa tán epikalıq súwretlewlerdiń kórinisinen ibarat bolıp esaplanadı. Negizinde, belgili bir jámiyettegi ortalıq, sociallıq sebepler hám zárúrlikler tiykarında júzege kelgen mif – batırlıq ertek – epos kórinisinde janrlar aralıq qatnaslardıń mazmun hám túr jaǵınan bir birine sıńısıwı júz bergen. Usı mifologiyalıq súwretlewler mádeniy qaharmanlarǵa almasıp olardıń batırlıǵın, qaharmanlıǵın sáwlelendiriw bergen. Bular qaharmanlıq dástanlardaqı batırlardıń qalıńlıǵın izlew, ishki, sırtqı dushpanǵa qarsı gúresi bolıp tabıladı. Qaharmanlıq dástanlardıń usı táreplerine kópshilik epostanıwshı ilimpazlar ózleriniń ilimiy izertlewlerinde itibar qaratadı.

E.M.Meletinskiydiń “Ertektiń miften kelip shıǵıwı guman tuwdırmaqı, qaharmannıń óz yarın tabıwda bir qatar dástúr sınaqlarınan kelinıń úyinde ótiwı “tótem” maqluq penen neke haqqındaqı sıyqırlı erteklerdegi keń tarqalǵan syujetlerde mifologiyalıq genezis kózge taslanadı. Miften ertekke transformaciyanıw processiniń tiykarǵı basqıshları mif qaharmanlarınan ápiwayı adamlar menen almasıwınan hám qatar jańa syujetler payda bolıwınan ibarat” [12], - degen pikirine itibar qaratatuǵın bolsaq “Er Ziywar” dástanındaqı erteklik motivlerde miflerdiń saqlanǵanlıǵın kóremiz. Bul motivler dástannıń ekinshi bóliminde yaǵnıy batırdıń óz elin qorǵawdaǵı jeńisinen keyingi qız izlew waqıyasında súwretlenedi. Kálenderdiń batırdıń ómirinde tosattan payda bolıwı, peri qızı Aynajamal haqqında xabar beriwı, qálenderdiń kózden ǵayıp bolıwı, batırdıń qızǵa sırtlay ashıq bolıwı, óz qalıńlıǵın izlep ketiwı, jolda kóp mashaqatlarǵa jolıǵıwı, mástan kempirdiń 40 qazanınan taǵam ishiwı, mástannıń Er Ziywardı kiyikke sıyqırlawı, onı qızı Závriyanıń duwa arqalı adam qálpine qaytarıwı, Aynajamalǵa erisiwde jılan, aydarhalar menen gúresi wı, dúnya júzinde ne bolıp atırǵanın boljaytuǵın Závriyanıń duwa kitabı bulardıń bári mifologiyalıq elementler menen orın alǵan erteklik motivler bolıp tabıladı. Dástandaqı batırdıń qız izlew saparı waqıyası kózi ashıqlıq, aldın boljawshılıq penen duwa, tilsim, sıyqır kúshi menen júz beretuǵın tábiyattan tıs káramatlı waqıyalar menen suwǵarılǵan.

Qaraqalpaq sıyqırlı erteklerin izertlegen P.Óteniyazov qaraqalpaq xalıq erteklerinde qaharman miynetkesh xalıqtıń arasınan shıqqan ápiwayı figura esaplanatuǵınlıǵı, qaharmannıń qaysı bir jániwargá yaqı sıyqırlanǵan adamǵa járdem etiwı, jaqsılıǵı ushın sawǵaǵa alǵan nárseleri, sıyqırshıdan úyrengen sıyqır óneri, ertektiń tiykarǵı mazmunın quraytuǵınlıǵın aytadı [13]. Bul tiplik sıpatlama “Er Ziywar” dástanı syujetindegi erteklik epizodları dástan syujetin qalıplestiriwshı rolin anıqlawǵa tiykar jaratadı. Dástandaqı Závriyanıń dúnya júzinde ne bolıp atırǵanın aytatuǵın kitapqa baylanıslı rus xalqınıń “Sıyqırlı ayna” sıyqırlı erterindegi ayna buyımınıń kitaptıń káramatı menen oǵada únles ekenligin túsınemiz. Al, “Tuwrılıq jolı”, “Altın júzikli jigit hám ay júzli arıw”, “Etikshi bala” qaraqalpaq sıyqırlı erteklerinde káramatlı júzikler haqqında, al, “Oral batır” batırlıq erterinde batır qızdıń káramatlı júzigi arqalı qızdıń jaǵdayın bilip otıradı. Sonday-aq, káramatlı kitapqa uqsaqan sıyqırlı buyımlardı qaraqalpaq sıyqırlı erteklerinde kóplep ushıratamız. Mısalı, “Ǵaybana ashıqlıq” sıyqırlı erterindegi sıyqırlı oramal qálegen qalasına aparadı, ekinshi sıyqırlı buyımı kitap bolıp onı ashıp qarasa óziniń oyındaqın, oylanǵanın kóriwge, hár qanday adamnıń jaǵdayın biliwge bolatuǵın haqqında aytıladı. “Qonaq shımshıq hám kútilmegen sıyılıq” sıyqırlı erterinde jerge úsh ret urǵanda kerek zattı bájray etetuǵın sıyqırlı tayaq xaqında, “Taskeser” erterinde ólgen adamdı sıypalasań tiriltetuǵın sıyqırlı Súdiktas haqqında, “Abat patshalıq” sıyqırlı erterinde ishine qum salıp tilla bol deseń tilla bolatuǵın yaqı tas salıp ǵawhár bol deseń ǵawhar bolatuǵın kóz qalta, kiyseń hesh adamǵa kórinbeytuǵın “shapan”, patshalıqtı ǵúl opat et deseń, qansha jawı bolsada joq etetuǵın sıyqırlı “tas” buyımları” haqqında, “Muradına jetken ashıqlar” sıyqırlı erterinde dúnyanıń qálegen jerine aparatuǵın gilem, aldına qoysań qálegen awqatındı payda ete alatuǵın tabaq, jaman kórgen adamındı túrtseń haywangá aylandırıw jiberetuǵın sıyqırlı iyne haqqında aytıladı. “Arız armanına jetken jigit”, “Tórexan hám Aqqozi” erteklerinde “Er Ziywar” dástanındaqı erteklik personajlar periler, jádigóy ǵarrı, mástan kempir, dáw, aydarha obrazlarınıń orın alǵanlıǵı názerde tutıladı. “Alatay batır” erterinde batır dáwdiń sıyqırı menen birese qusqa, birese karshıǵaǵa aylanatuǵın aytıladı. “Sánawar” qaraqalpaq qıyalıy erterinde Sánawardıń túsinde periler patshası ǵúl ismli qızdı kórip ashıq bolıp qalǵanı, úyleniw saparında kóp mashaqatlardı basınan keshiriwı, sıyqırshınıń kúshi menen kiyikke aylanıwı, onı bir sıyqırshı qızdıń qutqarıwı, jigitke ashıq bolıp qalıwı, biraq jigit peri qızı Guldi izlep baratırǵanı haqqında aytıladı. Al, dástandaqı Er Ziywardıń úyleniw saparındaqı erteklik motivler mástan kempirge jolıǵıwı, qırıq qazannan awqatlanıwı, kiyikke aylanıwı, Závriyanıń kiyikten adamǵa qálpine qaytarıwı, Aynajamaldıń jurtına mashaqatlar menen jetip barıwı, erekte Závriya obrazı Aynajamal degen ism

menen beriledi, Aynajamaldıń ismi erteekte Ğaynıjamal dep ayıldı qaraqalpaq qıyalıy ertekeleleriniń biri “Málikhásen” erteğinde orın alǵanlıǵın kóremiz. Dástannıń qız izlew saparındaǵı batırdıń qızǵa sırtlay ashıq bolıw motivi qaraqalpaq folklorındaǵı “Gulbulbil” [14] batırlıq erteğinen de orın alǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

Eposlardıń syujetinde usı sıyaqlı erte dáwirlerge tán elementlerdiń saqlanıwı hám olardıń keyingi dáwirlerde de dástan syujetinen túsip qalmaq saqlanıwı qalıw jaǵdaylarına professor I.Saǵıtov mınaday pikirlerin bildiredi: «Oziniń mazmunı boyınsha belgili bir epos sońǵı dáwirde dóretilgen shıǵarma bolıwı múmkin. Biraq ta onday eposta eń áyyemgi mifler menen legendalardıń qaldıǵı boladı. Máselen, qaraqalpaqtıń «Er Ziywar» hám «Sháryar» dástanlarında eskiniń jańaǵa miyras bolıp ótiwi epostıń áhmiyetli ózgesheligi bolıp tabıladı» [15], – dep atap ótedi. Ilimpazdıń bul pikirleri dıqqatqa ılayıq, sebebi, erte dáwirlerdegi adamlardıń sanasındaǵı sada oy-pikir, túsiniq hám kózqaras dáwirler ótiwine qaramastan dástandı dóretywshi hám jırawshı jırawlar repertuarında belgili dárejede saqlanıwı, kompoziciyanı jetilistiriwde, syujetti tolıqtırıwda, mazmundı bayıtıwda sheberlik penen paydalanılıp, waqıyanı kórkem qızıqlı etip jetkeriw xızmetin atqaradı. Mısalı, Závriyanıń sadıq doslıǵı nátiyjesinde aldınan shıqqan aydarha, jılanlardı jeńiw waqıyası dástan waqıyalarınń bunnan keyingi jaǵında kompoziciyalıq túyinniń sheshiliwine alıp keledi. Jırawlardıń sheberligi sonda, dástandaǵı waqıyalardıń unamlı sheshim tabıwında ayırım waqıya hám detallardı qıyınnan-qıyıştırıp syujetlik mazmunına júyi bilinbeslik dárejede endirip jiberedi.

Juwmaqlap aytqanda, “Er Ziywar” dástanındaǵı syujetler Orta Aziya hám túrk-mongol xalıqlarınıń batırlıq ertekeleleriniń eski hám keń taralǵan dástúrine tiykarlanǵan bolıp, keyninen qaharmanlıq dástanlarga tán interpretaciyaǵa ushıraǵanın kóriwimizge boladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники. - Москва.1963. С.19.
2. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л. “Наука”, 1974. С.222.
3. Неклюдов С.Ю. Черты общности и своеобразие в центральноазиатском эпосе // Вопросы исторической типологии и жанровой эволюции // Журнал Народы Азии и Африки. 1972. –№ 3. С.96-97.
4. Унгвицкая М.А. Хакасские героические сказания – “Семейные хроники” и памятники енисейской письменности. // Журнал “Советская тюркология”. 1973. –№ 2. С.71-72.
5. Астахова А.М. Народные сказки о богатырях русского эпоса. – М-Л.: Академия наук СССР. 1962. – С.17.
6. Мәмбетназаров Қ., Эгамов Х. Ертекелерде көшпели сюжетлер // Әмиўдәрәя. – №8. 1981. – Б.115.
7. Хошаниязов Ж. Қарақалпақ халық дәстанларындағы көшпели сюжетлер // ӨзРИАҚҚБ “Хабаршысы”. №2. 2008. – 107 б.
8. Марғұлан Ә. Шоқан және “Манас”. Алматы. “Жазушы”. 1971. – 87 б.
9. Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. Нөкіс. “Қарақалпақстан”. 1977. – Б.192.
10. Гусев В.Е. Эстетика фольклора. Ленинград. Изд: “Наука”.1967. – С.227-228.
11. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және тюркология. Алматы. “Ғылым”. 1987. –Б.139-159.
12. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. М., 1963. –С. 263.
13. Өтениязов П. Қарақалпақ халқ сеһрли эртақларининг жанр хусусиятлари ва поэтикаси: Ф.ф.б.ф.д. (PhD) автореферати. Тошкент. 2020. – 20 б.
14. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 69-том. Нөкіс. «Илим». 2014. – 242-252-бб.
15. Сағитов И. Қарақалпақ халқының қаһарманлық эпосы. – Нөкіс, “Қарақалпақстан”. 1986. – 91 б.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЫРАҰ-БАҚСЫЛАРЫ ҚАБЫЛ МАҚСЕТОВ ИЗЕРТЛЕУЛЕРИНДЕ

Сарсенбаева Айжамал Камалбай қызы

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы*

Қарақалпақ халқы дүнья халықтарына мақтаныш етсе арзыйтуғындай хәр қыйлы жанрдағы аўызеки әдебиат үлгилерине ийе. Солардың ишинде дәстанлардың кәлиплесиўи, раўажланыўи хәм бүгинги күнимизге шекем өмир сүрийинде жыраў, бақсылардың орны үлкен. Сонлықтан да дәстанларды жыраў, бақсыларсыз, ал, жыраў, бақсыларды дәстанларсыз көз алдымызға келтире алмаймыз.

Өткен әсирдің 50-жылларында қарақалпақ әдебиаттаныў хәм фольклортаныў илими енди кәлиплесип, раўажланыў жолына түсип атырған бир пайытта Қабыл Мақсетов (1929-2002) қарақалпақ фольклортаныў илимин изертлеўге араласады. Илимпаз өмириниң ақырына шекем қарақалпақ әдебиаты хәм фольклорын изертлеў менен тынымсыз шуғылланады.

Қ.Мақсетовтың илимий-изертлеў жумысларының тийкары бағдары қарақалпақ фольклорын изертлеўге бағысланады. Илимпаз өзи сәўбетлес болған хәм сазын тыңлап, сөзин өз қолы менен жазып алған жыраў-бақсылардың өмир жолы, жыраў-бақсышылық өнери, атқарыўшылық таланты, репертуары, устазлары хәм олар таярлаған шәкиртлери ҳаққында системалы изертлеў жумысларын алып барған. Бул ҳаққында алым: «60-жыллардың басынан усы ўақытқа шекем Қурбанбай, Қыяс, Есемурат, Соппаслы Сыпыра, Нурабулла, Шанкот, Бегмурат, Куламет жыраўлар ҳаққында, Жапақ, Ешан, Қаражан, Хүрлиман, Әмет, Генжебай бақсылар туўралы хәр қайсысы өз алдына изертленген көлемли мақалалар жазылды. Олар 1956-жылдан 1980-жыллар арасында «Әмиўдәрья» журналында дағазаланды», - деп өзи тәрәпинен жазылған мақалалар ҳаққында мағлыўмат келтирип, 1983-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан басылып шыққан «Қарақалпақ жыраў-бақсылары» атлы илимий очерклер китабы болса: «жыраў-бақсылардың тиккелей өзиниң аўзынан, 60-жыллардың басынан ҳәзирге шекем шөлкемлестирилген фольклорлық экспедиция материаллары тийкарында жазылған» [Мақсетов, 1983. –5], –деп мағлыўмат береді. Бирақ, 80-жыллардан сонда, илимпаз өмириниң ақырына шекем республикамздың барлық районларын аралап хәм республикадан тыскары Қазақстан, Өзбекстан, Түркменстан аймақларында өткерилген фольклорлық экспедицияларға басшылық етип, халық аўызеки әдебиатының басқа үлгилери менен бирге, турақлы түрде дәстанларды жазып алыў, оларды редакторлаў, системаластырыў хәм китап етип шығарыў, илимий-изертлеў жумысларын алып барыў менен тынымсыз шуғылланған.

Қ.Мақсетов 1954-жылы Москвадағы бурынғы аўқам Илимлер академиясының Шығыстаныў институты аспирантурасында оқып жүрип, дүньяға белгили Шығыстаныўшы алым Е.Ә.Бертельстиң усынысы хәм А.А.Валитованың тапсырмасы менен 1955-жылы Төрткүлге келип Қурбанбай жыраўдан «Қырық қыз» дәстанын жазып алыўи керек болады. Бирақ, жыраўдың келисими менен биринши рет жыраўдан «Қаншайым» дәстанын жазып алады. Буннан соң Есемурат жыраўдан «Едиге», Қурбанбай жыраўдан «Шәрьяр», Арзымбет жыраўдан «Алпамыс», «Қоблан», Жәнибек хәм Ережеп жыраўлардан «Қоблан», Қыяс жыраўдан «Қырық қыз», Қайыпназар жыраўдан «Бозуғлан», Қаражан бақсыдан «Ашық-Нәжеп», Нарбай бақсыдан «Дәўлетиярбек», Әмет бақсыдан «Юсуп-Ахмет», Теңел бақсыдан «Саятхан-Хамре» сыяқлы т.б. дәстанларды жазып алады. Хәр бири 4-5 үлкен дәптер болатуғын, бес мың қатардан, жигирма мың қатарға шекемги көлемли дәстанларды сөзбе-сөз ручка менен жалықпастан, айрықша ықлас пенен жазып алыўға ериседи. Дәстанларды қол менен жазып алыўда қаншелли ўақыттың кететуғынлығын, Қ.Мақсетовтың өзиниң «Пикирди өзгерткен уллы жыраў ҳаққында» (Қурбанбай жыраўдың туўылғанына 120 жыл) атлы мақаласындағы: «Мен Қурбанбай жыраўдан «Қаншайым» дәстанын бир ҳәпте ишинде жазып болдым» [Мақсетов, 1996], –деген пикирлеринен билемиз.

Қ.Мақсетов қарақалпақ жыраў-бақсылары ҳаққында бир неше очерклерин, илимий мақалаларын хәм китапларын жазды. Атап айтқанда «Халық бақсысы» (1970), «Қарақалпақ фольклорының эстетикасы» (1971), «Традициялық дәстанлардың жасаўында ҳәзирги заман халық жыраў-бақсыларының роли» (1973), «Қарақалпақ эпосы» (1976), «Қарақалпақ фольклоры» (1979), «Қарақалпақ жыраў-бақсылары» (1983), «Дәстанлар, жыраўлар, бақсылар» (1992), «Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәрәпелери» (1996) сыяқлы китапларында жыраў-бақсылардың өмир жолы, атқарыўшылық таланты, репертуарының өзгешелиги хәм т.б. ашып бериледи. Жыраў-бақсылардың хәр қыйлы атқарыўшылық усылларын өз көзи менен көрип, сөзин хәм сазын тыңлап, жазып алған, илимпаз, олардың саз шертиў, сөзди айтыў талантына илимий бақлаў жумысларын үзликсиз алып барады. Халық жыраўларынан жазып алынған дәстанлар бойынша фундаменталь изертлеў жумысларын алып барады, мысалы, «Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы» (1966) атлы докторлық диссертациясында дәстанлардың поэтикасын, көркем-

лик өзгешелигин ашып бериўде тийкарлы илимий жуўмақларын жасайды.

Фольклор мийраслары жәмәәтлик дәретиўшиликтиң жемиси болғаны менен, тийкарынан олардың дәслепки пайда болыўында жеке дәретиўшилиқ шеберликтиң туратуғынлығы белгили. Сонлықтан да Қ.Мақсетов өзиниң монографиясында: «Халық арасынан шыққан сөз шеберлери – жыраў, бақсылар, сазенделер, шеберлер көп жағдайда өзлериниң жеке өзгешеликлерине қарама-стан қабыл етилген дәстүрий мотивлердиң тәсиринде қалып барады. Соның менен олар дәстүрий мотивлердиң ешейин бир тәкирарлаўшысы болып көринбестен, өзлеринде «вариантлар» жасаў мүмкиншилигине де ийе болады. Қысқасы, жеке дәретиўшилиқ жәмәәтлик дәретиўшиликтиң хәрекетке келтириўши күшлеринен есапланады» [Мақсетов, 1965. –8], –деп халық талантларына жоқары баҳа береді. Илимпаз монографиялық изертлеўинде дәстанлардың көркемлик өзгешелигин ашыўда жыраўлардың жеке атқарыўшылық шеберлигине дыққат қаратып, көркемликтің күшли болыўы, ўақыялардың избе-из баянланыўы дәстанды атқарыўшылардың тиккелей шеберлик усылына байланыслы болатуғынын, және де импровизатор жыраўлар менен импровизатор емес жыраўлардың, сондай-ақ, хәр бир жыраўдың жасаған дәўири, дүньяға көз қарасы, жасаған орталығына байланыслы дәстанлардың идеялық мазмуны менен тил көркемлигиндеги хәр қый-лылықты анық мысаллар менен дәлиллеп береді.

Қ.Мақсетовтың халық жыраўлары бойынша алып барған изертлеўлериниң ишинде, бүгинги хәм келешек әўладқа 20 дан аслам дәстанларды мийрас етип қалдырған Қурбанбай (1876-1958) жыраўдың дәретиўшилигине арналған «Қарақалпақский эпос» (1971) хәм «Дәстанлар, жыраўлар, бақсылар» (1992) атлы китабындағы «Үлкен жыраўдың бай фольклорлық мийрасы» атлы изертлеўи дыққатқа ылайық. Илимпаз Қурбанбай жыраўдың баспада жәрияланған хәм жәрияланбаған барлық дәстанларын анализлеп, жыраўдың индивидуаллық өзгешелигин ашып береді хәм жыраўдың жыраўшылық талантын жоқары баҳалап: «Қурбанбай жыраў өзиниң қалдырған бай фольклорлық мийрасы менен әдебиат, фольклор, мәденият тарийхымызда айрықша хұрметке ийе. Ол Қарақалпақстанның Төрткүл районында туўылып, Төрткүлдеги Жийемурат, Бухарадағы Халмурат, Қоңыраттағы Нурабулла жыраўлардан тәлим алды. Өзине тән болған дәретиўшилиқ күш пенен қарақалпақ жыраўшылығын, көрилмеген жоқары дәрежеге көтерди» [Мақсетов, 1992. –11], – деп баҳа береді,

Илимпаздың 1983-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан басылып шыққан «Қарақалпақ жыраў-бақсылары» атлы китабында Соппаслы Сыпыра жыраў, Шаңқай жыраў, Бегмурат жыраў, Нурабулла жыраў, Қурбанбай жыраў, Есемурат жыраў, Қыяс жыраў, Қуламет жыраў, ал, бақсылардан Жапақ, Ешан, Қаражан, Әмет, Генжебай бақсылар үйренилсе, жоқарыда биз атап өткен «Дәстанлар, жыраўлар, бақсылар» атлы изертлеўинде Бердақ шайырдың бақсышылығы, Бердақтың қызы Хұрлиман бақсы, Орымбай бақсы, Жаңабай бақсы ҳаққында изертлеўлерин жазды. Солай етип, Қ.Мақсетов қарақалпақтар тарийхында терең из қалдырған хәм кейинги әўладларға теңи-тайы жоқ бай мийрасларын берген талантлы жыраўлар менен бақсылардың өмир жолы, дәретиўшилиги ҳаққында баҳалы изертлеўлерин жазып қалдырды. Қ.Мақсетов жыраў хәм бақсылардың арасындағы устаз хәм шәкиртлик байланыслары, олардың қоңсылас халықлар менен дәретиўшилиқ мәдений байланыслары, өз ара үйрениў, өзлестириў, дәретиўшилиқ тәсир т.б.нәтийжесинде дәстаншылықтың раўажланыў жоллары сыяқлы актуал мәселелер ҳаққында да илимий-теориялық жуўмақларын берди.

Бухаралы қарақалпақ жыраўлары хәм де хорезмли өзбек хәм түркмен бақсылары менен қарақалпақ бақсыларының дәретиўшилиқ байланыслары ҳаққында қызықты мағлыўматларын жазды. Бердақтың бақсышылығы ҳаққында изертлеўинде көп ғана фактлерге тийкарланып хәм Бердақтың ақлығы Қаражан бақсының мағлыўматларына сүйенип «Ашық-Нәжеп» дәстанының қарақалпақша версиясының пайда болыўы Бердақтың аты менен байланыслы деген пикирин айтады. Илимпаз жыраў-бақсылар ҳаққында жазғанда, олардың халық сүйген саз хәм сөз ийелери болғанға шекемги өмир жолын тутас, толық сәўлелендирип бергенин аңлаймыз.

Жуўмаклап айтканда, профессор Қ.Мақсетов қарақалпақ халқының миллий мақтанышына айланған жыраўлары хәм бақсылары ҳаққында, олардың өмир жолы, репертуары, атқарыўшылық өзгешелиги ҳаққында бай илимий мағлыўматлар жазып қалдырған халқымыздың әдиўли перзенти сыпатында бүгинги хәм келешек әўладларға үлги хәм ибрат мектеби болып қалады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Мақсетов Қ. Қарақалпақ жыраў, бақсылары. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1983.
2. Мақсетов Қ. Пикирди өзгерткен уллы жыраў ҳаққында» (Қурбанбай жыраўдың туўылғанына 120 жыл) // «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 1996, 13-август.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының поэтикасы. – Ташкент, «Фан», 1965.
4. Мақсетов Қ. Дәстанлар, жыраўлар, бақсылар. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992.

ADAMGERSHILIK PAZIYLETLERGE BAYLANISLI NAQIL-MAQALLARDA METAFORALARDIN QOLLANILIVI

Jiemuratova Feruza Erejepovna

*Ўzbekstan Respublikasi Ilimlar Akademiyasi Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası
erkin izleniwshisi*

Annotaciya: Maqalada adamgershilik paziyletlerge baylanisli naqil-maqallarda metaforalardın qollanılıwı üyreniledi.

Tayanış sózler: Folklor, naqıl-maqal, metafora, teñew, kórkem tekst.

Folklorlıq shıǵarmalar – bul sol xalıqtıń ózi dóretken mádeniyatı, turmısı, kózqarası tariyxın úyreniwde bay dereklerden bolıp tabıladı. Sebebi, bul shıǵarmalardıń mazmunında xalıqtıń kún - kórisi, miynetine jámiyetlik turmıstaǵı dástúrlerge baylanisli temalar úlken orındı iyeleydi. Xalıq awızeki dóretpeleriniń ayırıqsha janrlarınan biri bolǵan naqıl-maqallar óziniń qısqa, ıqshamlıǵı menen birge tereń mazmunǵa iye bolıwı arqalı ajralıp turadı. “Naqıllar dara adamnıń emes, jámaátlik pikirdi bildirip, túrli sıpatlardı, social baylanıstı, jámiyetlik moral normaların hám shártlerdi jıyınlap toplaydı. Naqıllar tolıq pikirdi misal retinde bildirip aqıl aytıw menen pitedi” [Dawqaraev N., 1977 – 156]. “Naqıl-maqal – turmısta ushıraytuǵın toqsan awız sózdıń tobiqtay túyini”. [Yusupova B., 2024 – 15]. Haqıyqatında da, adamzat basın otkergen barlıq tariyxıy dáwirler qaysı xalıqtıń bolmasın naqıl-maqallarında belgili dárejede iz qaldıradı.

Naqıl-maqallardı obrazlı tárizde ayqın sáwlelendiriw, mazmunın konkretlestiriw maqsetinde kórkem súwretlew qurallarınan ónimli paydalanıladı. Bul qurallar arqalı xalıq tuwrıdan-tuwrı ayta almaǵan pikirlerin de obrazlı túrde bayanlaytuǵın bolǵan. Naqıl-maqallardıń kórkemligin támiyinlep turıwshı qurallardıń biri metaforalar bolıp esaplanadı. “Metafora eki predmet yaki hádiyse (uqsatılıp atırǵan yaki uqsawshı) arasındǵı uqsaslıqqa tiykarlanadı, uqsatılıp atırǵan predmetke uqsawshı predmettiń qásiyetleri, sıpatı, belgileri kóshirilip ótkiziledi” [Dosımbetova A., 2017 – 11]. Metaforalar kórkem súwretlew qurallarınıń eń kóp qollanılıwshı túrlerinen biri bolıp, oǵan zat-predmet, waqıya-hádiyseler arasındǵı uqsaslıqlar tiykar etip alınadı. Usı kóz qarastan ingiliz alımı Black metafora haqqında: “bir nárseni aytıp basqasın názerde tutıw”, - dep táriyp beredi [Blek Maks., 1990 - 153].

Biz maqalamızda adamgershilik paziyletlerge baylanisli naqıl-maqallarda metaforalardıń qollanılıwın úyreniwdi maqset ettik. Mısalı:

Kópshilik – *adam aynası* [Qaraqalpaq folklorı, 2015. –75]

Peyliń azbay, bále kelmes [Qaraqalpaq folklorı, 2015. –78]

Awırıw emes, saw emes,

Mineydi qalay emleymiz [Qaraqalpaq folklorı, 2015. –81]

Betiń ılas bolsa, suw tazalar,

Arıń ılas bolsa, ne tazalar? [Qaraqalpaq folklorı, 2015. –66]

Jaqsınıń ózi ólse de, **sózi ólmes** [Qaraqalpaq folklorı, 2015. –51]

Bunda, qollanılǵan “ayna”, “azıw”, “emlew”, “ılas”, “sózi ólmew” metaforaları qatar kelgen uqsatılıwshı predmetler menen birge awıspalı mánige kóship naqıl-maqallarda kórkemlikti kúsheytiw xızmetin atqarǵan.

Atıń jaqsı bolsa, joldıń pıraǵı,

Ulıń jaqsı bolsa, **kewliń shıraǵı** [Qaraqalpaq folklorı, 2015. –50]

Kózi soqırdan,

Kewli soqır jaman [Qaraqalpaq folklorı, 2015. –57]

Sınsa **kewil shınısı**,

Qaytıp kelmes qalıpke [Qaraqalpaq folklorı, 2015. –59]

Mal jarası piter,

Kewil jarası pitpes [Qaraqalpaq folklorı, 2015. –75]

Mısallardaǵı “*kewil shırası*”, “*kewli soqır*”, “*kewil shınısı*”, “*kewil jarası*” metaforaları awıspalı mánide qollanılıwı arqalı naqıl-maqallardıń obrazlılıǵın támiyinlep tur. Bunda uqsatılıwshı predmet ataması menen birge uqsawshı predmet qosılıp qollanılıp metafora payda etilgen. Yaması,

Jaqsı sóz kewilge unar,

Jaman sóz – **jürekti turnar** [Qaraqalpaq folklorı, 2015. –69]

Gey adamnıń boyı pás,

Gey adamnıń **oyı pás** [Qaraqalpaq folklorı, 2015. –80]

Metaforalar kópshilik jaǵdayda teñewlerge jaqın, yaǵnıy atqaratuǵın xızmeti birdey. Teñew de, metafora da eki predmetti bir-birine uqsatıw arqalı kórkemlikti payda etedi. Biraq, teñewlerde sózler tiykarǵı mánisinde, al, metaforalar awıspalı mánide qollanıladı. Mısalı:

Jaqsınıń úyi menen dúzi birdey,

Kewili dárya-kóldey [Qaraqalpaq folklorı, 2015. –51].

Bunda jaqsı adamnıń kewli keńligi dárya-kólge túwra mánide teńelip atır.

Aqıl – oydıń patshası,

Sumlıq – aqıl qorǵanı [Qaraqalpaq folklorı, 2015. –83]

Bul naqılda biz hám teńewlik, hám metaforalıq súwretlewdi kóriwimizge boladı. Bunda, “oydıń patshası”, “aqıl qorǵanı” atamaları metafora bolıp esaplanadı. Sebebi, oydıń patshası, aqıl qorǵanı sózleri tuwra mánisinen awısıp metaforanı payda etken. Al, ekinshi tárepten aqıl - “oydıń patshası” metaforasına, sumlıq - “aqıl qorǵanı” metaforasına teńelip atır. Bunnan kórinip turǵanıday, naqılda metaforalıq-teńew kórkemlew quralı sheber paydalanılǵan.

“Metaforanı jasırın uqsatıw dep te ataw múmkin. Jasırın uqsatıw dep atalıw sebebi metaforada uqsatılıp atırǵan predmet túsirilip qaldırılǵan jaǵdayda uqsawshı predmet onıń mánisin bildiredi” [Quronov D., 2002 – 120] Bunda uqsatılıp atırǵan predmetlerden uqsaslıq talap etilmeydi, eki predmet waqıyaǵa say belgilerden biri tiykar ushın alınadı. Mısalı:

Birewdiń boyı qısqa,

Birewdiń **oyı qısqa** [Qaraqalpaq folklorı, 2015. –85]

Metaforalardıń jabıq formada keliwi menen birge ashıq túrde keliwshi túrleri de bar. Bunda uqsatılıp atırǵan predmet túsirilip, uqsawshı predmet qatnasadı. Mısalı:

Qara qazan qaynasa

Qara alaman quwanar [Qaraqalpaq folklorı, 2015. –60]

Anıq bir túsinikti bildiriwshi sóz oǵan uqsawshı predmet ataması menen almastırılıp, yamasa qayta atalıp metaforalardı payda etedi.

Kózi aladan qorqpa,

Peyli aladan qorq [Qaraqalpaq folklorı, 2015. –73]

Ashshı da bolsa, anıǵın ayt [Qaraqalpaq folklorı, 2015. –76]

Ońarınnıń belgisi –

Birińniń tonın biriń kiy,

Ońbasınnıń belgisi –

Biriń shayan, biriń miy [Qaraqalpaq folklorı, 2015. –82]

Asım az bolsa da, **ıdısim keń** [Qaraqalpaq folklorı, 2015. –76]

Yaǵnıy, *birinshi* mısalda minezi jaman adamdı “peyli ala” metaforası arqalı, *ekinshide* kewilge jaǵımsız sózdi “ashshı” metaforası arqalı, *úshinshide* bir-biri menen sózge kelispeytin adamlardı “shayan”, “miy”, *tórtinshide* kewlim keń dewdiń ornına “ıdısim keń” metaforaları arqalı qayta atap, almastırılıp naqıllardıń kórkemligi jáne de kúsheytilgen.

Juwmaqlap aytqanda, qısqa forma arqalı tereń mánini sáwlelendiriwshi naqıl-maqallar ushın metaforalar tiykarǵı kórkemlew quralı wazıypasın atqaradı. Metaforalar arqalı, naqıl-maqallardıń estetikalıq tásirshenligi artadı hám mazmunı tolıǵıraq konkretlesip ayqın kózge taslanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Даўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы, 2-том. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977.
2. Юсупова Б. Паремнология. (Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары тилинің лексика-семантикалық хәм лексика-тематикалық өзгешеликleri), Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2024.
3. Dosimbetova A. Ádebiyatta kórkemlew quralları. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2017.
4. Макс Блек. Метафора // Теория метафоры. М., 1990. С.153-172. (Пер. М.А.Дмитровской. статиMaxBlack. Metaphor).
5. Қуранов Д. Адабиётшуносликка кириш. Андижон, «Хаёт», 2002.
6. Қарақалпақ фольклоры. 88-100 томлар. Нөкіс, «Илим», 2015.

НАҒАЙЫ-БУХАРА АЙМАҒЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЫРАҒЛАРЫНЫҢ УСТАЗ-ШӘКІРТ ДӘСТҮРИ ХАҚЫНДА

Эгамкулова Гаухар Мустафаевна

Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Аннотация. Мақалада Нағайы-Бухара ўэлаятлары аймағындағы қарақалпақ жырағлары хэм олардың устаз-шәкіртлик дәстүри хақында сөз болады. Бул аймақтағы қарақалпақ жырағлары Кубла Аралбойы регионьндағы қарақалпақ жырағлары менен де мудамы байланыста болып келген. Автордың көрсетиўинше, Нағайы-Бухара аймағы қарақалпақ жырағлары Кубла Аралбойы жырағларының шеберлигин жетилистириўине ўлкен ўлес қосқан.

Аннотация. В статье рассматриваются каракалпакские жырау (сказители) региона Навои-Бухара и традиции их ученичества и наставничества. Подчеркивается, что каракалпакские жырау из этого региона всегда поддерживали тесные связи с жырау Южного Приаралья. По мнению автора, жырау из Навои-Бухарского региона внесли значительный вклад в развитие мастерства жырау из Южного Приаралья, способствуя их профессиональному росту.

Abstract. The article examines the Karakalpak zhyrau (storytellers) of the Navoi-Bukhara region and the traditions of their apprenticeship and mentoring. It is emphasized that the Karakalpak zhyrau from this region have always maintained close ties with the zhyrau of the southern Aral Sea region. According to the author, the zhyrau from the Navoi-Bukhara region made a significant contribution to the development of the skill of the zhyrau from the southern Aral Sea region, contributing to their professional growth.

Гилт сөзлер: Жийен Тағай улы, жырағлар мектеби, Аймақ жырағ, Кубла Аралбойы, репертуар.

Ключевые слова: Жиен Тагай улы, школа сказителей, Аймак жырау, Приаралье, репертуар.

Key words: Zhien Tagai uly, school of storytellers, Aimak zhyrau, Aral region, repertoire.

«Қарақалпақ жырағларының мектеплерин» анықлаў хәрекетин ең дәслеп даңқлы әдебияттаныўшы Н.Дәўқараев тәрәпинен әмелге асырылған. Жыйналған материалларға сүйене отырып, ол қарақалпақ жырышы-жырағларының ишинде Жийен Тағай улы мектеби бар екенлигин атап өтеди. «Бул мектептин тийкарын салыўшы инсан бир ўақыттың өзинде хэм шайыр, хэм жырағ болған. Оның хызметин XVIII әсир орталарынан басланады. Ўзинин репертуары менен орынлаў техникасы жағынан бул мектеп өзбек бахшыларының Булыңғыр мектеби менен тығыз байланыслы» – деп көрсетеди алым өз мийнетинде [Дәўқараев, 1962: 25-26].

Ўз нәўбетинде фольклортаныўшы Қ.Мақсетов [Мақсетов, 1983: 42-54], соң музыка таныўшы Т.Адамбаева «Қарақалпақ жырағларының Бухара мектеби» ямаса «Жоқарғы қарақалпақ мектебин» аймақлық мектеп сыпатында айрықша атап өтти [Адамбаева, 1991: 17-22].

Изертлеўлерге қарағанда, Бухара қарақалпақ жырағлары бир-бири менен өте тығыз араласып, репертуар алмасып, түрли этнос ўәкиллеринен шәкіртлер таярлаған. Мысалы, «Бегмурат Жорабай улының устазы Мазар аўылындағы өзбек Қурбан шайыр, қарақалпақ жырағы Шаңқай жырағдың шәкірти болған. Бегмурат Жорабай улы «Ўўездин айтысыўы» атлы дәстанда Нурата жырағлар мектебиндеги устазы хэм шәкірттин бундай қарым-қатынасын былайынша сыпатлайды:

Шайырлықты хәўес қылдым жасымнан,
Кәмбағаллық мийнет кетпей басымнан,
Қурбан бақсы дәстанларды айтқанда,
Кетпес едим таң атқанша қасынан.

Шәўкеттин шәкірти Қурбан шайырды,
Хаўазасы көп жерлерге жайылды,
Қарақалпақ, өзбек, түркмени, қазақ,
Хәтте тәжиклер де буған қайылды.

Халық аңызларында, рәўиятларында шәкірттин кәмилликке ерисиўине устазы себепкер болады. Устазлар, хәттеки, ғайбана қоллаўшы болыўы да мүмкин. Шаңқай жырағдың уллы устазы Аймақ ата Шаңқай жырағдың ғайбана устазы болған. Аймақ жырағ XVIII әсирде Бухара қарақалпақлары арасынан шыққан атқарыўшы.

Қ.Мақсетовтың көрсетиўинше, «XIX әсирде – XX әсирдин биринши ярымына дейин, яғный, «Жоқарғы қарақалпақлардың» эпикалық дәстүри жойылып, олар өзбеклер менен толық сиңисип кеткенге дейин «Бухара қарақалпақ жырағлары мектебинин» («Жоқарғы қарақалпақлар мектеби») мәртебеси оғада жоқары болды. «Төменги (Хорезм) қарақалпақлардан шыққан

көплеген жыраулар Бухара қарақалпақ жыраулары мектебинің үәкиллеринен сабақ алыуға хәрекет еткен. Олар үшін бул мектеп эпикалық дәретиүшиликтиң өзине тән Меккесине айналды”. Атақлы жырау Өтенияз Ийимбетов те «Бухарадан тәлим алған жырау ғана хақықый саналып, соннан кейин ғана сөзи де, сазы да дүзелетуғын болған» деп айтып өткен [Максетов, 1983: 48].

Қарақалпақтардың атақлы жырауы Курбанбайдың биринши устазларынан болған Халмурат жырау Бухара тәрәпиндеги қарақалпақтар арасындағы атақлы жырау болған. Ол хәзирги Наўайы ўәлаятына қараслы Нурата районының территориясында жасаған адам. Курбанбай жырау репертуарындағы дәстанларды Халмураттан үйренген болса, Халмурат Бухара қарақалпақтарының атақлы жырауы Шаңқайдан үйренген. Ал, Шаңқай Қабыл жыраудың шәкирти болса, Қабыл жырау қарақалпақ халқының атақлы классик шайыры Жийен жыраудың шәкирти болған. Ал, Курбанбай жыраудың екнши устазы – Жийемурат жырау Бекмухаммед улы да (1839-1916) Халмурат жыраудың сүйикли шәкиртлериниң бири. Жийемурат жырау болса Төрткүл, Шорахан, Шаббаз, Қыпшақ хәм Тамды районларының территорияларында жасаған хәм жыраушылық еткен.

Қарақалпақ дәстанларының бири «Шийрин-Шекер» дәстаны да Курбанбай жырау репертуарына тән дәстанның биреуи. Бул дәстанды Курбанбай хәм Курбанбайдың устазы Нураталы Халмурат жыраудан басқа Әмиўдәрәя бойларында жасаған қарақалпақ жыраулары атқармаған. Бул дәстанды Сәдирбай Мәўленов пенен Шәмшет Хожаниязовлар 1928-жылы Курбанбай Тәжибаевтан жазып алған.

Жийемурат жырау Бекмухаммед улының жыраушылық жолын баслауына да бухаралы жыраулардың тәсири күшли болады. Жийемурат жырауда жыраушылық өнерине болған қызығушылық жаслайынан басланады. Хәзирги Төрткүл районының Шорахан ауылы этирапларында өткерилген той-мерекелерде қатнасып жүрген Жийемурат шайыр-жыраулардың өнерине оғада хәўес етер еди. Әсиресе, жыраулардың «Алпамыс» дәстанындағы қахарманлықларды жырлауы жас баланың келешекте жырау болуы ықласын күшейтти.

15 жасында Жийемурат жырау Шорахан этирапындағы бир тойға барғанда ол жерге Бухарадан қарақалпақ жырауы Қазақбай келгенлигин биледи. Қазақбай жырау дәстанларды атқарады. Қазақбай жырау «Алпамыс» дәстанын атқарғанда жыраушылық өнерине алдыннан наятый ықласланып жүрген жас жигит бул жырауға хәм жыраушылық өнерине еле де шайда болып қалады. Солай етип Жийемурат пайытын пайлап Қазақбай жыраудың алдына барып оған устазлық етиўин соранады. Сонда Қазақбай жырау Жийемуратқа: «Бирадарым, сениң нийетиң жақсы, бирақ сен мениң шәкиртим болуы ойыңнан ўаз кеш. Мениң Шаңқай исмли шәкиртим бар, әне мен сени соған алып бараман» дейди. Жийемурат бул усынысты жан-жандеп қабыл етеди.

Сол жылы гүз айында болажақ жырау Жийемурат Шаңқай жырауға барады. Оның қасында алты жыл шәкирт болып жүреди хәм оннан көплеген терме-толғау, дәстанларды үйренеди. Жигирма жасларында ол туўылып-өскен үлкеси Шораханға қайтып келеди. Өзи менен бирге Шаңқай жырау сауға еткен қобызды да алып келеди хәм жыраушылық кәсибин даўам еттиреди.

«Қырық қыз» дәстанын бухаралы жыраулар атқарғанлығы бойынша мағлыұматларды илимпазлар өз мийнетлеринде атап өтеди. Мәселен, Курбанбай жырау Тәжибаев бул дәстанды кимнен үйренгенлигин хәм Жийен, Халмурат, Шаңқай, Қазақбай жыраулар да бул дәстанды атқарғанлығын келтирип өтеди:

Халқына қылып ықтыят,
Тилге берсин хәм куўат,
Елди қылып ол бир шад,
Алпыс жыл буны тағы да,
Баян қылған халыққа,
Шайыр-жырау Жийемурат,
Гүлайымдай батыр қыз,
Үлги болып халыққа,
Саркоп деген қалада,
Арыслан менен екеўи,
Мурадына жетеди,
Жийен менен Жийемурат,
Муратқа булар да жетеди.

Солай екен, Жийемурат жырау, сөзсиз «Қырық қыз» дәстанын жырлаған. Курбанбай жырау берген мағлыұматқа көре, «Қырық қыз» дәстанын Қазақбай жырау да атқарғанлығын көриўимизге болады.

Жийемурат жырау «Алпамыс» дәстанын Бухара, Самарқанд этирапларында көбирек атқарған [Бахадырова, 1986].

Кенимехлы Бегмурат жыраудың талантлы шәкиртлериниң бири Айдар Гүлмурат улы да

қарақалпақ жыраушылық өнерине үлкен үлес қосқан жыраулардан бири. Ол 1909-жылы Кенімех районы Шәдибек ауылында туғылады. Айдар жырау кишкене уақытан баслап Бегмурат жыраудың өнерине ықлас қояды. Бегмурат жырау қайсы ауылға келмесін, ізлеп барып, оны бар дыққаты менен тыңлап отыратуғын болған. Баладағы үлкен қызығушылықты сезген Бегмурат жырау кейінше оны қасына шақыртып алдыратуғын болған. Бегмурат жыраудың қасында жүріп ол бір неше дәстанлар, терме-толғаулар үйренеді хәм сол мийрасларды кейінгі әуладқа жеткере билди.

«Айдар жыраудың репертуары жыйнақлы, көркемлик қуны жоқары... репертуарындағы терме-толғаулар, олардағы философия, сөз қуруы шеберлиги салмақлы» деп баха береді Айдар жыраудың мийрасларын ақ қағазға көшіріуге миясар болған Ш.Пайзуллаева [Пайзуллаева, 1995: 45].

Айдар жырау Мақтымқұлы, Әжинияздың қосықтарын да билген. Әжиниязды жақсы билетуғын себебі, атақлы бухаралық қарақалпақ жырауы Шаңқай менен Әжинияз шайыр заманлас болған, бирин-бири билген. Шаңқай жырау атқарған Әжинияздың қосықтары устаз-шәкірт шынжыры бойынша Құрбан жырау-Бегмурат жырау-Айдар жырауларға өтіп келген.

Саз билен сәубетті ялған демендер,

Адам Ата бина болғанда барды.

Абыл менен Қабыл ене қарнында,

Ялғаншы дүньяға келгенде барды, деп келетуғын Айдар жырау репертуарына тийисли терме-толғаулар Әжинияз шығармаларының каншелли бухаралы қарақалпақлар арасына кең жайылғанынан дерек береді.

Айдар жырау менен заманлас Құрбан жырау Наурыз улы да бухаралы қарақалпақ жырауларының алтын рухый ғәзийнесін бүгінгі әуладқа жеткеріуде үлкен үлес қосқан талантлылардан бири саналады.

Құрбан жырау Наурыз улы да Бегмурат жыраудың шәкірти. Ол 1927-жылы Кенімех районы Шардара-Тоқмаңғыт ауылында туылған. Мектепте дәслең қарақалпақ тилинде оқыйды. 1949-1953-жыллар арасында Бухара пединститутында тәлим алады.

Оның ядта сақлау қәбилети жоқары болады. Бул қәбилети Бегмурат жыраудың да нәзеріе илинеді хәм өзіне шәкіртликке таярлайды. Лекин, ол сиясий жұмыстарда узақ уақыт ислеуіне байланысly жыраушылық өнері менен уақтынша қол үзіуіне туура келеді. Репертуарындағы дәстанлар қатары ядынан шығайын дейді. Деген менен, “Ахмедхан хәм Ерназар” дәстаны бираз қыйыншылықлар менен оннан Ш.Пайзуллаева тәрәпинен толық жазып алынады хәм “Әмиүдәрә” журналында басып шығарылады.

Улыуа алғанда, Бухаралы қарақалпақ жыраулары мектебин, устаз-шәкіртлик дәстүрі бойынша еле ислениуі тийис болған жұмыстар көп. Биз тек ғана олардың айырымларына ғана тоқтап, талқыламақтамыз. Неше әсирлер дауамында дәретилген бир халықтың бай әдебий мийрасларын бир мақала көлемінде айтып өтиу, оларға тутас баха беріу қыйын. Бухара-Науайы аймағындағы қарақалпақ жырауларының мийраслары еле талай әуладқа рухый хызмет етип, халық ийгилигине айланып, қарақалпақ халық ауызеки дәретиушигилинің алтын ғәзийнеханасындағы қунлы мүлклердің қатарынан орын алары сөзсиз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Адамбаева Т. «Жырау намалары» топламына алғы сөз // Жырау намалары: Алғысөз. Саз ноталары / Баспаға таярлаған хәм жууаплы ред.: искусство илим. канд. Т.Адамбаева; Ноталастырған: М.Жийемуратов. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1991.
2. Бахадырова С. Мамбетназаров К. Каримов А. Жиёмурат жырау / ӨзРИАҚҚБ Хабаршысы, 1986, №4.
3. Давкараев Н. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы. – Ташкент: Изд. АН УэССР, 1962.
4. Максетов Қ. Қарақалпақ жырау-бақсылары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1983.
5. Пайзуллаева Ш. «Аз емесдур, қарақалпақ көп!...» – Нөкис: Қарақалпақстан, 1995.

ҚАЗАҚ ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ПРОЗАСЫ ЖАНРЛАРЫНЫҢ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Жуманазарова Гулдам Досназаровна

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкіс

Фольклордың әдебиеттен ең баслы өзгешелігі оның аңызға жасауы, оның авторының көпшілік болуы, варианттылығы, аңызға тарауы, аңызға туыстығы, осы ең баслы өзгешелігі деген белгілерінің барлығы әдебиет пенен жақынласпайды. Осы өзгешеліктері фольклордың барлық жанрларында көрінеді. Н.Дәуқараев жоғарыдағы әдебиеттің үш тарауға (лирика, эпика, драма) бөлінуін фольклорға да пайдаланып, фольклорды эпикалық хәм лирикалық, драмалық (қарақалпақ фольклорында элементтері туысқан) [14, 68] деп үш тарауға бөліп, «тараудан кейінгі бөлінулерді, жанр» дейді де, «жанрдың ішіндегі бөлінулерді «түр» [14, 69] деп пікір жүргізеді. Фольклорда осы тараулар менен жанрлардың, оның түрлерінің жасауы хәр бір халықтың жәмийеттік, саясий, тарихый жасау жағдайына байланысты хәр түрлі көрінеді.

Хәр жанрдың туысқан уақыты бар. Фольклорлық жанрдың өзгешелігі ол жасап өткен жәмийеттік турмыстың мазмұнын өзінде сақтап алға қарай жылыса береді. Ең әйемгі адам баласының дүнианың кубылыстарын еле түсіне алмай атырған уақыттары аңыз әдебиетте пайда болған жанр миф. Бұнан соңғы дәуірлерде пайда болған жанрлар аңыз, эпсана, тарихый гүрріңдер хәм т.б. Ал, осы тарихый аңыздар менен эпсаналар халық тарихының аңызға жасау халық ядында сақланып аңызға айтылып келген түрі.

Дүние фольклортаныу илимінде ең тартысты жанрлардың биі ертектік емес прозасы. Халық прозасының ұлыма аты, жанрлары бойынша пікір бүгінгі күнге шекем бір шешімге келген жоқ. Рус фольклористика илимінде «сказочная проза» (бұған ертектік кіреді), «несказочная проза» (бұған легенда, предание, быль, сказ) деп халық прозасын екі түрге бөліп қарайды хәм (В.Я.Пропп, Л.Э.Элиасов, Л.И.Емельянов, С.Н.Азбелов, В.П.Аникин, Н.И.Кравцов, К.И.Чистов, В.Е.Гусев, Л.И.Емельянов, К.В.Чистов хәм т.б.) изертледі. Осы жанрларды классификация етіуде пайдаланатуғын тийкаргы принциптің өзі хәр түрлі.

Ал, бізге ең жақын туысқан қазақ фольклористика илимінде ертектік менен ертектік емес прозаны ұлыма «халық прозасы» деп алған. Қазақ фольклортаныушысы С.Қасқабасовтың «Қазақ халық прозасы» мийнетінде халық прозасын екі топқа бөледі: 1. Ертектік проза. 2. Ертектік емес проза. Біріншиси, ертектік прозаға ертектік жанрын киргизіп үйренеді, ал, екінші ертектік емес прозаға: миф, хикая, аңыз, эпсана, әңгімелерді киргизеді. С.Қасқабасов мифті «қалдық халында сақланып қалған миф жанры» деп, оны халық прозасының бір жанры сыпатында қарайды [15, 73-110]. Халық прозасын классификация жасауда С.Қасқабасов Пропптың классификациясына тийкарланады [16].

Қарақалпақ халық аңыз әдебиеті Н.Дәуқараевтың классификациясы бойынша лирикалық хәм эпикалық деп екі үлкен түрге бөліу дурыс деп есаплаймыз. Осылай бөлістіргенде аңыз, эпсана, легендалар (эпсана) эпикалық жанрға жатады.

Қ.Мақсетовтың классификациясы бойынша аңыз, эпсаналар «прозалық жанрлар» тобына кіреді. Ал, прозалық жанрлардың ішінде ертектіктерде бар, ал ертектік прозаға жатпайтуғын, жанрлық қасиеті бойынша ұлыма ертектіктерге кирмейтуғын халық аңыз, эпсаналар тобына қандай ат беріуге болады деген сорау туады. Европа фольклористикасында, сондай-ақ рус фольклористика илимінде бұны «халық прозасы», гейде «ертектік емес проза» деп, ал қазақ фольклористіктері де рус фольклористіктерінің ізі менен «ертектік емес проза» деп, ал өзбек фольклористіктері бұны ұлыма «аңызға проза» деп қарайды. Міне, көріп отырғанымыздай халық прозасының бұл тобына ат қойу хәр халықта хәр түрлі.

Ал, қарақалпақ фольклортаныу илимінде көбінесе ертектіктердің бір түрі ретінде қарап, бұл топтың ұлыма аты жөнінде сөз болмады. Халық прозасының бұл түрі ертектіктердің бір түрі емес екенігі анық. Ал «халық прозасы» термині де бұл топтың мазмұнын аша алмайды, себебі халық прозасына ертектіктер де кіреді. Енді ұлыма «халық прозасы» деп барлық қара сөз бенен атқарылатуғын жанрларды атау ұлыма фольклордың бұл тарауының мазмұнын аша алады. Осы халық прозасын «ертектік халық прозасы», «ертектік емес халық прозасы» деп бөліп, соның «ертектік емес» деген тарауын аңыз, эпсана, рәуият, миф, анекдот, халық гүрріңдері киретуғынына дау жоқ. Сонда біз баслы критерия етип, ертектің дәстүрі менен айтылуы хәм ертекті дәстүрі пайдаланбауын алған боламыз. Бұл мазмұнына толық жууап береді. Бірақ, жанрдың бұл тобының баслы өзгешелігі тек ертекті дәстүрі ғана айырып турған

жоқ, оның баслы жанрлық қасиеті шығарманың турмыс шынлығы, фактке, болған ұақыға тийкарланыуы. Жанрдың атамасында оның болған ұақыдан пайда болып, соң халық гүрриңине айналғаны көриниуі керек деп ойлаймыз.

Дүнья фольклористика илиминде аўызеки халық творчествосының жанрларын илимий көзқарастан классификация етиуде жанрдың туўысқанлық, генетикалық келип шығыу белгилерин, идеялық, сюжетлик мотивлериндеги, композициялық қурылысындағы, көркемлик формаларындағы жақын, қайталанатуғын белгилерин группаларға бөлип, оның жәмийетте алатуғын орнын, функциясын, вариантлылығын, атқарылыуын хәм т.б. белгилерин есапқа алып анықлайды.

Фольклордың бул жанрлық тобының баслы өзгешелиги халық турмысында болып өткен ұақылар, халықтың өзін қоршаған орталығы, турмысы, тарийхый адамлары, урыулардың, халықлардың келип шығыуы тарийхы хақында өзіннің ойлары, яғный турмыс шынлығында болған, ямаса жасап атырған ұақыя жөнинде өзіннің пикири бул жанрдың негизинде турады. Екинши өзгешелиги сол болған ұақыяларға қыялай фантастикалық элементлердің аз араластырыуы, шынлықтың сөз етилиуін сақлау биринши планда туруы. Сюжеттиң айтылыуы, қандай жерде айтылыуы, қалай атқарылыуы, ким тәрөпинен атқарылуы, халық арасына қалай таралыуы. Усы өзгешеликтери жанрдың ең баслы өзгешелигине киреди.

Демек, жанрдың баслы өзгешелиги шынлыққа, фактке, болған ұақыға тийкарланыуы, ал тыңлаушыны болған ұақыға исендириуі. Ал, ертектерде бул принцип талап етилмейди. Ертектердің тийкарында фантастикалық ұақыялар менен болған ұақыя аралас болып келиуі де мүмкин, бирақ ертектен тарийхый шынлық хәм оған исендириу талап етилмейди. Ертектер өзіннің дәстүрли «бир бар екен, бир жоқ екен» деп басланып, «соңында мурат мақсетине жетипти» деп тамамланса, ал ертеклик емес прозада бул путини менен көринбейди. Ол шынлыққа, фактке, болған ұақыға тийкарланғанлықтан оның басланыуы да, тамамланыуы да хәр бир ұақыяның характерине қарап хәр түрли болып келеди.

Қарақалпақ халық прозасын жанрлық классификация етиуде баслы шәрттери етип жанрдың жәмийеттеги орнын хәм жанрдың атқаратуғын хызметин алыу керек. Халық прозасының ең баслы критерияларының бири оның тыңлаушыға билим бериуі, тәрбия, үлги болатуғын ұақыяларды сөйлеуі. Ол басқа жанрларда бар эстетикалық принципти екинши планға шығарып, биринши орынға мағлыұмат, факт, информация бериуді қояды және сол шынлықтан сабақ, тәрбия алыуын көзде тутады. Эстетикалық күши оннан соң көринеди. Екиншиден, онда айтылған сюжеттердің барлығының дереги, факт, турмыс шынлығы менен байланыслы болып келеди. Үшинши өзгешелиги, гүрриңши айтып отырған ұақыяны көрген, ямаса еситкен болады, сол арқалы тыңлаушысының исенимине ийе болады, яғный айтып отырған материалдың турмыс шынлығынан алынуы. Төртинши өзгешелиги гүрриңши халық арасынан шыққан профессионал ертекти ямаса сөзге шебер адамлар менен бирге қарапайым адамларда оны атқаруға қатнаса алады, яғный аңызлық прозаның атқарылыуына, халық арасына таралыуына улыұма халық қатнаса алады. Бесинши өзгешелиги, аңызлық прозаны атқаруу ушын арнаулы аудитория талап етилмейди, ол еки адамдың пикир алысқан жеринде, жыйында, жолда, ошақ басында атқарыла береді. Алтыншы өзгешелиги, гүрриңшиниң айтып отырған материалға көркемлилигин бериуде эпийайылығы, ұақыяны бөрттириу, гиперболизациялау бунда жүдә аз көринеди. Жетинши өзгешелиги, халық аңыз, әпсаналарының турмысшаңлығы, ол барқулла тазадан пайда болып бурынғыларын байытып отыруы. Мине, усы өзгешеликтери менен халық прозасының бул түри басқа жанрлардан толығы менен өзгешеленеди.

Қарақалпақ халқы аўызеки әдебиятына, әсиресе усы аўызеки прозасы бай халық. Қарақалпақ аўызеки прозасы Шығыс пенен Батыстың аўызеки прозасында бар дәстүртери, сюжеттери менен жанрларын өзине қабыл ете алған, соның менен бирге әйдемги дәуир фольклорлық үлгилери менен орта әсирдеги хәм жаңа дәуирдеги барлық халық турмысында болған ұақыға байланыслы пайда болған аўызеки әңгемелерин сақлап келген мазмуны бойынша бай хәм хәр түрли формасына ийе жанр. Қарақалпақ аңызлық прозасын мазмунына, генеология шығысы, идеялық мазмуны, әсирлер бойы қәлиплескен традициясы, сюжетлик мотивтериниң бирлиги, атқарылыу өзгешелиги, хақыйқатлықты айтыуда суўретлеудің бирлигине қарап, тийкарынан төмендегидей топтарға бөлиуге болады:

1. Биринши тобына бизиң ата бабаларымыздың ең әйдемги дәуирдеги тәбияттың сырын, тәбияттағы физикалық өзгерислерди өзіннің сада түсиниги менен түсиндириу ушын ойлап тапқан гүрриңдери, яғный фольклортаныу илиминде оны «мифлер» деп атайды. Буны рус фольклористтери «быличка» деп, қазақ фольклористтери «хикая» (С.Қасқабасов), «болмыс» (Р.Бердибаев) деп атайды.

2. Бул аңызлар. Аңыз бул атынан көринип турғанындай тыңлаушыға бурын болған аңызға айналып кеткен тарийхый ұақыялар, тарийхый адамлар, тарийхый жер атлары хақында әңгеме.

Аңыздың баслы өзгешелигі болған ұақыяны хабарлау, сол ұақыяның тәрбиялық әхмийетіне кеуіл бөліу.

Аңызда (предание) бир жердің, тау, суу хәм т.б. географиялық жер атларының, я болмаса урыудың, халықтың келип шығыуы хақында айтылады. Буған барлық нәрсенің келип шығыуы, мысалы жырау, бақсы намаларының келип шығыуы, шайырлардың шығармаларының жазылыуы, тарийхий адамлардың өмирбаянлары, хызметі хақында халық аңызлары киреди.

3. Сюжети ески заманларда болған ұақыяны тыңлаушыға қызықлы етип айтып беріуді мақсет етеуын, фантастикалық элементлери көбирек қосылған, китабий, диний пайғамбарлардың, өткен тарийхий адамлардың өмири хақындағы сюжетлерге қыялый сюжетлер менен араластырылып, шығарманың тыңлаушы тәрәпинен қабыл етилиуіне ажайыплық, гиперболизациялық тәрәпи күшейтилип берилген халық гүрринлери-эпсаналар болады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная 1740-41 гг. поручиком Гладышевым и геодезистом Муравиным // Географические известия, СПб, 1850.
2. Риза-Кули-Мирза. Краткий очерк Амударьинской области. СПб, 1875.
3. Рычков П. Топография Оренбургской губернии. Сочинения и переводы Оренбург, Отд. Русско-географ. Об-ва, Оренбург, 1887.
4. Каразин Н. Сказка о женском царстве. // Древняя и новая Россия. Т.3. 1875.
5. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – М., 1874.
6. Валиханов Ч. Сочинения, записи Русского географического общества по отделению этнографии. Т. XXIX, СПб, 1904.
7. Кун А.Л. Поездка по Хивинскому ханству в 1873 г. // Известия Русского географического общества. Т. X. СПб, 1874.
8. Беляев И.А. Шежире. Сказание о Шынгызхане // Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. Вып. 1. – Ашхабад, 1917.
9. Ыалиханов Ш. Шығармалар жыйнағы. Т.1. – Алматы, 1961. – Б. 196.
10. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1977. – Б. 61-71.
11. Айымбетов Қ. Қарақалпақ халық нақыл-мақалларының қысқаша түсиндирме сөзлиги хәм жүйели сөзлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2007.
12. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1988.
13. Айымбетов Қ., Кожуров О. Қарақалпақ әдебиятының түрлери // Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы. – Төткүл, 1939. – № 4-5.
14. Мақсетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1979.
15. Каскабасов С. Казахская сказочная проза. – Алмата. 1990.
16. Қаскабасов С. Қазақ халық прозасы. – Алматы: «Ғылым», 1984.

SÓZ QÁDIRIN ULÍGLAĞAN SHAYÍR

Pirniyazova Alima Qudiyarovna

filologiya ilimlerinin doktori, Ajiniyaz atındaǵı NMPI professorı w.a.

Adamzat jámiyetinde insanlardın bir-biri menen pikir alısıw barısında, ásirese, shıǵarmalarda kórkemlik, ekspressivlik-emocionallıq súwretlewler, sóz mánisine itibar bolmasa pikirдің tásirliklik kúshiniń tómenligi kórinedi.

Ajiniyaz Qosıbay ulı qaraqalpaq jazba ádebiyatın kórkem tillik jaqtan bayıtqan talantlı shayır. Ol hár bir sózge obraz júklep, óz shıǵarmaların kórkemlik penen jetkerip berdi. Shayırın qanday temaǵa arnalǵan qosıqların oqısaq ta uyqas, buwınların teńligi, hár bir sózge hám qatarǵa tereń mání berip qoyǵanlıǵı kózge taslanadı.

Ajiniyaz Qosıbay ulı shıǵarmaların tilin izertlew ótken ásirдің 60-jıllarınan baslanǵan. Akademik X.Hamidov óz miynetinde Ajiniyaz shayır shıǵarmaları tiliniń seslik dúzilisindegi, sózlik quramındaǵı, grammatikalıq qurılısındaǵı ózgesheliklerdi házirgi qaraqalpaq tiline salıstırıp úyrengen [Hamidov, 1974]. Ilimpazdın monografiyalıq miynetinde Ajiniyaz shayırın dóretiwsheiliginde jazba dereklerdin xızmeti haqqında ilimiy tiykarda analizislenge [Hamidov, 1991. - 145-170]. Professor D.S. Nasırovtıń monografiyasında qaraqalpaq tiliniń qalıplesiwinde XIX ásirdegi shayırlar tili, sonıń ishinde Ajiniyaz Qosıbay ulı shıǵarmaların tillik ózgeshelikleri tereń úyrenilgen [Nasırov, 1976 - 221-276].

Filologiya ilimleriniń kandidatı D. Saytov XVIII-XIX ásirlerdegi qaraqalpaq klassik shayırların tili, sonıń ishinde Ajiniyaz shıǵarmaların tili boyınsha ilimiy izertlew jumısın alıp bardı. Sol dáwirdegi shayırların shıǵarmaları tilinen Ajiniyaz Qosıbay ulı shıǵarmaların tili qalay ayırılatusını haqqında pikirler bildiredi. Avtor Berdaq hám Ajiniyaz shıǵarmaların túsindirme sózligin dúzip, baspadan shıǵarǵan [Saytov, 1970; 1971].

Avtorlar jámaátı tárepinen shıqqan «Qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri shıǵarmaların tili» atamasındaǵı miynette Jiyeń jıraw, Kúnxoja, Ajiniyaz, Berdaq, Ótesh, Omar hám A.Muwsaev shıǵarmaların til ózgeshelikleri sóz etilgen. Atalǵan shayırların shıǵarmaları tiliniń fonetikalıq, leksika-semantikalıq hám morfologiyalıq ózgeshelikleri haqqında keńnen analizlenedi [Nasırov, t.b., 1995].

G. Qarlıbaeva tárepinen Ajiniyaz Qosıbay ulı shıǵarmaları tiliniń fonetika-morfologiyalıq ózgeshelikleri kandidatlıq dissertaciya jobasında izertlendi [Qarlıbaeva, 2002]. Usı avtor tárepinen joqarı oqıw orınların studentleri ushın oqıw qollanba jaratıldı [Qarlıbaeva, 2012]. G.Qarlıbaeva tárepinen járiyalanǵan «Ajiniyaz shıǵarmaları tiliniń semantika-stilistikalıq ózgeshelikleri» atamasındaǵı monografiyasında shayır shıǵarmaları tiliniń sózlik quramı, semantikalıq, funktsional-stilistikalıq ózgeshelikleri sóz etilgen [Qarlıbaeva, 2017].

Sońǵı jılları til biliminiń lingvomádeniyat tanıw baǵdarı keńnen rawajlanıp barmaqta. Tekst mádeniyatqa til arqalı baylanıadı, onıń ajıralmas bólegine aynaladı. Til tekstke óz birlikleri arqalı álem súwretiniń insan sanasındaǵı fragmentlerin alıp kiredi. Tekst til konteksti arqalı dóreydi, mádeniyatın rawajlanıwı menen payda boladı, sol dáwirдің ideyaların sáwlelendiredi, yaǵnıy tekst arqalı bildiriledi. Hár bir shıǵarmada yaǵnıy tekstte dáwir nápesi, avtor ideyası óz kórinisin tabadı. Ajiniyaz shayırın shıǵarmaların qaraqalpaq xalıqın mádeniyatı, dúnyaǵa kózqarasları menen baylanısta túsiniw talap etiledi.

Búgingi kúni qaysı ilim tarawı bolsın, onı "adam faktorları menen, adam qunlılıqları menen" birgelikte qarastırıw - adamzat civilizaciyası menen zaman aǵımın alǵa qoyıp otırǵan gezektegi talabı. Dúnyalıq ámeliy hám teoriyalıq ilimlerin ishindegi tiykarǵı jámiyetlik, socialıq kommunikaciyanıń aldınǵı ideyaların júzege asırıwdı maqsat etken til iliminiń házirgi baǵıtı ásir talabına tolıq juwap bere otırıp, "adam-til-mádeniyat" úshliginiń quramındaǵı máselelerdin sheshiliwin gózleydi.

Qaraqalpaq tili leksemaların milliy-mádeniy mánisin olardıń quramındaǵı milliy-mádeniy element bildiredi. Milliy-mádeniy elementke hár xalıqtın ózine ǵana tán kórkemlew obrazları jatadı. Belgili bir ǵana tilde gezlesetuǵın tillik obrazlar basqa tillerde qaytalanıp kelmese, olar hár qashan milliy bolıp tabıladı.

Ajiniyaz shayır qosıqların tili XIX ácirdegi shayırların tilinen eski túrkiy jazba tilde jazılǵanlıǵı, arab-parsı sózleriniń kóplep qollanıwı, qosıqların janrlıq ózgesheliklerge bay ekenligi menen ajıralıp turadı. Sonıń menen qatar qosıqlarındaǵı til elementleri kórkemlew qurallarınan giperbola, metonimiya, teńew, epitet, litota sıyaqlı túrlerin paydalanıwda tereń emocionallıq-ekspressivlik tásir kúshine iye ekenligi menen de parıqlanadı.

Sóz - tániri tárepinen Ajiniyaz shayırǵa inam etilgen sawǵa. Ol óz dáwiriniń eń aldınǵı qatardaǵı zıyalıların boldı. Ol kórkem sózдің mánisin tereń anladı. Sonlıqtan, ol bılay jazǵan edi:

Mańa **sózdin** bashqa ıǵam,

Hesh námársá berán yoqtı («Yoqtı» qosıǵınan).

Ajiniyaz Qosıbay ulı shıǵarmaların sózlik qorı eski túrk tiliniń, arab, parsı, chaǵatay tilleriniń dúrdanaları menen bezetilgen. Bunıń eń tiykarǵı sebebi -shayırın sol dáwir ushın ortaǵ bolǵan, yaǵnıy túrkiy xalıqların ádebiy tilin jaqsı bilgeni hám Oraylıq Aziya xalıqlarına tán bolǵan jazba ádebiy til menen stildi ózlestirgeni. Ol jasǵan dáwirde Oraylıq Aziyanıń oqımışlı toparları arasında bul úsh tildin

de tásiri úlken bolǵan hám sol tiller tiykarında ádebiy til qáliplesken. «Nawayının, Fizulidín hám basqalardıń shıǵarmaların bilmey turıp, Ajiniyazdıń qosıqlarınıń poetikasın jaqsı biliw qıyın» - dep jazadı akademik M.Nurmuxammedov [Nurmuxammedov, 1957].

Sonıń menen birge, Ajiniyaz Qosıbay ulı óz dóretiwshilik sheberliginde stillik ayırmashılıqqa iye, ózine tán bolǵan oylaw sanasınıń bazasında qaraqalpaq xalıq ádebiyatına tán bolǵan poeziyanı biyik shıńǵa kóterip ketken ájayıp talantqa iye, iláhiy yoshı dáryaday tasqan, hár bir sózi insan júregin terbetken ullı danişpan shayır bolıp qaldı. Ol qaraqalpaq ádebiyatında ádebiy til sheberi, kitabiý stıl mamanı sıpatında óz aldına bir tóbe bolıp kózge taslanadı.

Ajiniyaz Qosıbay ulı shıǵarmaların baslı negizi – adam, tiykarǵı obrazı – adam, onıń tınlawshısında - pútkil adamzat. Sonlıqtan da shayır «Bul dúnyanıń kórki – adam balası» degen tereń oyli pikirdi aytadı.

Ajiniyaz Qosıbay ulınıń poetikalıq semantikası sóz danalıǵınıń metodologiyalıq tiykarına súyenedi, solay etip shıǵarmaların baslı koncepciyasın ayqınlaydı. Onıń shıǵarmalarında sóz, onıń qúdireti, sóz danalıǵı, sóz patshalıǵı – tiykarǵı kategoriyalar.

Sózle, há, búlbilzibanım,

Ekki keler zaman yoqtı («Yoqtı»).

Shayır sóz arqalı óz pikir hám oyların jetkeriw múmkinshiligin túsinedi. Sonlıqtan *búlbilziban* leksemasına tereń máni júkleydi, sóz sheberligi, tınlawshıǵa jaǵımlı pikir aytıw uqıbın názerde tutadı.

Ajiniyaz shayır muhabbat qosıqlarında sózdiń qúdiretin, sol arqalı ǵana insan birin biri túsini-setuǵının sheberlik penen jazadı.

...**Bir sóylesken** esten tanıp,

Sharapatlı jazǵa megzer...

...**Ǵáplesken** jeter muradına,

Qolı jetken háǵa megzer...

...**Bir sóylesken** miyri qanıp,

Shipalı qástege megzer

(«Megzer» qosıǵınan).

Shayırdıń shıǵarmalarındaǵı sóz hám sóylewge baylanıslı leksemalardı analizlew arqalı bul birliklerge oǵada itibarlılıq penen qaraǵanın kóriwge boladı:

Aytqan sózdiń maganasın bilmese,

Ol adamnan tilsiz ósken lal jaqsı

(«Jaqsı» qosıǵınan).

Jol bilmeseń, jol **sorańız** bilgennen,

Gúder úzbe ıqrarında turgánnan,

Yaman menen qırıq jıl dáwrán súrgennen,

Yaqshı menen bir dem **sáwbetler** jaqsı

(«Jaqsı» qosıǵınan).

Mal iyessin tabar, **sóz** tapsa júye

(«Ellerim bardı» qosıǵınan).

Sózláǵanda sózdiń parqın bilmegen,

Adam demák bilán insan bolur mı

(«Bolur mı » qosıǵınan).

Hasla buzıq **sózdi** bilmes,

Nasıyatqa kónil bermes,

Aytqanıń qulaqqa kirmes,

Arǵańda bolmaǵansha

(«Arǵańda bolmaǵansha» qosıǵınan).

Ótirikti ras etip **aytpaǵan**,

Tuwrı joldan bas ketse de qaytpaǵan,

Námáhramdı hasla joldas tutpaǵan,

Atı qaraqalpaq ellerim bardı

(«Ellerim bardı» qosıǵınan).

Yaqshınıń **bir sózi** mánawiyát taji,

Yamannıń **bir sózi** záharden ashshı

(«Bolmas» qosıǵınan).

Yaqshını páhim áyle **sózláǵan sózdiń**,

Yamannıń parqı yoq kóz birlá yúzdiń

(«Bolur mı» qosıǵınan).

Shayır qollanǵan **sóz**, **aytqanıń**, **sáwbet**, **nasıyat**, **sóz parqı** sıyaqlı til birlikleri ápiwayı sóz mánisinde emes, al, tereń mánili, danalıq penen ayılǵan sóz mánisinde qollanılıp tur. Bul jerde sóylew menen oylaw, ayılǵan sózdiń bahası ayqın kórinis tapqan. Ajiniyaz shayır sóz danalıǵın bahalaydı, sózdiń kiyeli ekenligin túsindiredi.

Ziywar **aytur**, yurtsız, elsiz,

Adam bir diywana meńzer

(«Kónlim meniń» qosıǵınan).

Gam-qayǵıw, qápeste kónlin ashmaǵı,

Sonda dárkar **shıyrın sózdiń lázzeti**

(«Hár jerlerde dilgir mıtáj bolsańız» qosıǵınan).

Ajiniyaz Qosıbay ulınıń sózge sheberligin bahalap zamanlası Ótesh shayır bılay jazǵan edi:

Kúnxoja **ayttı** xalıqqa arnap,

Ajiniyaz **ayttı** sóz saralap,

Berdaq **ayttı** xalıq aralap.

Qosıq qatarlarında qollanılǵan **ayttı** – sóziniń mániside keń. Demek, sol waqıttıń ózinde-aq olardıń qosıqları xalıq arasına keńnen taralǵan, biraq belgili bolıp tanılıw dárejesi hám qollanılıwı birdey emes bolǵan. Ajiniyaz shayırdıń sózdi saralap, tańlap, saylap qollanatuǵını belgili. Onıń sóz qollanıw stili qálipleskeni kórinip tur hám óz bahasında tapqan. Sonlıqtan bolsa kerek, Ajiniyaz shayır

shıǵarmaların qatarları xalıq arasında aforizmlerge aynalǵan. Bul aforizmlerde shayırdın filosofıyalıq oyları, turmıstaǵı baqlawları, hárqıylı sezimleri, solardıń ulıwmalasqan juwmaqları sáwlelengen.

Berdaq Gargabay yulı da qosıqlarında Ajiniyaz shayırdın sóz zergerligi haqqında pikirlerin bılay bildiredi:

Berdımurat meniń ózim,
Kúnxojanı kórdi kózim
Esittim *Ajiniyazdıń sózin*,
Olar da shad bolǵan emes (Berdaq).

Sózdi esitiw, tınlaw arqalı ǵana uǵıwǵa, onıń mánisin túsiniwge, oy juwırtıp anlawǵa boladı. Sonda ǵana dóretiwshe tárepinen ayılajaq pikir, ideya túsiniikli boladı. Ajiniyaz Qosıbay ulı óz ómiriniń estetikalıq ideyasın kúsep jasaǵan shayır, sonıń menen birge, asa sawatlı hám mádeniyatlı oyshıl, danıshpan. Onıń aytqan sózin tınlap túsingen XX ásirdegi xalıq shayırları I.Yusupov bılay dep jazǵan edi:

Men *onı tınlasam*, qalmaq taqatım,
Kewlimde bir ǵoshshaq búlbıl sayraǵan,
Men *onı tınlasam*, tuwǵan elatım,
Jer jánneti bolıp kóriner maǵan («Ayt sen, Ajiniyazdıń qosıqlarınan»).

Ajiniyaz Qosıbay ulınıń dóretiwshe shıǵarmalıq sheberligi ilimpazlar tárepinen joqarı bahalandı. Professor K.Allambergenov: «Ajiniyaz ómiri hám dóretiwshe shıǵarmalıq ruwxıy gózzallıq tımsalı. Qaraqalpaq xalıq jasaşa ólmeı mángi jasaytuǵın *sóz ustası* – Ajiniyaz» - dep bahalasa, ilimpaz A. Murtazaev bılay jazadı: «Ajiniyaz aytsaq – qosıǵımız, *sóylesek* – *tilimiz*, shertsek – sazımız, oylasaq – oyımız, jazsaq – romanımız, dástanımız, ilimimiz, ol xalıqımız aldında, pútkil dúnya aldında tartınbay betke tutatuǵın, tóbege kóteretuǵın maqtanışımız, ullı shayırmız».

Ajiniyaz shayırdın sóz qollarıw, sóz saplaw, saralaw sheberligi, ózine tán stili, oqıwshıǵa tásir etiw qúdireti onı sóz mülkiniń sultanı dárejesine jetkergen. «Sóz – bul dúrdana, sol dúrdana jatqan teńiz, júrek, barlıq oy-pikirdiń, úlken-kishi pikir talǵamınıń oraylasıwı... al, júrek bolsa sóylewshiniń júregi-nen shıǵıp bahalılıqqa, sıpatına qaray tanımalılıqqa, belgililikke iye boladı» [Nasilov, 1981-148] - dep atap ótilgenindey sóz mülki ǵáziyne sıpatında tilden tilge ótip xalıqtıń yadında saqlanadı. Al, ziyrek insan sol ǵáziyneden sheberlik penen paydalanadı. Til – ruwxıy baylıqtıń ǵáziynesi, sóz – onıń gılti. Ajiniyaz shayır sóz haqqında filosofıyalıq pikirlerin qosıq qatarlarında keltiredi:

Sózlegende sózdiń parqın bilmegen,
Adam degen menen insan bolarma («Bolarma» qosıǵınan).

Shayır óz aldına bir tóbe bolǵan menen de ol originallıqqa iye shayır. Sonıń menen birge, ele de Ajiniyaz poeziyasınıń ashılmay atırǵan tıń máseleleri júdá-júdá kóp...

Nemec enciklopedist-ilimpazı hám filosofi Vilgelm fon Gumboldt Gëte haqqında: «Onı ana tilinde ǵana durıs túsiniwge boladı, ol basqa tilge awdarıla almaydı» degen pikirin Ajiniyaz Qosıbay ulına baylanısh da aytıwǵa boladı. Belgili bir shıǵarmalıq tallaw ushın onıń dúnya tanımın, arealın, sociallıq ortalıǵın, bilim, tariyxıy-mádeniy qunlılıǵın jetik biliw kerek. Ajiniyaz shayır shıǵarmaları óz kórkemligi boyınsha teńsiz, tákirarlanbaytuǵın kóriniske iye. Ol qaraqalpaq tiliniń sóz marjanların tere bilgen, taba bilgen, orınlı qollana bilgen haqıyqıy sóz sheberi.

Ajiniyaz Qosıbay ulı shıǵarmaların tili, onıń qollanǵan sózleri hártárepleme túsiniq beriwdi talap etedi. Sonlıqtan onıń shıǵarmaların túsindirme sózligin, shayır qollanǵan frazeologizmlerdiń, kórkem súwretlew qurallarınıń túsindirme sózligin dúziw usǵan máseleler ele sheshimin kútip tur.

ÁDEBIYATLAR

1. Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очеркleri. Нөкис, 1974.
2. Хамидов Х. Шығыс тиллериндеги жазба дереклер хэм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1991.
3. Сайтов Д. Язык каракалпакских поэтов XIII-XIXвв. (Жиен жырау, Кунходжи, Бердаха и Ажинияза). АКД. Алма-Ата, 1971- с.28.
4. Сайтов Д. Бердақ хэм Әжинияздың сөзligи. Нөкис: Қарақалпақстан, 1970
5. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. - Нукус-Казань, 1976.
6. Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классикleri шығармаларының тили. Нөкис: Билим, 1995
7. Қарлыбаева Г. Ажиниёз асарлари тилининг фонетик-морфологик тавсифи: Филол.фан.номз...дис. автореф. - Нөкис, 2002.
8. Qarli'baeva G. A'jiniyaz shi'g'armalari' tilinin' fonetikalı'q ha'm morfologiyali'q si'patlamasi'. No'kis: Qaraqalpaqstan, 2012.
9. Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилинің семантика-стистикалық өзгешеликleri. Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2017.
10. Нурмухамедов М. - // «Совет Қарақалпақстаны», № 183 (182) 11-ноябрь 1957-ж.
11. Алламбергенов К. Руўхый гөззаллық тымсалы. – Әжинияз. Бүлбилзибан. Таңдамалы шығармалары. – Нөкис, 2014. – 144 б.
12. Әжинияз. Нөкис: Қарақалпақстан, 1975. – 248-б.
13. Насилов Д.М. История лингвистических учений средневекового Востока. Ленинград, 1981.
14. Юсупов И. Таңдамалы шығармалары. III томлық. Нөкис: «Билим», 2018.

ЭЖИНІЯЗ ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ЖАЗБА ӘДЕБИЙ ТИЛИ

Карлыбаева Г.Е.

*Филология илимлери докторы, профессор
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети*

Резюме: Мақалада қарақалпақ жазба әдебий тилинің қәлиплесіуі хәм раўажланыуында Әжинияз Қосыбай улының (1824-1878) айрықша орны сөз етилген.

Таяныш сөз: қарақалпақ жазба әдебияты хәм әдебий тили, Орта Азиялық түркий әдебий тили, лингвопоэтика, поэтика, стиль.

Кең көлемли тил мәдениятын өзінде сәўлелендирген XIX әсир қарақалпақ классик шайыры Әжинияз Қосыбай улы дәретиўшилигин лингвистикалық жақтан анализлеў қарақалпақ әдебий тили тарийхый раўажланыуының жетекши принциплерин ашыўға тийкар болады. Себеби, Әжинияз дәретиўшилиги бийбақа лингвопоэтикалық қубылыс сыпатында өз дәўириниң тили хәм мәдений қәдриятларын толық сәўлелендириўши әдебий дерек есапланады.

Әжинияздың шығармалары дәслеп XIX әсирде-ақ, баспасөз бетлеринде жәрияланды. “Түркстан ўалайты” газетасының 1878-жылдың 11-сентябрь санында оның Қыз Меңеш пенен айтысы басылды. Шайыр дәретпелерин халық арасынан жыйнаў, баспада жәриялаў 1930-жыллары қолға алынып, бул исте белгили илимпазлар Н.А.Баскаков, А.А.Соколов, С.Е.Малов, Е.Д.Поливанов, Қ.Айымбетов, О.Кожуров, С.Мәўленов, Ш.Хожаниязов, Қ.Ермановлар жемисли мийнет етти. Әжинияз шығармалары қарақалпақ әдебиятаныў илиминде Н.Дәўқараев, Қ.Байниязов, А.Муртазаев, Б.Қәлимбетов, К.Мәмбетов, Қ.Султанов, Қ.Жәримбетов, А.Пирназаров, Б.Генжемуратовлардың, педагогикалық көзқараслары Ө.Әлеўовтың, халық тарийхы менен байланысы С. Камалов, М. Тилеўмуратов, философиялық көзқараслары Ж. Базарбаев, С. Садыковлардың мийнетлеринде изертленген.

Әжинияз Қосыбай улының әдебий дәретпелери қарақалпақ жазба әдебияты хәм миллий әдебий тилинің тарийхында айрықша орынды ийелейди. Қайсы миллий тилди алып қарасақ та, оның тийкарын салыўға, раўажландырыўға себепши болатуғын тулғалар сыпатында, сол әдебий тилдиң қәлиплесіуі, раўажланыў тарийхында өз шығармалары арқалы үлкен хызмет атқарған сөз шеберлери тилге алынады. Мәселен, өзбек әдебий тили тарийхында Наўайының, түркмен әдебий тилине байланыслы Мақтымқулының, қазақ әдебий тили тарийхында Абайдың атлары аталады. Ал, қарақалпақ жазба әдебий тилинің қәлиплесіуінде, әлбетте, Әжинияздың орнын айрықша атап өтиўге болады.

Қарақалпақ әдебий тилинің раўажланыуы өзине тән өзгешеликлерге ийе болып, жазба әдебий тилдиң қәлиплесіуінде тийкаргы еки дәрек көзге тасланады. Бириншиси, қарақалпақ халқының қазақ хәм ноғай халықлары менен бирликте Алтын Орда дәўиринде урыўлық, қәўимлик бирлеспелерден халық болып қәлиплесіуі дәўирине сәйкес келеди. Илимпазлардың анықлаўына қарағанда XIV әсирдиң ақыры XV әсирдиң басларында дәслеп қазақ халқы өзиниң ханлығын тиклеп ноғайлы ордасынан ажыралып шығады. Ноғайлы ордасында қарақалпақ халқы да халық болып қәлиплесип 1391-жылы әмир Едигениң басшылығында ханлығын тиклейди. Академик С.Камаловтың көрсетиўинше, қарақалпақ халқының мәмлекетшилиги тарийхы усы дәўирден басланады. Ноғайлы дәўиринде бурын урыўлық-қәўимлик бирлеспелерге ажыралған түрде жасап келген қарақалпақлар халық болып қәлиплеседи. Бул дәўирде қарақалпақ халқының бай аўызеки әдебияты – дәстанлар, халық қосықлары, ертеклер, нақыл-мақаллар, жумбақлар пайда болды. Бул аўызеки фольклорлық дәретпелердиң тили халқымыздың аўызеки сөйлеў тилине салыстырғанда көркемлик дәрежеси жоқары, тили ысылған, пикирди көркемлеп баянлаўдың усыллары жетилискенлиги менен ажыралып турады. Солай етип, аўызеки халық дәретпелериниң тили әдебий тилдиң нормаласыўының дәслепки көринислери болды. Қарақалпақ халқының талантлы жыраў-шайырлары – Асан қайғы, Соппаслы Сыпыра жыраў, Доспамбет, Шалкийиз, Мүйтен жыраўлар, Жийреншениң шешенлик сөзлери әдебий тилдиң усындай аўызеки түринде дәретилди хәм кең халық арасына тарқалды. Бундай усыл менен көркем шығарма дәретиў қарақалпақ халқында XIX әсирге шекем даўам етти. Жийен жыраўдың XVIII әсирде дәретилген «Посқан ел» поэмасы хәм басқа да терме толғаўлары әдебий тилдиң аўызеки түринде дәретилген шығармалар есапланады.

Хорезм ойпатына келип толық орналасыўы халқымыздың мәдений дәрежесиниң жоқарылаўына тәсир жасады. Академик С. Камаловтың көрсетиўине қарағанда, XIX әсирдиң басында Қарақалпақстанда санаўлы мешит-медреселер болған болса, XIX әсирдиң ақырында олардың саны сегиз жүзден асты [1.170]. Халқымыздың отырықшы турмысқа бейимлесіуі, мәдений дәрежесиниң жоқарылаўына усы мешит-медреселерде илим-билим бериўдиң нәтийжесинде әмелге асырылды. Бул мешит-медреселерде ислам динине байланыслы Қуран,

хәдислер хәм басқа да диний китаплар менен бирге шығыстың уллы ойшыллары – Наўайы, Физулий, Бедил, Фадриддин Аттардың мийнетлери оқытылды. XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары Күнхожа аўыллық медреседе оқыған болса, Бердақ Қарақум ийшан медресесинде билим алды. Ал, Әжинияз Қосыбай улы дәслеп Елмурат ахун мешитинде, соңынан Хийўа қаласында Орта Азиядағы ең белгили болған Шерғазы хан хәм Кутлымурат инақ медреселеринде терең билим алып, өз заманында қарақалпақлар арасында жетик билимдан адам болды. Академик В.В.Виноградовтың хәр бир халықтың жазба әдебий тилинің пайда болыўы хәм раўажланыў басқышларын үйрениў мәселесин сол халықтың билим беріў мәкемелериниң қәлиплесиўи хәм раўажланыўы менен байланыслы изертлеўдиң зәрүрлиги туўралы пикирлери хақыйқатлыққа туўра келеди. Себеби, қарақалпақ халқының жәмийетлик турмысында да дәслепки билим, илим орайлары болған бул мешит-медреселердиң әхмийети үлкен болды. Әжинияздың дүнъятанымының, поэтикалық дәстүрлериниң қәлиплесиўинде, әлбетте, ол жасаған дәўирдиң тарийхый шараятларының, дәретиўшилик еткен мәденият хәм әдебий орталықтың әхмийети айрықша. Ол оқыған Хийўа медресесинде теологиялық (диний) пәнлер қатарында белгили дәрежеде дүнъялық пәнлер, сондай-ақ, сөз өнери, яғный шеърят сабағы, мысалы, Саадий, Наўайы, Физулийдиң шығармалары үйренілген. Әжинияз хийўалы шайырлар Мунис Хорезмийди, Агаҳийди, Камил Хорезмийди хәм басқаларды жақсы билген, олардың айырымлары менен дәретиўшилик байланыста болған [2.110]. Солай етип, Әжинияз Хийўа қаласында бай әдебий орталыққа дуўшакер болады. Бул жерде ол, бириншиден, араб-парсы тиллериндеги көркем әдебият шығармалары менен кеңнен танысты, екиншиден, Шығыстың уллы шайырлары Физулий, Наўайы, Мақтымқұлы усаған уллы шайырлардың дәретиўшилик дәстүрлерин жетик өзлестиреди, үшіншиден, өзине заманлас шайырлар менен тиккелей байланыслар жасайды. Ол Шығыс әдебияты классиклериниң шығармаларын өзи үйренип ғана қоймастан, оларды қарақалпақ тилине аўдарады хәм халық арасына кеңнен таратады [3.45]. Солай етип, қарақалпақ жазба әдебий тилинің тарийхында бул дәўирде тийкарғы еки бағдар пайда болды. Биринши бағдар – қарақалпақ халқында бурыннан қәлиплескен улыўма халықлық сөйлеў тилине тийкарланып көркем шығарма дәретиўдиң дәстүри, екинши бағдар – бир неше әсирлерден берли түркий халықларының мәдени өмиринде үлкен орын ийелейтуғын Орта Азиялық түркий әдебий тилинің үлгисиндеги көркем шығарма дәретиў дәстүри болды. Қарақалпақ жазба әдебияты хәм әдебий тилинің қәлиплесиўи түркий жазба әдебияты менен тығыз байланыслы. Орта Азиялық түркий әдебий тили бул аймақта жасайтуғын түркий халықларының барлығы ушын ортақ болды. Бул жазба әдебий тилде түркий халықларының көп әсирлик сөз мәдениаты жәмленди. Хәр бир түркий халықта бул тилдиң жергиликли вариантлары қәлиплесип, онда сол тилде сөйлеўши халықтың сөйлеў тили бирликлери айланысқа қосылды. XIX әсирдиң екинши ярымында Орта Азиялық түркий әдебий тилинің қарақалпақша варианты қәлиплескенин юридикалық хұжжетлер менен қарақалпақ классик шайырларының қолжазба нұсқалары, халық дәстанларының қолжазба көширмелери дәлиллейди. Орта Азиялық түркий әдебий тили араб графикасында жазылған эпикалық шығармалар «Алпамыс», «Едиге» тилине аз тәсир еткен болса, Әжинияз шығармалары хәм рәсмий хұжжетлердиң тилине күшли тәсир жасағанын көремиз [4.29].

Бердақ Ғарғабай улы қарақалпақ халқының аўызеки сөйлеў тилине тийкарлана отырып, әдебий дәретиўшиликтиң қарақалпақ халқында қәлиплескен аўызеки түринде көплеген шығармалар дәреткен, дуўтарға салып айтып бақсышылық пенен де шуғылланған. Шайыр өзиниң хәр бир сөзиниң халық ушын түсиникли болыўына хәрекет еткен, «Өзим амий, тилим түркий, Жоқты араб-парсым мениң», – деп жазған. Солай болса да, Бердақтың «Жақсырақ», «Халық ушын», «Ақыбет», «Пана бер», «Шежире» хәм «Хорезм» поэмаларында Орта Азиялық түркий әдебий тилинің тәсири айқын көзге тасланады. Ал, Әжинияз өзиниң дәретиўшилигинде шығыс классиклериниң көркем шығарма дәретиў шеберлигин терең өзлестиргени менен ажыралып турады. Улыўма халықлық тил тийкарында қарақалпақ миллий әдебий тилинің қәлиплесиўинде сол дәстүрлерден әдебий тил талапларына сәйкес пайдаланыў арқалы қарақалпақ әдебий тилинің улыўма халықлық нормаларының турақласыўында қарақалпақ әдебияты классиклериниң ишинде Әжинияз шайырдың орны гиреўли болды. Ол қарақалпақ әдебиятына түркий тиллес халықлар ушын ортақ болған жазба әдебий тил дәстүрлерин алып кирди.

Әжинияз өз заманының жетик сөз шебери болып, сол дәўирдеги қарақалпақ тилинің оғада бай лексикалық, семантикалық-стильлик мүмкиншиликлерин терең өзлестирген хәм олардан шеберлик пенен өз орнында пайдалана билген. Әжинияз шайырдың әдебий дәретпелериниң поэтикалық тилине бақлаў жүритиўде оның халықлық тил байлықларынан пұқта пайдаланғанлығы, халықлық тил оның дәретпелериниң тийкарғы қуралы сыпатында хызмет атқарғанлығы, хәр қандай образлылық, тәсир етиўшилик сол тил байлықларының шебер

қолланылыуында екенлиги айқын көрінеді. Әжанияз – сөз таңлау хәм мәнилик жақтан сөзлерди байытып қолланыуда, оны көркем сүүретлеу қуралына айландыра билиуде өз шеберлигин көрсеткен әжайып көркем сөз устасы. Шайыр шығармаларының тили – қарақалпақ тилинің сөзлик қурамына тийкарланған образлы, көркем тил. Онда улыўма қарақалпақ әдебий тилиндеги түрли лексикалық қатламларға тән бирликлер кең пайдаланылған. Оның шығармаларының тили қарақалпақ жазба әдебий тилинің пайда болыу хәм қәлиплесиу өзгешеликлерин, басқышларын үйрениуде үлкен дерек сыпатында хызмет етеди.

Әжанияз шығыстың классик поэзиясын ең жетик билген, оның әсирлер бойы қәлиплескен узақ дәстүрлерин хәм тәжирийбелерин терең өзлестирген шайыр сыпатында қарақалпақ классик поэзиясын жанр хәм форма жағынан да, көркемлик тәрептен де хәр тәреплеме байытты, оның жазба әдебиятын кеңнен тереңлестирди. Оның қосықларында пикирди көркемлеп баянлау жоқары дәрежеге көтерілди. Тилдің көркемлеу қуралларынан шебер пайдаланыуы, тилге руўхый-эстетикалық кубылыс сыпатында қатнас жасауы, сөзлерди шеберлик пенен пайдаланыуы жағынан Әжанияз дәретиўшилиги айрықша орын ийелейди. Ол өз дәретиўшилигинде Шығыс классиклеринің поэзиясының көрнекли ўәкиллери – Науайы, Физулий, Мақтымқулы хәм түркий халықлары арасына қолжазба түрде тарқалған қыссаларды терең үйренген, оларды раўажландырған, байытқан. Бул туўралы проф. Д.Насыров «Бердақ хәм Әжанияз шығармаларында китабий тилге тән болған сөзлер ушырасқаны менен, тийкарынан, олардың шығармаларының тилин улыўма халықлық қарақалпақ сөйлеу тилинің шеберлик пенен қайта исленген түри» – деп жазады хәм бул шайырлардың қарақалпақ жазба әдебий тилине қосқан үлесин жоқары бағалайды [5.233]. Солай етип, Әжанияз өз заманындағы түркий халықлар мәдениатына, әдебиятына ортақлығын биринши болып дәлиллеген белгили дәрежеде ағартыўшы, оятыўшы, қарақалпақ әдебияты ушын ренесанслық-оятыўшылық руўхындағы мийрасларын дәреткен шайыр сыпатында дүньяға келди [6.159]. Белгили илимпаз, ағартыўшы Н.Дәўқараев «Әжанияз өз заманының билимли адамы болған, ол парсыша тиллерди билген. Шығыс әдебияты менен жақыннан таныс болған. Әжанияз қарақалпақ халқында аты кең таралған шайырлардың бири болды» – деп шайырға жоқары баға береді. Әжанияз жоқары поэтикалық стильде шығармалар дәреткен, шайыр И. Юсуповтың сөзи менен айтқанда, «қарақалпақ классик поэзиясының сүүретлеу мүмкиншилигин кеңейтиуде наятый әхмийетли үлес қосқан, күншығыс поэзиясының уллы дәстүрлерин хәм тәжирийбелерин өзинің жүйрик қәлеминің ушында қарақалпақ поэзиясына синдирген шайыр болды» [7.14].

Хақыйқатында да, Әжанияз дәретпелеринің мазмуны, ол мазмунды бериу формалары, әсиресе, тилинің өзгешеликлері менен ажыралып турады. Әжанияз – қарақалпақ әдебий тилин хәр тәреплеме байытқан, тилди көркемлик жақтан жоқары дәрежеге, жаңа басқышларға алып шыққан хәм раўажландырған қарақалпақ әдебиятының көрнекли шайыры. Бул хаққында акад. Х.Хамидов былай жазады: «XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырларының ишинде өзинің дәретпелери хәм тили бойынша айрықша көзге түсетуғын шайыр – Әжанияз Қосыбай улы. Оның шығармаларында, тилинде шығыстың тәсири көбирек сезиледи. ...Ол жергиликли ана тилин жақсы билиуи менен бирге, сол заманның еликлейтуғын үлгиси болған Шығыс мәдениатын, тиллерин хәм Орта Азиялық жазба әдебий түркий тилин жақсы билген хәм оны өз ана тили қарақалпақ тили менен байланыстыра алған. Әжанияздың тағы да өзгешелигинің бири – оның творчествосының жазба әдебий тилге қатнаслығы. Оның усы традицияға тиккелей қатнасын соңғы жыллары табылған шығармаларының қолжазба нускалары толық айқынлайды» [8.247]. Сондай-ақ, филология илимлеринің докторы Н.Дәўқараев: «Әжанияз XIX әсирдің басқа шайырларындай жай саўатлы адам емес. Ол араб, парсы тилин, өзбекше ески әдебий тилди жақсы билген» [9.83], – деп жазады. Әжанияз XVIII-XIX әсирлерде Хорезмде көп белгили болған қысса китаптардың тиллик нормаларына күшли итибар берген, олардың көркемлик, әсиресе, тил мүмкиншиликлерин көбирек қолланған [10.50]. Илимпаз А.Пахратдинов шайырдың көркемлик дүньясы хаққында айта келип: «Әжанияз XIX әсирдеги қарақалпақларда шайырлардың шайыры араб, парсы, түркий халықлары мәдениатындағы Орайлық Азиядағы поэзияда жети жулдыз деп аталған Рудакий, Фердаўсий, Саадий, Низамий, Жәмий, Физулийлердің шайырлық мектебинен нәр алған, хәзирги дәўирдеги әдебияттағы қарақалпақ халқының Мақтымқулысы деген атақ-абыройға, хұрметке ийе болған шайыр. Сонлықтан да, оны өз дәўиринде хәмме шайырлар «устаз шайыр» деп мойынлады. Әжанияз өзинің заманлас шайырлары болған Күнхожаны, Бердақты, Өтешти, Сарыбай, Гүлмурат хәм басқа шайырларды араб, парсы түркий халықлар мәдениаты хәм әдебий мийраслары менен таныстырған шайыр болды» – деп шайырға баға береді [11.4-7]. Ал, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық шайыры И.Юсупов:

Айт, сен, Әжанияздың қосықларынан!

Жыласын яр ышқы баўырын кескенлер,

Еңиресин елинен айра түскенлер,
Айт, сен, Әжинияздың қосықтарынан!

Жұлдызларды жерге үңілтпек болсаң,
Жаман шайырларды түңілтпек болсаң,
Егер мен өлгенде тирилтпек болсаң,

Айт, сен, Әжинияздың қосықтарынан! – деп ұллы талант ийесине деген терең құрметін билдиреди.

Шайырдың таңдамалы шығармалары 1949, 1960, 1961, 1965, 1975, 1988, 1994, 2014, 2016-жылдары басылып шықты. Әжинияздың дәретпелері туысқан түркі халықтарында [12] хәм айырым ҒМДА халықтары тиллерінде [13] өз алдына кітап болып басылды.

Терең билим хәм илим, жоқары мәдениет, мәнаўият ийеси болған Әжинияз Шығыс поэзиясы дәстүрлерине сүйенген халда, қарақалпақ қосық жанрын философиялық жақтан байытты, шуўмақларға салтанатлы, әжайып, тилсимли, рәңбәрең түр бағышлады, қарақалпақ жазба әдебиятын жаңа, бұрын көрилмеген басқышқа көтерген қәбилетли талант ийеси. Оның шығармалары тутасы менен XIX әсир қарақалпақ поэзиясының гүлтажы есапланады. Шайыр қосықтарының қай-қайсысы да терең лиризм менен қандырылған, адамның ишки туйғы-сезимлерін толқынландырып жиберетуғын құдиретке ийе болып, олардан хәр бир оқыўшы руўхый мәдет алады, илхамланады.

Солай етип, Әжинияз шығармаларының тили XIX әсирдеги қарақалпақ миллий әдебий тилинің раўажланыў бағдарларын толық сәўлелендирип, қарақалпақ жазба әдебий тилинің қәлиплесиўінде тийкарғы орынды ийелейди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Камалов С., Кошанов Ә. Қарақалпақстан тарийхы. – Нөкис, 1993. – Б. 170.
2. Жәримбетов Қ. Әжинияз поэзиясының көркем-эстетикалық дәреклері // Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң Хабаршысы. – Нөкис, 2015. – № 2. – Б. 110
3. Байниязов Қ. Қосықтың күши. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – Б. 45.
4. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 29.
5. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань, 1976. – С. 233.
6. Хамидов Х. Шығыс тиллеріндеги жазба дереклер хәм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1991. – Б. 159.
7. Юсупов И. Дала орфейи. Әжинияз. Таңдамалы шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1975. – Б. 14.
8. Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очерклері. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1974. – Б. 247.
9. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 3-том. – Нөкис, 1979. – Б. 83.
10. Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлері хәм раўажланыў тарийхы. – Нөкис: Билим, 2004. – Б. 50.
11. Пахратдинов А. Әжинияз шайырдың көркемлик дүньясы. – Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2014. – Б. 4-7.
12. Ажиниёз Қўсибой ули. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1962; Гўнхожа, Ажиниёз, Бердақ, Гошглар. Гарагалпақчадан тержиме элен Ахмет Мәммедов. – Ашгабат: Магараф, 1993
13. Ажинияз. Избранные стихотворения на русском языке. Перевод Г. Ярославцева, С. Северцева, В. Тихомерова, Г. Юнакова, Е. Емельянова. – Нукус: Каракалпакстан, 1994.
14. Әжинияз. Мәңги мийраслар. Таңдамалы шығармалары. – Нөкис: Илим, 2014. – Б. 7.

OĞUZ GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDE BENZEŞME AFFINITY IN OGHUZ GROUP TURKIC DIALECTS

Mehmet ÖZEREN

Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Elazığ

Ayşe KOLKAYA

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi

ÖZET

Çalışmada Oğuz grubu Türk lehçelerinde meydana gelen benzeşme, harf değişimleri, ünlü-ünsüz uyumları gibi içeriklere yer verilmiştir. Lehçeler içerisinde yer alan, ilerleyici benzeşme, gerileyici benzeşme, tam-yarım benzeşme gibi olaylar ayrı ayrı belirtilmiştir. Böylece var olan değişimler görünür bir şekilde gruplandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dil, lehçe, Oğuz Grubu Türk Lehçeleri, benzeşme.

ABSTRACT

In the study, contents such as affinity, letter changes, vowel-consonant harmonies occurring in Oghuz group Turkic dialects are included. Events such as progressive affinity, regressive affinity, full-half affinity within dialects are specified separately. Thus, the existing changes are visibly grouped.

Key Words: Language, dialect, Oghuz group Turkic dialects, affinity.

1. GİRİŞ

Benzeşme; baskın olan sesin, başka bir ünsüz sesi etkisi altına almasıyla kendi özelliklerine uydurması olayıdır. Bu uyumlamalar göz önünde bulundurularak seslerin çeşitli özellikleri yönüyle aralarında farklar bulunmaktadır. Bu farklar sözlük içerisinde ortadan kalkabilir veya yarıya düşebilir. Örneğin; bir diş eti ünsüzü olan /n/ sesi yanındaki bir dudak ünsüzünün etkisi ile dudak ünsüzü /m/ sesine dönüşebilir.

Benzeşmeler, benzeşen sesin ve etkisinde kaldığı sesin sözcük içerisindeki konumuna bağlı olarak uzak veya yakın, benzeşen sesin özelliğine ve uyumuna bağlı olarak yarım veya tam, kullanım süreliğine bağlı olarak geçici veya kalıcı özellikler gösterebilir. Nasıl ki ünlü seslerde benzeşme yoluyla bir uyum söz konusu ise ünsüz sesler içinde bu durum aynıdır. Benzeşme aslında ünsüz uyumunu sağlayan bir ses olayıdır.

2. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Benzeşme

Oğuz grubu Türkî diller ailesinden Şaz Türkçesinin güney batı koludur. Oğuz grubu Türk yazı dilleri; Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinden oluşmaktadır.

2.1. Türkiye Türkçesinde Benzeşme

Türkiye Türkçesinde toplam 21 tane ünsüz vardır, ünsüzler sert ve yumuşak olmak üzere iki gruba ayrılır. Sert ünsüzler; ç, f, h, k, p, s, ş ve t'dir. Bunun dışında kalanlar ise yumuşak ünsüzlerdir.

Benzeşme olayı tek başına bir sözcükte görülebilir. Bunun yanı sıra sözcüklere gelen ekler de benzeşme kuralına uyarlar. “Kelime eksiz haldeyken kendi içinde benzeşme olabileceği gibi eklerde benzeşmeye riayet eder. Örneğin; ayrılma bildiren –DEN morfeminin –dan/-den/-tan/-ten şeklinde dört alomorfu vardır. [Demirci, 2017. -87] Buradan anlaşılacağı üzere getirilen ekin yalnızca ünsüzü değil aynı şekilde eklendiği sözcüğün uyumuna girer:

Far. kergedan>gergedan, anla->anna, olsun>ossun, tuzsuz>tussuz, yatsı>yassı

Kelimelere getirilen eklerdeki ünsüzlerkelimenin son sesiyle seda bakımından benzeşir: Türk-çe, diş-çi, yurt-taş, ağaç-ta, av-cı, gör-gü, kuş-ta.

Kelime köklerinde de genel olarak ünsüz benzeşmesinin etkileri görülür: başka, eski, yufka, Tanrı, gündüz, çiğdem.

Ünsüz uyumu alıntı kelimeleri de etkilemiştir: abdest > aptes, ictima > içtima, ıztırab > ıstırap.

Gerileyici Ses Benzeşmesi

Sonraki sesin önceki sesi kendisine benzetmesine gerileyici benzeşme denir: mahalle>mehelle, anbar>ambar, defter>tefter vb.

n>b değişmesi

Bir dudak ünsüzü olan b'nin kendinden önceki n damak ünsüzünü m dudak ünsüzüne dönüştürmesi olayıdır. Genellikle Farsça sözcüklerde görülür: saklanbaç > saklambaç, canbaz > cambaz, perşembe > perşembe vb.

Özel isimlerde (İstanbul, Safranbolu vb.), birleşik sözcüklerde (sonbahar, binbaşı vb.) ve diğer bazı sözcüklerde (düzenbaz) bu olay görülmez.

ğ>v değişmesi

Bazı sözcüklerde aslen ğ olmasına rağmen yazılışında ve günümüzdeki söyleyişinde bu harfin v'ye

dönüşmesi olayıdır. Bazı ağızlarda bu tür sözcüklerin ğ harfi ile söylendiği görülür ancak bu sözcüklerin doğru yazımı v harfi ile: döğmek>dövmek, söğmek>sövmek, öğmek>övmek vb.

b>p değişmesi

Bazı sözcüklerdeki b sesinin p sesine dönüşmesi olayıdır. İki şekilde gerçekleşebilir.

Sondaki b'nin p'ye dönüşümü

Türkçenin ses yapısı gereği sözcüklerinin sonunda b ünsüzü bulunmaz. Bu nedenle alıntı sözcüklerin sonundaki b harfi p'ye dönüşür: kitab>kitap, hesab>hesap, mahcub>mahcup, hitab>hitap

S'den sonra gelen b'nin, p'ye dönüşümü

Arapça kökenli sözcüklerin içerisinde bulunan s harfinden sonra gelen b harfi p harfine dönüşür: isbat>ispat, tesbih>tespih, nisbet>nispet

c>ç değişmesi

Bazı sözcüklerdeki c harfinin ç harfine dönüşmesi olayıdır. İki şekilde gerçekleşir.

Sondaki c'nin ç'ye dönüşümü

Türkçenin ses yapısı gereği sözcüklerin sonunda c ünsüzü bulunmaz. Bu nedenle alıntı sözcüklerin sonunda bulunan c harfi ç'ye dönüşür: tac>taç, ilaç>ilaç

Sözcük içerisindeki c'nin ç'ye dönüşümü

Bazı Arapça kökenli sözcüklerdeki c harfi ç'ye dönüşürken (ictihat>içtihat, mechul>meçhul) bazılarında bu durum görülmez (tescil, mescit).

d>t değişmesi

İki şekilde gerçekleşir.

Sondaki d'nin t'ye dönüşümü

Türkçenin yapısı gereği sözcüklerin sonunda d ünsüzü bulunmaz. Bu nedenle alıntı sözcüklerin sonunda bulunan d harfi t'ye dönüşür: band>bant, cild>cilt, standard>standart, etüd>etüt

Bazı sözcüklerde bu durum görülmez: şad, yad, mod, barkod vb.

Bazı Türkçe kökenli sözcüklerde ise yazılıştan anlam farkını ortaya koymak için sondaki d ünsüzü korunmuştur: od, ad

Sözcük içerisindeki d'nin t'ye dönüşümü

Bazı Arapça sözcükler içerisindeki d harfi t harfine dönüşürken (mikdar>miktar, tedkik>tetkik) bazılarında bu durum görülmez (takdim, takdir, tasdik). Farsça kökenli –dar eki eklendiği bazı sözcüklerde –tar şekline dönüşür (tarafat, emektar) ancak bu durum ünsüz sertleşmesi kapsamında değerlendirilir.

g>k değişmesi

Türkçenin yapısı gereği sözcüklerin sonunda g ünsüzü bulunmaz. Bu nedenle bazı alıntı sözcüklerin sonunda bulunan g harfi k'ye dönüşür: aheng>ahenk, reng>renk

Çoğu Batı kökenli sözcükte bu durum görülmez: miting, analog, arkeolog, psikolog vb.

İlerleyici benzeşme

Önceki sesin sonraki sesi kendisine benzetmesine ilerleyici benzeşme denir: dinle->dinne-, canlan->cannan-

Yakın benzeşme

Benzeşen seslerin yakınlığı bakımından oluşan ses farklılığına yakın benzeşme denir: penbe>pembe, yatsı>yassı, bunlar>bunnar vb.

Uzak benzeşme

Uzak seslerin birbirine benzemesine uzak benzeşme denir: şemsiye>şemşiye, ben>men, boynuz>moynuz vb.

Tam benzeşme

Bir sesin her yönden bir başka sese benzemesine tam benzeşme denir: şemsiye>şemşiye, ecza>ezza, bunlar>bunnar vb.

Yarı benzeşme

Bir sesin bazı özellikler bakımından başka sesle benzer duruma gelmesine yarı benzeşme denir: penbe>pembe, çarşamba>Çarşamba vb.

2.2.Azerbaycan Türkçesinde Benzeşme

Azerbaycan Türkçesinde kelime içindeki bir sesin boğumlanma noktası veya niteliği bakımından yan yana yada aralıklı duran bir sesle benzer veya eş duruma getirilmesi olayıdır [Korkmaz, 2007.-41]. Azerbaycan Türkçesinde ünsüz uyumu yani benzeşmesi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sağlam değildir.

Azerbaycan Türkçesinde bildirme eki (-dİr), bulunma hâli eki (-dA), ayrılma hâli eki (-dAn), görülen geçmiş zaman eki (-dİ), zarf fiil eki (-İb) gibi ekler tek şekilli olduğu için benzeşmeye giremeyip bu uyum bozulur. [Buran, Alkaya, Yalçın, 2017.-107] : görmüşdü, alıbdır, gelecekti, işden, üreken vb.

Yakın Benzeşme

Kelimede iç seste yan yana duran iki ünsüzden birinin kendisine yakın boğumlanma niteliği taşıyan

öteki tarafından büsbütün yada kısmen benzeştirilmesi olayıdır [Korkmaz, 2007.-236].

Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde hem Türkçe sözcüklerdeki hem de alıntı sözcüklerdeki benzeşme örneklerine az sayıda rastlanmaktadır. Fakat Azerbaycan Türkçesinde telaffuzda benzeşme örnekleri çokça görülmektedir: qarlar > qarrar, kemerler > kemerrer, bazarlar > bazarrar, adamlar > adamnar, damlar > damnar, südlü > süddü, odlu > oddu vb. [Yusifov, 2012.-182].

Azerbaycan Türkçesi yazı dilindeki Türkçe sözcüklerde sadece tespit edilen bir örnekte yakın benzeşme örneğine rastlanmıştır.

mt > (md >) nd

/t/ ünsüzü tonlulara d'ye dönüşmekle birlikte kendinden önceki dudak ünsüzü /m/yi yine kendisi gibi bir diş-diş eti ünsüzü olan n'ye dönüştürmüştür: ET. amti > emdi > Az. indi "şimdi" [Yalçın, 2018.-158].

Alıntı sözcüklerde ise yine az sayıda olmakla birlikte bazı örneklere rastlanmıştır.

nb > mb

/b/ ünsüzü kendinden önceki diş-diş eti ünsüzü olan /n/yi kendisi gibi bir dudak ünsüzü olan /m/ye benzeştirmiştir. Bu benzeşme örneği Türkiye Türkçesinde çok fazla görülmesine rağmen (Far. anbār > TT. ambar "ambar"; Far. sunbul > TT. sümbül "sümbül"; Far. penbe > TT. pembe "pembe"; Far. tenbel > TT. tembel "tembel" vb.) Azerbaycan Türkçesinde sadece iki örnekte tespit edilmiştir. Çünkü Azerbaycan Türkçesinde Arapça ve Farsça alıntılar çoğunlukla aslına bağlı kalınarak alınmıştır: kûmbed/kûmbez/künbez (<Far. gunbed) "kümbet"; pambıq (<Far. panbuq) "pamuk" [Yalçın, 2018.-158,159]

Uzak Benzeşme

Kelime içinde bir sesin uzakta bulunan başka bir sesi boğumlanma niteliği bakımından kendisine benzetmesidir [Korkmaz, 2007.- 220].

/ş/ sesi gerideki /s/yi önce kendisine benzetirmiş sonra da ş > ç değişimiyle /ş/ ünsüzü /ç/ye dönüşmüştür [Yalçın, 2018.-159] : AT. sās- > AO. sās- > Az. saş-/çaş- "şaşmak" [TDBUÜ.- 174].

Sonda bulunan /k/ sesi ilerleyici benzeşmeyle /t/ ünsüzünü kendisine benzetmiştir: ET. etmek "ekmek" > Az. etmek/ekmek "çörek" [Yalçın, 2018.-159].

Söz içinde ve sonunda /n/, /ñ/ gibi geniz ünsüzleri ön sesteki /b/yi ilerleyici benzeşme yoluyla kendi gibi geniz ünsüzü olan /m/ye benzetmiştir: ET. ben > AO. ben > Az. men "ben"; ET. bin- > AO. bin- > Az. min- "binmek"; AO. bönçuk > Az. muncuq "boncuk", ET. biñ > AO. biñ > Az. min "bin" [Yalçın, 2018.-159].

Ünlüler arasında da uzak benzeşme görülür: ula-(<AO. ūl- < AT. ūl-) "ulumak"; ağla- (<AO. āğla- / ağla- < AT. īğla) "ağlamak" [TDBUÜ.- 175-179; KTLS.-914].

Alıntı Sözcüklerde tespit edilebilen bir sözcükte ön sesteki /z/ ünsüzünün kendinden sonraki /s/ ünsüzünü gerileyici benzeşme yoluyla kendine benzeştirdiği görülmektedir: zamazka (<Rus. zamaski) "alçı". Alıntı sözcüklerin ünlüleri arasında da uzak benzeşme görülür: çengel (<Far. çengāl) "çengel"; müjde (<Ar. müjde) "müjde"; kaman (<Far. kemānçe) "kemençe" [Yalçın, 2018.-159].

Bazı konuşma dilinde de benzeşme özellikleri görülmektedir: baxırlar > baxıllar, bilsinlər > bilsinnär, damdan > damnan, sändän > sännän [Ercilasun, 2007.-182].

2.3. Türkmen Türkçesinde Benzeşme

Türkmen Türkçesinde benzeşme kelime içerisinde ve eklenme sırasında kullanılan ünsüzlerin tonluluk - tonsuzluk bakımından gösterdiği uyumdur. Türkiye Türkçesinde yaygın olan bu uyum, Türkmen Türkçesinde görülmemektedir. Türkmen Türkçesinde birçok ekin ünsüzü daima tonludur. Bu yüzden söz konusu ekler, tonsuz ünsüzlerle biten kelimelere eklendiğinde ünsüz uyumu bozulmaktadır [Buran, Alkaya, Yalçın, 2017.-176].

Türkmen Türkçesinde eşitlik eki +çA ve yapım eki +çI daima tonsuz; bulunma hâli eki +da, ayrılma hâli eki +dan, görülen geçmiş zaman eki -dI ve bildirme eki dIr da daima tonlu ünsüzle kullanıldıkları için ünsüz uyumuna aykırı düşerler: öninçe, eyerçi, başda, atdan, gaçdı, bolupdır vb. [Buran, Alkaya, Yalçın, 2017.-176]

İlerleyici Benzeşme

-ld- > -ll- : Söyleyişte ortaya çıkar: bildi > billi "bildi", çölden > çöllön "çölden", el değse > el leğse "el değerse", gel diy > gel liy "gel de" [Ercilasun, 2007.-247].

-mb- > -mm- : Bu benzeşmenin birkaç örneğine yazıda rastlanmıştır: tümmek < tümsek "tümsek", tümmeke- < tümbeke- "yığmak, tümsek yapmak; herhangi bir kabı ağzına kadar doldurmak" [Ercilasun, 2007.-247].

Aynı benzeşme söyleyiş sırasında da ortaya çıkar: caam bilen > caam milen "bakır tabakla", iişim baar > iişim maar "işim var" [Ercilasun, 2007.-247].

-nd- > -nn- : Söyleyişte ortaya çıkar: cındır > cınnır "doğrudur", gün doğanda > gün noğonno "gün doğduğunda", menden > mennen "benden", sen dääI > sen nääI "sen değilsin" [Ercilasun, 2007.-247].

-ñd- > -ññ- : Söyleyişte ortaya çıkar: cañdan > caññan "çandan, zilden", çañdan > çaññan "tozdan" [Ercilasun, 2007.-247].

-ñg->-ññ-: Yazıda yaygın olarak görülür: eññit < eñgit "yamaç", iışeññir<iışeñgir "hamarat,

becerikli" [Ercilasun, 2007.-247].

Söyleyişte de yaygındır: soñ gel > soñ ñel "sonra gel", yeñgin > yeñnin "yen" [Ercilasun, 2007.-247].

-sd- > -ss-: Yazıda rastlanan örnekleri azdır: bassırma < basdırma "sundurma, çardak", Ossürim < ösdürim "yeniyetme" [Ercilasun, 2007.-247].

Söyleyişteki örnekleri yaygındır: cebis dur-> cevis sur- "sağlam/sıkı durmak", kesdi > kessi "kesti", mahsuus dääł > mahsuus sääl "mahsus/özgü değil", pesdi > pessi "alçaktı" [Ercilasun, 2007.-247].

-st-> -ss-: Yazıda, yassık < yastık "yastık", yassıkdaş < yastıkdaş "eş, hayat arkadaşı" gibi Türkçe kökenli örneklerde de bulunmakla birlikte bu tür benzeşmeye daha ziyade Farsçadan Türkmenceye geçen kelimelerde rastlanmaktadır: Tkm. dessaan < Far. destân "destan", Tkm. desse < Far. deste "demet; deste", Tkm. hassa < Far. haste "hasta", Tkm. ussaat < Far. ustâd "usta, mahir; üstad" [Ercilasun, 2007.-247].

Aynı benzeşmenin söyleyişte ortaya çıkan örnekleri de bulunmaktadır: astına > assına "altına", üstün > üssün "üstün" [Ercilasun, 2007.-248].

-şc- > -şş-: Söyleyişte ortaya çıkar: bääş cübüt > bääş şüvüt "beş çift", göreşceñ > göröşşöñ "mücadeleci, savaşı", guşçağaz > guşşoğoz "kuşçağız" [Ercilasun, 2007.-248].

-şç- > -şş-: Söyleyişte ortaya çıkar: daaş çek- > daaş şek- "taş çekmek", iışçi > iışşı "işçi" [Ercilasun, 2007.-248].

-vb- > -vv-: Söyleyişte görülür: guv baar > guv vaar "kuğu var", suv bolsa > suv volso "su olursa", tov ber- > tov ver- "burmak, bükme" [Ercilasun, 2007.-248].

-zd- > -zz-: Yazıya yansıyan örnekleri oldukça azdır: gızdırma < gızdırma "sıtma", ağızzırık < ağızzırık "gem" [Ercilasun, 2007.-248].

Bu benzeşmenin söyleyiş sırasında ortaya çıkan örnekleri yaygındır: bizden > bizzen "bizden", düz dääł > düz zääł "düz/doğru değil", gezdir > gezzir "gezdir" [Ercilasun, 2007.-248].

Gerileyici Benzeşme

-çş- > -şş-: Söyleyişte görülür: üç şar > üş şar "üç balon", üç şert > üş şert "üç şart" [Ercilasun, 2007.-248].

-tç- > -çç-: Söyleyişte görülür: atçılık > aççılık "atçılık", otçı > oççı "otçu". [Ercilasun, 2007.-248]

-ts- > -ss-: Yazıda bu benzeşmenin örneği yok denecek kadar azdır: tüsse < tütse "siyah duman, duman". [Ercilasun, 2007.-248]

Söyleyişteki örnekleri ise yaygındır: atsin > assın "atsın", saağatsız > saağassız "saatsız", tutsa > tusso "tutarsa", yiğitsire-> yiğissire- "genç gibi davranmaya çalışmak". [Ercilasun, 2007.-248]

-zs- > -ss-: Söyleyişte görülür: çözse > çössö "çözerse", söz söyle-> sös sözlö- "söz söylemek", yazsın > yassin "yazsın", yaaz soñ > yaas soñu "bahar sonu". [Ercilasun, 2007.-248]

2.4.Gagavuz Türkçesinde Benzeşme

Gagavuz Türkçesinde çok sayıda benzeşme örneğine rastlanmaktadır: dünnä (< dünya), insannar (< insanlar), onnnarda (onlarda), tuşsuz (tuzsuz), gammı, (gamlı), başça (bağçe). Ayrıca ünsüz benzeşmesi olayı ünsüz ikizleşmesi örneklerini de artırmıştır: onnar (onlar), kannan (candan), tuşsuz (tuzsuz). [Buran, Alkaya, Yalçın, 2017.-243]

Ünsüz uyumu Gagavuz Türkçesinde çok sağlamdır. Eklerin birden fazla şekilleri vardır. Genellikle tonlu ve tonsuz şekilleri kullanılmaktadır: şenniktä (şenlikte), girişti (girişti), ilaççı (ilaççı), renkten (renkten). [Buran, Alkaya, Yalçın, 2017.-244]

Boğumlanma noktaları birbirinden farklı veya yan yana söylenmesi zorluk yaratan sesler kelimenin söylenişini kolaylaştırmak için, bazen yazı dilinde de, fakat özellikle ağızlarda birbirine yaklaştırılır veya benzeştirilir [Ercilasun, 2007.-94]

Tam Benzeşme

-nl- > -nn- benzeşmesi: -n ünsüzüyle biten kelime kök ve gövdelerine getirilen -lA- isimden fiil, +lI, +lIk isimden isim yapma ekleri ve +lAr çokluk eki son sesteki -n ünsüzüyle benzeşir: annadmaa, innemää, yannatmaa; ekinni, kannı; aydınnık, derinnik, karannık, keskinnik; aarasınnar, bunnar, dannar, onnar, yannış [Ercilasun, 2007.-94]

Şahıs zamirlerine ilgi eki ile bağlanan 'ile' edatında da benzeşme görülür: seninnen, sizinnen. [Ercilasun, 2007.-94]

-yl- > -yn- > -nn- benzeşmesi: Vasıta bildiren ile +n ünlü ile biten bir kelimeye geldiğinde, i- ünlüsü y yarı ünlüsüne dönüşerek, -yle şeklini alır. -nl- > -nn- benzeşmesinin etkisiyle de yl- > -yn- > -nn- benzeşmesi ortaya çıkar: elinnen, peetlerinnen, sapınnan, türkülerinnen. [Ercilasun, 2007.-94]

-zs- > -ss- benzeşmesi: denissiz < denizsiz, Gagaussun < Gagauzsun, gessin < gez -sin, kassin < kazsın, tussuz < tuzsuz [Ercilasun, 2007.-94]

Yarı Benzeşme

Bir kelimedeki yan yana ve aralıklı olarak bulunan seslerden birinin ötekini boğumlanma özelliklerinden bir veya ikisi bakımından, yani kısmen kendisine benzetmesi olayıdır [Ercilasun, 2007.-95].

-ml- > -mn- benzeşmesi: m ünsüzü kendisinden sonra gelen l ünsüzünü kendisi gibi bir geniz ünsüzü olan n ünsüzüne dönüştürmektedir. -nl->-nn- tam benzeşmesi görülen eklerde, -ml->-mn- yarı

benzeşmesi de görülür.[Ercilasun, 2007.-95]: damna, emnemää < yemlemek, selämneme; gamnı, giimni, lāzımnı; kumnuk, ölümñük ruba, dilimñär, kimñär, kurşumñar. [Ercilasun, 2007.-95]

-ml-> -mn- benzeşmesi, 'ile' edatının 1. teklik şahıs zamirine geldiği durumlarda da görülür: benimñän < benim+ile+n. [Ercilasun, 2007.-95]

-md->-nd- benzeşmesi: şinden sora < şimdiden sonra. [Ercilasun, 2007.-95]

-nb->-mb- benzeşmesi: bomboni < bonboni "şeker", cambaz < Far. can + baz, hambar < anbar, Stambol < İstanbul. [Ercilasun, 2007.-95]

Seda Benzeşmesi

Son ses patlayıcı tonsuzları ile biten kelimelere ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde seda benzeşmesi görülür.

p > b: cep > ceb+i, dip > dib+i, dolap > dolab+a, esap > esab+ı , kap > kab+ı, kulp > kulb+u. [Ercilasun, 2007.-95]

t>d: dat->dad-ar, dört > dörd+ii, et > ed-er, git->gid-er, kiät > kiad+ı, sūt > sūd+ü, şirit > şirid+i. [Ercilasun, 2007.-95]

ç > c: aaç > aac+a, aç-> ac-ı-k-, genç > genc+i, kılıç > kılıc+ı, [Ercilasun, 2007.-95]

Son ses -k patlayıcı tonsuzu, ünlüyle başlayan bir ek aldığında üç ayrı durum görülebilir:

Tek heceli kelimelerde korunur: bank > bank-a, ek >ek-i, gök > gök-ä, tank > tank-ı, tek > tek-i, ük>ük-ä < yüke. [Ercilasun, 2007.-95]

Birden çok heceli kelimelerde erir ve komşu ünlüyü uzatır: uşak > uşaaam, karık > karu, sülük > sülüü, ürek > ürääm. [Ercilasun, 2007.-95]

Çok kelimesinde k > y olur: çok > çoy+u. [Ercilasun, 2007.-95]

Diğer tonsuz ünsüzlerle ve tonlularla biten kelimeler ek aldıklarında seda benzeşmesi görülür: aç-tı, gel-di, sööle-di. [Ercilasun, 2007.-95]

3. SONUÇ

Çalışma neticesinde elde edilen sonuçlar şu şekilde sıralanabilir:

Çalışmada on gramer kitabı kullanılarak Oğuz grubu Türk lehçelerindeki benzeşme olayları ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Çoğunlukla diğer Türk lehçeleri ile ortak benzeşme özellikleri tespit edilmiştir. En yoğun benzeşme Tatar Türkçesinde görülmektedir. En az benzeşme Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde görülmektedir. İncelemeler sonunda Kumuk Türkçesinde benzeşme olayının olmadığı, sadece telaffuzda var olduğu, yazıya aksettirilmediği saptanmıştır.

Sonuç olarak benzeşme olayının Türkçenin genelinde bir ses uyumu olarak değerlendirilmesi gerektiği sonucu ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

1. Alkaya, E. (2008). Sibirya Tatar Türkçesi, Turkish Studies, Ankara.
2. Alkaya, E. (2014). Mişer Tatar Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul.
3. Alkaya, E. ve Kirillova 2. (2018) . Kreşin Tatar Türkçesi (Dil, Tarih, Kültür), Kesit Yayınları, İstanbul.
4. Buran, A. Alkaya, E. ve Yalçın, S.K. (2017). Çağdaş Türk Yazı Dilleri 1, Akçağ Yayınları, Ankara.
5. Buran, A. Ve Alkaya E. (2014). Çağdaş Türk Yazı Dilleri 2, Akçağ Yayınları, Ankara.
6. Buran, A. Ve Alkaya E. (2014). Çağdaş Türk Yazı Dilleri 3, Akçağ Yayınları, Ankara.
7. Buran, A. ve Alkaya, E. (2017). Çağdaş Türk Lehçeleri, Akçağ Yayınları, Ankara.
8. Ercilasun, A. (2007). Türk Lehçeleri Grameri, Akçağ Yayınları, Ankara.
9. Yalçın, S.K. (2018). Azerbaycan Türkçesi Grameri, Kesit Yayınları, İstanbul.
10. Yıldırım, H. (2020). Özbek Türkçesi, Delta Kültür Yayınevi, Ankara.

MUHÂKEMETÜ'L-LUGATEYN'DE ASKERÎ TERİMLER

Ahmet Berat Coşkun

Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Özet. Nevaî'nin anlatımıyla, dönemin edebiyata hevesli gençleri Türk dilinin lügat zenginliğini, gramer şekillerinin esnekliğini bilmedikleri, Türk dilinin yeni sözcükler türetmedeki üstünlüğünün farkına varamadıkları için Farsça şiir söylemeye özenir olmuşlardı. Türk dilinin edebiyat ve sanatta ikinci plana atılması, yine Nevaî'nin anlatımıyla Türk milletinin farklı tabakalarına mensup pek çok kişinin çok iyi Farsça bilmesine rağmen Türkçe şiir söyleyenlerin azınlıkta olması, aradaki eşitsizliği bizlere çok iyi biçimde anlatmaktadır. Şüphesiz ki, Nevaî yüksek bir şahsiyete sahip, kusursuz bir edebiyat dili meydana getirmek istemekteydi. 1499 yılında Türkçe ile Farsçayı dillik deliller yoluyla karşılaştırarak, Türkçenin Farsçadan daha üstün olduğunu ispatlayan bu eser, değerini hiç kaybetmeyerek, çağlar boyunca Türk Dili üzerine yapılmış en büyük hizmetlerden biri olmuştur.

Hazırladığımız bu çalışmada, adı geçen eserdeki askeri terimleri, isimler ve fiiller bazında ele alarak Çağdaş Türk Lehçelerindeki karşılıklarını bulmaya çalıştık. İsimleri gruplandırma, sözcüğün kökünün almış olduğu ekleri kullanarak gruplandırdık.

Anahtar Kelimeler: Türk Edebiyatı, Çağatay Türkçesi, Çağatay Edebiyatı, Ali Şir Nevaî, Muhâkemetü'l Lugateyn.

Abstract. According to Nevaî's narration, the young people of the period, who were enthusiastic about literature, did not know the richness of the Turkish language, the flexibility of its grammatical forms, and did not realise the superiority of the Turkish language in deriving new words, and so they were eager to sing Persian poetry. The fact that the Turkish language was relegated to the second plan in literature and art, and that many people belonging to different strata of the Turkish nation knew Persian very well, but those who sang Turkish poetry were in the minority, again in Nevaî's words, tells us very well about the inequality between them. 1499 No doubt, Nevaî wanted to create a perfect literary language with a high personality. 1499 This work, which proves that Turkish is superior to Persian by comparing Turkish and Persian through linguistic evidence, has never lost its value and has been one of the greatest services rendered to the Turkish language throughout the ages. In this study, we have tried to find their equivalents in Contemporary Turkish Dialects by dealing with military terms, nouns and verbs in this work.

Keywords: Türk Edebiyatı, Çağatay Türkçesi, Çağatay Edebiyatı, Ali Şir Nevaî, Muhâkemetü'l Lugateyn

Giriş

Yüzyıldan itibaren başlayan Moğol istilası ve sonrasında yaşanan gelişmeler Türkistan coğrafyasını siyasi, ekonomik, sosyal ve edebi açıdan son derece olumsuz etkilemiş, bölgede yaşayan başta Türk Oğuzlar ve Kıpçaklar olmak üzere bölge halkının batıya, daha iyi şartlara sahip olan Anadolu'ya göç etmelerine sebep olmuştur. O döneme tanıklık eden tarihçi İbnü'l-Esîr Hazret-i Âdem'den o zamana kadar insanlığın mâruz kaldığı en büyük felâketin Moğol istilası olduğunu söyler ve "Keşke annem beni doğurmasaydı da tüyler ürpertici zulüm ve katliamları görmeseydim!" der. Özellikle de sonraları Temurluların ülkesi olacak olan Harizmşahların ülkesi yerle bir edildi. Devrinde kültür ve medeniyetin, âlim ve ulemanın koruyucusu durumundaki İslam ülkeleri baştan aşağı yıkıldı.

Elbette ki bu kadar yıkıcı sonuçların ardından bölgedeki ilim, kültür ve sanat hayatı, bizim için en önemlisi de edebi hayat hiçbir şey olmamış gibi normal seyrinde devam edemezdi. Nitekim 300 yılı aşkın bir süredir Türk hakimiyetinde bulunan, Türk medeniyetinin başkenti konumunda olan Kaşgar ve Balasagun'un Moğol hakimiyetine girmesi, Türk medeniyet merkezinin batıya, yeni kurulacak Timur İmparatorluğunun başşehri Herat'a ve Altınordu Başşehri Saray'a kaymasına neden olacaktır. Artık Türkistan'da Çengiz'in oğlu Çağatay'ın adıyla anılacak olan Çağatay Ulusu ortaya çıkacaktır. Ulus sözcüğü Moğolcada "pay" anlamına gelmektedir. Esasen, Çağatay Ulusu tabiriyle Çağatay'ın payına düşen topraklar kastedilmiştir. Yeni kurulacak bu siyasi teşekkülün medeniyet merkezleri hiç şüphesiz Semerkant ve Herat olacaktır.

Bu işgalin bir diğer sonucu da birçok etnik boyun birbirine karışması olmuştur. Bilindiği üzere Karahanlı Devleti'ni oluşturan tarihi boylar, tohsı (Tuhsı), Çiğil (Çigil) ve Yağmalar (yagma) idi. "Karluk boy yönetiminden filizlenen Karahanlı Devleti içerisinde Çiğiller, Yağmalarla birlikte, bu yönetimin en önemli iki halkasını oluşturuyorlardı." Tohsıların ise X yüzyıldan itibaren Karluk boy birliğinden ayrıldığı bilinmektedir. Karahanlı Devletinin siyasi ve askeri teşekkülünde rol oynayan bu boylar Moğol istilası sonrasında tarih sahnesinden çekilmişler, Çağatay Ulusuna karışmışlardır. Boylardaki bu karışma Karahanlı Diline de yansımış, 15. Yüzyıl başlarında istikrar bulmuştur. İşte, bu karışıklığın yaşandığı devir olan 13. Ve 14. yüzyıllar, Türkolojiye Harezmi Türkçesi kavramını

¹Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), "Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi" (Erişim 1 Ekim, 2024).

²Mustafa Kafalı, "Moğollar", TDV İslam Ansiklopedisi (Erişim: 21 Ekim, 2024).

³Ahmet Taşağıl, "Çin Kaynaklarına göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III- M.S. X. Asır)", akt. Akartürk Karahan, Dîvānu Lugatî't Türk'e Göre XI.Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013), 39.

kazandırmıştır.

Çağatay Ulusunun kuruluşu, tam da bu devirlere rastlar. Türkistan'da siyasi istikrarın sağlanması, edebi anlamda yeni bir sürecin başlaması anlamına gelmektedir. Çağatay hanları devrinden itibaren, devletin üst kademelerinde Türkçe konuşulduğu, divanlarda Uygur alfabesi bilen bahşılar bulundurdıkları, edebi Orta Asya Dilini benimsedikleri bilinmektedir. Hatta tâ İlhanlı Dönemine ait olan, Orta Asya Edebi Dilinin ilk meyveleri diyebileceğimiz bazı şiir parçaları vassaf tarihinde ve Râşid al-Dîn'in bazı eserlerinde rastlamaktayız. Ancak Çağatay Türkçesi ilk olgun meyvelerini 15.yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özellikle de Ali Şir Nevaî'den itibaren görmekteyiz.

Çağatay Türkçesi genel itibariyle üç döneme ayrılmaktadır. İlk dönem klasik öncesi devirdir. "Eckmann, klasik öncesi devri, 'bir dizi Eski Türkçe hususiyetin muhafaza edildiği bir geçiş devri' olarak kabul eder⁴. "Sekkâki, Haydar Harezmi, Lûtfi, Yusuf Emîrî, Seyyid Ahmed Mirza, Gedâi, Atâi, Ahmedî, Yakînî bu dönemin ünlü şairleridir. Fakat bunlar Çağatay Edebiyatı için beklenen çıkışı yapamadılar.

"Nevaî'ye göre hükümrânlık Arap halifelerinde iken Arapça, "bazı ülkelerde Sart sultanları müstakil olunca" Farsça revaçta oldu. Hükümrânlık Arap ve Fars sultanlarından Türk hanlarına intikal edince, Hülegü Han zamanından Sultan-ı Sahib-kıran Timur Kürgen devranına kadar, Türk dili ile tanıtılacak, kayda değer eser ortaya koyabilmiş böyle şairler ortaya çıkmadı. Sultanlardan da biri karşısında söylenebilecek böyle bir şey ulaşmış değildir. Ama Sultan-ı Sahib-kıran Timur kürgen zamanından onun halefi, oğlu Sultan Şahruh zamanının sonuna kadar Türk dilli şairler ortaya çıktı. O Hazret'in çocukları ve torunlarından da sanat ve edebiyat-şinas sultanlar göründü. Şairlerden Sekkâki, Haydar Harezmi, Atâyî, Mukîmî, Yakînî, Emîrî, Gedâyî gibiler. Lâkin belirtilen Farsça yazan şairler değerinde kimse ortaya çıkmadı, yalnızca şiirden anlayanlar huzurunda okunabilecek birkaç matlaıyla Mevlânâ Lutfî'den başka"⁵.

İkinci devir ise klasik devir olarak geçmektedir. Ali Şir Nevaî, Sultan Hüseyin Baykara, Hâmidî, Şahî, Şiban Han, Muhammed Salih, Bâbü'r Şah bu dönemin önemli yazarlarıdır. Biz bundan sonraki kısımda yaptığımız çalışmanın konusu olan Ali Şir Nevaî'ye değineceğiz.

Nevaî Çağatay Edebiyatının en önemli şair ve yazarıdır. 1441-1551 yılları arasında, yaşamış olduğu hayatında 29 farklı eser yazmış, başlatmış olduğu ekol Hindistan'dan İstanbul saraylarına kadar pek geniş coğrafyaya tesir etmiştir. Köprülü'nün bu konuya dair düşünceleri onun ne denli büyük bir fikir adamı olduğunu kanıtlar durumdadır:

"XVI. asırdan başlayarak, Mâverâünnehir ve Horasan'da, Hindistan'daki Türk saraylarında Hârizm'de, Kazan'da, Kırım'da, hatta İran'da, yalnız Çağataylılar değil, Türkmenler arasında bile, Nevaî dili, yani Çağatayca, yüksek bir kültür dili telâkki edilmiş, 'erişilmesi imkânsız ideal bir örnek' telâkki edilen Nevaî eserlerini tanımak, edebi kültürün tamamlanması için, zarurî sayılmış ve işte bu maksatla, birtakım lügatler, gramerler ve antolojiler tertip edilmiştir. Bunun neticesi olarak, Nevaî'ye Çağatayca nazireler yazmak modasının, Osmanlı ve Azerî şairleri arasında, XIX asra kadar devam ettiğini görüyoruz"⁶.

Daha çocuk denecek yaşta şiirler yazmaya başlayan Nevaî, bu şiirlerini 7 farklı divanda toplamıştır. Kendisini 15 yaşından itibaren şair olarak tanıtmaya başlayan Nevaî, şiir meclislerinin sultanı, edebiyat ve şiirde son sözü söyleyecek yetkin bir isim haline gelmiştir. Onun büyük bir şair ve sanatkar olmasında hiç şüphesiz, hece vezniyle şiirler yazan babası Kîçkine Bahadır'ın ve daha sonra da dayılarının büyük bir rolü vardır. Ailesi Timurlulara hizmet etmiş soylu bir aileye mensup idi. Ömrü Herat, Teft, Horasan, Sebzvar, Semerkant, Meşhed ve Esterabad gibi şehirlerde geçmiş, bu şehirlerde Şerefüddin Ali Yezdi, Şeyh Kemal-i Tevbeti, Hace Fazlu'llah Ebu Leys Semerkandi, Sultan Ebu'l Kasım Babur, Abdurrahman Cami gibi devrin meşhur alim ve şairleriyle tanışmıştır. Bu isimlerden en önemlisi de hiç şüphesiz, Nevaî'nin akıl hocası diyebileceğimiz Abdurrahman Cami'dir. Nevaî Cami için "milletin ve dinin nuru" diye övgülerde bulunmuştur. Onun 'ruha ferahlık ve kuvvet veren sözleri', Nevaî'yi son derece derinden etkilemiş olmalıdır.

Nevaî'nin bu denli sanatkar olmasının bir diğer nedeni de hiç şüphesiz, başkent Herat'ın tam bir ilim, kültür ve sanat şehri olmasıdır. Devrin hükümdarı olan Sultan Hüseyin Baykara, tezhip, minyatür ve cilt sanatının ilerleme kaydetmesinde büyük rol oynamıştır. Devrin şairleri olan Nevaî, Molla Cami ve Gulâm Şâdî'nin bir müzik okulu kurmalarına önayak olmuştur. Hüseyinî mahlasıyla Türkçe ve Farsça şiirler yazan bu şair sultanın kültür sanat faaliyetlerinde öncü olduğu, Nevaî gibi daha birçok şairi himaye ettiği bilinmektedir. "Abdurrahman Camî, Hatifi, Benaî gibi şairler, Bihzad gibi bir ressam, Hüseyin Vâiz gibi bir musikişinas, Sultan Ali gibi bir hattat ve Hondmir, Mirhond gibi

⁴Janos Eckmann, "Çağatayca El Kitabı (çeviren:Günay Karaağaç)", akt. Ahmet Bican Ercilasun, "Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi 22. Baskı" (Ankara: Akçağ Yayınları, 2021), 405.

⁵F. Sema Barutçu Özönder "Ali Şir Nevaî – Muhâkemetü'l – Lügateyn – İki Dilin Muhakemesi", akt. Ahmet Bican Ercilasun, "Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi 22.Baskı" (Ankara: Akçağ Yayınları, 2021), 415.

⁶Mehmet Fuat Köprülü "Çağatay Edebiyatı", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 3/305.

tarihçiler hep aynı muhitte bulunmakta idiler” [Caferoğlu, 1984:216 akt. Ercilasun, 2021:407]

Nevai'nin hem Türkçe hem de Farsça şiirler yazması her iki dile olan hakimiyetini bizlere göstermektedir. Türkçe şiirlerinde Nevaî, Farsça şiirlerinde ise Fânî mahlasını kullanmıştır. Şiirlerindeki zengin ve renkli hayalleri, ahenkli üslubu, manzum ya da mensur oluşuna göre kullanmış olduğu dil malzemesi onun eserlerinin kalıcılığını, yalnızca bulunduğu Semerkant coğrafyasına değil, bütün Türk Dünyasına hitap etmesine vesile olmuştur.

Fânî mahlasıyla yazdığı Farsça divanı dışında Türk dili ile, manzum, mensur, tezkire, biyografik eserler, hatıralar, dil ve edebiyat alanındaki eserler, mesneviler gibi pek çok türde, yapıda ve konuda eser vermiştir. Özellikle divanları ve bunlara vermiş olduğu isimler ile meşhurdur. İlk divanına çocukluk döneminin gariplikleri *Garâibü's-Sıgar*, ikinci divanına gençlik döneminin nâdireleri *Nevâdirü's-Şebâb*, üçüncü divanına orta yaşlılığın bediaları *Bedâiyü'l-Vasat*, dördüncü divanına yaşlılığın faydaları *Fevâidü'l-Kiber* isimlerini vermiş, divanlarının hepsine birden ise mana hazineleri *Hazâinü'l-Maânî* ismini vermiştir. Onun yazmış olduğu *Mecâlisü'n-Nefâis*'e değinmeden geçemeyiz. Sultan Hüseyin Baykara adına yazılan bu şairler tezkiresi, Klasik Türk Edebiyatının kendi türündeki ilk Türkçe yazılmış eseri konumundadır. Kendi devrinden önceki 46 şair de dahil olmak üzere toplamda 461 şairin şiir kabiliyetleri ve ahlaki ve insani özelliklerine de değinilmiştir. Eserin yüze yakın nüshasının bulunması, beş kez Farsçaya çevrilmesi, eserdeki şairlerin çoğunun Farsça yazan şairler olması nedeniyle Fars edebiyatı için de kaynak teşkil etmesi eserin önemini bizlere aktarmaktadır.

Muhakemetü'l-Lugateyn'de Geçen Askeri Terimler

Nevai'nin bir diğer eseri olan, bizim de araştırma konumuzun temelini oluşturan *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, iki dilin karşılaştırılması, Türkçenin Farsçadan çok daha üstün bir dil olduğunu ispatlama gayreti taşımaktadır. 1499'da Çağatay Türkçesi'nin Türkistan coğrafyasında büyüüp geliştiği bir dönemde, Ali Şîr Nevâî tarafından yazılan bu eser, Onun tabiriyle Türk tili'ne gereken önemin verilmesi, Farsçanın yanında edebi açıdan unutulmaya yüz tutmuş olan dilimizi “tamamıyla şuurlu ve planlı bir gayretle, Çağataycayı Farsçadan hiçbir suretle geri kalmayan, daha doğrusu, aynı kalıplara göre hazırlanmış bir klasik şiir dili, bir kültür dili haline getiren Nevaî'nin büyük tesirleri asıl bundan sonraki asırlarda, kendini gösterecek, Nevaî devrinde Türk dünyasına serpilen sağlam tohumlar, XVI asırdan başlayarak, her tarafta feyizli mahsuller verecektir” [Köprülü, 1984:215 akt. Ercilasun, 2021:410].

Biz, *Muhakemetü'l-Lugateyn*'de geçen askeri terimleri isimler ve fiiller olarak iki ana grupta toplamayı uygun gördük. Bunlardan isim soylu terimleri aldıkları eklere göre inceledik. Örneğin cebe/cibeçi, şilençi, korçı gibi +çI isimden isim yapan ekleri aynı grupta inceledik. Fiilleri ise aynı başlık altında ele aldık. İsim grubundan başlayacak olursak; yapmış olduğumuz çalışmada bu şekilde 5 grup bulunmaktadır.

+çI:

İlk grupta cebe/cibeçi, karbıçı, kirek yarakçı, korçı, nize/nizeçi, şilençi, yurtçı sözcükleri bulunmaktadır. Cebe/cibeçi, metinde “cebeci, silah yapımcısı” olarak geçmektedir. Azerbaycan Türkçesinde ‘cebbe’ “zırh, silahdar”; Kırgız Türkçesi'nde ise ‘cebe’ “ok, temren, yay” anlamında kullanılmaktadır. Bir diğer terim olan ‘karbıçı’ ile ilgili elimizdeki kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. ‘Kirek yarakçı’, metinde “levazımatçı; silahçı, silah zanaatkarı” anlamındadır. Kırgız Türkçesi kaynaklarında ‘kerek-carak koorumu’ şeklindeki ifade “yoğaltım (istihlak) şirketi” olarak geçmektedir. Uygur Türkçesi'nde ‘kérek yarak’ “araç gereç, silah” olarak karşımıza çıkmaktadır. Kazan-Tatar Türkçesi'nde ‘kirek-yarak’ “levazımat, levazım, donanım” anlamlarında kullanıldığını gördük. Azerbaycan Türkçesi kaynaklarında ise diğerlerinden farklı olarak ‘kirek-yarak’ “levazım vergisi (Ortaçağda kral, kraliçe ve prens hazinelerinin ihtiyacı için)” ifadesine ulaştık. Korçı sözcüğü ML'de “silahdar, cebeci” anlamında kullanılmıştır. Azerbaycan Türkçesinde ‘gorçı’ “cebeci, muhafız, koruyucu, silahdar” gibi araştırmamıza uygun anlamlara sahiptir. Kazak Türkçesinde ‘qorıqşı’ “koruyucu, bekçi” olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar diğer Çağdaş Türk Lehçelerinde ‘kor’ kökünden türetilmiş pek çok sözcük bulunsun da, biz korçı sözcüğünü araştırdığımız için, konunun dışına çıkmamak adına bu sözcüklere yer vermedik. Nize/Nizeçi ML'de “süngü;süngü ile harbeden kimse, süngücü, mızrakçı” anlamında kullanılmıştır. Kırgız Türkçesi'nde ‘nayza/nayzaçı’ “kargı, mızrak, süngü;nayzakar” anlamındadır. Özbek Türkçesinde sözcüğün ‘nizo’ şeklinde kullanıldığını görmekteyiz. Özbek Türkçesinde ‘nizo’ “karşılıklı anlaşmazlık veya yüzleşmenin, düşmanlığın, düşmanlığın arkasında doğan bir durum, tutum; çatışma, anlaşmazlık” anlamında olduğu görülmüştür. Kazak Türkçesi sözlüklerinde ‘nayza’ “mızrak” olarak kaydedilmiştir. Azerbaycan Türkçesi'nde ‘nize/

nizeçi' "mızrak; mızraklı asker" anlamına gelmektedir. Sözcüğün Türkmen Türkçesinde de anlam bakımından pek bir fark olmadığını görmekteyiz. Türkmen Türkçesinde 'nayza' "süngü, mızrak" anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. Bir diğer terim ise şilen/şilençi'dir. ML'de "askerlerin yemeğini dağıtan memur" anlamındaki bu terim Kırgız Türkçesi'nde 'şileen' "arifane usulüyle yapılan ziyafetlerin bir çeşidi" anlamına gelmektedir. Yurtçı sözcüğü ise ilk gruptaki son terimdir. Yurtçı ML'de "kılavuz, kılavuz gibi yol emniyetini sağlayan ordu, kervan başı" anlamında kullanılmıştır.

-I:

İkinci grupta, -I eki alarak türetilmiş olan sözcükleri inceledik. Bunlar kabal/kahal/kamal, tarkal, tunkal ve yasal'dır. Kabal ve kahal esasında, ayrı köklerden gelen sözcüklerdir. Ancak her iki sözcüğün de "muhasara, abluka, ihata" anlamlarına gelmesi nedeniyle bu iki sözcüğü aynı anda ele aldık. Kabal ML'de "muhasara, abluka, ihata" anlamlarına gelmektedir. Kabal/kamal Kazan-Tatar Türkçesinde "etrafını kuşatmak, sarmak, değer vermek, hürmet etmek" anlamına gelmektedir. Özbek Türkçesi'nde 'qamal' "kuşatma, muhasara, abluka"; Kırgız Türkçesinde ise sözcüğün anlamı "kuşatma, muhasara, abluka" olarak kaydedilmiştir. Özbek Türkçesinde ise sözcüğün 'qamal' şeklindeki kullanımına tesadüf ettik. Buna göre 'qamal' "özgürlüğünden yoksun bırakılan insanların, mahkumların, suçluların ve benzerlerinin hapsedildiği bir yer; hapisane" anlamı taşımaktadır. Tarkal ML'de "bir ordunun dağılması, gevşemesi" anlamına gelmektedir. Kazak Türkçesi'nde tarkal sözcüğü olmasa da tarka-fiili vardır. Tarkamak "bölünüp dört bir yana dağılmak, saçılmak, yayılmak, dinmek, düzelmek, yatışmak, normale dönmek" gibi geniş bir anlam zenginliğine sahiptir. Kırgız Türkçesinde bi de tarkal-fiili vardır. Tarkamak "yayılmak, dağılmak" anlamlarına gelmektedir. Aynı zamanda tarka-fiili de vardır ki tarkamak "dağıtmak, yaymak, yayılmak, dağılmak" gibi anlamca birbirine yakın olan kavramları karşılamaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde tarkalmak "dağılmak" anlamına gelmektedir. Özbek Türkçesinde 'tarqal-' fiili "bir yerden, toptan farklı yönlere gitmek, dolaşmak; yaymak, saçmak" gibi farklı anlamlara sahiptir. Tespit ettiğimiz bir diğer terim ise tunkal'dır. Tunkal sözcüğü ML'de "celb (asker için)" anlamında kullanılmıştır. Çağdaş Türk Lehçelerinde bu terime ait herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Yasal terimi ML'de "saf, alay" anlamında kullanılmıştır. Elimizdeki kaynaklarda, "yasal" sözcüğüne ait Çağdaş Türk Lehçelerinde herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

+K:

+K isimden isim yapan ek alarak türetilen sözcükler üçüncü grubu oluşturmaktadır. Bu gruptaki tek terim kışlak'tır. Kışlak ML'de "kışlak, kışlık mesken; kışla" anlamına gelmektedir. Bizce kışlak bir askeri mekanı çağrıştırdığı için çalışmamıza dahil ettik. Tuva Türkçesinde 'kıştag' "kışlak" anlamındadır. Yeni Uygur Türkçesi'nde 'kışlak' "köy; kırsal kesim" gibi anlamca birbirine yakın sözcükleri karşılar. Kırgız Türkçesi'nde 'kıştak/kıştoo' "köy, kışlak, kışlık durak, kışlık mesken" anlamındadır. Kazan-Tatar Türkçesi'nde ise kışlak "Orta Asya'daki konar göçer hayatta kışlak, köy" olarak karşımıza çıkmaktadır. Özbek Türkçesi kaynaklarında 'qishloq' "nüfusun ağırlıklı olarak tarım işleriyle uğraştığı yer, alan" olarak kaydedilmiştir.

-(A)vul:

-(A) vul ekiyle türetilen sözcükler yaptığımız çalışmada dördüncü grubu oluşturmaktadır. Bu grupta inceleyeceğimiz terimler çangdavul, datavul, hirevül, karavul, kiptevül, sözevül, tapavul, yangavul ve yasavul'dur. Ancak bu askeri terimlerden sadece yasavula ulaşabildik. Yasavul ML'de "hanın hassa alayı, yasakçı, muhafız, emir subayı" anlamında kullanılmıştır. Özbek Türkçesine baktığımızda elimizdeki kaynaklarda 'yasovul' "Orta Asya hanlıkları döneminde: Silahlı muhafız, üst düzey yetkililere hizmet eden muhafız" olarak kaydedilmiştir. Azerbaycan Türkçesinde yasavul "nöbetçi, muhafız, yasakçı, Kazak yüzbaşısı" olarak tespit edilmiştir.

Fiiller grubunda ele alacağımız terimler busmak, çapmak, ılgag/ılgag, sançmak ve soglulam'tır. Busmak ML'de "pusmak, pusu kurnak; dışarı firar etmek" gibi anlamları karşılayacak şekilde kullanılmıştır. Azerbaycan Türkçesinde 'pusmag' "pusmak, dinlenmek, kulak misafiri olmak" gibi geniş bir anlam yelpazesine sahiptir. Türkmen Türkçesinde ise 'busmak' "yere yapışmak, yere yatmak, pusmak, gizlenmek, saklanmak" anlamında olduğu, sözcüğün hem günümüz Türkiye Türkçesindeki kullanımını hem de yukarıda bahsettiğimiz gibi Azerbaycan Türkçesindeki kullanımı ile örtüşmektedir. Çapmak ML'de "vurmak" anlamındaki fiillerden birisidir. Yeni Uygur Türkçesinde çapmak "hızla koşmak, kazmak, açmak, oymak, kakmalarla süslemek" anlamındadır. Azerbaycan Türkçesinde "kesmek, doğramak, hızlı sürmek, koşturmak, çapullamak, yağmalamak, soymak, yaralamak, yara açmak" gibi farklı kavramları karşıladığını görüyoruz. Kırgız Türkçesinde çapmak "kamçılarlamak, kırbaçlamak, biçmek, balta ile parçalara ayırmak, kesmek, atılmak, koşmak, dörtlüğe gitmek" gibi çok çeşitli anlamlara sahiptir. Türkmen Türkçesinde çapmak "koşmak, kesmek, parçalamak, yağmalamak, talan etmek, (mec.) öldürmek, kesmek" gibi anlamlara sahiptir. Bir diğer fiil ise ılgag'tır. ılgag ML'de "saplamak, hücum etmek" anlamında kullanılmıştır. İncelediğimiz sözcükler arasında belki de en geniş anlam yelpazesine sahip olan sözcüklerden birisidir diyebiliriz. Kazak Türkçesi'nde 'ılmak' asmak, takmak, kilitlemek, (kuş) kapmak, yakalamak" gibi farklı anlamlara sahiptir. Kazan-Tatar Türkçesinde 'İlmek' "bir yere asıp bırakmak, tutturmak, iliştmek, sarıp bağlamak, yerine koymak, takmak" anlamlarında olduğunu görüyoruz. Diğer lehçelerde ılgag fiili olmamasına rağmen il-kökünden gelen

pek çok örnek mevcuttur. Sançmak fiili ML’de “kargı, mızrak ile saplamak, delip geçmek” olarak kullanıldığını görüyoruz. Yeni Uygur Türkçesinde ‘sançmak’ “sokmak, batırmak, iğnelemek, incitmek ve dokunmak anlamlarında kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde ‘sanc-’ fiili “keskin bir cisme kuvvetle bastırarak veya darbeyle vurarak sokmak; sıkmak, saplamak, batmak” gibi tıpkı Yeni Uygur Türkçesinde olduğu gibi birbirine yakın anlamlara geldiğini görüyoruz. Türkmen Türkçesinde ise sançmak, diğer lehçelerdeki kullanımları çağrıştıracak şekilde “sokmak, batırmak, dürtmek, süngülemek, iğne vurmak” gibi birbirine yakın olan kavramları karşılamaktadır. Son olarak soglulamak ML’de “saplamak, sokmak” anlamında kullanılmıştır. Kazak Türkçesinde ‘sogmak’ “vurmak, çarpmak, kamçıyla vurmak, tıkladmak, çalmak, oburlaşmak” anlamına gelmektedir. Yeni Uygur Türkçesinde ‘sokmak’ “vurmak, dövmek”; Türkmen Türkçesinde ise ‘sokmak’ “sokmak, batırmak, giymek” olarak çeşitli kaynaklarda kaydedilmiştir. Tuva Türkçesinde ‘sogar’ “sokmak, vurmak, dövmek” anlamında hala kullanılmaktadır. Buradaki -Ar ekinin mastar eki olduğunu hatırlatalım.

Sonuç

Yaptığımız çalışmada *Muhakemetü'l lugateyn*'de geçen 26 askeri terimi inceledik. Bunların bir kısmının günümüz Çağdaş Türk Lehçelerinde halen kullanıldığını gördük. Elimizdeki kaynaklarda -(A) vul ekiyle türetilmiş olan sözcüklerin neredeyse hiçbirine rastlanmamıştır. Bunun tam tersi olarak, özellikle +çI isimden isim yapan ek ile türetilen sözcüklerin ise Çağdaş Türk Lehçelerinde yaşamakta olduğuna tanıklık ettik. Söz konusu terimler içerisinde, gerek +çI ekiyle türetilmiş olan sözcüklerin fazlalığı gerekse bu sözcüklerin anlam havuzunu oluştururken edindiğimiz bilgiler, aslında +çI ekinin Türkçenin ta eski dönemlerinden günümüze ne kadar işlek bir ek olduğunu da kanıtlar niteliktedir. İncelediğimiz bazı terimlerin çok geniş bir anlam yelpazesine sahip olduğu da dikkatimizden kaçmamıştır. Bu duruma ilmag fiilini örnek olarak verebiliriz. Ancak bunun tersine, bazı sözcüklerin ise neredeyse hiç anlam değişmesine uğramamış olması da önemli bir bulgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kışlak ve sançmak sözcüklerini bu duruma örnek olarak gösterebiliriz. Kışlak sözcüğünün, günümüz Türkiye Türkçesinde askeri bir terminolojiyi yakından ilgilendiren bir kavram olması, buna karşın *Muhakemetü'l Lugateyn*'de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde askerliği çağrıştıracak hiçbir anlam ifade etmemesi de bizim için şaşırtıcı olmuştur.

KAYNAKÇA

1. Akdoğan, Yaşar. *Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük*. İstanbul: Beşir Yayınevi, 1999.
2. Arıkoğlu, Ekrem. Kuular, Klara. *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.
3. Çankaya, Selahaddin. *Kırgız Sözlüğü Kırgızca-Türkçe*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014.
4. Ercilasun, Ahmet Bican. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi 22. Baskı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2021.
5. Kafalı, Mustafa. “Cengiz Han”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim: 21 Ekim 2024).
6. Karahan, Akartürk. *Dīvānu Lugati't Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları, 2013.
7. Koç, Kenan vd. *V. Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.
8. Köprülü, Mehmet Fuat. “Çağatay Edebiyatı”. *İslam Ansiklopedisi*. 3/305, Ankara: TDV Yayınları, 1989.
9. Necip, Emir Necipoviç. *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü 3. Baskı (Ruşadan Çeviren: İklil Kurban)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
10. Öner, Mustafa. *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
11. İzoh.uz, O'zbek tilining izohli lug'ati, “O'zbek tilining izohli lug'ati”. Erişim: 21 Ekim 2024. <https://izoh.uz/>
12. Özönder, F. Sema Barutçu. *Muhakemetü'l-Lugateyn (İki Dilin Muhakemesi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
13. TDV, TDV İslam Ansiklopedisi. “Cengiz Han”. Erişim 8 Ekim 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cengiz-han>
14. Tekin, Talat vd. *Türkmençe-Türkçe Sözlük (Туркменче-Туркче Сөзлүк)*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi – 18. Ankara: Simurg Yayınevi, 1995.
15. Yudahin, K.K. *Kırgız Sözlüğü (Çev: Abdullah Taymas)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
16. Türk Lehçeleri Sözlükleri,” Türk Lehçeleri Sözlükleri”, Erişim: 23.05.2024, <https://turklehceleri.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk>

ПОЛИСЕМΙΑ И МОНОСЕМΙΑ В ПРОИСХОЖДЕНИИ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Абдуллаева Нурлана Фахреддин кызы

Нахчыванский государственный университет, город Нахчыван, Азербайджан

Аннотация: Говоря о наличии многозначности и однозначности в роли экологических терминов, лингвисты отмечают, что в любом случае формы здесь создаются путем изменения слов и терминов. Изменяя значения терминов, появляются новые термины. В такой ситуации семантический метод рассматривается как один из расчетов вновь возникающих, развивающихся концепций. Понятно, что любое слово и терминологический строй, отклоняющийся от значения или подверженные многозначности, становятся основой для представителей новых понятий и выражений. В ситуации таких новых понятий он создает новые лексико-семантические сочетания, приобретая дополнительные значения помимо исходных. В деятельности и формировании терминов экологии указанный метод используется более широко.

Ключевые слова: экология, лингвистика, эколлингвистика, термины, полисемия, моносемия

POLYSEMY AND MONOSEMY IN THE ORIGIN OF ECOLOGICAL TERMS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Abdullaeva Nurlana Fakhreddin kyzy

Nakhchivan State University, Nakhchivan city, Azerbaijan

Summary: Speaking about the presence of polysemy and unambiguity in the role of environmental terms, linguists note that in any case, the forms here are created by changing words and terms. By changing the meanings of terms, new terms appear. In such a situation, the semantic method is considered as one of the calculations of newly emerging, developing concepts. It is clear that any word and terminological system that deviate from the meaning or are subject to polysemy become the basis for representatives of new concepts and expressions. In the situation of such new concepts, it creates new lexical-semantic combinations, acquiring additional meanings in addition to the original ones. In the activity and formation of environmental terms, this method is used more widely.

Key words: ecology, linguistics, ecolinguistics, terms, polysemy, monosemy

Защита и контроль окружающей среды стали одной из самых актуальных тем последних лет. На глобальном уровне загрязнение воды и воздуха, ухудшение атмосферы и экологической ситуации всегда были в центре внимания людей. Понятно, что окружающая среда – явление сложное и всегда влияет на человека, его мировоззрение, поведение и образ мышления. Названия понятий, связанных с развитием цивилизаций, обогащают терминологию. В частности, термины предметной области образуют особый слой словарного запаса языка. Именно в специальной лексике языка наблюдается связь между развитием языка и культурным уровнем людей. Бурное развитие научно-технических знаний показывает, что до 90% новых слов, созданных в большинстве современных языков, состоят из специальной лексики. Чтобы научно подойти к событиям, происходящим в природе, необходимо изучить терминологическую систему, связанную с развитием экологической науки. В экологическом отношении, в отличие от других полевых терминов, больше наблюдаются экстралингвистические факторы. По мнению М.Ш. Гасымова, «процесс терминообразования нельзя рассматривать отдельно от общего процесса словотворчества. Потому что термины создаются на основе существующих слов и корневых слов.

В результате взаимодействия терминологической лексики и лексики литературного языка слова литературного языка создаются путем терминологического переосмысления содержательной стороны существующего языкового знака. Терминологическая система формирует и обобщает свой лексический строй за счет литературной лексики, обеспечивает правильное наименование понятий в области знаний.

Естественные законы находятся в гармонии с социальными законами. Люди уже убедились, что значение экологической науки в охране окружающей среды и поддержании экологического баланса возрастает. Возникла необходимость в словах, словосочетаниях и создании терминов для различения явлений, происходящих в таких областях науки экологии, как география, ботаника, агрохимия и почвоведение. Еще великий врач и мыслитель Абу Али ибн Сина писал в свое время, что свежий воздух — лучшее лекарство от многих болезней и намного превосходит любую мазь, а защита атмосферы — священный долг народа. Изучение строения и деятельности биологической системы сыграло большую и важную роль в развитии экологии как науки. Взаимное сравнение экологических терминов и изучение способов их образования являлись основным вопросом, формирующим систему экологических терминов. Вместе с прогрессом науки и техники роль и значение терминов продолжает возрастать. Термин должен быть

правильно и точно определен, широко разделять область, в которой он находится, и выражать функциональные понятия. Чтобы избежать путаницы между терминами с одинаковым значением, важно изучить их функционально специализированное значение и определить их синонимы. Новые термины представляют собой как особую лексическую единицу определенной области науки, так и лексический пласт, отражающий социальную деятельность общества и основы данной области. Помимо структурно-семантического анализа при изучении экологических терминов важно также применение сравнительного метода. Изучение языка, лексики, интернационализации, терминов и терминотворчества отражает глубокую структурированность и сложность языка и самой терминологической области. «Развивающиеся новые функциональные отношения строятся на старых, они могут какое-то время существовать вместе, затем либо подавляют старые, либо занимают другое функциональное место» [3, с.57].

В современное время в результате дифференциации и интеграции наук формирование новых областей исследований, изучение экосистем, совершение неизвестных человечеству изобретений и открытий приводят к созданию соответствующих терминов для этих областей. Как и во многих языках, терминологический состав словаря азербайджанского языка постоянно меняется и развивается за счет пополнений. Быстрый рост в наше время свидетельствует об обилии слов, связанных с природными явлениями при формировании экологических терминов. Разумеется, экологические нарушения, произошедшие в тот период, должны были быть названы в соответствии с характером чрезвычайных событий, произошедших в природе. Начиная с XVII века большинство экологических терминов языков выполняли также синонимические функции. Например, в азербайджанском языке в терминологическую систему включены слова «катастрофа, напряжение, быть тар-мару».

Многозначность позволяет изменить способы восприятия окружающего мира и считается одним из основных принципов понимания и концептуализации истин. Исследуя причины полисемии, С.Н. Чистюхина пишет, что «для европейских языков многозначность считается лингвистической универсалией. Столь широкое распространение полисемии свидетельствует, с одной стороны, о непрерывном развитии языка и приобретении новых значений из существующих лексических единицах, но, с другой стороны, об ограниченности бесконечного (постоянного) множества образований, которые названы и описаны языковыми знаками» [2]. На языке науки и техники полисемия считается способом обозначения новых понятий. Полисемия определяет смысловую связь между терминологическими понятиями или между общими и терминологическими понятиями, что облегчает понимание и запоминание термина. Многозначность считается универсальным свойством лексических единиц, а также терминов. Несмотря на использование в языке науки и техники большого количества многозначных терминов, способы выражения разных значений лексическими единицами и новые многозначные термины из них могут быть семантически тесно связаны, либо же разделяться проявлением незначительного (слабого) смыслового отношения. Полисемия в терминах предполагает появление новых значений или смысловых нюансов, возникающих из исходного значения. Такая потенциальная связь слов создает лексико-семантические варианты. «Привлекает внимание как один из показателей системности лексики тот факт, что слово имеет многозначность в среде других языковых единиц за счет вмешательства других форм. Явлением многозначности в языке является единство потенциальных значений слова как результат структурных отношений системы и возможности ее развития. Если обработка слова – это, с одной стороны, реализация возможности в его смысловой структуре, то, с другой стороны, возможность обработки это постепенное расширение его смысловой емкости [1, с.283]. В 20 веке с многозначностью боролись, и двусмысленность считалась главной особенностью этого термина. Однако на практике активное использование неоднозначных терминов наблюдается во всех областях науки и техники. Неоднозначные термины лежат между однозначными и омонимическими терминами и функционализируются внутри терминологической системы.

М.Ш. Гасымов отмечает, что с XVI века литературный язык Азербайджана начинает строиться на национальных основах, что этот процесс затрагивает и структуру научного метода, и в первую очередь качественное изменение видно в области терминологии. Это качественное изменение прямо обозначено в источниках, относящихся к XVIII веку. Затем он обращает внимание на существование некоторых терминов. Например, болото; облако (хмурая погода); засуха; наводнение, водная катастрофа; загрязнение воздуха; озоновая дыра, разрушение озона; рельеф, природная среда; Этна, высочайший непрерывно извергающийся вулкан; экология, экологический дисбаланс и антропогенные условия; экологическая катастрофа и т.д. Из примеров видно, что на вопросах варианта терминов можно поставить точку, хотя бы частично. В то же время постепенно реализуется процесс использования новых терминов для выражения новых понятий. Исследования показывают, что в азербайджанском языке уже создана полноценная экологическая терминология, а затем эти термины стали правильно использоваться в экологической системе. Поэтому процесс развития терминологии в языке включает и научные

исследования, проводимые в области экологии. При рассмотрении терминологических систем языков с разными системами следует обращать внимание на динамику их исторического развития и директивно-нормативные особенности, а также определять понятия, выражаемые полевыми терминами. При определении сферы участия частей речи в образовании экологических терминов необходимо обращать внимание на уникальный грамматический строй, словарный запас и звуковой строй языка.

В языковой системе полисемия не прибавляет веса языку, этот процесс рассматривается как показатель богатства языков. Полисемические отношения формируются в процессе семантического развития знака. С точки зрения экологии иногда встречаются слова, выражающие только одно значение. Например, оползни; полоска; грунт, подземный; взрыв и т. д.

Неоднозначность определяется как отношение к понятию в определенной системе понятий. Становится ясным, что в системах, в которых создаются термины экологии, в принципе обеспечивается взаимная однозначная совместимость выражающего и выражаемого. Интересно, что складывающаяся семантическая система ограничивает знак с точки зрения выполняемой им функции. Как уже говорилось, подобно естественным законам языка, терминологическая система использует языковые знаки. В таком случае сохраняется тенденция к многозначности терминов, как и другие тенденции языкового знака. Значение изолированного термина полностью определяется системой понятий, т.е. отраслевой терминологией.

Критерий однозначности считается необходимым при совершенствовании условий экологии. Иногда в области экологии двусмысленность считается относительной. Потому что между человеком и природой создаются новые взаимоотношения, а также происходят необыкновенные события в природе. Не следует забывать, что термины экологии, как и другие слова языковой системы, формируются в процессе исторического развития и часто изменяются. Ключевую роль в этом процессе играют различные лексико-семантические контексты, в которых задействованы слова. В отличие от обычных слов ситуация в полевых терминах проявляется совсем в иной форме. Развитие научных направлений, появление новых идей обуславливают изменение внутреннего содержания терминов. Принимая во внимание диверсификацию терминов экологии в современное время, следует отметить, что в некоторых областях неоднозначность проявляется более заметно. Одним из наиболее распространенных неоднозначных терминов является лексико-семантическое поле «экология воздуха». Например, воздушный бассейн; атмосфера; песчаная буря; оползень; снежная лавина; дождь; грязная атмосфера и т.д.

Учитывая существующие подходы к понятиям однозначности и многозначности в терминах, можно сформировать такое мнение, что смысл, выражаемый термином, однозначен в областях научно-технического прогресса, а иногда и в близких областях. Но в этом случае могут быть реализованы основные функции терминов. Г.О. Винокур, комментируя мнения тех, кто принимает особенности многозначности в терминах за абсолютный признак, отмечает, что иногда двусмысленность в терминах имеет тенденцию к двусмысленности. Некоторые терминологи считают однозначность основным условием определения терминофункций слов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мəmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı, 2006. 372 s.
2. Чистюхина С.Н. Межотраслевая полисемия в терминологической системе современного английского языка: дис. ... канд. филол. н. М., 2011, 179 с
3. Сложеникина Ю.В. Терминология в лексической системе: функциональное варьирование: автореф. дис. д-ра. филол. наук. М.: 2006, 35 с.

Т.КАСЫМБЕКОВДУН “СЫНГАН КЫЛЫЧ” РОМАНЫНДАГЫ АКСЫ ГОВОРУНУН КОННОТАЦИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Надырбаева Кутбү Озубековна

*Улук окутуучу, КР Билим берүүнүн отличниги
Борбор Азия эл аралык медициналык университети
Кыргыз Республикасы Жалал-Абад шаары*

Аннотация: Бүгүнкү илимий макалабызда Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы Аксы говорунун өзгөчөлүктөрүнилик төөгө алдык. Көркөм чыгарманы жаратуучулар окуянын кайсы жерде болгонун маани берип, ошол жердин сүйлөө өзгөчөлүктөрүн, салт-санаасын эске алат, антпесе, чыгарма реалдуулуктан чыгып калат. Жазуучу Кокон хандыгы мезгилиндеги Аксы жергесиндеги окуяларды, каармандардын образдарын ачып берүү үдө жергиликтүү элдин сүйлөө кебине, говорго, өзгөчө маани берип, ар бир каармандын портреттик бейнесин реалдуу чагылдырган. Каармандардын чыныгы бейнеси автордун жеке сүрөттөө чеберчилигинин астында лексикалык, фразеологиялык, болгондо да говордук коннотациялар аркылуу образдуу, элестүү, таасирдүү сүрөттөгөн. Коннотацияны изилдөөлөргө алган бир катар илимий эмгектерге таянып, эне тилибизде илимий изилдөөлөрдү жасап, жергиликтүү говордук коннотациянын кебибизде ээлеген ордун ачып берүүгө аракеттендик.

Ачкыч сөздөр: коннотация, денотат, пикир алышуу, туюнтма, говор, эмоцияналдык, стилдик боёкчолор, экспрессивдик маалымат, коннотатив, диалог.

Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романы кыргыз адабиятынын классикалык чыгармаларынын бири катары кыргыз элинин тарыхын, маданиятын жана социалдык турмушун терең чагылдырган чыгарма болуп саналат. Романдагы каармандарды сүрөттөөдө автор Аксы говорунун тилдик жана диалектилик өзгөчөлүктөрүнө кеңири маани берген. Аймактык говорлор, өзгөчө коннотациялык элементтер, каармандардын мүнөзүн, ички дүйнөсүн ачып берүүдө маанилүү курал катары колдонулган.

Коннотация – бул сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын негизги мааниси менен кошумча эмоцияналдык, стилдик боёкторду камтыган мааниси. Изилдөөдө Аксы говорунун коннотациялык өзгөчөлүктөрү романдын каармандарынын тилинде кандайча чагылдырылганы жана бул өзгөчөлүктөр каармандардын мүнөзүн түзүүдөгү ролу талдоого алынган.

Кыргыз тили узак жолду, нечен доорлорду басып өтүп, канча диалект менен говорго бөлүн бөсүн, баары бир өзүнүн ички системасын, структурасын, тилдик ажырагыс биримдигин сактайт.

Мындай биримдиктин сакталышынын себеби, эң алгач тилдин ички маани берүүчү семиологиялык системасы, түзүлүш касиети, пикир алмашууга ийкемдүү келген табигый өзөгү. Кийинки себеп, коомдук-экономикалык формацияларда кыргыз тилинин диалектилери жалпы элдик тилге баш кошуп, диалектологиялык айырмачылыктарга караганда алардын ортосунда жалпылык, ортолук белгилер (уюткусу) басымдуулук кылгандыгы.

Айрыкча көркөм чыгарма жаратууда жазуучу ошол тилдик өзгөчөлүктү эске алат. Антпесе жазып жаткан чыгармасы реалдуулуктан четтеп калат. Ушул жаатта белгилүү жазуучу Т.Касымбеков чеберчилик менен өзүнүн “Сынган кылыч” тарыхый романында Аксы чөлкөмүндө күн кечирген кыргыздардын тилдик өзгөчөлүгүн окуянын жүрүшү аркылуу каармандарга сүйлөтүү менен абдан образдуу ачып берген.

Изилдөөнүн актуал дуулугу кыргыз тилиндеги аймактык говорлордун адабиятта колдонулушун жана алардын көркөм чыгармалардагы ордун изилдөөгө байланыштуу. Аймактык говорлор тилдин байлыгын жана ар түрдүүлүгүн көрсөтүп, реалдуу жашоо шарттарын жана маданиятты чагылдырууда күчтүү курал болуп саналат. Т.Касымбековдун чыгармасында Аксы говорунун колдонулушу, анын кыргыз адабиятындагы уникалдуу феномени катары бааланат.

Бул изилдөө аймактык тилдик өзгөчөлүктөрдүн адабияттагы ролун терең түшүнүүгө, кыргыз тилинин диалектологиясын изилдөө ишине жаңы салым кошот. Айрыкча, коннотациялык боёктордун каармандарды түзүүдөгү мааниси адабий чыгармаларда чеберчилик менен колдонулуп, алардын маанисин тереңдетет.

Изилдөөнүн негизги максаты Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы Аксы говорунун тилдик-коннотациялык өзгөчөлүктөрүн изилдеп, алардын көркөм чыгармалардагы каармандардын образын түзүүдө кандай роль ойной турганын аныктоо. Адабий чыгармаларда диалектилик коннотацияларды колдонуунун маанилүүлүгүн жана аларды чеберчилик менен колдонуу аркылуу авторлор каармандардын дүйнө таанымын жана эмоцияларын кандайча реалдуу чагылдыра аларын изилдөө максаты коюлган.

Т.Касымбековдун романынын негизинде Аксы говорунун тилдик өзгөчөлүктөрүн жана коннотацияларын талдоо.

Т.Касымбековдун "Сынган кылыч" романы кыргыз элинин тарыхый доорун чагылдыруу менен бирге, ошол мезгилде жана ошол аймакта жашаган элдин тилдик өзгөчөлүктөрүн терең көрсөткөн чыгармалардын бири болуп саналат. Автор Аксы аймагына таандык тилдик өзгөчөлүктөрдү колдонуу аркылуу чыгарманы байыткан, аймактык диалектилик элементтерди колдонуу менен каармандардын образдарын жандуу жана реалдуу кылып ачып берген.

Аксы говору кыргыз тилинин регионалдык говорлорунун бири катары белгилүү. Бул говордо колдонулган тилдик элементтер фразеологиялык жана семантикалык боёктор менен айырмаланат. Т.Касымбеков өзүнүн чыгармасында аталган говордун өзгөчөлүктөрүн жогорку деңгээлде сүрөттөгөн. Аймакка мүнөздүү сөз айкаштары жана фразалар роман каармандарынын сүйлөө тилине өзгөчө бир эмоционалдык жана стилистикалык боёк берип, алардын социалдык абалын, тарыхый контекстти жана мүнөздөрүн терең ачып берген.

Мисалы, *Бир кемпирди токтотушка чамаңар жетпедиби, кайсы көрдөн жетип келди ал?* [Т.Касымбек, 1998. - 72] **"Кайсы көрдөн жетип келди?"** – бул сүйлөм күтүлбөгөн жерден чыга калуу деген мааниде каармандын башкаларга болгон жек көрүүсүн билдирет.

Коннотациялык элементтердин каармандардын образын түзүүдө кандай таасир этерин аныктоо.

Коннотация – бул сөздүн же сөз айкашынын негизги (денотативдик) маанисинен тышкары кошумча эмоционалдык, стилистикалык, же маданий боёкторду алып жүрүүчү тилдик каражат. Ал кандайдыр бир затты сүрөттөөдө же, кайсы бир адамдын жазуу кебиндеги пайдаланылган тил каражаттарындагы кошумча компоненттерди алып жүрүүчү лингвистиканын бир тармагы. Кошумча туруктуу сөз маанилеринин эмоционалдык же логикалык компоненти катары дүйнөгө болгон улуттук көз карашына багытталган прагматикалык тил функциясы. Алар сөздүн денотативдик функциясынын семантикалык өз ара катышынын каймана маанисиндеги аспектиси [Ю.Д. Апресян, 1995].

Т.Касымбековдун "Сынган кылыч" романында коннотациялар авторго каармандардын мүнөзүн, социалдык абалын, жана дүйнөгө болгон көз карашын ачып берүүдө чоң жардам берген.

Романда колдонулган коннотациялык элементтер каармандардын сүйлөө кебинде, алардын эмоцияларын, ички дүйнөсүн жана социалдык статустарын терең ачып берет. Ар бир каармандын тили өзүнчө мүнөзгө ээ болуп, алардын турмуштук көз карашын жана тажрыйбасын чагылдырат. Коннотациялар аркылуу каармандар өздөрүнүн ачуусун, кубанычын, ишенимин же коркунучун чагылдырып, алардын инсандык өзгөчөлүктөрү тереңирээк ачылат.

Дагы бир ушул сыяктуу ойду таасирдүү, образдуу кылып берген говордук коннотацияларга токтололу. Мисалы: *Үйдөн Эсенбай бай ызырынды: "Карма, кутурган калди!"* [Т.Касымбек, 1998. - 83] **"Кутурган кал"** – Нүзүптүн күчтүү, көзгө илинбеген, катаал жана тайманбас мүнөзүн сүрөттөгөн. Коннотация бул жерде каармандын баш ийбестигин жана көктүгүн баса белгилеп турат.

Романда коннотациялар каармандардын эмоцияларын терең чагылдырат. Мисалы, ачууланган учурда колдонулган сөздөр алардын кыжырдануусун так көрсөтүп турат. Ал эми кубанычтуу учурларда колдонулган сөздөр каармандардын жандуу эмоцияларын чагылдырган. Мындан тышкары, коннотациялар социалдык статусту да көрсөтөт: каармандар бири-бири менен сүйлөшүүдө өз деңгээлдерин тил аркылуу билдирет. Бийик статуска ээ каармандар өзгөчө стилдеги, терең маани камтыган сөздөрдү колдонушат, ал эми жөнөкөй элдин тили алардын жөнөкөй жашоосун жана карапайым мүнөзүн чагылдырат.

Кыргыз тилинин диалектологиясында коннотациялардын ордун жана алардын адабий тилдеги колдонулушун көрсөтүү.

Кыргыз тилинин диалектологиясында коннотациялар - тилдин байлыгынын жана ар түрдүүлүгүнүн көрсөткүчү. Диалектилик өзгөчөлүктөр сөздөргө кошумча эмоционалдык, стилистикалык жана маданий маанилерди берип, бул тилдик каражаттардын колдонулушу аркылуу элдин турмуштук тажрыйбасын, дүйнө таанымын жана эмоцияларын чагылдырат. Кыргыз тилинин ар кандай регионалдык говорлору өзүнө тиешелүү коннотациялык элементтер менен айырмаланып, бул өзгөчөлүктөр сүйлөө тилинде гана эмес, адабий чыгармаларда да кеңири колдонулат. Аймактык коннотациялар тилди түрдүү боёктор менен байытып, ар бир региондун маданий жана социалдык өзгөчөлүктөрүн чагылдырган тилдик курал катары кызмат кылат.

Адабий тилде коннотациялар авторлорго каармандардын образын жандуу жана терең ачып берүү үчүн маанилүү. Диалектилик элементтерди колдонуу аркылуу жазуучулар окурманды каармандардын турмуш чындыгына жана жашоо образына жакындатат. Коннотациялар кыргыз адабий тилинде кеңири колдонулуп, адабий чыгармаларга уникалдуу мүнөз жана жандуулук берип турат. Адабий чыгармаларда диалектилик коннотациялар сүйлөмдөргө кошумча

эмоционалдык жана экспрессивдик боёкторду берип, каармандардын ички дүйнөсүн, алардын социалдык статусун жана жеке мүнөзүн ачып берет.

Мисалы, Т.Касымбековдун "Сынган кылыч" романында автор Аксы говорунун өзгөчөлүктөрүн колдонуу аркылуу каармандардын реалдуу образын түзөт. Аймактык коннотациялар каармандардын социалдык статусун, психологиялык абалын, тарыхый контекстти так жана ачык көрсөтөт. Кыргыз адабиятынын башка чыгармаларында дагы диалектилик өзгөчөлүктөр кеңири колдонулуп, алар чыгармалардын тематикасын жана каармандардын дүйнө таанымын тереңирээк ачып берет.

Бул эми түн каткан ууруга гана пеш боло алат [Т.Касымбек, 1998. - 49] **"Пеш болуу"** сыяктуу фразалар аймактык говорлордун өзгөчөлүгүн чагылдырат, бул кылычтын өз күчүн жоготуп баратканын гана билдирбестен, анын символикалык маанисин да ачкан. Коннотация каармандын физикалык жана эмоционалдык абалын чагылдырат.

Диалектилик коннотациялар адабий тилге кошумча эмоционалдык боёкторду берип, чыгарманын тилин байытат. Мындай элементтер каармандардын образдарын тереңдетүүдө, окуялардын чыныгы атмосферасын берүүдө жана окурманга көбүрөөк таасир калтырууда маанилүү роль ойнойт. Кыргыз адабиятында бул коннотациялар маданий жана социалдык чындыктарды чагылдырууга жардам берип, чыгармаларды окуп жатканда окурманды ошол аймакка, мезгилге жана шарттарга жеткирет.

Аксы говорунун коннотацияларынын эмоционалдык жана стилистикалык боёкторун изилдөө аркылуу алардын чыгармадагы ролун түшүнүү.

Коннотация – бул сөздүн же фразанын негизги маанисине кошумча эмоционалдык өң берип, аны кеңейтүүчү тилдик каражат. Т.Касымбековдун "Сынган кылыч" романында колдонулган коннотациялар каармандардын эмоцияларын жана ички дүйнөсүн тереңирээк ачып берүүдө чоң роль ойнойт. Аксы говоруна мүнөздүү фразалар каармандардын эмоциялык абалын сүрөттөөдө өтө күчтүү эмоционалдык таасир берет. Мындай коннотациялар аркылуу автор каармандын ачуулануусун, кубанычын, кайгысын, күмөн саноосун жана башка эмоцияларын таасирдүү кылып жеткире алат.

Романдагы стилистикалык боёктор - сөздөрдүн, фразалардын чыгармага эстетикалык жана көркөмдүк кооздукту кошкон кошумча мааниси. Аксы говорунун коннотациялык элементтери стилистикалык боёкторду өзүндө алып жүрүп, чыгарманы көркөм кылып турат. Стилистикалык коннотациялар романга өзгөчө мүнөз берип, каармандардын сүйлөө тилин чыныгы жашоого жакын кылып сүрөттөйт. Аймактык тилдик өзгөчөлүктөр жана идиомалар каармандардын тилдик чеберчилигин чагылдырып, алардын социалдык абалы менен маданий деңгээлин көрсөтүүгө жардам берет.

Туураң жыртылып кете турган болду өзүңдүн да... жем издеп жүрүп...-деди Сүйүмкан [Т.Касымбек, 1998. - 257] деген мисалында болсо, **туураң жыртылып кете турган болду** деген говордук туруктуу сөз айкашы да Сарыбай мүнүшкөрдүн турмуштагы оор кырдаалын, чыңалууну жана кыйынчылыктарды символдоштуруп, көркөмдүктү арттырат.

Бул стилистикалык элементтер чыгарманы реалдуу жашоого окшоштуруп, окурманды каармандардын турмушуна тереңирээк киргизүүгө жардам берет.

Аксы говорунун коннотациялары эмоционалдык жана стилистикалык боёктору менен романга чыныгы жашоо атмосферасын берип, окурманды окуянын ичинде жүргөндөй сезим калтырат.

Изилдөөнү ишке ашыруу үчүн төмөнкү методдор колдонулду:

1. Контент-талдоо методу: Т.Касымбековдун "Сынган кылыч" романынын текстин талдоо аркылуу каармандардын сүйлөө өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана диалектилик коннотацияларды чагылдыруу. Бул метод романдагы тилдик жана фразеологиялык өзгөчөлүктөрдү табууга жана талдоого жардам берет.

2. Салыштырмалуу талдоо: Аксы говорунун коннотациялык өзгөчөлүктөрүн башка региондук говорлор менен салыштырып, аларды колдонуудагы айырмачылыктарды жана окшоштуктарды аныктоо. Бул ыкма аркылуу кыргыз тилиндеги аймактык коннотациялардын жалпы өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү мүмкүнчүлүгү түзүлөт.

3. Лингвистикалык талдоо: Сөз айкаштарынын жана сүйлөм түзүлүштөрүнүн фразеологиялык жана стилистикалык өзгөчөлүктөрүн лингвистикалык багытта изилдөө. Бул метод каармандардын тилдик өзгөчөлүктөрүн жана алардын образга тийгизген таасирин терең изилдөөгө шарт түзөт.

4. Семантикалык анализ: Аксы говорундагы сөздөрдүн жана фразалардын кошумча маанисин, алардын эмоционалдык жана прагматикалык боёкторун талдоо. Семантикалык анализ аркылуу сөздөрдүн негизги жана кошумча маанилерин аныктоо жана алардын чыгармадагы маанилүүлүгүн изилдөө мүмкүнчүлүгү түзүлөт.

Жазуучу Аксы жергесине таандык тилдик өзгөчөлүктү каармандар аркылуу мыкты ачып бергендигин жогоруда айтып өттүк. Анда ошол говорлордон мисал келтирип, талдоого алып көрөлү.

Бракмат, үкем, билгиликтүү кишинин ишин кылдың [Т.Касымбек, 1998. - 73] деген мисалда болсо, **үкем, билгиликтүү кишинин ишин кылдың** деген сөз тизмектери да өзгөчө таасирдүү угулат. Нүзүп бийдин Абилге карата ыраазычылыгы, анын бүтпөй турган ишти айттырбай чече алуучу өзгөчө сапатка ээ экенин ушул фраза менен баса белгилеп жана *үкем* деген говор менен, өзүнө жакын саноо, ар дайым сен мындан ары менин көз алдымда болосуң деген Нүзүптүн ишпааратын байкоого болот.

Ал эми төмөнкү мисалда: *-Гм, көз кургур кете баштаган го, өңүң эле жылуу учурап баятан бери...* [Т.Касымбек, 1998. - 275] **өңүң жылуу учурайт** деген говордук коннотация тааныш көрүнүп турасың деген түшүнүк.

Дан багабыз деп жүрүп журтчулукту унутуп калышыптыр, жанынан өтсөк иттен чыгарганга жарашады деген кинеси болот, а ошондон кутулуп койгула [Т.Касымбек, 1998. - 278] деген мисалда учураган говорлор: **дан багабыз деп жүрүп** (дыйканчылык кылабыз деп жүрүп), **кинеси болот** (сөзү болот) деген маанилерди камтыган коннотациялар берилген.

Бул жергиликтүү калктын күнүмдүк оокат менен эле алек болбой, келген-кеткен адамдарга да каралашып, жардамдашпалы, чарчоосун кандырып, үйдөн суу болсо суу, чалап болсо чалап берип узаталы деген меймандостугунан кабар берет.

Бекназардын аялы Канышка абдан кабатыр болгондугу: *“Эй,-деди Бекназар өтө камтама,- ээн жүрбөсөң, жалгыз калбасаң!..* [Т.Касымбек, 1998. - 341], - деген мисалдан кбайкоого болот. Келинчегин аягандыгы **ээн жүрбөсөң** деген говордук коннотацияда берилет. Ал маани- жалгыз жүрбө, күнбү, түнбү эч ким жок жерге өзүң барба деген сыяктуу камкорлук. **Камтама** деген автордун сөзү болсо-кабатырчылык, кыжалатчылык деген мааниде.

Баягы сенин ашыңда эр чабышта тийип калган тайды жашаңга откозуп жүргөн элем [Т.Касымбек, 1998. - 349]. Берилген мисалда болсо говордук коннотация **-жашаңга откозуп**. Бул кеп бирдигинин мааниси – тайды жаңы чөпкө откоруу, *жашаң* - жаңы өсүп чыккан жумшак чөп.

Автор ар бир каармандын кебинде ошол жергиликтүү элдин күнүмдүк турмуш-тиричилигинде колдонгон кебинде сүйлөтүп, каармандардын реалдуу картинасын чеберчилик менен түзгөн. чыгарманын контекстиндеги берилген каармандардын сөздөрү жөнөкөй эле бир келди-кетти сөздөр эмес, ошол чыгармадагы каармандардын бейнесин, ачып берүүчү говордук коннотациялар. Алар каармандардын билимин, ой толгоосун, акылын, адебин, камкордугун, боорукерлигин, мээнеткечтигин, адамгерчилигин, тайманбастыгын, ошол эле учурда айрым каармандардын карөзгөйлүгүн өзүнүн тили, болгондо да овордук көркөм коннотациялар менен ачып берген.

Дагы бир канча мисалдарды жазып, ал кеп бирдиктеринин маанилерин ачыктап кетебиз.

Набы бар жакка (ыңгайлуу жак) *ыктап бараткан экенсиңер, түзүк...* [Т.Касымбек, 1998. - 357].

Кайда, жанагы тилазар? (эч кимге баш ийбеген, тил албаган) [Т.Касымбек, 1998. - 364]

Быйыл көп минип калды, көр тирилик... (бүтпөгөн тиричилик)

Кантели, арты кайырдуу болсун, мындан өткөн көңүл төтөгү барбы... (көңүл жубатар сөз) [Т.Касымбек, 1998. - 366].

Сиздей жетик адам (баамчыл, даанышман) *болбосо, бу жүгөнсүз элди ким күргүчтөп* (топтоп, бир жолго салып) *бермекчи?* [Т.Касымбек, 1998. - 367].

Ким бу, бейубак жүргөн (беймаал) [Т.Касымбек, 1998. - 373].

Тур өйдө, кимге тантырап койдун, арамы? (адам эмес, акмак) **Кассам ургур!** (ант урган) [Т.Касымбек, 1998. - 424].

Өлмөктөн доңуз кап (өлсөң өл) **курсакта урган!** (жаралгандан эле акмак болчусуң) [Т.Касымбек, 1998. - 426].

Буларга боору ачыды (аяды) *белем...* [Т.Касымбек, 1998. - 435].

Кызынын көйүнөн (азабынан) *да Сарыбайга аялынын элирип кеткени* (жсинден) *катуу тийген.*

Соо болгон эмес экен... (кырсыктаган) [Т.Касымбек, 1998. - 439].

Мадыл деп обдулду да, тура албай эмгектеп (жөрмөлөп) *жыгылды.*

Бул өлгөндүн ыманын тазартуу (күнөөсүн жуу) [Т.Касымбек, 1998. - 443].

Заман чалкештенип (башаламан) *келатат окшойт* [Т.Касымбек, 1998. - 444].

Э, айланайын, Кулакең сага сары улак болсун (айланып кетсин) [Т.Касымбек, 1998. - 699].

Бул изилдөөнүн негизинде төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот:

1. Аксы говорунда колдонулган сөз айкаштары каармандардын мүнөзүн ачып берүүдө чон

мааниге ээ. Бул чыгармалардагы говордук элементтер каармандардын тарыхый жана маданий чөйрөсүн реалдуу көрсөтүүгө жардам берет.

2. Жазуучу элдин сүйлөө өзгөчөлүктөрүн чеберчилик менен колдонуп, окурманды окуяларга терең сиңире алган. Мындай диалектилик элементтер чыгарманын реалдуулугун жана көркөмдүгүн арттырат.

3. Романда колдонулган тилдик коннотациялар автордун чеберчилигин көрсөтүп, каармандардын реалдуу образын түзүп, алардын сөздөрү аркылуу социалдык кырдаалды чагылдырууга жардам берген.

Мындан ары жүргүзүлүүчү изилдөөлөр үчүн сунуштар:

1. Регионалдык говорлорду терең изилдөө: Мындай изилдөөлөр кыргыз тилинин байлыгын жана анын көркөм чыгармалардагы колдонулушун толук түшүнүүгө шарт түзөт.

2. Диалектилик элементтердин адабияттагы орду: Бул өз кезегинде элдик тил менен адабияттын өз ара байланышын терең изилдөө үчүн негиз болот.

3. Коннотациялык анализди колдонуу: Адабиятта коннотациялык элементтерди талдоо келечекте тил илиминде жана жаңы изилдөөлөрдүн багытын аныктоого жардам берет. Ар бир региондун говордук өзгөчөлүктөрүн изилдөө келечектеги илимий изилдөөлөр үчүн актуалдуу тема болуп саналат.

АДАБИЯТТАР

1. Апресян Ю.Д. Коннотациялар сөздүн прагматикасынын бир бөлүгү катары. – китепте: Ю.Д.Апресян. Тандалган эмгектер. 1995-ж.
2. Т.Касымбек Сынган кылыч, Бишкек: “Кыргызстан”, 1998.
3. Маразыков Т. С. Вербалдык сүйлөшүүнүн табияты, Кыргыз тили ж-а адабияты. – 2004.
4. Тилдин интегралдык сүрөттөлүшү жана системалык лексикография. М., 1995.
5. Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Ж. Кыргыз тилинин диалектологиясы – Б.: (окуу китеби), 2013.

ÁJINIYAZ SHAYÍR SHÍĠARMALARÍNDAGÍ AYÍRÍM ARAB SÓZLERINIŇ MÁNILERI HAQQÍDA

Dilanov Bekmurza

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Rezyume. Maqalada XIX ásirde jasaġan qaraqalpaq klassik shayırı Ájiniyaz Qosıbay ulı shıġarmalarında ushırasatuġın ayırım arab sózleriniŇ qollanıwı úyrenilgen. Onda ayırım diniy mazmundaġı arab sózleriniŇ házirgi qaraqalpaq tilindegi mánileri ashıp berilgen.

Tayanış sózler: arab sózleri, sóz mánisi, awızeki sóylew tili, diniy sózler, kórkem shıġarma tili.

Rezyume. Ushbu maqolada XIX asrning buyuk qoraqalpoq klassiki Ajiniyoz Qo'sibay uli asarlarida uchraydigan ba'zi arabcha so'zlarning qo'llanishi ko'rib chiqiladi. Muallif hozirgi qoraqalpoq tilidagi diniy ahamiyatga ega bo'lgan ba'zi arabcha so'zlarning ma'nosini ochib beradi.

Tayanch so'zlar: arabchaso'zlar, so'zma'nosi, so'zlashuvtili, diniyma'noliso'zlar, badiiyasartili.

Резюме. В статье рассматривается применение некоторых арабских слов, которые встречаются в произведениях великого каракалпакского классика XIX века Ажинияза Косыбая улы. Автор раскрывает смысл некоторых арабских слов религиозного значения в современном каракалпакском языке.

Ключевые слова: арабские слова, значение слова, разговорный язык, слова религиозного значения, язык художественного произведения.

Summare. This article examines the use of some Arabic words that appear in the works of the great Karakalpak classic of the 19th century, Ajiniyaz Kosybay uly. The author reveals the meaning of some Arabic words of religious significance in the modern Karakalpak language.

Keywords: Arabic words, word meaning, spoken language, words of religious meaning, language of a work of art.

Ájiniyaz Qosıbay ulı óz dáwiriniŇ sawatlı hám alġır sóz sheberi sıpatında zamanına tán ádebiy tildi puqta bilgen, shıġıs poeziyasın ózlestirgen sóz ustalarınan biri. Ondaġı poetikalıq tilden paydalanıw dástúrlerine ayırıqsha baha berip, óz shıġarmalarına sheberlik penen engize bilgen. Bul jaġday shayırdıń ádebiy miyrasında arab-parsı tilinen kirgen sózlerdi durıs hám keń paydalanıwında anıq kórinidi.

Ájiniyaz – qaraqalpaq xalqınıń klassikleri arasında úsh tildi arab, parsı hám túrkiy tillerdi jaqsı iyelegen shayır. Ol qız-kelinsheklerdiń portretlerin jasaw ushın túrli tústegi boyawlardı Nawayı, Maqtımqulı hám t.b. shıġıs ádebiyatı klassikleriniŇ shıġarmalarınan úlgi alıp olardan úyrengen, arab-parsı sózlerinen paydalanġan [1].

Shayır shıġarmaları tilin arnawlı izertlegen ilimpaz f.i.d. G.Qarlıbaeva shıġarmalardaġı arab-parsı tillerinen ózlestirilgen sózlerdi eki topaġa bólip úyrenedi. Birinshi topaġa házirgi ádebiy tilimizdiń sózlik qorınan orın alıp, óz sózimiz sıyaqlı bolıp ketken, shıġısı arab-parsı tekles sózler kiredi. Bul sózlerdiń kópshiligi qaraqalpaq tiline awızeki túrde qońsılas otırġan tuwısqan túrkiy tilleri arqalı kelip kirse, ayırım sózler kitabıy til arqalı ózlestirilgenin kóremiz. Ekinshi topaġa, házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde qollanılmaytuġın diniy hám abstrakt túsiniklerdi bildiretuġın Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tili arqalı ózlestirilgen arab-parsı sózleri kiredi [2.63].

Endi biz bul maqalamızda shayır shıġarmalarında qollanılgan diniy mánidegi arab-parsı sózleriniŇ qollanıwına talqı jasaymız.

Yarıń bolsın himay kibi,

Kóńli bolsın saray kibi,

Yuzi bolsın hám ay kibi,

Haqsúniydiń ózi bolsın (“Hárkimseniń yarı bolsa” [5.147]). Islam dininde farız hám súnnet delingen ámeller, túsinikler bar. “Farız” bul alla taala tárepinen buyırılġan, orınlanıwı shárt ámeller esaplanılsa, misalı, namaz oqıw, oraza tutıw h.t.b. Al, «súnnet» ámeli bolsa, bul Muhammed (s.a.w.) payġambardan qalġan ámeller, bul ameldi orınlaġanlar payġambar shápaatına erisedi dep túsindiriledi. «Súniy» sózi «payġambar jolınan júriwshi, onıń ámellerin orınlawshı» mánisin bildiredi. Demek, «haqsúniy» bolsa, haqıyqat Muhammed (s.á.w.) payġambar jolınan júriwshi, - degen mánini bildiredi.

Allam bersin bendesiniń muradın,

Kraman kátibin yazarlar xatın,

Bársheni yaratqan qádır qudadın,

Inayat bolmasa, sultan bolurmi? (“Bolurmi”, [5.132]). Islam dininde adamnıń eki iyninde eki jazıwshı perishteler boladı, dep keltiriledi. Yaġniy adamnıń ómiri dawamında jazıwshı perishteler tárepinen adamnıń sawap hám gúnaları jazılıp barıladı dep túsindiriledi. Demek, bul misaldaġı «kraman kátibin» - ullı, hasıl jazıwshılar mánisin bildirip, jazıwshı perishtelerdi ańlatıp kelgen. On iynidegi perishte jaqsı ámellerdi, shep iynidegi perishte jaman ámellerdi jazıp turadı hám aqırzamanda gúwalıq bildiredi dep túsiniredi.

Men ketármán sergizdana, Abdulla,
Mánda salám degil molla Erimá.
Ájranáziym tapqaysań tańla, Abdulla,

Mánda salám degil molla Erimá (“Molla Erimá”, [5.179]). Bul qatarda «Ájranáziym» sózi «úlken sıylıq» mánisin bildiredi. Diniy túsiniklerde, quranda Alla Taala jaqsı, iymanlı insanlarǵa qıyamet (aqırzamanda) kúnde beyishke kiriwdey úlken sıylıq wáde etedi. Demek, shayır qosıqta Abdullaǵa úlken sıylıqqa iye bolǵaysań (beyishke kirgeyseń) degen mánide tilek tilemekte.

Láwhúlmahpuz wál qalámiy,
Quran allanıń kálamiy (“Yaqshıdı”, [5.185]). Bul qatarlardáǵı «láwhúlmahpuz» sózi «qorıqlap saqlanatuǵın taqta» degen mánini bildirip, diniy dereklerde barlıq jaratılıstıń táǵdiri aldınnan jazıp qoyılǵanlıǵı ayıladı, hám sol «láwhúlmahpuz»da jazıladı. Ráwiyatlarǵa qaraǵanda, eń dáslep alla taala qálem hám taqtanı jaratıp, barlıq bolajaq ómirdi sol taqtaǵa jazıp qoyadı. Solay eken, mısaldıń birinshi qatarındaǵı «qálem» – bul *jazatuǵın qalem* mánisin bildirse, ekinshi qatardaǵı «kálam» – bul *sóz* mánisinde kelgen, yaǵnıy «Quran Allanıń sózi» degendi ańlatadı.

Hár kimsá bul máydin áǵar tatıp tur,
Aqshamında diydar kútip yatıp dur,
Ilmi haldı ilmiqalǵa satıp dur,

Góhi qafaylanur demarasında (“Qash qash”, [5.113]). Bul qatarlar shayırdıń «Qash qash» qosıǵınan alınǵan bolıp, belgili ózbek xalqınıń diniy ulaması Shayx Muhammed Sadıq Muhammed Yusuf «Qal» ilimi hám «Hal» ilimine tómendegishe túsinik beredi: ««Qal» sózi «qáwil» yaǵnıy sóylesiwden alınǵan, buǵan oqıp, jazıp hám sóylep úyreniletuǵın ilimler kiredi, al, «Ilmi hal» bolsa insannıń qálbindegi, júrektegi ilim bolıp, tiykarınan aytqanda, sufizm, tasawwıf ilimine baylanıslı ayıladı», – dep keltiredi. Demek, *qash qash* yaǵnıy kóknar suwın ishkenler diniy, sháriyat ilimin qoyıp, áńgimege, sóylesiwge kirisedi demekshi shayır.

Qudaǵa qasilmi ğayıp,
Sóz aytıń bizge ájayıp,
Bende yoqdur hesh ayıpsız,

Bir qudada joqdur ayıp (“Bárshe birdey bolǵan emes”, [5.184]). Diniy túsiniklerde boljaw, jasırın nárselerdi biliw, kózi ashıqlıq bul tek alla taalaǵa ǵana tán qásiyet dep keltiriledi. Sonlıqtan, Islam dininde palkershilikti qollap quwatlamaydı. Bul qatarlarda Ájiniyaz shayır boljap aytıw, kózi ashıqlıq etiw tek alla taalaǵa tán dep túsiniredi. «Ilmi ğayıp» sózin Berdaq shayırdıń «Qashan ráhátlanadursań» qosıǵında da ushıratamız. Biraq, bul sózdi Berdaq shayırdıń toplamlarında, sonday-aq qosıqshılar tilinde «Ilme ğayıp» dep túsiniksiz mánide qollanılıp, basqasha talqıyın etilip júr. Mısalı:

Ilme ğayıptan sózleme,
Kisiniń yarın gózleme,
Miynetsiz dúnya izleme,

Jandı otqa saladursań. Bunda «Ilme ğayıp» emes «Ilmi ğayıp» bolıp qollanılıwı kerek, bul sońǵı siyasiy jaǵdaylarǵa baylanıslı diniy sózlerden qashıw maqsetinde yamasa túsinbewshiliktiń aqıbetinde ózgergen jaǵday esaplanadı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, maqalamızda Ájiniyaz shayır shıǵarmalarındaǵı ayırım diniy túsiniktegi arab sózlerin talqılawǵa háreket ettik. Degen menen, shayır shıǵarmalarında elege shekem xalqımızǵa túsiniksiz bolıp kiyatırǵan arab-parsı sózleri kóplep ushırasadı. Bunday arab-parsı, eski túrkiy sózleriniń shayır shıǵarmaları tilinde ushırasıwı tábiyyı, sebebi Ájiniyaz medresede oqıǵan diniy hám dúń`yalıq bilimge iye shaxs esaplanadı. Jáne de bunday sózlerdiń shıǵarmalarda qollanılıwı belgili filolog ilimpaz f.i.d. Q.Járimbetov óz miynetinde atap ótkenindey onıń tasawwıfshılıq baǵdardaǵı qosıqlar dóretkeninen derek beredi. Solay eken, shayır shıǵarmaları ele de hártárepleme izertlewlerdi talap etedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. – Нөкис: «Билим», 1995. – Б.46.
2. Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилинің семантика-стилистикалық өзгешеликлери. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2017. – Б.63.
3. Жәримбетов Қ. Ашық Зийәр. – Нөкис: «Билим», 1998. 40 б.
4. Бахауддинов Ш. Қураны кәрийм мәнилериниң қарақалпақ тилиндеги аўдармасы хәм тәфсири. – Ташкент: «O'zbekiston», 2019. 624 б.
5. Әжинияз. Таңдамалы шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975. 252 б.

K.KARIMOV SHĠARMALARĠNDA PARADIGMATIKALĠQ QATNASTAĠI BIRLIKLER

Mambetova G.J.

*filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent
Ajiniyaz atındaĠı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı*

Qaraqalpaq tili leksikasında mánilik ańlatılıwına iye birliklerdi omonim, sinonim, antonimlik tárepten jiklep úyrenemiz. Bir qatar ádebiyatlarda sózlerdiń mánilik bildiriliwin paradigmatalıq qatnastaĠı birlikler dep te júritiledi.

Sinonimler — bul omonim hám antonimler sıyaqlı paradigmatalıq qatnastaĠı sózler. Sinonim grek tilinen alınǵan «*sinonimos*» yaǵnıy bir atlı, bir atlas. Óz ara mániles sózler. Mánilik bildiriliwi óz ara jaqın sózler - sinonimler bolıp esaplanadı. Degen menen, sinonimler óz ara mánilik jaqın bolıwına qaramastan bárqulla biriniń ornına ekinshisi qollanıla almaydı. Bul haqqında A.Bekbergenov arnawlı maqalasında: «Sırtqı formaları (sózlerdiń túbirleri) hár túrli bolsa da mánileri júdá jaqın, (hátteki, ayırım kontekstte birin-biri almastıra alatuǵın) ham bir mazmunda túrli belgileri menen sıpatlap, oǵan qosımsha máni beretuǵın sózler. Sinonimler bir aytılgan sózdi qayta-qayta tákirarlamay, oy-pikirdi tolıqtırıp hám kórkem etip aytıw ushun xızmet etedi» dep atap ótedi [Бекбергенов, 1971. 115-133].

N.Abduraxmanov hám N.Maxmudov: «Sinonimler, álbette, qosımsha názikligi, emocional hám ekspressiv boyawı, qollanıluw sheńberi hám bir qatar usı sıyaqlı basqa da qásiyetleri bir-birinen pariqlanadı. Olarda bar bolǵan bunday qásiyetler sinonimlerden júdá úlken stilistikalıq imkaniyatlarga iye ekenligin kórsetedi. Sinonimler zat hám waqıya-hádiyselerdiń eń kishi, hátte, seziler-sezilmes názik belgilerin, bul belgilerge bolǵan subyektiv qatnastı hám basqalardı kórsete alar eken, olar, álbette, tildiń súwretlew quralları sıpatında qaraladı» dep kórsetedi [Абдуррахманов, 1981. 6].

K.Karimovtıń «*Aǵabi*» romanında sinonimlerden tómenдеgi mánilik ózgesheliklerin kórsek boladı. Mısalı: Qozı-ılaǵı *mańıraǵan*, botası *bozlaǵan*, qulını kisnegen, jetim-jesiri alıs saparǵa jaramaytuǵın jaqınları qalıp baratırǵan awıldı qıya almay, kóz jasların tıyılmay *jılap*, izlerine qaray-qaray baratırǵan mánzil qayaqta ózi? (5-b.). Durıs, kópsilik «*Ata mákan*», «*Ata jurt*», «*Shımbay*», «*Dáwqara*» degen sózlerdi esitken, biraq onıń alıs-jaqının, qay tárepte ekenligin, qanday *mákanekenligin* anıq bilmeydi. Hár jer-hár *jerde* jolım úyler menen qoslardan tútin shıǵa basladı (5-b.). Kóp ótpey quyash shetsiz-sheksiz *alaplardı* jaqtırtıp jiberdi (8-b.). Ural tawların jaǵalap bir sheti Aral, bir *tárepi* Kaspiy, bir *tamanı* Qarateńizge shekemgi, onnan Qap tawına tirelgen Dashtı Qıpshaq, Sirt dep atalatuǵın shetsiz-sheksiz *dalalarda* mıńlaǵan jıllar gezip, san mıń márte dushpanı menen urısıp, gá *jeńip*, gá jeńilip, gá *ústemlik etip*, gá gárezli bolıp, gá patshalıq dúzep, gá tobí buzılıp, kóship-qonıp júrgen qusaydı (18-b.). Aldında belgisiz hám qawıp-qáterge tolı uzaq jol (18-b.). Olar *harıp-sharshap* kiyatırǵan, ámirge jaman atlı bolǵan bul aǵayınların qalay qabıllaydı, jıllı ma, suwıqqa, ol jaǵı jeti qabat perdeniń artındaǵı buyımday, belgisiz (18-b.).

Bul misallardaǵı *mańıraǵan*, *bozlaǵan*, *jılaw* sinonimleri jılaw baqırıw mánisinde, mákan, jer sinonimleri belgili bir orın mánisinde, *alaplar*, *dalalar* sinonimleri bolsa sheksiz keńislik jerlerdi bildirip kelgen. Jáne de *tárepi*, *tamanı* sinonimleri, jeńiw, ústemlik etiw sinonimleri bolsa qanday da bir adamnıń ústinen ústemlik etiw mánisinde kelgen bolıp, qawıp-qáter sinonimi qanday da bir jaman hádiyseni, harıp-sharshaw bulda adamnıń qanday da bir islerden dińkesi qalmaǵanlıǵın bildirip kelgen. Bul misallardaǵı ayırım sinonimler ayırım túsinikleri hár tárepleme súwretlep kórsetiw ushın qollanılgan.

Suwdıń dáreǵin esitken adamlar, hayal-bala-shaǵalar kimi *mes* kimi kishirek *qumy* mase *jez dúnlerin* alıp, shawqımlasıp suw alıwǵa shıqtı (10-b.). Kóshtıń aqsham qonıp, tańda jolǵa túsip seǵbir tartıp kiyatırǵanına bir hápte boldı, kólikler *sharshaǵan*, adamlar da *boldırǵan* edi (6-b.). Xalayıq, úyińiz benen qosınızdı jıqpańlar, búgin-erteń jolǵa shıqpaymız (6-b.). Uzun boylı, jası otızlardaǵı názik kelinshektiń bul mártligi *jaw* menen, *daw* menen on úsh jasınan berli alısıp, bershimek bolıp ketken júreǵin «*shım*» ettirdi, onı burınǵıdan da better jaqsı kóriw menen birge, oǵan degen húrmeti de bálentlep ketti (21-b.). ...Sol payıt: Biy aǵa úyde me? dep dawıslaǵan Bektemirdiń - sestin esitken biydiń *qıyalları* bólinip, *sanası* búgingi kún shınlıǵına qaytıp oraldı (23-b.). Ol zamanlardıń dástúrinde birewdiń jılqısın barımta etip aydap ketiw úlken jinayat esaplanbaytuǵın, jılqımanınıń bası jarılıp, qolı sınıp, ya jazatayım elip ketpese barımtashı qolǵa túsken jaǵdayda da onı hesh kim darga tartıp otırmas, urısıp-sógip, at tonın alıp *quwıp salar*, bolmasa biyine aparıp, ayıbın endirip, táwbesine tayandırap qoyar edi. Bular da birewdiń mańlayındaǵı perzentidur, degen oy menen qılǵan ayıbı ushın atların aldı da, ózlerin eki atlıǵa aydatıp elden *shıǵarıp jiberiw* menen sheklendi (26-b.). Qaysısı qanday gúna qılsa da eki ayaqlı *adam*, baribir bir allanıń *bendesı* (27-b.). Jolım *úyler* menen *qoslar*dıń bir japsarındaǵı torlarda saqlanıp atırǵan, kósh penen birge kiyatırǵan qoralardıń biri tın jarpı bolǵanın tosınnan bilip qalǵanday, shaqırıwdı baslaǵan edi, izin ala keshtegi qoraz tuqımı bolsa biri qalmaq qatarǵa qosıldı (27-b.).

Bul misallarda berilgen *úyler*, *qoslar*, *mes*, *jez dúnler*, *qumlar* adamlardıń kúndelikli turmısta

paydalanatúǵın atqarıw xızmeti bir bolıp bolǵan buyımlar bolıp esaplanadı, sonıń ushında olar bir-birine sinonim bolıp qollanılǵan. Jáne de *sharshaǵan*, *boldırǵan* sinonimleri bolsa qanday da bir adamnıń kúshi qalmaǵanlıǵın kórsetse, *jaw*, *daw* qusaǵan sinonimler adamlarǵa qarsı shıǵıwshı jawız kúshler mánisinde qollanılıp, qıyalları, sanası sinonimleri oy-sananı bildirip, *quwıp salıw*, *shıǵarıp salıw*, sinonimleri qanday da bir orınnan kimdidur shıǵarıp jiberiw mánisinde kelse, adam, bende sinonimleri bolsa insan atamasınıń túrlishe aytılıw sinonimleri bolıp qollanılıp kelgen.

Burın bunday sesti esitpegen shól bórileri biytanıw dawıslarǵa bir zamat *qulaq túrip*, *tuńlap* turǵanday boldı da, sońınan *jan túrshiktirerlik*, *qorqınıshlı* dawıs penen hár tamannan ulıy basladı (27-b.). Akesine mezgegen iri tulǵalı, *ǵayratlı* hám *erjúrek* edi (30-b.). Qolınan hesh nárese kelmegenlikten, eki kózine ǵana kúshi jetken sorlı anası: «Ákesiz jetim zor jetim, anasız jetim xor jetim» deytuǵın edi, biziki kerisinshe shıqtı, ne qılarman, qáytermen, qolınnan jılap- sıqlawdan basqa ne keletuǵın edi, endi sen ákeńniń eline qaytıp bar, *kóz kórgeń* bar, *tanıs* bar, birewdiń malın baǵarsañ, birewdiń otın jaǵarsañ, ólmesen kúnińdi kórersen, tiri bolsaq kórisermiz, ólsek anańnan razı bolagór, - dep berman jóneltken eken (32-b.). Men *qayılman*, *razıman*... dedi. Dawısı qarlıǵınqırıp shıqtı (33-b.). Qasqır! Qasqırlar! *Húreylengen*, *jan halatındaǵı ashshı* dawıslar oyǵa shúmgen Bektemirdi Qızılqum ishindegi ashshı haqıyqatqa, keń aspan astındaǵı jalpaq jer ústin mákan etken qaysı biri eki ayaqlı, qaysı biri tort ayaqlı bolǵan janızatlardıń ómir ushın jan talasıp, gúresip atırǵan waqtı menen ornına qaytarǵan edi (34-b.).

Bul mısallarda *qulaq túriw*, *tuńlaw* sinonimleri *esitiw* mánisinde jumsalǵan bolsa, *jan túrshiktirerlik*, *qorqınıshlı* sinonimleri adamnıń qanday da bir nárese yáki hádyse yamasa jaman waqıyanıń bolǵanlıǵın bildirip kelgen, *ǵayratlı*, *erjúrek* sinonimleri bolsa adamǵa berilgen jaqsı táripler mánisinde kelgen, al *kóz kórgeń*, *tanıs* sinonimleri belgili adamǵa qarata qollanılıp kelgen, *qayılman*, *razıman* sinonimleri bolsa qanday da bir zatqa kelisim bergenligi mánisinde qollanılǵan bolıp, *húreylengen*, *jan halatındaǵı ashshı* sinonimleri qanday da bir jaman hádiyseden tásirleniw nátiyjesinde shıqqan *qorqınıshlı* dawıslar mánisinde stillik ótkirlik beriw ushın qollanılǵan bolıp esaplanadı.

Tap usı qoynawǵa Qızılqumnıń barlıq *qasqırı* menen *bórisi* jıynalǵanday (35-b.). Olay bolmaǵanda azan-qazan bolıp, birine-biri ulasıp *ulıǵan*, *qańsılǵan*, *sıńsılǵan* sesler qaydan shıǵıp tur? (35-b.). Biraq, bul jabayı tileklerden de ústin kelip, *qasqırlardı*, basqa da shól anların shorshitatuǵın, eki ayaqlı maqluqlardan awlaǵıra q júriwge májbúrleytuǵın, bul tünde de bir sekirse ústinen túsetuǵın tayar olja menen *qasqırlar* toparları arasında ótip bolmaytuǵınday shegara bolıp turǵan bir nárese, bir *tilsim*, *sırı* haywanat dúnyasına túsiniksiz, tek adamzatqa ǵana ayan bolǵan bul jumbaq - ot edi (36-b.). Kóz ilmeytuǵın shaqqanlıq penen ornınan qarǵıp turǵan Bóribasar alısa ketti de *umbar-jumbar* bolıp, ayaq astındaǵı toń ketken qumdı aspanǵa kóterip *uli-bıǵırılı* boldı da qaldı (38-b.). Onı adamlar «*hiyle*» yamasa «*sumlıq*» dep aytadı. Máselen, túlkinı *hiyleker*, *sum* dep jiyi-jiyi aytamız (38-b.). Keshletip dúzde qonsañ, degen edi jayı jánnette bolǵır Aytımbet, bir-eki-úsh jerge ot jaq, ózin de, atıń da ottıń arasında bolsın, azıq izlep jortqan dúz anınıń ishinde ottan *seskenbeytuǵını*, *qorqapaytuǵını* bolmaydı (39-b.).

Bul mısallarda berilgen *qasqır*, *bóri* bir haywan atlarınıń bir neshe atamaları bolıp stillik maqsette qayta atamaw ushın jumsalǵan bolıp, *ulıǵan*, *qańsılǵan*, *sıńsılǵan* sinonimleri bolsa qanday da bir sestini shıǵıwdaǵı bildiriliwleri bolıp kelgen, *tilsim*, *sır* sinonimleri qanday da bir juwapsız zat mánisinde kelgen bolıp, *umbar-jumbar*, *uli-bıǵırılı* sinonimleri qanday da bir shawqım-súrendi bildiriw mánisinde jumsalǵan, *hiyle*, *sum*, bular mákkarlıq mánisinde kelgen bolıp, *seskenbeytuǵın*, *qorqapaytuǵın* sinonimleri qorıqpaytın mánilerinde jumsalıp, stillik xızmetinde qollanılǵan.

Antonimler - óz ara qarama-qarsı mánidegi sózler. Leksikalıq antonimler hár qıylı túbir sózlerden, semantikalıq jaqtan bolsa qarama-qarsılıǵı basımlıǵı menen ózgeshelenedi. Antonimler haqqında E.Berdimuratov: «Antonimlerdi anıqlawda biz olardıń mánileri arasındaǵı qatnasınıń sapasına qarawımız kerek, kópshilik jaǵdaylarda usı mánileri arasındaǵı qatnasqa qaray: aytar-aytpas, dámlı-dámsız usaǵan ápiwayı túrdegi sózlerdiń qarsı mánige ózgeriwın antonimiyalıq qubılıs dep anıqlawlar ushırasadı. Alбетте, antonimlerdi biz sózlerdiń bunday ápiwayı túrdegi bolımsız máni tuwdırıwshı qosımtalar menen ózgeriw jaǵdayınan emes, ol hár qıylı túbirge iye bolǵan sózlerdiń ózindegi qarama-qarsı mániden izlewimiz kerek. Hár túrli túbirlerge iye bolǵan qarama-qarsı mánili sózlerdi ǵana leksikalıq antonimler dep tanıwımız kerek», - dep kórsetedi [Бердимуратов, 1994. 52-53].

Antonimler - hár qanday tildin leksikasında belgili orındı iyeleytuǵın leksika-semantikalıq kategoriya. Sonlıqtan, olar haqqında baslawısh klasslardan baslap-aq tusinikler berile baslaydı. Qaraqalpaq tilindegi antonimiya qubılısı ele arnawlı izertlenbedi. Biraq, bunnan qaraqalpaq tilindegi antonimler ulıwma sóz etilmedi degen juwmaq shıqpawı kerek. Sh.Xojanov qaraqalpaq tilindegi antonimlerdiń sóz shaqaplarına qatnası, olardıń kórkem shıǵarmalarda stillik qollanıwı kóp sanlı misallar tiykarında tallanǵan hám olardan ilimiy juwmaqlar islengen [Хожанов, 2017. 148].

Predmettin yamasa háreket-qubılıslardıń belgili bir tárepini kórsetetuǵın antonimler ushırasadı. Mısalı: Namazlıgerdi oqıp bolǵannan soń, *sırtı* menen *ishinen* kiyiz tutılǵan qara úydiń japsarındaǵı *qasqır* terisiniń ústinde tonın jamılıp, qalǵıwǵa beyimlesken Qulshı biy tonnıń ıssılıǵınan ráhátlenip, kózlerin jumdı (17-b.). Qolındaǵı salmaǵı onseri keletuǵın nayzanı *qasqırdıń* qaq júregine ursa, gáp joq qan qaptıradı, biraq jazatayım ǵa *ústine* shıǵıp, ǵa *astınatúsip* atırǵan Bóribasardı nayzalasa ne boladı?

(39-b.). Qasqır meni ata gой, dep bir orında tura bere me, jaqın jerдеgi shóp-shardı qum boranı menen kómip taslağan kókjaldıń gеwdesi gá ońa, gá solға burılıp, gá joqarıға kóterilip, gá tómen túsip turar, qullası miltıqtıń súmbesine ornatılған qarawıl menen teńlespes edi (37-b.).

Adamlar yamasa haywanlardıń bir-birin basqarıwın yamasa boysınıwı mánisinde qollanılatuǵın antonimler de bar. Ural tawların jaǵalap bir sheti Aral, bir tárepi Kaspiy, bir tamanı Qarateńizge shekemgi, onnan Qap tawına tirelgen Dashtı Qıpshaq shetsiz-sheksiz dalalarda mınlağan jıllar gezip, san mın márte dushpanı menen urısıp, gá jeńip, gá jeńilip, gá ústemlik etip, gá gárezli bolıp, gá patshalıq dúzep, gá to bı buzılıp, kóship-qonıp júrgen qusaydı (18-b.).

Waqıtlıq máni bildiriwshi túsiniкler menen baylanıslı bolған antonimlerde jumsalған. *Aqsham* otarlardıń dógerегine hár jer, hár jerge ot jaǵıń. *Kúndiz* uyıqlap, aqsham malға qarańlar (24-b.). Biraq bahasın kelisip al, *erteńs* ózin shaymalap júrmesin. **Keshеgi** balalıq ármanlar qáne? (35-b.).

Adamlardıń qanday da bir is-háreket mánisin de ańlatatuǵın antonimler tóмендеgi qatarlada berilgen. Mısalı: *Qashqınlarda* salt atlı, *quwғанlar* da salt atlı, biraq urılarda bir artıqmashlıq bar, olar bul jolға ǵamlangan, shaması ózlerine jeterli azıǵı menen suwı bar, al quwғанlarda azıq penen suw bir-eki kúnge ǵana jeterli (25-b.). Bektemir asıqpay ornınan *túrgeldi*. Jurınbay da turmaqshı edi, iyninen basıp *otırgızdı* (32-b.). Anaw-mınaw bir kiyiz kólemindey keletuǵın jabıw qıyn-qıstawda ózine *jamılsakórpe*, *tósense* tósek bolıp xızmet etedi (28-b.).

Adamlardıń jas ózgesheliklerin bildiriwshi antonimlerge mısал: Olardıń doslıǵın kórgen *úlkenler* de, *kishiler* de tańlanısıp, ayırılmas dos dep sanaytuǵın edi (29-b.).

Adamlardıń ruwxıy halatın, ishki keshirmelerin sáwlelendiriwshi antonimlerge mısал keltiretuǵın bolsaq: Shańaraǵınıń tirepberdisi *qulağan*, azamatınan *ayırılған* xojalıqqa arqanı dáwletten járdem boldı, degen menen ol ákesiniń ornın, jesir qalған hayal ushın súyikli eriniń ornın toltıra almas edi (30-b.).

Adamlardaǵı yamasa predmetlerdegi payda bolıw, tuwılıw hám tamam bolıw, juwmaǵına keliw sıyaqlı mánilerdi ańlatıwshi antonimlerge mısал: Qolınan hesh nárese kelmegenlikten, eki kózine ǵana kúshi jetken sorlı anası: «Ákesiz jetim *zor* jetim, anasız jetim *xor* jetim» deytuǵın edi, biziki kerisinshe shıqtı, ne qılarman, qáytermen, qolımnan jılap-sıqlawdan basqa ne keletuǵın edi, endi sen ákeńniń eline qaytıp bar, kóz kórgen bar, tanıs bar, birewdiń malın baǵarsań, birewdiń otın jaǵarsań, ólmesen kúnińdi kórseń, *tiri* bolsaq kórisermiz, *ólsek* anańnan razı bolagór, - dep berman jóneltken eken (32-b.). «Báribir ash qarınlardan baslanıp, jılıjy-jılıjy alqımlarda irkilip qalған qanday da bir jabayı, *ólim* qáwpi de irkip tura almaytuǵın ashlıq, qarın toydırıw, aqır-ayaǵında adamzat *jasaw* ushın gúres» dep ataytuǵın, hátteki insannıń ozi de aqırına shekem ele túsiniп jetpegen qumarlıq, onı qandırıw, qanaatlanıwǵa umtılıwǵa uqsаған toqsan túrli biyneqiyаǵa iye sezimler bul toparlardı birlestirip, qáwıpli kúshke aylandırған edi (35-b.).

Qanday da bir is-háreket yamasa waqıyaǵa razılıq hám narazılıq belgilerin bildiriwshi antonimlerde ushırasadı. Ana *qarsı* bolған menen bala *razı* edi (30-b.). «Kóp *qorqıtadı*, *tereń* batıradı», - degendey, qasqırlardıń kóp ekenligin iytler de sezdi me eken? (35-b.).

Is-háreket yamasa waqıya bárshege belgili yamasa anıqsızlıq mánilerin bildiriwshi antonimlerge mısallar: Biraq, bul jabayı tileklerden de ústin kelip, qasqırlardı, basqa da shól ańların shorshıtatuǵın, eki ayaqlı maqluqlardan awlaǵıraq júriwge májbúrleytuǵın, bul tünde de bir sekirse üstinen túsетуǵın tayar olja menen qasqırlar toparları arasında ótip bolmaytuǵında shegara bolıp turған bir nárese, bir tilsim, sırı haywanat dúnyasına *túsiniksiz*, tek adamzatqa ǵana *ayan* bolған bul jumbaq - ot edi (36-b.).

Adamlardıń ekinshi bir adamdı qalay qabıllawı yamasa oǵan degen múnásebetin sáwlelendiriwshi antonimge mısallar: Olar harıp-sharshapkiyatırған, ámirge jaman atlı bolған bul aǵayınların qalay qabıllaydı, *jıllı* ma, *suwıqpa*, ol jaǵı jeti qabat perdeniń artındaǵı buyımday, belgisiz (18-b.).

Juwmaqlap aytqanda, K.Karimovtıń «Aǵabiy» romanında sinonimlerdiń, antonimlerdiń stillik ózgeshelikleri júdá kóp bolıp, olar shıǵarmanıń ele de tásirli hám mazmunlı bolıwında óziniń belgili úlesin qosıp tur. Bul roman oqıwshılarınıń dıqqatın ózine tartpay qoymaydı. Romanda qollanılған sinonim sózler hár túrli mánilerde, yaǵnıy ayırım túsinikti hár túrli mánilerde súwretlep kórsetiw ushın qollanılsa jane de burın bir ret qollanılıp, onı ekinshi márte tákirarlamay oy-pikirdi stillik jaqtan kórkemligin támiyinleytuǵın bolғанlıqtan ornına basqa sinonimler qollanılıp kelgenligin kóriwimizge boladı. Antonimler qaharmanlardıń obrazın ele de tereńirek ashıp beriwde yamasa waqıyalardıń tásirli bolıwında úlken orın tutadı desek qátelespeymiz.

ÁDEBIYATLAR

1. Бекбергенов А. Синонимлер хэм антонимлер // Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971. 115-133-б.
2. Абдурахманов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. — Тошкент, 1981, 6-б.
3. Бердимуратов А. Хэзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис: «Билим», 1994, 52-53-б.
4. Ш. Хожанов. Қарақалпақ тилиндеги антонимия кубылысы. Монография. Нөкис: «Билим», 2017, 148-б.
5. Каримов К. Ағабий (I-II). — Нөкис, «Билим», 2017, 476-б.
6. Каримов К. Ағабий. Аққапшық. (III). — Нөкис, «Билим», 2016, 266-б.

SOMATİKALIQ FRAZELOGİZMLER - ONIŇ MÁNILIK TÚRLERINIŇ BIRI SÍPATINDA

Shinnazarova S.J.

*filologiya ilimlerinin kandidatu, docent
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu*

Frazeologiya – qaraqalpaq til biliminiń úlken bir tarawı. Til iliminde frazeologiya onıń frazeologizmlerdi izertleytuǵın tarawı hám belgili bir tilge tán frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń jıyıntıǵı sıpatında túsiniledi.

Tek qaraqalpaq tilinde emes, barlıq tillerde de úlken qızıǵıwshılıq payda etetuǵın máselelerdiń biri – frazeologizmler. Onı úyreniwde, ilimiy jaqtan izertlewde hár qıylı baǵdarlar, usıllar hám kózqaraslar ushırasadı.

Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyasında izertleniwın kútip turǵan máselelerdiń qatarına frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq, strukturalıq, grammatikalıq, stillik ózgeshelikleri, etimologiyası hám t.b. kiredi. Qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ulıwmalıq ózgeshelikleri haqqında tereń pikirler ayılǵan ilimiy-izertlew jumısları, ayırım sózlikler, ilimiy izertlew jumısları, toplamlar, maqalalar bolıp, bul taraw til biliminiń bir qansha tarawları menen, sonıń menen birge, tariyx, logika, psixologiya, etnografiya hám t. b. ilimler menen baylanısa.

Hár bir tildiń ózine tán bolǵan milliy qásiyeti onıń sózlik quramınan, ásirese, frazeologiyasınan anıq kórinedi. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq materiallarına itibar berip qarasaq, olardıń semantikalıq, tematikalıq hám dúzilisi jaǵınan túrlerin oǵada kóp. Frazeologizmler óziniń sırtqı kórinisi boyınsha, mánisi jaǵınan, qollanıwı jaǵınan da bir qatar ayırıqshalıqlarǵa iye. Mánilik jaqtan, frazeologizmler quramında bir qatar birliklerdiń tirek sóz bolıp keliwi arqalı da olar ózgeshelenedi. Olardan biri adamnıń dene músheleri atamaları kóplegen frazeologizmler quramında qatnasadı. Ásirese, frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ishinde somatikalıq toparǵa kiretuǵın frazeologizmler óziniń emocionallıq-ekspressivlik boyawınıń kúshliligi menen hám sanınıń basqalarına salıstırǵanda kóplici menen ayırıqshalanıp turadı. Somatikalıq frazeologizmlerdiń tilde payda bolıwında geypara jaǵdaylar, álbette dıqqatqa ılayıq. Atap aytqanda, somatikalıq frazeologizmlerdiń sanı boyınsha tilimizde basım bolıwınıń baslı sebeplerinen biri bul- adam balası eń dáslep ózin tanıp biliwi, dene múshelerin tanıw, ańlawı, átiraptaǵı tábiyattı, derlik barlıq háreketlerdi, qubılıslardı múshesi arqalı seziniw biliwi arqalı dep túsindiriwge boladı. Máselen, olardıń basqa tematikadaǵı, ásirese sol frazeologizm ushın uytqı, tirek sóz (dominanta) bolıp keletuǵın jeke komponentleriniń dórewi hám pútin bir sóz dizbegine jámlesiwinde de ayırıqshalıqlar bar. Bul másele boyınsha qazaq til biliminde bir qatar ilimpazlar pikir júrgizedi. Belgili qazaq ilimpazı akademik S.Keńesbaev frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń komponentleri obyektiv turmıstıń hár qanday qubılısları menen tikkeley baylanıslı túrde dóreytuǵınlıǵın, frazeologiyalıq sóz dizbeklerine dus kelgen sózler alına bermeytuǵınlıǵı, adamnıń dene múshelerine, haywanlarǵa t.b. atamalar dóreginde dóregen turaqlı sóz dizbekleri ádewir muǵdarda ushırasatuǵınlıǵın kórsetedi [Keңесбаев, 1987. 250]. Bul qubılıs qaraqalpaq tiline de tán ekenin kóriwge boladı. Qaraqalpaq tilinde de frazeologizmlerdiń kópshiligi adamzat turmısında belgili bir áhmiyetke iye bolıp kelgen eń jaqın zatlar menen qubılıslar dóreginde payda bolǵan. Usı eń jaqın zatlar menen qubılıslardı ańlatıwshı leksemalar frazeologizmnıń payda bolıwına tiykar boladı. Bunday sózler frazeologizm quramındaǵı basqa sózlerden semantikalıq jaqtan ayırıqshalanıp turadı. Máselen, til, júrek, kóz, awız, bet, qabaq, kirpik, qol, bas, aq, qara, pıshıq, iyt, eshek, bir, eki, jeti, mın, júz, qırıq t.b. sózleri frazeologizm quramında tirek sózler xızmetinde keledi.

Dúnyadaǵı kópshilik tillerdiń frazeologiyalıq baylıqlarınıń tiykarǵı bólegin somatikalıq frazeologizmler quraydı. Somatikalıq frazeologizmler quramında somatizmler yaǵnıy, dene aǵzaların (múshelerin) bildiriwshı sózler qatnasadı. Bunday frazeologizmler hár bir tildiń frazeologiyasında eń eski frazeologiyalıq qatlamlar bolıp esaplanadı [Усманова, 1998. 7].

Ulıwma til biliminde somatikalıq frazeologizmler boyınsha bir qansha izertlew jumısları alıp barıldı. Somatikalıq frazeologizmlerdi eń dáslepki izertlewshilerdiń biri F.Vakk [Vakk, 1964] bolıp esaplanadı. Ol somatikalıq frazeologizmlerdi úsh toparǵa bóledi:

1. Tek adamlardı sıpatlaytuǵın somatikalıq frazeologizmler;
2. Adamlardı hám haywanlardı sıpataytuǵın somatikalıq frazeologizmler;
3. Tek haywanlardı sıpatlaytuǵın somatikalıq frazeologizmler, – dep kórsetedi.

Sońǵı waqıtları somatikalıq frazeologizmler salıstırmalı túrde hár qıylı sistemadaǵı tiller arasında úyrenilip atır.

Al,biziń pikirimizshe bolsa, somatikalıq frazeologizmler qatarına haywanatlardıń múshelerin bildiriwshı sózlerden quralǵan frazeologizmlerdi de kirgiziw durıs boladı dep esaplaymız. Sebebi, haywanat dene músheleri tirek sóz sıpatında qatnasqan frazeologizmlerde de, ádette adamlardıń

kelbetin, sıpatın, minezin, sonday-aq háreketlerin sıpatlaw ushın qollanladı.

Qaraqalpaq tilinde de basqa túrkiy tillerindegidey frazeologizmlerdiń jasalıwında somatizmler tiykar bolatuǵınlıǵın kóriwimizge boladı. Máselen, *bet* somatizmi kóp mánili, qollanıw sheńberi júdá keń sóz. Ol *adamnıń beti, jerdiń beti, kitaptıń beti* hám t.b. mánilerde qollanıla beredi. Sonday-aq, *bet* sózi ushırasatuǵın kelbetlik mánili frazeologizmler de mánilik jaqtan hám qurılısına qaray hár qıylı bolıp keledi: *kók bet, beti qalıń, beti beldey, beti jırtıq, beti kúyik* hám t.b.

Qaraqalpaq tilinde adam músheleriniń barlıǵı da polisemantikalıq sózler qatarına kiredi. Sonlıqtan da, hár qıylı mánilik boyawlar beriwde frazeologizmler quramında olardıń xızmeti kúshli. Frazeologizmlerdi toparlastırıp qarastırǵan kópshilik ilimiy ádebiyatlarda frazeologizmlerdiń bul túrine «somatikalıq frazeologizmler» degen atama berilgenligin kóremiz. Biz izertlewler arqalı somatizmlerden *awız, bet, bas, kóz, qol, murın, mańlay* hám t.b. túrleri jazıwshı kórkem shıǵarmalarda da kóplep ushırasadı.

Tilimizde *awız* - sózi menen keletuǵın frazeologizmler: *awız ashıq, awız kúygen, awızın jaman jerden tesken, awızınan nanı túsken, awızınıń sarısı ketpegen, awızınan túskendey, awızına kúshi jetpegen, awız toltırıp aytarlıqtay, awızlıǵa sóz bolǵan, ayaqlıǵa jol bolǵan; awızınan sózi, qoyınnan bózi túsken; awızınan aq iyt kirip, qara iyt shıqqan, awızına bek bolıw* t.b.túrinde ónimli ushırasadı.

Bet - sózi menen keletuǵın frazeologizmler de sóylew barısında da, kórkem shıǵarmalarda da kóplep ushırasadı: *beti qalıń, beti beldey, beti jırtıq, beti kúyik, beti shıdamlı, beti joq, betinen qanı tamǵan, betke tutar, beti bulk etpew, beti bezdey, beti bejireyiw, beti bózdey bolıw, beti menen jer basqanday* t.b.

Bas - sózi menen keletuǵın kelbetlik mánili frazeologiziler: *bas-ayaǵı joq, bas ta emes, ayaq ta emes, bası baylı, bası bos, bası isken, basında bar, bas terisi kelispegen, bir bası ekew bolıw, bası isken adam, basınan baǵı tayıw* t.b.

Kóz - sózi menen keletuǵın somatikalıq frazeologizmler: *kóz kórgen, kózge shıqqan shúyeldey, kózi ashıq, kózi ótkir, kóziniń eti ósken, kóz toymas, kóziniń aǵı menen qarası, kózge túrtse belgisiz* t.b.

Qol - sózi menen keletuǵın somatikalıq frazeologizmler: *qolı ashıq, qolı gúl, qolı kelte, qolı uzın, qolı qısqa, qolı juqa, qolı qattı, qolı jeńil, qolınıń suǵı bar* t.b.

Mańlay - sózi menen kelgen frazeologizmler: *mańlayı ashılmaǵan, qara mańlay, mańlayı qatqan, mańlayı qara, mańlayı qattı, sor mańlay, mańlayına shır pitpegen* t.b.

Murın - sózi menen keletuǵın frazeologizmler: *murınıń suqqanday, murına samal engen, murınan túskendey, murın kóteriw, murını hánkiyiw hám t.b.*

Sonday-aq, somatikalıq frazeologizmlerde haywan atamaları yamasa olardıń qanday da múshesiniń qatnasıwı menen kelgen somatikalıq frazeologizmler de kóplep gezlesedi. Xalıq tilinde astarlı, obrazlı, ótkir mánilerdi payda etiw ushın xalıq ózine jaqınnan tanıs *iyt, qoy, at, qoyan* hám taǵı da basqa haywanlarǵa baylanıslı, olardıń ayırım qásiyetlerin esapqa alıp, kelbetlik mánili frazeologizmler dóretken. Mısalı: *iyt janlı, iyt minez, iyt mutı, qoyday juwas, qoy awızınan shóp almaytuǵın, at basınday, attıń qasqasınday, iyt penen pıshıqtay, tayǵa tańba basqanday, pıshıq jalaǵanday, qoyan júrek, hawkesin qasıw, shaqı qayırılıw, júni úrpeyiw, jılanday ısıqırıw* hám t.b.

Usı sıyaqlı bir qatar frazeologizmlerde túrli til birlikleriniń adamnıń dene músheleri dominanta, tirek sóz bolıp keliwin olardıń quramında ushıratamız. Frazeologizmlerdiń ayırım toparları sanlıq sózler menen de qollanladı. Bul sózlerdiń tirek xızmetinde keliwi xalqımızdın áyyemgi dáwirdegi sana sezimi, úrp-ádeti menen baylanıslı.

Qaraqalpaq til biliminde A.Bekbergenov «Frazeologiyalıq sóz dizbeklerinde sanlıqlar» atlı ilimiy maqalasında frazeologiyalıq sóz dizbeklerindeki sanlıqlar san mánisinen uzaqlasıp, qasındaǵı basqa sózler menen birge pütün leksika-grammatikalıq birlikti bildiretuǵınlıǵın ayrıqsha atap kórsetedi [Бекбергенов, 1968. с. 71-77].

Qaysı frazeologizm quramındaǵı tirek sózdi alıp qaramayıq, ol frazeologizminiń payda bolıwına, qalıplesiwine tiykar boladı. Olardıń erkin sóz dizbegi túrindegi dáslepki mánisiniń waqıttıń ótiwi menen ózgeriwine baylanıslı awıspalı mánisi qalıpleseedi.

Kópshilik frazeologizmler zat, náirse ataması yamasa qubılıs atamaları olardıń quramında dominanta xızmetinde keledi. Olardan eń baslılarınan adam menen tikkeley qatnaslı bolǵan, adamnıń dene músheleri atamaların bildirip keletuǵın sózlerdiń tirek sózler wazıypasında keliwi hám turaqlasqan quramǵa, belgili mánilik bildiriwlerge baylanıslı bolıwı úlken áhmiyetke iye. Atap aytqanda, *bas, kóz, qol, murın, júrek, súyek* hám basqa da sózler menen keliwi somatikalıq frazeologizmlerdi qatarın quraydı. Tilde frazeologizmler qálegen tildin sózlik batlıǵınıń keń ekenligin, mánisiniń tereńligin, obrazlılıq sıpatqa iye ekenligin kórsetedi.

Tilde barlıq sózler, sóz dizbekleri turaqlasıp frazeologizmler bola bermeydi. Ayırım jeke turǵan sózler, dizbekler óz ara birigiwshiligi menen frazeologizmlerdi payda etedi.

Qaraqalpaq tilinde somatikalıq frazeologizmlerdiń júzege keliwinde eń dáslep etnolingvistikalıq faktorlar belgili xızmetti atqaradı. Sebebi, frazeologizmlerde hár qanday xalıqtıń milliy ózgeshelik belgileri óz kórinisine iye bolıp esaplanadı. Sonlıqtan da, túrkiy tillerde somatikalıq frazeologizmler

bárqulla ilimpazlardın dıqqatın tartıp kelgen.

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde de usı sıyaqlı bir qatar somatikalıq birlikler qollanılğan

Somatikalıq frazeologizmlerdi qálegen tilde óz aldına tanıp biliw, izertlew, qabıl etiwimizge tolıq múmkinshiligimiz bar. Ulıwma, adamzat balası qorshağan átirapında, dógeresinde kóringen barlıq nárselerdi ańlap jetiwi arqalı onı tusine aladı. Bul, álbette, tilde jańa túsiniqlerdi júzege keltiredi dep esaplaymız. Dene músheleri derlik barlıq tillerde de túrli atamalar menen, al frazeologizmler quramında bolsa túrlishe mánilik qubılıwlar menen ushırasadı. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde de frazeologizmler quramındaǵı somatizmlerdiń mánilik ańlatılıwları óz túsindirmeleri arqalı berilgen.

Til biliminde dene músheleri atamalarınń hár túrli bolıp atalıwın ushıratamız, grek tilinde «soma» sózi dene degen mánini ańlatsa, mısalı ayırım ilimpazlar anatomiyalıq atamalar degen ilimiy termin menen de ataydı.

Somatikalıq sózler, tirek sózler frazeologizmlerde tirek sózler bolıp qatnasıwı basqa birliklerge qaraǵanda oǵada ónimli ekenin aytıwǵa boladı.

Somatikalıq frazeologizmler de birden payda bolǵan joq. Tildiń rawajlanıwı menen birge frazeologiyalıq sóz dizbekleri de rawajlanıp, janadan payda bolıp tildiń leksikasın bayıtıp otıradı. Qaraqalpaq tili frazeologizmlerge oǵada bay. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler grammatikalıq quramı hám qurılısı jaǵınan erkin sóz dizbeklerinen ayırılıp turadı. Ol semantikalıq jaqtan quramalı bolıp keledi.

Turaqlı sóz dizbekleri ozine tan ayrıqsha belgilerge iye. Olar tomendegilerden ibarat hám somatikalıq frazeologizmlerge de qatnaslı.

1. Somatikalıq frazeologizmler de tilimizde jeke leksikalıq birlikler sıpatında tayar túrinde qalıplesip ketken sóz dizbeklerinen esaplanadı. Máselen: *júykesi qurıw, jeti júyresinen ótiw* t. b.

2. Mánilik jaqtan obrazlı xarakterge iye bolıp keledi. Bul olardıń basım kópshiligine tán. Máselen: jurtqa kóz-kóz qılıp, júregi qaq ayırılıw t.b.

3. Jeke sınırları ózleriniń qalıplesken turaqlı ornına iye bolıp keledi. Máselen: ala kózleniw, bez betlik t.b.

4. Quramındaǵı jeke sınırlar kóbinese jıynalıp barıp, bir sintaksislik xızmet atqaradı. Máselen: *kóz - qulaq bolıw* t.b.

Sonlıqtan da, somatikalıq frazeologizmlerdi de bóleklerge bólip qarastırıwǵa, basqa tilge sózbe-sóz awdarıwǵa da bolmaydı. Sebebi, sózbe-sóz awdarǵanda jeke sınırları jıynalıp barıp payda etken pútin mániniń buzılıwına alıp keledi. Sonlıqtan da, sózbe-sóz emes, al, mánisi jaǵınan awdarıw talap etiledi.

ÁDEBIYATLAR

1. Кеңесбаев С. Қазақ тил билими туралы зерттеўлер. Алматы, 1987. 250-б.
2. Усманова Ш.Р. Узбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар. АКД. Тошкент, 1998. 7-б.
3. Вакк Ф. О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке. АКД, Таллин, 1964.
4. Бекбергенов А. Фразеологиялық сөз дизбеклериндеги санлықлар. «Вестник КК ФАН УзССР», 1968, N3. 71-77-б.

ESKİ TÜRK YAZITLARINDA DEVRİK CÜMLE YAPISI ÜZERİNE

Havva Elipek

Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Giriş

Türk dilinin en eski yazılı belgeleri olan üç büyük yazıt ve beraberinde ikinci kağanlık döneminden kalma birkaç küçük yazıt üzerinde durup içeriği ve tanıkları ile birlikte eski Türk yazıtlarında devrik cümle yapısını inceleyeceğiz. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtları genellikle ‘Orhon Yazıtları’ adı ile anılmaktadır. Günümüze kadar gelebilen bu yazıtlar en eski ve çok değerli yazılı belgelerdir zira Köktürk alfabesi ile yazılmış yazıtlar arasında en büyükleri olup en az tahribata uğrayanlardır. Üçüncü bir yazıt da Tunyukuk yazıtıdır. Orhon yazıtlarından daha eski bir tarihte yazılıp dikilmiştir. I. Köktürk Kağanlığından (552-588) başlayarak Köktürk devletinin öyküsünü aktarırlar. Başka bir deyişle devletin siyasi ve kültür tarihini yansıtır. Yazıtlarda bir kağanın veya bir kahramanın başarı için yapması gerekenler anlatıldığı gibi iyi bir kağanın veya iyi bir devlet adamının yönetiminde halkın içinde bulunduğu refah ya da içine düştüğü kötü durum dile getirilir. Sadece bir mezar taşı olmayıp aynı zamanda bir siyasi beyanname. Anlatım tarzı canlı ve samimi olmakla birlikte milli gurur ve heyecanı da dile getirmektedir¹.

Türkçenin Söz Sırası Açısından Kavramsal Çerçeve

Bu çalışmada, tümceler sözcük dizilimi açısından yüklem son (“kurallı”), yüklem-art (“devrik”) ve adlısıl devriklikolarak² verilmiştir. Bu bölümde, kavramlara ilişkin açıklamalar ve bu açıklamaları anlaşılır hale getiren örnekler yer verilmiştir. Yüklem-son (“kurallı, düz”) tümceler, en bilindik anlamıyla yüklemi tümcenin sonunda yer alan yapılardır (Bilgegil, 2009:55; Karahan, 1999:70; Banguoğlu, 2000:532; Ediskun, 1985:365; Bozkurt, 1995:301). Yüklem-art (devrik) dizim, bir ögenin, olağan-dizim alanı dışına konumlanmasıdır. Konumlanan dizimsel alanı tümce ise, ona devrik tümce denebilir (Demircan, 2009:21). Birçok dil uzmanı, yüklem-art tümcenin, Türkçenin en eski yazılı metinlerinde görüldüğünü ve yeni bir olgu olmadığını aktarmakta ve eski yazılı metinlerden seçme örneklerle bu görüşlerinin dayanak noktalarını sıralamaktadır (Ediskun, 1985:366, Demir, 2013:235-236; Hengirmen, 1997:365. Dizdaroğlu, 1976:250, Bozkurt, 2004:302; Gencan, 2001:140-142; Aktan, 2009:126-127).

Devrik cümle yapısı çeşitli şekillerde Türk dili araştırmacıları tarafından açıklanmış ve tanımlanmıştır. Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi kitabında devrik cümle hakkında herhangi bir tanımlamada bulunmaz. Cümlelerin öğelerini anlattığı bölümlerde fiilin cümlede sürekli olarak sonda olduğunu belirtir ve “Türkçede asıl unsurun tâli unsurdan sonra gelmesi prensibine uygun olarak, cümlelerin esas unsuru olan fiil daima sonda bulunur” der.

Tahsin Banguoğlu, devrik cümle için “Yüklemi yerinden alınıp kimseye yaklaştırılması, hatta cümlelerin başına getirilmesi” şeklinde bir açıklamada bulunur ve bunun yüklemde bir berkitme vurgusu ortaya koyarak ters sıra (ordre in verse) olarak tanımlandığını ve devrik cümlelerin bu olduğunu ifade eder.

Leyla Karahan “Yüklemi sonda bulunmayan cümleler, devrik cümlelerdir” diyerek devrik cümlelerin sözlü dilde daha çok kullanıldığını ifade eder.

¹Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, havvamekici12@icloud.com

²Gönderimi tümce dışına olan adılar adlısıl; sıradan adlar ise gönderimsel anlatım olarak tanımlanmıştır. (Uzun 2000:235-238)

Adılsıl devriklik ise, Orhon Türkçesi döneminde, yüklem-in kişi ve sayı kategorilerini gösterdiği halde bağımsız sözcük niteliğini koruduğunu varsaydığımız yüklem-art adılların bulundukları tümcelere verilen bir terimdir. Bizce Orhon Türkçesi döneminde adıllar, her ne kadar yükleme yaklaşarak ekleşme (veya dilbilgiselleşme) sürecini yansıtan bir geçiş dönemi içerisinde bulunsada, bağımsız bir sözcük olarak ele alınabilmeleri bir açıdan onların da devriklik içerisinde değerlendirilebileceklerini göstermektedir. Sonuç itibarıyla onlar da birer yüklem-art (devrik) yapılarıdır.

Bu çalışmada bütüncüye oluşturan metinler Eski Türkçenin ilk evresi olan Orhon Türkçesi dönemine aittir. Bu döneme ait taş ya da mermer üzerine kazınarak yazılan on eserden altısı incelenmiştir. Birçok çalışma yapılmış olmakla birlikte (bk.Gabain, 1995; Tekin, 1998,2003; Alyılmaz, 1994; Erdal, 2004; Akay, 2006; Çelikel, 2007; Karabulut, 2009) bu dönemi devrik yapılar özelinde ayrıntılı olarak inceleyen bir çalışmaya rastlanılmamıştır.

Hemen hemen tüm dilbilgisi kitaplarında “yüklemi sonda olmayan cümle” şeklinde tanımlanan devrik -kimi kaynaklarda kuralsız- cümle, daha çok konuşma dilinde ve konuşma diline yakın bir dille yazılmış metinlerde görülür. Genellikle anlatıma bir canlılık ve çekicilik kazandırmak, onu tekdüze olmaktan çıkararak farklılık ortaya koymak için bilhassa manzum metinlerde devrik cümlelerin sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Ancak Türk dilinin Eski Türkçe döneminde Orhun ve Uygur devrine ait cümlelerde devrik yapı, genellikle Türkçenin yabancı dillerle olan münasebeti ve Uygur devrindeki çoğu metinlerin tercüme olması ile açıklanmıştır³.

Esasında, bugün hala Türkçede kullanılan devrik cümle yapısının nasıl ve ne şekilde oluştuğu, Türkçeye ait mi yoksa tamamen yabancı dillerin etkisiyle mi oluştuğu tam olarak açıklanamamaktadır. Devrik cümleye Türk dili tarihinin her döneminde az çok rastlanmaktadır. Köktürkçe’de nadiren görülen devrik cümleler, Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren dilimizde daha sık görülmektedir. Bu çalışmada Köktürk dönemine ait yazıtların devrik cümle yapısı üzerinde durulacaktır.

Budönemin seçilmesinin nedeni, Türkçenin metinlerle takip edilebilen ilk evresi olması ve bundan kaynaklı olarak söz sırasının en erken görünümlerine erişebilmenin kolaylığıdır. Orhon Türkçesi dönemi Nesne-Yüklem-Özne diziliminin unutulmaya yüz tuttuğu, Özne-Nesne-Yüklem diziliminin Türkçedeki yerini artık sağlamlaştırmaya çalıştığı bir geçiş sürecini yansıtır. Orhon Türkçesinde yer alan devrik yapılar ağırlıklı olarak yüklem art konumunda bulunan kişi adılarını içerir yani adılsıl devrik olarak nitelendirilebiliriz. Adılsıl devriklik dışında değerlendirilen diğer devriksi yapılar oldukça azdır. Yazıtlarda yüklem-in özneden önce kullanıldığı cümleye rastlanılmadığından devrik cümleler iki şekilde karşımıza çıkmaktadır.

1. Cümlede yüklem-in belirleyicisi konumundaki tümleçlerin özneden önce kullanımı sonucu oluşan devrik cümleler.

2. Adılsıl devriklik görünümündeki devrik cümleler.

1.1. Cümlede Yüklem-in Belirleyicisi Konumundaki Tümleçlerin Özneden Önce Kullanımı Sonucu Oluşan Devrik Cümleler

Genelde özne’nin vurgulanmak amacıyla yüklem fiile yaklaştırılması sonucunda ortaya çıkan bu tür cümlelerin yazıtlarda 189 örneği bulunmaktadır:

1. CBE+YT+Ö+Y(YF- -kp+ş)+CSE

(a)zu bu s(a)b(i)mda ig(i)d b(a)r gu (KT G /BK K 7-8)

2. ŞT+HB+(Ö)+Y(YF- -KP+Ş)

Ol y(i)rg(e)rü b(a)ars(a)r türük bod(u)n ölt(e)çi s(e)n (KT G 8/BK K6)

3. ŞT+(Ö)+Y(YF- -KP+Ş)

Ötük(e)n yir ol(u)r(u)p (a)rk(i)ş tirk(i)ş ısa(r) n(e)n bun(u)g yok (KT G8/ BK K 6)

4. ŞT+YT+Ö+Y(YF- -kp+ş)

türük k(a)g(a)n ötük(e)n yış ol(u)rs(a)r ilte bun yok (KT G 3/BK K 2)

5. YT+Ö+Y(YF- -kp+ş)+CSE

b(a)rdu k yirde edgüg ol (e)r(i)nç (KT D 24/BK D 20)

2.1. Adılsıl Devriklik Görünümündeki Devrik Cümleler

Cümlede kişi adılarının yüklem art konumunda bulunduğu cümlelerdir.

1. ZT+Y(YF- -kp+ş)

Kemke ilig kazganur men? (B K/D 8)

2. H+ZT+CDU+Y (YF- -kp+ş)

Türük matı bodun, begler, bödke körügme begler gü yanıltaçı siz?

3. Ö+Y(YF- -kp+ş)+ET

Özi kelti eşi erin ile erkin oğlu yigen çur... (KÇ/D21)

4. Y+Ö

Yayız bat biz (O/7)

5. Ö+N+Y (YF- -kp+ş)

Ol iki kişi bar erser sini Tabgaçığ ölüртеçi tir men (T 2/ B 2)

³Tümcelerin alındığı yazıtlar şu şekilde kısaltılmıştır. KT (Kül Tigin Yazıtı),BK (Bilge Kağan yazıtı),T (Tunyukuk Yazıtı), O (Ongin Yazıtı), KÇ (Külü Çor/İh-Hüşot Yazıtı), Ç (Çoyr Yazıtı).

Yazıtlara İlişkin Sayısal Veriler
Tablo 1

	KÜLTİĞİ N YAZITI	BİLGE KAĞAN YAZITI	TUNYUKUK YAZITI	ONGİN YAZITI	KÜLİ ÇOR/İHE HÜŞÖT YAZITI	ÇÖYREN YAZITI	TOPLAM TÜMCE SAYILARI
YÜKLEM-ART (DEVRIK)	15	17	13	1	1	0	47
YÜKLEM-SON (KURALLI)	270	312	214	39	47	4	886

Bulgular Ve Değerlendirme

Bu bölümde yüklem-son (kurallı), yüklem-art (devrik) yapılarının bütüncü oluşturduğu metinlerdeki sayısal değerleri verilmiştir. Türkçenin temel söz sırası açısından anlamı üzerinde yorumlar yapılacaktır.

Yukarıdaki örneklerde gösterildiği gibi Ö-N-Y biçimindeki dizilimin temsilcisi yüklem-son(kurallı) yapıdır. Kurallı cümlelerin sayıca yüksek orana sahip olması Orhon Türkçesi eser ve yazıtlarının devrik yapıdan ziyade kurallı cümlelerin hakim olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Bu çalışmadan Türkçenin temel söz sırasına ilişkin çıkarımlar dışında ortaya çıkan bir başka yöntem de şudur. Türkçenin metinlerle izleyebildiğimiz Orhon Türkçesinde yüklem-son (kurallı) tümceler sayıca fazla olsa bile, devrik tümceler (yüklem-art) de azımsanmayacak bir değeri bulunmaktadır. Dolayısıyla günümüzde, yüklem-son tümceleri “kurallı” olarak adlandırmak yanlışından tutun da Ö-N-Y’nin kabul edilebilir tek dizilim olduğu art zamanlı bilgiler ışığında daha açık bir biçimde görülebilmektedir. Bu gerçek aynı zamanda yüklem-art tümceler geçmişten günümüze gelen süreçte yaygınlaştığı tezini de çürütmektedir. Devrik yapıların eskicil olduğuna bu yapıların varlığının yabancı dillerin veya çevirilerin etkisiyle açıklanamayacağına ilişkin bir başka kanıt ise atasözleridir. Sabreyle işine ,hayır gelsin başına ...Sakla samanı gelir zamanı... gibi onlarca devrik yapı atasözleri Türkçenin öz dizgesine ait yapılar olduğunu kanıtlamaktadır.

Orhon Türkçesinin temel diziliminin günümüz Türkçesinde olduğu gibi kullanılması (Ö-N-Y) kurallı cümlelerin neden fazlaca olduğunu açıklamaktadır. Devrik yapıların sayıca az olmasının nedenlerinden biri genellikle Türkçenin yabancı dillerle olan münasebeti ve Uygur devrindeki çoğu metinlerin tercüme olması ile açıklanmıştır. Öte yandan, Orhon yazıtlarının tarihsel olaylara yer veren bir metin türü olması sebebiyle ağırlıklı olarak geçmiş olaylardan söz etmesi kesin geçmiş zaman kullanımını arttırmış olabilir.

Sonuç olarak, günümüz açısından bakıldığında Türkçedeki devrik yapının hem biçimsel hem de evrimsel bir yönü bulunmaktadır. Türkçenin bütün dönemlerinde devrik yapılar mevcutta bütün bu yapıları yabancı dilin etkisine, çevirilere bağlamak “Devrik yapılar Türkçenin temel özelliklerinden biridir” demekten daha büyük ve ispatlaması daha zor bir iddiadır. Konuşma dilinde ya da konuşma diline yakın metinlerde (Duman, 2000) devrik yapı kullanımının daha fazla olması, devrik yapının doğallığına en büyük kanıttır.

BİBLİYOGRAFYA

1. Akay, N. (2006). Orhun Abideleri Üzerine Bir Sentaks Çalışması, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
2. Aktan, B. (2009). Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi. Ankara:Gazi Kitabevi.
3. Alyılmaz, C. (1994). Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
4. Banguoğlu, T. (2000). Türkçenin Grameri. Ankara:Ankara Üniversitesi Basımevi.
5. Bilgegil, M.K. (2009). Türkçe Dil Bilgisi. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi.
6. Bozkurt, F. (1995). Türkiye Türkçesi. İstanbul: Cem Yayınevi.
7. Demir, T. (2013). Türkçe Dilbilgisi. Ankara: Kurmay Yayınları.
8. Dizdaroğlu, H. (1976). Tümce Bilgisi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
9. Ediskun, H. (1985). Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Remzi Kitabevi
10. Erdal, M. (2004), A Grammar Of Old Turkic. Leiden Bostan: Brill.
11. Gabain, A. Von (1995). Eski Türkçenin Grameri. Ankara. TDK.
12. Gencan, T.N. (2001). Dil Bilgisi. Ankara. Ayraç Yayınevi.
13. Hengirmen, M. (1997). Türkçe Dilbilgisi. Ankara: Engine Yayınevi.
14. Karahan, L. (1999). Türkçede Söz Dizimi-Cümle Tahlilleri. Ankara. Akçağ Yayınları.
15. Sebzecioglu, T. Ve Ekdi, S. (2015) Türkçede Devrik Tümce Ve Sezgisel Temellendirme Türk-İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi [TIDSAD], 2/2, 224-236.
16. Uzun, N.E. (2000). Anacizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe. İstanbul: Multilingual.
17. Tekin, T. (1998). Orhun Yazıtları (Kültigin, Bilge Kağan, Tunyukuk). İstanbul: Simurg Yayınevi.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ «ЖАҚСЫ АДАМ/ЖАМАН АДАМ» КОНЦЕПТИНИҢ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДЕ СӘУЛЕЛЕНИУИ

Оразымбетова Э.Ш.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкіс қаласы*

Мақалада қарақалпақ тилинің фразеологизмінде қолланылатугын «жақсы адам/жаман адам» концептлери сөз етилген. Олардың қолланылыу өзгешеликлери, әхмийети, қарақалпақ фольклор текстлерінде фразеологизмлердің өзине тән белгилери, мәнилери лексика-семантикалық жақтан жүдә бай екенлиги анықланған хәм анализленген.

В статье рассматриваются концепты «хороший человек/плохой человек», употребляемые во фразеологизмах каракалпакского языка. Также анализируются особенности их употребления, значение, своеобразие фразеологизмов в каракалпакских фольклорных текстах, их лексико-семантическое значение.

The article discusses the concepts of “good person/bad person” used in phraseological units of the karakalpak language. The features of their use, meaning, idiosyncrasy of phraseological units in Karakalpak folklore texts, their lexical and semantic meaning are also analyzed.

Адамзат жәмийетіндегі ең баслы тулға – адам. Адамның өзи де ол жасап турған жәмийеттегі, тәбийй орталықтағы барлық қунылықлар менен кубылыслар, тийкарынан адамның ақыл-парасаты арқалы таңланып, усыған тән таным түсиниги менен өлшенеди. Адамның даналығы менен надалығы, қәсийети менен қәсийетсизлиги, жақсылығы менен жаманлығы да, тәбият болмысына тән әлұан түрли затлар хәм кубылыслардың жақсы-жаман сыпаты, парқы да адам арқалы анықланып баҳаланады.

Адамға тән әлұан түрли қәсийетлердің барлығы халыққа тән таным дәстүрінде «жақсы» хәм «жаман» деген еки сөз бенен берилип, сол этирапында қамтылатуғынын көремиз. Бунда халықтаң дүнья танымынан пайда болған әлемдегі барлық баҳалылықларды тәрезиге салып, бир-бири менен салыстырыу арқалы анықлау принципи менен заңлылығына ийе. Еки заттың, артығы менен кеми, хасылы менен хасыл емеслигин айырыу, бир-бирине парқын қарама-қарсы қойыу, салыстырыу арқалы анықлау улыұмалық контрастивлик усыл ретінде адам қәсийетлерин анықлау ушын қолланылады.

Қарақалпақ дәстүрінде қәлиплескен улыұмалық таным өлшеминің «жақсы-жаман» деген еки тәрептеме усылы менен түсиниги болып табылады. Усы еки сөз арқалы адамды «жақсы адам» хәм «жаман адам» деп екиге бөлип қарайтуғынымыз шынлық хәм көплеген тиллик фактлер арқалы дәлиллеп өтиұимизге болады. Усы сыяқлы қарама-қарсы қойып сыпатлау контрастивлик усыл тек адамға ғана тән (жақсы адам, жаман жигит т.б.) емес, сондай-ақ, бизди қоршаған тәбият пенен жәмийеттегі кубылыслар менен затларға да (жәниұар, өсимлик әлеми т.б.) бирдей тийисли улыұмалық усыл болып есапланады. «Жақсы адам» менен «жаман адам»ды анықлау тек усы сөзлердің мәниси менен ғана шекленбейтуғынлығы бизге бедгиле. Сонлықтан, олардың түп тийкарында жатырған түсиниклердің мәнисин сөз төркининен, контексттегі мәнисине қарай этнолингвистикалық таллау арқалы анықлаймыз. Мысалы, «ол жақсы адам», «ол жаман адам» еки тәрептеме сыпатлама да, бириншиден, оны айтыұшы адамның тек өзине тән субъективлик пикири, көзқарасы, адам қәсийетин баҳалау принципи анықланса, екиншиден, сол пикир-баҳаның субъект санасында қәлиплесиұине тийкар болған миллий салт-дәстүр, этностың өзине ғана тән таным принципи, орталықтан алған тәлим менен тәрбиясының, мораллық-этикалық үлгиси арқалы анықланатуғынлығы сөзсиз. Адам баласы, әдетте, оның инсаныйлық қәсийетлерине (ақыл-парасатына, минез-қулық менен ис-хәрекетине, сын-сынбатына, үлгиси менен өнерине т.б зыялы белгилерине) қарап бериледи.

«Жақсы-жаман» баҳасына тийисли тилимиз жүдә бай дереклерге ийе, әсиресе фразеологизм, нақыл-мақал түрінде көплеп ушырасады. Бул фактлердің тийкарғы объекти – адам болғаны менен, анық субъект ретінде олардың түр-түрин көз алдымызға елеслете аламыз. Булар ишинде хан да, қарапайым да, ел баслаған көсем де, сөз баслаған шешен де, тулпар минип толқыған батыр да, ел намысын қорғаған бий де, жас та, ғарры да, еркек, хаял да, бай, гедей де- бәри усы галереядан өз көринисин табыұы мүмкин. Гейде жеке-дара адамның баҳасы, сын-сыпаты көпшиликке танылып атырса, гейде керисинше (елге, журтка, социаллық топарға) айтылатуғын сын сөзлер жеке адамға тийисли болады.

Адамның «жақсы-жаман» қәсийети келбетлик анықлаұшы ретінде «жақсы адам», «жаман адам» түрин де ямаса «адамсыз» «жақсы», «жаман» болып анықлаұшы болып келеди. Гейде, бул анықлаұшыларда адам атамасының орнына сол адамның маманлығы, қәсиби, атақлаұазымы, жас өзгешелиги т.б. қәсийетлер қолланылады, мысалы: жақсы маман, жаман қоңсы

т.б. Көплеген тил фактлерінде «жақсы», «жаман» сыпаттамалар қатара салыстырыу түрінде де қолланылады, бундай салыстырмалы сыпаттамаларды нақыл-мақалларда көптеп ушыратамыз: *Жақсының жақсылығын айт-ийманы тассын, жаманның жаманлығын айт-ийманы қашсын; Бир жаманның жақсысы бар; Жаман айтпай жақсы жоқ* т.б. Жақсы адамның ис-хәрекетинен келип шығатуғын «жақсылық», жаман адамның ис-хәрекетинен келип шығатуғын «жаманлық» сыяқты абстракт түсиниклер танымлық қасиетке ийе. Булар да «жақсы», «жаман» сыяқты көп халатларда бир-бири менен қатара жүретин контрастивлик анықтамалар. Булардың қарама-қарсылық бирлиги (философияда «единство противоположностей») деген егиз түсиник.

Адамның қасиетлери менен сын-сыпатына байланыссыз қалиплескен «жақсы», «жаман» анықтамасына тийисли турақлы сөз дизбеклерин үлкен 3 топарға бөлиуге болады: 1. «Жақсы» сыпатқа ийе адамлар; 2. «Жаман» сыпатқа ийе адамлар; 3. «Жақсы» да, «жаман» да сыпатқа ийе адамлар:

*Жақсы-жаманды таныды,
Тауып кеңшилик аспанды,
Қырық батырға бас болып,
Ауға шығып атланды («Аманбай батыр» дәстаны)*

Сонда Шора сөйледі:

*— Жаман айтпай жақсы сөз,
Келмейди, деген бир сөз бар,
Олар кәпир, биз мусылман («Ер Шора» дәстаны).*

Рус әлеминің тиллик көринисин изертлеген Г.А.Хамитова жақсылық/ жаманлық концептлери «ядерные концепты» деп атайды: выделяются ядерные концепты, или концепты-доминанты, к которым в русской картине мира относятся понятия «добро»/«зло» [1; 1].

Жақсы/жаман антонимлик жуплығы қурамалы концептлик дүзиліс болып, хәрбир миллеттің дүньятанамындағы негизги концептлер болып табылады. Жақсы адам/жаман адамға текстлерде көркемлик реңк бериуде «ақ» хәм «қара» рең сүўретлеу арқалы көплеген лексемалар қолланылады. Келбетлик компонентли ақ лексемасы арқалы қарақалпақ халқы ақ реңди жақсылық тымсалы сыпатында қарайды. Буның тийкарында унамлы мәнили фразеологизмлер келип шығады: *ақ кеуіл, ақ көкирек, ақ сүтине ырза болу* т.б тил бирликлери арқалы бериледи.

Ақ лексемасына антоним болған қара лексемасы катнасында тийкарынан унамсыз мәнили фразеологизмлер жасалған. Себеби, көбинесе, бул рең арқалы жаманлық тымсалы есапланады. Иши қара, жүреги қара, кеуілі қара, қарасы өшиу, қара терге батыу, қара булттай түнериу т.б. тил бирликлери арқалы сәуленеди.

ӘДЕБИЯТЛАР

- 1.Хамитова Г. Концептосфера «добро-зло» в русской картине мира. филл.ғыл.кан.дисс...автореф. – Астана, 2010. - 24 б.
- 2.Кыдырбаева Г.К. «Мәң» (Адам) концепти сферасы бирликлеринің лингвомәдени хәм лингвокогнетив өзгешеликлери (инглис хәм қарақалпақ тиллери мысалында) филлол.илим.филос.д-ры. (PhD) дисс автореф. –Т., 2017.
- 3.Наўрызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Т.: Фан. 1972.

ДҮНЬЯ ТИЛ БИЛИМИНДЕ СЫПАЙЫЛЫҚ КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ИЗЕРТЛЕНИУИ

Матжанова Айжамал Жарылкаповна

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкіс қаласы*

Тил билиминде сөйлеушінің эмоцияларын билдириу хәм тыңлаушының эмоциональ сфера-сына тәсир етиу ушын қолланылатуғын тил бирликтери хәр тәреплеме үйренілмекте.

Хәр бир тилде сыпайылықты, хұрметти, қәдірлеуді, ардақлауды билдириуши лексикалық, хәм лексика-грамматикалық, морфологиялық, синтаксислик бирликлер системасы бар. Мәселен, дүнья тиллеринде сыпайылықты билдириуши тил қураллары айрықша үйренілген. Бул ҳаққын-да жүдә көп мақалалар, арнаулы монографиялар жазылған.

В.М.Алпатовтың «Категория вежливости в современном японском языке» деген мийнети то-лығы менен япон тилинің сыпайылықты билдириуши грамматикалық системасын үйрениуғе қаратылған. Бул тилдің өзгешелиги сонда: жәмийеттеги адамлар арасындағы қарым-қатнас бар-лық Европа тиллериндеги сыяқлы тек лексикалық қураллар арқалы ғана билдирилместен, грам-матикалық қураллар арқалы да билдириледі. Изертлеуши япон тилинде сыпайылық категори-ясының еки түрде билдиретуғынлығын айтқан. «Бириншиси «адрессив» категория, бунда сөй-леушінің тыңлаушыға ,екиншиси «гоноратив» категория сөйлеушінің сәубетинде сөз етилип атырған басқа адамға қаратылған сыпайы қатнасты билдиреди. Хәр қайсы категория өзиниң бил-дириу формасы хәм системасына ийе [Алпатов, 1973. – 13]. Ол япон тилиндеги сыпайылықты билдириу формаларының түрли мәнилерине итибар берген.

Қытай тилиндеги эмоционаллық хәм экспрессивлик категориясын В.И.Горелев хәр тәреплеме изертлеген алымлардың бири. Ол ҳақыйқый мәнисинде сөздің лексикалық хәм грамматикалық мәнисинен басқа эмоционаллық мәниси барлығын айтады. Айта кетиу орынлы, эмоционаллық мәниси шын мәнисинде сөздің субъективлик-баха билдириуши белгилери менен тығыз байла-ныслы. «Эмоция менен субъективли қатнас бир-бири менен тығыз байланыслы. Өйткени, эмо-ция – адамның қоршаған әлемге және өзіне деген қатнасын сезиниудің психологиялық процесси, адамның туйғы-сезимлерин, кеуил кеширмелерин, қәлеуін, дүньяға хәм өз-өзіне көзқарасын билдириуи екенін анықлаған. Алымның сыпатлауынша, қарым-қатнас процессинде сөйлеушінің субъективлик мүнәсибетин ғана емес, соның менен бирге усы қатнас тәжірийбесин, яғный эмо-цияны билдириу зәрүрлиги пайда болады [Горелов, 1979. – 12-15].

Сондай-ақ, илимпаз С.Ю.Глушкова да өзиниң «Лингвопрагматические аспекты категории вежливости в английском и китайском языках» деген диссертациясында еки тилдің сөз бай-лығы, грамматикасы хәм синтаксисин сыпайылық категориясы призмасы арқалы көрип шығады. Жумыста тийкарғы итибар еки халық тилинде сыпайылық қалай көрсетилетуғынлығына қара-тылған. Алымның көрсетиуінше, улығымалық тәреплери бар болса да, қытай тилиндеги сыпайы-лық инглис тилиндеги мәнисине бираз сәйкес келмейди. Солай болса да инглис хәм қытай тил-леринде сыпайылық сөйлеуде әдеп-икрамлылық қағыйдаларға әмел қылу, тәрбияның көриниуи есапланады. Бул әдеп-икрамлылық қағыйдаларының тийкары – хәр қандай коммуникативлик хәрекеттің ажыралмас белгиси деген жуўмақ шығарады [Глушкова, 2011. – 8].

Немец тил билиминде де сыпайылық категориясы терең үйренілген. Илимпаз Н.В.Реукованың «Лексико-грамматические средства выражения вежливости в современном немецком языке» [Реукова, 2005] атлы илимий изертлеуінде немец тилинің сыпайылықты бил-дириуши лексика-грамматикалық қураллары хәр тәреплеме изертленген болса, Р.А.Газизовтың «Коммуникативная категория вежливости в немецкой лингвокультуре» [Газизов, 2011. – 342] деген монографиясы коммуникативлик хәрекетлердің этникалық-мәдений өзгешелиги хәм фор-малары мәселесин, сондай-ақ мәдениетлар аралық өз ара мүнәсибетлерде аўызеки хәм аўызеки болмаған қарым-қатнасты үйрениуғе арналған. Бул монография немец тил билиминде сыпайы-лық коммуникативлик категориясын хәр тәреплеме үйрениудің табыслы жемиси болып, ол анық хәм жасырын, қарым-қатнас стереотиплери хәм унамлы хәм унамсыз сыпайылық стратеги-яларынан пайдаланыу арқалы әмелге асырылған. Р.А.Газизов қарым-қатнаста табысқа ерисиуғе тәсир қылушы сыпайылықтың анық хәм жасырын формаларының ислеу усылларын анализлеу хәм немец тил мәдений жәмәетинде сыпайылықты билдириудің миллий-мәдений өзгешеликле-рин анықлаған. Монографияда сыпайылық категориясын түсиниудің жаңа, жүдә логикалық вер-сиясы усыныс етиледі. Онда жергиликли хәм шет ел тил билиминдеги сыпайылық категориясы туўралы теориялық пикирлерди сын көзқарастан түсіндиреди, оның тийкарында прагмалингви-стикалық изертлеулер объекти ретинде сыпайылық хәм әдеп-этика түсиниклериниң мазмұны анықланады, коммуникатив процессти характеристикалауы тийкарғы түсиниклер анализ етиледі: Автор ситуация хәм стратегияларды анализ қылу тийкарында немецтердің адамлар арасындағы коммуникативлик әдеп-этика қағыйдаларын көрип шығады. Онда Р.А.Газизовтың

пикирине караганда, коммуникативлик эдеп-этика ең толық әмелге асырылатуғын төрт экспрессивлик хәм төрт хошаметлендиретуғын сөйлеу хәрекетлеринде сыпайылық түсинигиниң унамлы анықламасы келтирилген. Алынған нәтийжелердиң исенимлилиги бир қатар көркем текстлер хәм оқыу қолланбаларын тартыу арқалы тәмийинленеди. Сондай-ақ немец тил билиминде сыпайылықты аңлатыу қәсийетлери (экспериментал изертлеу нәтийжелери)» немец коммуникативлик санасында сыпайылық көрсетиўдиң этномәдений қәсийетлерин анализ етеди. Демек, бул мийнет немец тилиндеги сыпайылықтың билдириу өзгешелигин үйрениўдиң үлкен табысы десек болады.

Инглис тилиндеги сыпайылық категориясы бойынша Е.Л. Ерзинкянның «Лингвистическая категория вежливости: семантика и прагматика» атлы монографиясы инглис тили материалы бойынша сыпайылық категориясын хәр тәрәплеме үйрениўге арналған. Бул мийнетте лингвистикалық сыпайылық категориясы мазмун хәм билдирилиуи жағынан да қурамалы болған социаллық түсиникти қәлиплестириу көзқарасынан қаралады хәм еки тәрәпин өз ишине алады: динамикалық, бунда сыпайылық қарым-қатнас қылыўшылардың сөйлеу хәрекетин тәртипке салыўшы принцип және екиншиси – статикалық бунда сыпайылық дискурста сыпайылық принцип билдириўдиң хәр түрли усылларын қамтыйтуғын категория ретинде түсиниледи. Адамлар арасындағы қарым-қатнасты тәртипке салыўға жәрдем беретугын сөзлердиң тийкарғы өзгешелиги белгиленеди, олардың семантикалық хәм прагматикалық өзгешеликлеринен келип шыққан ҳалда сыпайылық категориясын билдириу кураллары хәм усыллары анықланады [Ерзинкян, 2018].

Т.В.Ларинаның «Категория вежливости и стиль коммуникации: сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций» атлы монографиясы [Ларина, 2009. – 512] хәм «Категория вежливости в аспекте межкультурной коммуникации (на материале английской и русской коммуникативных культур)» [Ларина, 2003. – 32] атлы докторлық диссертациясы тикелей инглис хәм рус тилиндеги сыпайылық категориясын салыстырмалы үйрениўге арналған. Ол мәдениятлар аралық аспекте сыпайылық категориясын үйрениўдиң теориялық мәселелерине тоқталып, онда усы күнге шекем дүнья тил билиминде сыпайылық категориясы бойынша айтылған теориялық пикирлердиң хәр бирин анализ қылған. П.Браун хәм С.Левинсонның унамсыз хәм унамлы сыпайылық идеясы менен байланыслы болған жақынлық хәм аралық теориясы Т.В.Ларина тәрәпинен сыпайылық түсинигиниң өзгертирилген версиясы болып табылады.

«Унамлы» хәм «унамсыз сыпайылық» атамаларын лингвистикалық хәм стилистикалық әдебиятларға уйқас келмейтуғын деп есаплаган ҳалда, Т.В.Ларина «унамлы сыпайылық» термини орнына «жақынлық сыпайылығы» ямаса «қарым-қатнас сыпайылығы» хәм «унамсыз сыпайылық» термини орнына «аралықтағы сыпайылық» терминин қоллаўды усыныс етеди [Ларина, 2003. – 32]. Солай етип, сыпайылық түрлериниң жаңа белгилерин коммуникативлик хәрекетлерге белги етип, айрықша стратегияларды анық айтып өтеди: жақынласыу стратегиялары коммуникаторлар арасындағы аралықты қысқартады хәм сәўбетлес пенен бирге деген сезимин көрсетип береді, аралықтан стратегиялары болса аралықты сақлаўға қаратылған. сәўбетлестин жеке автономиясына хұрмет билдириу.

Өз концепциясында Т.В.Ларина адамлар арасындағы қарым-қатнаста тийкарғы есапланған сыпайылықтың байланыс стратегияларын анықлады.

Автордың пикирине караганда, хәр түрли түрдеги стратегиялар түрли сөйлеу хәрекетлери менен байланыслы. Солай етип, жақынласыу стратегиялары, биринши нәўбетте, қутлықлау, хошласыу, миннетдаршылық, кишипейиллик, мақтау хәм басқалар сыяқлы экспрессив сөйлеу хәрекетлеринде әмелге асырылады, себеби экспрессивлердиң тийкарғы ўазыйпасы «сөйлеўшиниң хәрекетлерге хәм тыңлаўшы минез-қулықларына сезимлик реакциясин» аңлатыу болып табылады, яғный. сөйлеўшиниң тыңлаўшыға мүнәсибети хәм сезимлерин көрсетиўде. Аралықтан стратегиялар, өз гезегинде, хошаметлендиретуғын сөйлеу хәрекетлери менен байланыслы (мысалы, сорау, мәсләхат, усыныс хәм басқалар), бунда сөйлеўши қабыл етиўшиниң жеке автономиясын тән алыўын хәм оған хәрекет еркинлигин тәмийинлеуи керек.

Сыпайылықтың этикалық-лингвистикалық концепциясы филолог Л.А.Азнабаеваның «Принцип вежливости в английском диалоге» [Азнабаева, 2005. – 198] изертлеўинде үйрениледи. Бул концепция коммуникативлик қарама-қарсылық – «сөйлеўши – адресат» хәм сөйлеўдиң өз ара тәсиринде этикалық нормаларға әмел қылыўға тийкарланған. Бул теорияның орайлық түсиниги адресат есапланады, себеби ол жетерлише үйренілмеген хәм сыпайылық түсиниклериниң көбисинде адресат реакцияға кирисиўши субъект ретинде емес, бәлки тек қабыл етиўши объект ретинде хәрекет етеди. Этикалық-лингвистикалық концепцияда адресат – хәм қабыл етиўши тәсир объекти, хәм сөйлеўде өз ара тәсирдиң субъекти есапланады. Қарым-қатнастың баслаўшы субъекти есапланған сөйлеўши (баянатшы) менен салыстырғанда адресат қатламының айрықшалығы мине усында болып табылады [Азнабаева, 2000. – 310-311]. Диалоглық қарым-қатнаста адресаттың дәрежеси адресанттың позициясына байланыслы болғаны сыяқлы, адресаттың сөйлеу хәрекеті де сөйлеўшиниң сөйлеу хәрекеті менен байланыслы. «Усының ме-

нен бирге, адресат факторы сөйлөүшү сөзүндө оның хабарының кабыллаушысы сыпатында көринеди» [Азнабаева, 2005. – 1982]. Автордың атап көрсөтүүсүнө карағанда, адресаттың позициясы тураксыз, себеби адресат дегенде биз хәзирде реакцияга кирисүүшү коммуникант позициясын ийелеп турған байланыс қатнасушысын түсинемиз [Азнабаева, 2000. – 310-311].

Демек, автор бул мийнетинде диалогта адресаттың орнын белгилеп береді хәм сыпайылық ҳақында мынадай пикирге келеді: «Сыпайылық – бул конфликтсиз, жағымлы хәм табыслы байланысқа ерисүүге қаратылған сөйлөү хәрекетиниң миллий хәм ситуацияға қарай белгиленетуғын формалары» [Азнабаева, 2005. – 6].

Г.А.Вильданованың «Эвфемия и принцип вежливости в современном английском языке: гендерный аспект» [Вильданова Г.А.] мийнетинде де инглиз тилиндеги сыпайылық принципі тийкарында жаратылған эвфемизмлер прагматикалық тәрептен хәр тәреплеме үйренілген. Бунда көбирек хаялларға тән эвфемизмлер изерлөүге алынған, олардың универсаль хәм өзине тән өзгешеликleri анықланған.

Г.И.Рамстедт қалмақ тилиндеги хаял-қызлар сөзлерин басқа алтай тиллериндеги хаял-қызлар сөзleri менен салыстырып үйренеди [Рамстедт Г.И.].

Ал Зәгиймаа Чойдонның «Категория вежливости и ее выражение в русском и монгольском речевом этикете» [Зәгиймаа Ч.] деген атамадағы докторлық диссертациясында монғол хәм рус тилиндеги сыпайылық категориясының билдирилиўи хәр тәреплеме үйренілген. Еки халық тилинде қолланылып жүрген сыпайылықты билдириўшү лексикалық, грамматикалық қураллар салыстырмалы түрде изертленген.

Жуўмақлап айтқанда, хәр қандай дәўирде де сыпайылық адамгершилиқ хәм шахс қәдир-қымбатын хұрмет қылыў менен ажыралып турды хәм басқалар тәрепинен унамлы сыпат ретинде баҳаланды. Сонлықтан сыпайылық категориясын хәм оның билдирилиўин үйрениў илимпазлар итибарын тартқан.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Азнабаева Л.А. Категория адресата в речи и в языке // Germanica. Slavica. Turkica: Сборник научных статей. К юбилею Р.З.Мурясова. – Уфа: БашГУ, 2000. – с. 310-311.
2. Азнабаева Л.А. Принцип вежливости в английском диалоге. Монография. – Уфа: РИО БашГУ, 2005. – с. 198.
3. Алпатов В.М. Категория вежливости в современном японском языке. – Москва: Наука, 1973. – с. 13.
4. Вильданова Г.А. Эвфемия и принцип вежливости в современном английском языке: гендерный аспект. Монография. – Москва-Берлин: DirectMEDIA, 2015.
5. Газизов Р.А. Коммуникативная категория вежливости в немецкой лингвокультуре. Монография. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2011. – с. 342.
6. Глушкова С.Ю. Лингвопрагматические аспекты категории вежливости в английском и китайском языках // автореферат. дисс. на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Казань, 2011. – с. 8.
7. Горелов В.И. Лексикология китайского языка. – Москва: Просвещение, 1984.
8. Горелов В.И. Стилистика современного китайского языка. – Москва: Просвещение, 1979. – с. 12-15.
9. Ерзинкян Е.Л. Лингвистическая категория вежливости: семантика и прагматика. – Ереван: Изд. ЕГУ, 2018.
10. Зәгиймаа Ч. Категория вежливости и ее выражение в русском и монгольском речевом этикете // автореф. дис. ... докт. филол. наук. – М., 1998. – с. 32.
11. Ларина Т.В. Категория вежливости в аспекте межкультурной коммуникации (на материале английской и русской коммуникативных культур) // автореферат дис. ... доктора филологических наук. – Москва, 2003. – с. 32.
12. Ларина Т.В. Категория вежливости и стиль коммуникации: сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций. – Москва: Рукописные памятники древней руси, 2009. – с. 512.
13. Рамстедт Г.И. Введение в алтайские языкознание / Перевод с немецкого языка – Москва, Изд-во ИЛ 1957. – с.255
14. Реукова Н.В. Лексико-грамматические средства выражения вежливости в современном немецком языке // автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук.

KÓRKEM SHÍĠARMALARDA DIALEKTIZMLERDİŇ QOLLANÍLÍWÍ

Xalmuratova Dilbar Yaqıpbayevna

Ajiniyaz atındaġı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti tayanış doktorantı

Annotaciya: Mazkur maqolada badiiy asar tilida dialektizmlarning qullanilish maqsadi haqida, frazeologik dialektizm, kiyim-kechak, uy ruzǵor buyımlari, ósimlik atamalariga oid dialektizmlar, tabu dialektizmlar, etnografizmga oid dialektizmlar haqida sóz boradi.

Kalit sózlar: badiiy asar, dialektizm, tabu dialektizm, etnografik dialektizm.

Аннотация: В статье рассматриваются цели использования диалектизмов в языке художественных произведений, фразеологические диалектизмы, диалектизмы, связанные с одеждой, предметами быта, растительными терминами, диалектизмы, табуированные диалектизмы, диалектизмы, относящиеся к этнографии.

Ключевые слова: Художественное произведение, диалектизм, табуированный диалектизм, этнографический диалектизм.

Annotation: This article deals with the purpose of using dialectisms in the language of artistic works, phraseological dialectism, dialectisms related to clothing, household items, plant terms, taboo dialectisms, dialectisms related to ethnography.

Key words: Artistic work, dialecticism, taboo dialecticism, ethnographic dialecticism.

Kórkem shıǵarma insanlardı jaqsılıqqa jeteklewshi, onı ruwxlandırıwshı, ómirde bolıp atırǵan hádiyselerge ózgeshe pikir júritiwshı qudiretli kúsh sanaladı. İnsan atawlı kórkem shıǵarmadan ómir sırların, onı jaqsı-jaman táreplerin úyrenedi, olardan kereginshе ózlerine sabaq aladı. Kórkem shıǵarmalarda hár qanday xalıqtıń ómirin, jasaw sharayatın, turmıs-tirishiligin, tariyxın, mádeniyatın, úrp-ádet dástúrlerin kóriwimizge boladı. Jazıwshı ómirde bolıp atırǵan waqıyalardı kórkem shıǵarmada keńnen sáwlelendirip, óz elegenin ótkerip, tilimizdiń sarqılmas bulǵınan orınlı paydalanıp, kórkemlep súwretleydi. Sebebi jazıwshı, shayırdıń atın dúnyaǵa shıǵaratuǵın onı qunlı dóretpeleri sanaladı. Olardıń shıǵarmaların xalıq asıǵıp, súyip oqıydı, olardıń dóretpelerin kerek deseń hár bir qatarın yadqa biledi. Mine kórkem shıǵarmanıń sıyqırılıǵı, qúdiretililigi. Prof. E. Berdimuratov qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń wákılleri Ajiniyaz, Berdaq shıǵarmaları haqqında bilay degen edi: “Qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatınıń biyik shınarları Berdaqtıń “Xalıq ushın”, “Jaqsıraq”, Ajiniyazdıń “Bozataw” usáǵan shıǵarmaların qaraqalpaq xalıqı yadqa aytadı, olar keń taralıwı jaǵınan xalıq qosıqları dárejesine jetip ketken. Onıń tiykarǵı sebebi nede? Onıń tiykarǵı sebebi bul shıǵarmaların ideyalılıǵı menen kórkemliliğinde, estetikalıq tásirililiginde. Sonlıqtan da xalıq Ajiniyaz shayırga kórkem sózdiń ájayıp ustası sıpatında minnetdarlıq bildiredi, sonlıqtan da Berdimurat xalıqtı, xalıq Berdaqtı jalǵızınday jaqsı kóredi” [Бердимуратов, 1973.-95]. Shınında da, xalıq haqıyqıy dóretpeni óziniń janınday qásterleydi, onıń ishindegi qaharmanlar menen birge júrgendey seziniп, ózi de sol ájayıp sóz ustasınday bolǵısı keledi, hátte olarǵa elikleп, sáz marjanların qaǵazǵa tógedi.

Kórkem sóz iyesi haqıyqıy ómirdi súwretlewde ulıwma xalıqlıq tildin barlıq elementlerinen paydalanıp, hár qıylı stilistikalıq boyawlar menen boyaydı. Bul elementler hám stilistikalıq birlikler kórkem shıǵarmanıń mazmunlı, tásirli shıǵıwın támiyinleydi. Súwretlew usılları járdeminde kórkem sóz sheberi óziniń ayılajaq pikirine ayırıqsha máni beriwge, oǵan ayırıqsha salmaq taslawǵa erisedi [Досымбетова, 2017.-38]. Sonday-aq, kórkem sóz ustası til biliminde qullanılıw sheńberi tar bolǵan sheklengen dialekt sózlerden de paydalanadı. Dialekt — bul aymaqlıq baylanıstıń nátiyjesinde qalıplesken, grammatikalıq qurılısında, sózlik quramında óz ózgesheliklerine iye bolǵan tildin jergilikli variantı, óz-ara bir-birine jaqın bir neshe sóylesimlerdiń jıyındısı [Курбанбаева, 2020.-5].

Qaraqalpaq til biliminde dialektizmlerdiń qullanılıw ornı ayırıqsha. Dialektizmler kórkem shıǵarmalarda belgili bir territoriyanıń, regionnıń turmısın, sol jerdegi adamlardıń sóylew ózgesheligin bildiriw ushın qullanıladı [Бекбергенов, 1990.-33]. Dialekt sózler belgili bir aymaq turǵınları tiliniń ózine tán ózgesheligi. Bul ózgeshelik basqa aymaqaqqa tán emes, awızeki sóylewde, ádebiy tilde ushıraspaytuǵın, ayırım sınarları ózgerilip qullanılatuǵın sózler. Dialektizmlerdiń kórkem shıǵarmadaǵı atqaratuǵın xızmeti shıǵarmaǵa ayırıqsha kórkemlilik beriw menen birge, shıǵarmanıń obrazlılıǵın, tásirililigin asırıp, avtor, qaharman tillerinde beriledi. Biz bul miynetimizde qaraqalpaq tiliniń arqa dialekti jazıwshıları shıǵarmaları tilinde ushırasatuǵın dialektizmler haqqında sóz etemiz.

Kórkem shıǵarmalarda jazıwshı dialektizmlerdi qaharmanıń ishki hám sırtqı jaǵdayların, minez-qulqın, psixologiyasını ashıp beriwde, onıń portretin súwretlewde, sonıń menen birge sol ortalıqtıń kórinisin, jasaw tirishiligin, mádeniyatın, úrp-ádet dástúrlerin anıq ashıp beriwde qollanadı. Bul dialektizmlerdi óz ornında qollanıw shıǵarmanıń qunlılıǵın asıradı. Mısalı: Jolina qaray-qaray kózi de sarǵaydı, poçtaǵa qatnay-qatnay **tabanı da qabardı** [K. Sultanov, «Aq dárya», 20-b.]. Ol oq jayday qáddi búgilip, **toqsan oydnı torabında tolǵanıп** otr... Telegey teńiz, ushı-qıyırı joq oy ada bolar emes [S. Bahadırova, «Tumaris», 46-b.].

Berilgen misallardaǵı *tabanı qabarıw*, *toqsan oydnı torabında tolǵanıw*, dialektlik frazeologizmleri shıǵarmanıń kórkemliliǵın asırıwda ayırıqsha xızmet etken. *Tabanı qabarıw* frazeologizmi sharshaw mánisin bildirip, ádebiy tilde tabanı toziw atamasında qullanıladı. *Toqsan oydnı torabında tolǵanıw* frazeologizmi qattı oylanıw mánisin beredi. Avtor qaharmanıń qattı oy ústinde oylanıp, belgili bir sheshimge kele almay atırǵan jaǵdayın tásirli, obrazlı etip súwretlegen. Kórkem sóz iyesi bul dialektlik frazeologizmlerdi shıǵarmanıń kórkemliliǵın asırıw maqsetinde oǵan emcional-ekspressivlik boyawlar berip, qaharmanıń sırtqı kórinisin, onıń hal-jaǵdayın anıq súwretlewde keńnen paydalanǵan.

Sonday-aq, kórkem shıǵarmalar tilinde sol aymaqa tán bolǵan úy buyımları atamaların, kiyim-kenshek atamaların, ósimlik atamaların da ushıratamız. Mısalı: Iytke isense boladı, degen menen Qayırdıń sherim etiginiń qonishına tıǵılǵan, tıyǵı biz qarıs keletuǵın, házir qawıp dóndi degenshe, balanıń qolında júzi quyash nurında jaltırıp turǵan qınsız **gezlik pıshaǵınan** ózge jaraq joq [K. Karimov, «Aǵabıy», 12-b.]. Al, erteń bazar degen kúni atar tańǵa bazarǵa túsiw ushın qoyın qaltasına úsh mıń manat puldı basıp, sırtınan **túyrewish** penen túyrep, óziniń sózi menen aytqanda, «ıras qarıstan-qarıstan zıyat mıyıqtan eki basın toltırıp» qaytıw ushın, góne qorjınıń hám bókterip, sovxoz orayına barıp jatıwǵa niyetlenip ketip edi [Sh. Seyitov, «Iǵbal soqpaqları», 142-b.]. Báhar aylarında kúnshuwaqqa qoranıń ıǵında, basına **jataq malaqayın** kiyip, duwtar soǵıp otıratuǵın, sol otırǵanda yoshlanıp qosıq aytıp otıratuǵını ele yadımda bar [J. Aymurzaev, «Jetimniń júreǵı», 101-b.]. **Duwqat shapanınıń** belinen baylaǵan mádeli belbewiniń ushı dizesine túsip, ózi kelte boyın burınǵıdan da keltertip kórsetedi. [K. Karimov, «Aǵabıy», 3-b.]. Ayqız endi burınǵı shóldiń, ashlıqtıń qayda ketkenin bilmey, óziniń panalap jatqan **qoyan jiliktiń** astına qolın urıp, júdá ǵana táwıraq izǵarlı bir tamırın julıp alıp, awzına salıp áste-aqırın sorıp, tum-tusqa qaraǵan waǵında Otegendi tuwrıláp kiyatırǵan birewge kózi tústi [A. Begimov, «Balıqshınıń qızı», 297-b.]. Bul jumıslar pitkerilgennen soń maldıń pishenin tasıw, qıs otı ushın taǵı da qamıs orıw, oǵan qosımsha sıylı qonaqlar kelgende jaǵatuǵın otını ushın jaqın jerlerden bar jeri bolsa, jıńǵıl bolmasa Jansız boylarınan **gór tamır** ákeliw hám mallardı kútiw islerine de aralastı [A. Begimov, «Balıqshınıń qızı», 23-b.].

Berilgen misallardaǵı *gezlik pıshaq*, *túyrewish* atamaları úy buyımları atamalarına, *jataq malaqay*, *duwqat shapan* atamaları kiyim-kenshek atamalarına, *qoyan jilik*, *gór tamır* atamaları bolsa ósimlik atamalarına kiredi. **Gezlik** (A., Q.) - etiktiń qonishına salıp júretuǵın kishkene pıshaq. Onıń qırına jaqın jerinde oyılǵan sızıǵı (gezi) boladı (Mr., Br., Iysh.) [Насыров, Доспанов, 1983.-83]. **Túyrewish** atamasınıń tilimizde ilgeshek, ilgenshek, ilmeshek variantları ushırasadı. **Jataq malaqay** (A., Q.) - ǵarrı adamlardıń tünde uyqılǵanda kiyip jatıwına qolaylastırılıp tigilgen basqa kiyetuǵın kiyimniń túri. Ol teriden tayarlanıp, ishki hám sırtqı tárepleri jún boladı. Tigiwshiler onı tayarlaǵan waqtında jüniniń bar jaǵın sırtında qaldıradı (M., Qar., Kr.) [Насыров, Доспанов, 1983.-121]. **Duwqat //duwqatı// duwxat shapan** (A.) - kiyimniń sırtınan kiyetuǵın duwqat shapan. Onı ǵarrılar eki qat, házir jalań qabat etip kiyetuǵın bolǵan. Materialı hasıl tovardan saylap alınadı (Mr., Qr., Tkr.) [Насыров, Доспанов, 1983.-106]. Jazıwshı *gezlik pıshaq*, *túyrewish*, *jataq malaqay*, *duwqat shapan* dialektizmlerin qaharmannıń sırtqı kórinisin, onıń portretin súwretlewde keńnen paydalanǵan bolsa, *qoyan jilik*, *gór tamır* atamaların tábiyat kórinisin súwretlewde, qaharmandı qorǵawshı, onı shólden saqlap qalıwshı, onıń jumısınıń tezirek pitiwinde oǵan járdemshi bolatuǵın tiykarǵı kúsh sıpatında qollanǵan.

Sonday-aq, kórkem shıǵarmalarda, ertede adamlar sana-sezimi rawajlanbaǵan waqıtları, ayırım nárselerdiń atların aytıwdan qorqıp, olardı basqasha at penen atap, eger tikkiley atasa, zıyanı tiyedi, káramatlı dep túsinip, usınıń nátiyjesinde tilimizde payda bolǵan tabu sózlerdi de ushıratamız. Mısalı: Onıń ata-anası bir jazda izli-izinen kóz jumdı. **Ótlewden** ketti [«Tutqın», 4-b.]. Kútilgen bekinis **Atı jaqsı** qorǵanı edi [«Tutqın», 181-b.]. [Liýkin, kewline awır almasań, meniń bir sorawım bar, mına biziń úydegi saǵan bayaǵı kelgeninde sarpay berdi me, sonı bilmekshi edim, ózinen sorasam, ne jumısıń bar deydi \[O. Abdırahmanov, Bosaǵa, 529-b.\].](#)

Berilgen misallardaǵı *ótlew* sózi kesellik ataması bolıp, ádebiy tilimizde soqır ishek atamasında qollanıladı. *Atı jaqsı* ataması misalımızda qorǵan atamasında kelgen bolsa, T. Begjanov óziniń arnawlı miynetinde adamda bolatuǵın awırıwdıń bir túri, bunı qurózek dep te ataydı, - dep aytıp ótedi [Бержанов, 1971.-107]. *Biziń úydegi* ataması bolsa, qaraqalpaq hayallarınıń kúyewiniń atın tuwrı atamay, olardı sıylap, shańaraǵınıń uytqısı retinde kóriwinen payda bolǵan. Er adamlardı xalqımız qattı sıylap, hátte olardıń aldınan kesip ótpegen, eger kesip ótse, jolım bolmaydı dep ırım etip túsingen. Bul tabu sózdiń tiykarında úrp-ádet, dástúrlerimiz jatadı. Sonlıqtan da, úrp-ádetlerimizge baylanıslı tabu sózlerdi tárbıyamız dereǵı sıpatına kóriwimizge boladı.

Etnografızmler áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan miyrasımız sanaladı. Bul etnografızmlerde xalqımızdıń jasaw tirishiligin, úrp-ádet dástúrlerin, mádeniyatın kóriwimizge boladı. Úrp-ádetler insanlardı tábiyat kúshleri, janlandırılǵan miflik zatlar, jaratıwshı menen baylanıstırıp turadı; áyyemgi úrp-ádetler bolsa ózine tán jaman kúshlerden qorǵanıw máresimi bolıp tabıladı [Abdinazimov, 2020.-58]. Kórkem shıǵarmalarda etnografızmlerge baylanıslı dialektizmlerdi kóplep ushıratamız. Mısalı: Usı turısı boladı. Men bir **aqlıq qızımniń qına toyına** barayın dep atırǵanıw joq [Sh. Seyitov, Iǵbal soqpaqları, 41-b.]. Ullı sáske bolǵansha hesh kim shayǵa otırmadı. Aygúl dárhal sútǵóje pisirdi. Aysara sarı may kúydirip, gójege quydı. Kúnbıybi «**iyt jórgek**» soqtı [Dushpan, 227-b.]. Soń shıyqshı bergen bir **jayman** menen bes-altı bawırsaqtı «teberik» dep dásturxanına qaytadan qoydı [Dushpan, 9-b.].

Keltirilgen misaldaǵı *aqlıq qızımniń qına toyı* ataması ádebiy tilde ákeniń qına toyı atamasında ushırasadı. *Qına toy* haqqında tariyxshı A. Otemisov óziniń arnawlı miynetinde bilayınsha aytıp ótedi: «Qaraqalpaqta burın qına toy beriw dástúri kúshli bolǵan. Adam 84 jasında mıń aydıń júzin kóredi eken. Mıń aydıń júzin kórgen adam baqıyǵa barǵanda soraw-juwap gúrsisine otırmaydı. Perishteler oǵan áńqaytıp jánnet esigin ashıp qoyadı eken. Mıń aydıń júzin kórgen adam ózi sabır saqlaydı, indemeydi, lekin perzentleri «Akemizge quda berdi, atına qınanı basıp, mıń aydıń júzin kórdi» dep toy beredi. Bul toydıń atı «Qına toy» dep ataladı. Bul toyda at shabıladı, kókpar oynaladı, jıraw, baqsı ayttırıladı, palwan gúresedi. Taǵı basqa da qoshqar dúgistiriw sıyaqlı tamashalar beriledi» [Өтемисов, 2022.-61]. Jazıwshı bul dialektizmdi qaharmannıń sırtqı kórinisin súwretlew ushın, oǵan ayrıqsha obrazlılıq beriw ushın qollanǵan.

Berilgen misallardaǵı *iyt jórgek*, *jayman* etnografızmleri tiykarında diniy isenimler jatadı. Iyt jórgek ataması ádebiy tilimizde jórgek atamasında ushırasadı. Jórgekti bala dúnyaǵa kelgen kúnnen baslap, qırq

künge shekem onı qundaqlap oraw ushın, balanıń qol-ayaǵı dúziw ósiwi ushın, uyqısınıń tınısh bolıwı ushın qollanadı. Jórgek atamasınıń kelip shıǵıwı haqqında qazaq tiliniń qısqaşa etimologiyalıq sózliginde bilayınsha túsindirme berilgen: «Jórgek sóziniń tórkini xı ásirde túrkiy tillerinde qollanılǵan yorgá- oraw sózi menen baylanıslı. Al, endi túrkiy tilleriniń kópshiliginde gezlesetuǵın jórgek (uyǵ. - yóǵák, qaraqal. - jórgek, ózb.- yurgak, bash.- yurgák, tuva- chórgek, haq. -churuǵı, qoyb.- jörgók, trok, qarayım- chárgesh, barab. – uurgó t.b.) sózin alsaq, ol joqarıdaǵı yorgá feyil túbirine atlıq formasınıń -q (-k, -aq// -ák, ıq// -ik, -uq// -úk t.b.) qosımtasınıń jalǵanıwı arqalı jasalǵan. Sonda jórge sózi dáslep «orawdı», bir nárseni «orap alıwdı» bildirgen bolsa, -q qosımtasınıń jalǵanıwı arqalı ol tek balanı oraytuǵın orawshı shúberekke, qundaqqa gana tán ataw bolıp qalǵan» [1966.-88]. Sonıń menen birge tilimizde iyt kóylek, biyt kóylek atamaları da ushırasadı. Iyt atamasınıń tiykarında jaman kózlerden qorǵawshı kúsh jatadı.

Jayman ataması ádebiy tilimizde shelppek túrinde ushırasadı. Biziń qaraqalpaq xalqımızda, shelppekti qamırdan juqalap, dóngelek etip jayıp, barlıq jeri tegis pisiwi ushın, qamırdı pıshaq ushı menen tilip, mayǵa pisiredi. Onı xalqımız ata-babalarınń jolına quran oqıwda, olardı zıyaratlawǵa barǵanda, olardıń jolına arnap pisiredi, sonday-aq, toylarımızda da bawırsaq pisiriwden aldın qazanǵa birinshi bolıp shelppek pisiredi, adamlar jaman nárselerden qorǵanıw maqsetinde de shelppek pisirip, jeti adamǵa jeti shelppek tarqatadı. Bulardıń barlıǵı xalqımız tilinde «iyis shıǵarıw» dep ayıladı. Shelppek ataması Kenimex qaraqalpaqları tilinde iyis nan// qudayı gúlshe- qorıqanda, jaman tús kórgende pisiriletuǵın nan ekenligi ayıladı [Пирекеева, 2012.-11]. Xalqımızda iyis shıǵarıwda shelppek penen qosa bawırsaq ta pisiriledi. Iyis shıǵarıw máresimi hár xalıqta hár túrli tayarlanǵan. Mısalı: Altay xalıqları dástúrinde, iyis shıǵarıw ushın janlıq soyladı, yamasa góshli awqatlar tayarlanıwı, hesh bolmaǵanda maylı awqatlar, gúlshe hám shelppek tayarlanıwı shárt esaplanǵan [Бұранов, 2017.-117]. Xorezm máresimlerinde iyis shıǵarıwda bawırsaq pisiriw dástúrge aylanǵan. Aytıwlarǵa qaraǵanda, eger bawırsaq pisirilmese, ruwhlar tınıshsız boladı eken, sebebi bawırsaqtıń iyisi olar ushın tiykarǵı azıq-awqat sanaladı-mish. Eger de usı azıq tayarlanbasa, árwahlar ash qalıp, birewge zıyan jetkeriwi múmkin [Снесаев, 2018.-113]. Sonday-aq, xalqımızda adamlar jaman tús kórse, túsinde dúnyadan ótip ketken adamdı kórse de, shelppek pisirip, iyis shıǵaradı. Bul etnografızmlardıń tiykarında isenim jatadı. Bul isenimler adamlardı jaman nárselerden qorǵawshı kúsh sıpatında qaraladı. Jazıwshı bul etnografızmlardı qollanıw arqalı bay miyraslarımız bolǵan xalqımızdıń úrp-ádet dástúrleriniń búgingi kúnde de qádirlenip, óz áhmiyetun joyıtpay, olardıń barlıq waqıtta xalqımızdıń ájayıp miyrasları bolıp qalatuǵının uqtıradı.

Solay etip, jazıwshı kórkem shıǵarmalar tilinde dialektizmlerdi belgili bir maqsette qollanadı. Bul dialektizmlerde sol regionnıń jasaw tárizin, olardıń ómirin, úrp-ádet dástúrlerin, olardıń hátteki tiliniń ózgesheligin kóremiz. Bul óz gezeginde qaraqalpaq tili leksikasınıń baylıǵın kórsetedi. Onıń ele de ashımay atırǵan qırlarınıń bar ekeninen derek beredi.

Juwmaqlap aytqanda, kórkem shıǵarmalarda qollanılǵan dialektizmler haqqında tómendegishe juwmaqqa kelemiz:

Kórkem shıǵarmalarda qollanılǵan dialektizmler shıǵarmanıń obrazlılıǵın, qunlılıǵın, kórkemiligin asıradı.

Dialektizmler sol aymaq turǵınları tiliniń ózgesheligin bildiriw ushın, sol aymaqtıń jasaw tárizi, mádeniyatın, úrp-ádet, dástúrlerin kórsetiw ushın tiykarǵı derek quralı sanaladı.

Jazıwshı qaraqalpaq tiliniń leksikasınıń baylıǵın, gáziyesin kórsetiw maqsetinde dialektizmlerdin óz ornında sheberlilik penen qollanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функциональлық стиллериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1973.
2. Досымбетова А. Әдебиятта көркемлеў қураллары. Оқыў-методикалық қолланба. Нөкис: «Қарақалпақстан», 2017.
3. Курбанбаева Б.Р. Қарақалпақ тилиниң қубла диалектинде сөзлердиң жасалыўы хәм морфологиялық өзгешеликлер. Монография. Ташкент: «Тafakkur avlodi», 2020.
4. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
5. Насыров Д.С., Доспанов О. Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.
6. Бегжанов Т. Қарақалпақ тили диалектологиясының мәселелеринен. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971.
7. Abdinazimov Sh., Tolibaev X. Lingvokulturologiya (oqıw qollanba). Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2020.
8. Өтемисов А. Түслик Арал халқының салт-дәстүрлері. Нөкис: «Avangard-baspa», 2022.
9. Қазақ тилиниң қысқаша этимологиялық сөздиғи. Алматы: Қазақ ССР-ның «Ғылым», 1966.
10. Пирекеева А. Конимех қарақалпақлари шеваси. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация Автореферати. Нукус -2012.
11. Бўронов Анвар Олтойлар. Тошкент: «Мухаррир нашрети», 2017.
12. Снесарев Г. П. Хорезмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари (Монография). Ургенч -2018.
13. Сейитов Ш. Ығбал сокпақлары. Нөкис: «Jeti iqlım», 2022.
14. Султанов К. Ақдәрәя. Нөкис: «Билим», 2018.
15. Бахадырова С. Тумарис. Ташкент: «Навруз», 2018.
16. Каримов К. Ағабий I-II. Нөкис: «Bilim», 2017.
17. Аймурзаев Ж. Жетимниң жүреги. Нөкис, «Jeti iqlım», 2022.
18. Бегимов А. 2. Шығармаларының жыйнағы. Балақшының қызы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980.
19. Нызанов М. Тутқын. Нөкис, «Jeti iqlım», 2024.
20. Әбдирахманов О. Таңламалы шығармалары. Ташкент: Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы. «Фан», 2009.
21. Нызанов М. Душпан. Нөкис: «Қарақалпақстан», 2010.

ENHANCING LANGUAGE LEARNING THROUGH MEDIA TECHNOLOGIES: A FOCUS ON ENGLISH EDUCATION FOR YOUNG LEARNERS

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR:

Zarlikov Ikram Batirbaevich

KarSU named after Berdakh

ABSTRACT

The integration of media technology in English language education has become essential in improving grammatical competence, particularly for A1 level students. This article explores the use of modern pedagogical methods, media tools, and computer-based programs in teaching English in primary school classrooms. It highlights the role of media technology in enhancing students' imagination, increasing retention and developing individual abilities. By utilizing multimedia materials such as videos, audio and graphics, teachers can create engaging and effective lessons. The implementation of media technologies aligns with global trends in education, contributing to a more interactive and personalized learning experience for young learners.

Key words: Media, media technology, media pedagogy, information tools, advanced pedagogical technologies, multimedia

The global socio-economic changes taking place in the world, the process of integration requires the development of the system of teaching foreign languages as a priority in general secondary education. In English classes, special attention is paid to the development of students' grammatical competence on the basis of media technologies, and the use of modern pedagogical technologies in foreign language teaching. In the studies, it is recognized that the development of linguistic competence of students in foreign languages in secondary schools, especially in English, based on an integrative approach, is of scientific and methodological importance. The experience of developed countries also proves that it is a priority to have knowledge, skills and competence about grammar listed in the educational content of English language teaching, especially for A1 levels, and to be able to use it in speech.

The 44th goal of the Presidential Decree no. 60 of the President of the Republic of Uzbekistan dated January 28, 2022 "On the development strategy of New Uzbekistan for 2022-2026" focuses on improving the quality of education in schools and bringing the knowledge and skills of pedagogues to international level [Presidential decree, 2022. - 23]. Today, teaching foreign languages from primary school in Europe is not as popular as in our Republic, but it is an important direction of language policy. In European countries, when introducing a foreign language subject to the primary school program (children aged 5-6 to 10-11 years old), teachers follow the recommendations developed within the framework of the European Union "Language learning for European citizenship" and as a result, in teaching a foreign language European countries are making a lot of progress.

Currently, in our republic, it requires the necessity of implementation based on searching, finding and experiment with new factors to accustom elementary school students to school. In teaching English and adapting to education at school, children's mental preparation, being physically healthy, able to communicate, enriching their vocabulary (word-stock), acquiring basic elementary concepts, primary preparation for writing and knowledge of concepts about certain words play an important role. Especially 7-10 years old children have a great need for information. In this regard, the use of media technologies in teaching English is important for all children who are brought up in educational institutions. At this time, increasing the child's opportunities to get used to it, expanding his social relations, is of great importance for the formation of the child's personality. In this regard, it is written in the encyclopedic dictionary that "it is important in the upbringing, education and development of children as a means of psychologically preparing them for the future life" [Explanatory dictionary, 1976. - 232]. These are general definitions of the use of media technologies and describe the essence of media technology.

Problems related to the methodology of teaching foreign languages in general secondary schools in our country, the development of grammatical competence, which is considered a component of linguistic competence in English, its role and importance in language learning, as well as the use of an integrative approach in teaching English, on the scientific-theoretical issues of using media technologies in the lesson have been studied by the scientists of our republic J.J. Jalolov, G.Kh. Bakieva, L.T. Ahmedova, T.Q. Sattorov, H.T. Mustafaeva, I.M. Tokhtasinov, M.Sh. Ruzmetova, M.A. Abdullaeva, A.A. Isakov, N.M. Abdullaeva and M.Kh. Gulyamova in their scientific works.

In addition to the traditional opportunities, the advancing informational tools in our society determine the basis of social development, as well as factors such as people's ability, initiative, creative approach to work, intellectual activity, independent improvement of their knowledge and skills. The process of creating information related to the storage, transmission, and reception of large amounts of information provides for the development of computer technologies in various fields of human activity.

Today, the wide possibilities of using multimedia tools in education have already been confirmed.

There are different opinions about the concept of media technology, and it is noted in the American International Encyclopedia of Society that "media technology" is the ability of a person to be active and literate, to be able to receive and create media texts, to analyze and evaluate, to understand the sociocultural and political content of modern media while feeling his responsibility as a citizen in society [International encyclopedia, 2001. - 9494].

Media includes the system of print, press, television, cinematography, radio, sound recording and the Internet. G.A.Polichko, A.V.Fedorov, R.G.Rabinovich, Y.M.Rabinovich and others among the scientists who have studied and analyzed the direction of media education, studying the form and methods of work revealed the pedagogical and methodical importance of media technologies.

To the problems such as teaching English based on media technologies, developing students' speech, oral and grammatical competences with the help of informational tools during the lesson, developing new teaching methods, using advanced pedagogical technologies, computer technologies in classes and didactic design of lessons a serious attention is being paid.

Today, when the processes of globalization are accelerating all over the world, modern communication technologies serve as an important factor in the further improvement of the education sector in our country. Nowadays, almost all educational institutions in our country are equipped with computers. This technology performs millions of tasks every second. Among them, there are also many programs that serve for media technology. Therefore, its effective use in the further improvement of the education sector is the demand of our era. Media-related terms can be studied by conventionally dividing into 6 directions: television, film, radio, advertising, Internet, new media and press.

Media technology comes from the English word media "education" and as the Latin word media means factor. Media technology requires the use of new methods in the process of teaching students.

The main goal of media education consists of forming skills like helping to understand the basic laws, learning the language of media information in simple directions, contributing to the artistic growth and development of the student, receiving, studying and competently analyzing media texts. Globalization in the field of information is creating a basis for the formation of a new worldview.

As modern knowledge improves, the problem of correct and effective use of information is emerging. Currently, it is almost impossible to control the content of information, as well as the methods and ways of its distribution through mass media networks. So, in order to avoid any confusion and mistakes in this matter, a perfect system is necessary. This system depends on the high level of knowledge and their correct understanding of each other of the information distributor and its consumer. Now, some specialists are looking for ways to correctly form information in the mind of the student, so to speak, to organize it systematically. In the educational practices of developed countries of the world, research in this field began in the 70s of the last century. This created the basis for the emergence of a unique direction as media technology in the science of pedagogy.

Media technology requires the use of new methods in the process of teaching students.

Media pedagogy is a new pedagogical technology that allows creative thinking and education with the help of mass media. The resources of media pedagogy include information on the Internet, television, radio broadcasts, film, video, and audio materials.

In the conditions of today's globalization, the issue of using media technology in teaching a foreign language in the primary classes of general education schools is significant. Modern programs, teaching methods, methods, telecommunication tools and mass media are developing at a rapid pace. Therefore, the methodology of teaching English such as the definition of didactic requirements for the integration to education of media information, software-pedagogical tools and multimedia training manuals in the field of all teaching methods, media technology in teaching English and analysis of usage of methods of information technology, is important.

Education based on media technology arouses lively interest of students in the primary class and allows developing the individual abilities of each child and increasing the activity of knowledge. The importance of media technology is not based on the reaction of children, but the effectiveness of the lesson increases by seeing and hearing specific tasks applied to each child. It should be noted that there is a large network of didactic games, but there is no clear classification of them. We offer broad classifications of media technologies in science, which are intended for use in the process of teaching elementary school students to communicate in English (Fig. 1).

Organization of educational activities based on media technology using media tools and computer programs helps to present the studied materials in a more clear and understandable way and to increase the imagination of students to a great extent. It is known that in the "Guess What" textbook of the English language in the primary classes, students can have problems connected to imagination. The reason for this is that not all students have the same ability of imagination and perception. If we use special QR-coded topics in this section for who uses video electronic programs and manuals as a media tool, we will achieve an increase in the student's imagination and a more solid place in his memory. Apart from this, computer-based teaching and computer-based modeling of objects in the subject save class

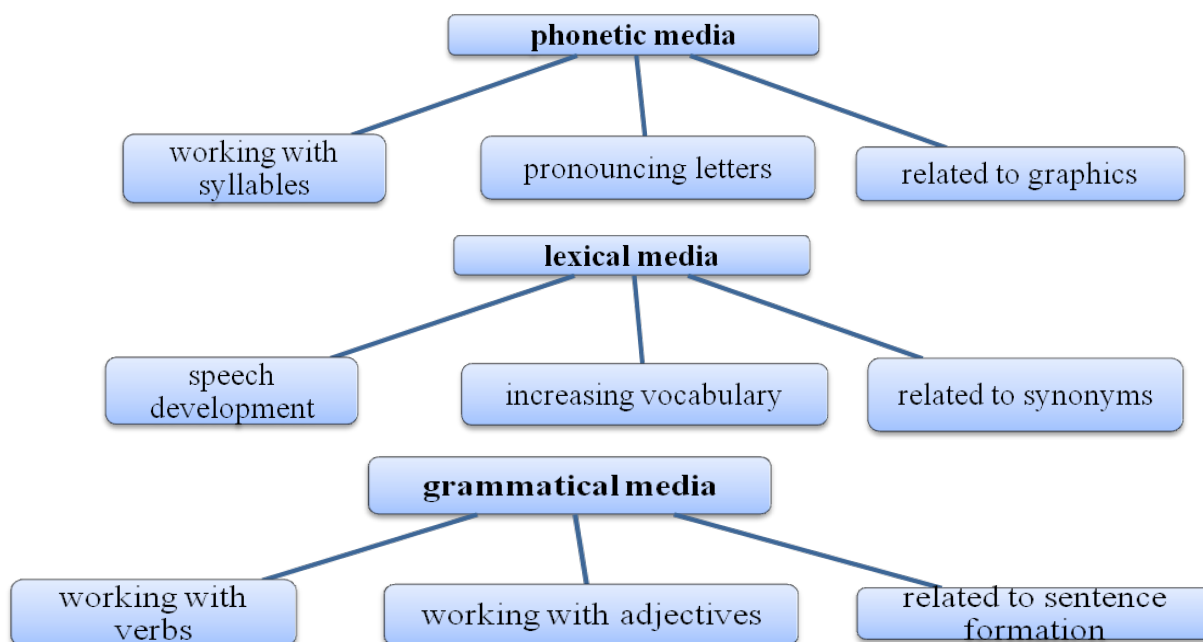

Figure 1. Classification of the use of media technologies in teaching English to A1 level students.

time and facilitate the process of teacher's preparation for the lesson.

It is possible to save up to 30% of time in acquiring knowledge on the basis of media technology tools, and the acquired knowledge is retained in the memory for a long time. If the students receive the given materials on the basis of viewing (video), the retention of information in memory increases by 25-30%. In addition to this, when learning materials are presented in the form of audio, video and graphics, the retention of the materials increases by 75% [Ganieva, 2023. - 87].

The following information on media education and its importance in the educational process is given in the research:

- integrated and interdisciplinary study of media in the curriculum;
- studies that the "media topic" is analyzed within a specific discipline;
- a critical approach to the media through practical work and analysis;
- its form, technologies and methods of information transmission;
- media agencies, their social, political and cultural role;
- the impact of media on audiences through language and art [Kholliiev, 2022. - 97].

In conclusion, when the educational process is organized using specially prepared multimedia applications, videos and various animation materials during the lesson, it increases students' interest in the subject in the formation of practical thinking and imagination and creates an opportunity for them to quickly understand. Also, it is advisable to organize moments of musical rest during the lesson so that students do not get tired and bored. Similarly, the use of media education in English language classes in elementary grades further develops students' logical thinking and present-responsibility skills.

In the process of teaching English in the primary classes of general secondary schools providing with media materials and forming by the use of information and communication tools (setting educational issues, determining the content of practical subjects, showing samples on the implementation of each individual action, monitoring the performance of each action and evaluating whether the issue has been resolved or completed) are continuous and sequential processes.

As a conclusion, it is worth noting that media technology provides an "attractive" lesson in the formation of a favorable psychological climate for young students and diversification of the lesson. It is in foreign language classes and in extracurricular activities that the cooperative skills of students are formed in the shape of the "teacher-student" scheme by using media forms of activity. The introduction of media technologies in conducting foreign language classes in elementary grades leads to the formation of a psychological climate that develops students' interest in the lesson.

REFERENCES

1. Explanatory dictionary of the Uzbek language Tashkent.: Science. 1976. -P. 232.
2. Ganieva G. SITUATION OF MEDIA EDUCATION OF SCIENCE TEACHING IN PRIMARY CLASS. Proceedings of International Educators Conference Hosted online from Rome, Italy. Date: 25th January, 2023.
3. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. Vol. 14 / Eds.N.J.Smelser & P.B.Baltes. Oxford, 2001, p.9494.
4. Kholiev A. SCIENCE AND INNOVATION INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL VOLUME 1 ISSUE 7 UIF-2022: 8.2 | ISSN: 2181-3337.
5. [PD-no. 60- 28.01.2022. On the development strategy of New Uzbekistan for 2022-2026 \(lex.uz\)](#)
6. Зарликов И., Болтабоева А. Значение и эффективность новых технологий в обучении иностранному языку //Ренессанс в парадигме новаций образования и технологий в XXI веке. – 2022. – №. 1. – С. 184-185.
<https://doi.org/10.47689/innovations-in-edu-vol-iss1-pp184-185>
7. Urazimbetova , G., & Aytbaeva, M. (2023). ENGLISH AND KARAKALPAK TOPONYMIC PHRASEOLOGICAL UNITS IN LINGUISTICS. *Евразийский журнал академических исследований*, 3(6), 200–202. извлечено от <https://www.in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/16868>
<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.8023020>
8. Зарликов И., Айтбаева М. Media technologies in the english lesson as a technical tool and media education // Ренессанс в парадигме новаций образования и технологий в XXI веке. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 52-56.
<https://doi.org/10.47689/XXIA-TTIPR-vol1-iss1-pp52-56>
9. Зарликов, И. (2024). Mechanisms of formation of speech skills on the basis of media technologies. Актуальные вопросы лингвистики и преподавания иностранных языков: достижения и инновации, 1(1), 274–277.
<https://doi.org/10.47689/TOPICAL-TILTFL-vol1-iss1-2024-pp274-277>
10. Zarlikov, I. (2024). INTEGRATING MEDIA TECHNOLOGIES TO ENHANCE LEXICAL COMPETENCE IN A1 LEVEL LEARNERS. *Ta'limda raqamli texnologiyalarni tadbiq etishning zamonaviy tendensiyalari va rivojlanish omillari*, 34(1), 3-8.
11. <https://pedagoglar.org/index.php/01/article/view/4738>

ÁJINIYAZ HÁM Sh.SEYTOV SHÍĠARMALARÍNDÁĠÍ FONO ÓZGERIS HÁM FONO STILISTIKALÍQ ÓZGESHELİKLER

Miyrbek Allamuratov

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistrantı

Annotaciya. Bu maqolada badiiy asar tilining fono stilistik tahlili haqida soʻz boradi. Qoraqalpoq adabiyotida oʻz oʻrniga eʼga boʻlgan shoirlar Ajiniyoz va Sh.Seytovning asarlariga fono stilistik tahlil olib borilgan. Fono stilistik qurollarning xususiyatlari misollar yordamida ochib berilgan.

Аннотация. В данной статье речь идет о фоностилистическом анализе языка художественного произведения. Проведен фоностилистический анализ произведений поэтов Ажинияза и Ш.Сейтова, имеющих свое место в каракалпакской литературе. Особенности фоностилистического оружия раскрываются с помощью примеров.

Annotation. This article deals with the phonostylistic analysis of the language of the artistic work. A phonostylistic analysis was carried out on the works of poets Ajiniyaz and Sh. Seytov, who have their place in Kara-kalpak literature. Features of phonostylistic weapons are revealed with the help of examples.

Kalit soʻzlar. Fonema, tovush, eliziya, lingvokulturema, alternatsiya, pauza, fonostilistika, fonopoetika.

Ключевые слова. Фонема, звук, элизи́я, лингвокультуре́ма, альтерна́ция, чередова́ние, пау́за, фonoсти́лика, фonoпoéтика.

Key words. Phoneme, sound, elision, lingvokulturema, alternation, pause, phonostylistics, phonopoetics.

Jámiyet aǵzalarınıń bir-biri menen baylanıs ornatıwında qollanıwshı eń tiykarǵı qural – til. «Tilsiz jámiyet bolmaydı» delingenindey, insanlar óz pikirlerin bildiriw ushın tilden paydalanadı. Házirgi kúnde til biliminiń túrli tarawları óz rawajlanıw baǵdarlarına iye bolıp, óz aldına izertlenilmekte.

Ótken asırdıń 30-jıllarınan baslap qaraqalpaq tiliniń fonetikasi, grammatikasi, leksikasi hám dialektleri ilimiy sheńberde izertlenile basladı. Bul izertlewge rus ilimpazları, belgili tyurkologlar S.E.Malov, E.D.Polivanov, N.A.Baskakov hám basqalar oz úleslerin qostı, olar burın úyrenilmey kiyatırǵan qaraqalpaq tiliniń keyingi dáwirlerde izertleniwi ushın tiykarǵı baǵdarlardı belgilep berdi. Til bilimi tarawlarınń ishinde fonetika ayrıqsha áhmiyetke iye bolıp, qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq sisteması da 30-jıllardan baslap úyrenile basladı [4]. Usı jılları házirgi qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq sistemasınıń ayırım maselelerine arnalǵan ilimiy miynetler hám maqalalar jariyalandı. 50-jıllardan soń qaraqalpaq tilin izertlewshilerdiń qatarı jergilikli milliy kadrlar menen tolisti.

Túrkiy tillerdegi fonostilistikalıq izertlewler máselesi qaraqalpaq tiliniń fonostilistika máselesi menen tıǵız baylanıslı, óytkeni, tuwısqan tiller bir-birine tásir etpesten qoymaydı. Atap aytqanda, ózbek til biliminde bul másele boyınsha óz izertlewlerin alıp barǵan ilimpazlar sıpatında A.Shofqorov, S.Karimov, O.Tursunovalardı atap ótiw orınlı. Olar óz izertlewlerinde fonostilistika, fonosemantika, fonostema, fonopoetika sıyaqlı terminlerge keńirek túsiniq beredi [2;37].

Al, qazaq til biliminde Abay shıǵarmaları tiline baylanıslı E.Ismayılov, Z.Shashkin, R.Sızdıqova, O.Búrkıt, A.Baytursınovlardıń miynetlerinde bul máseleler sóz etilgen[5;66].

Fonetikada til sesleri hám olardıń túrli kategoriyaları hám ózgeshelikleri úyrenilse, fonostilistikada seslik ózgesheliklerdiń kórkem dóretpelerinde tiliniń stillik ózgesheliklerin anıqlaw máselesi turadı.

Házirgi ádebiiy processte túrli mazmundaǵı kórkem shıǵarmalar bar. Olardıń arasında klassik ádebiyatımızdıń belgili wákili Ájiniyaz Qosıbay ulınıń ornı girewli. Sonday-aq, zamanagóy qaraqalpaq ádebiyatında óziniń hám poeziyalıq hám prozalıq mazmundaǵı shıǵarmaları menen ayrıqsha iz qaldırǵan talant iyesi Sh.Seytovtıń da xızmetleri óz aldına. Olardıń shıǵarmalarınń tillik ózgesheliklerin izertlew qaraqalpaq tiliniń sózlik qorınıń quramın, sózlerdi qollanıwdaǵı ayrıqsha qásiyetlerdiń barlıǵın sáwlelendiredi.

Sonday-aq, kórkem dóretpelerdedawıs, seslerdiń saykesligi sezimlik tásirshenlikti asırıwda zárúrli stilistikalıq qural esaplanadı. Tiykarınan, lirikalıq dóretpelerde bunday fonostilistikalıq qurallardan paydalanıladı. Poetikalıq qatarlarda seslerdiń saykesligi túrli forma hám usılları anıq sáwlelenedi. Sonlıqtan, qosıq qurılısı fonetikalıq stilistikada ayrıqsha áhmiyetli. Filologiyada fonostilistikalıq qurallardı keń kólemde úyreniw sawatlılıqtı asırıwdıń zárúrli shártlerinen biri bolıp tabıladı. Hárbir tarawdıń tariyxıy túbiri bolǵanı sıyaqlı fonostilistikaǵa tiyisli máselelerdiń tariyxı hám tillerdiń tuwrı sóylesiw usılı normaları haqqında birqansha pikirler bar.

Dawıs penen baylanıslı máseleler, hádiyseler, pauza, seslerdiń saykesligi sıyaqlı qurallar fonostilistikada ayrıqsha áhmiyetli. Fonoózgeris yamasa fonostilistika hádiysesi anıq kontekstte óz sáwleleniwın tabadı. Fonostilistika mádeniy fenomen sıpatında belgili kulturologiyalıq bilimlerde tiykarlanadı. Sonlıqtan da, házirgi kúnde til bilimi túrli baǵdarlarda, túrli paradigmalarda óz izertlew obyektlerine iye bolmaqta. Usı orında kórkem shıǵarma tilin izertlew házirgi til bilimi tarawında ayrıqsha áhmiyetke iye ekenligin atap ótiw orınlı.

Klassik shayır Ájiniyazdıń dóretiwshiliginde de, belgili talant iyesi Sh.Seytovtıń dóretiwshiliginde

de stilistikalıq boyawlarǵa iye bolǵan fonovariantlardıń júzege keliwine sebep bolǵan fonostilistikalıq qurallar qollanılǵan. Hár eki avtordıń dóretiwsılıginde de tómendegi qurallar fonostilistikalıq áhmiyetke iye:

Dawıslılar alternaciyası: Bunda dawıslı seslerdiń qollanılıwında

özgeshelikler bolıp, almasıp qollanıladı.

Seniń sóziń, anıń sózi,

Misli gúl kibi shırmalsın.

(Ájiniyaz)

Sońǵı demler bolǵan emes qayırılı,

Sońǵı súygen muxabbet te jasalma!

(Sh.Seytov)

Amfiteatrlar zeńireyser jekke!..

Húr qız soqır jeter.

(Sh.Seytov)

Dawıssızlar alternaciyası:

Kóremiz be, kórmeymiz be biz qayıp,

Shul islerniń ilajını bilmedim.

(Ájiniyaz)

Súyrik sawsaǵında periyza yúzik,

Belleri qınalǵan bir qısım názik

(Ájiniyaz)

Biyxabar siz yatıpsız, altın túgme bántin sheship...

(Ájiniyaz)

Kókbarǵa jigitleri, At alar barın satıp!-

(Sh.Seytov)

Jer ólse jurttıń, eldiń,

Táǵdiyrin quday bilsin!

(Sh.Seytov)

Seslerdiń túsiwi: Tómendegi mısallarda sózlerdiń quramındaǵı ayırım sesler túsip qalıp qollanıladı.

Waq-it, **dáwranımeń** faraonlardıń,

Almas **qırlarımeń** piramidanıń?!

(Sh.Seytov)

Seslerdiń artıwı:

Meniń ushın bolma **zarıw**-sárgizdan,

Dártimdi qozǵamay otır shadıman.

(Ájiniyaz)

Quslar bolǵan emish Tu day taynapır,

Bizge qalǵan emish **miyttay** maketi!

(Sh.Seytov)

...Háy, **tente-ek!** Zıńǵıtpa!-

Tasıńdı **tasla-aa!!!** Mástan mama

Ómir bunda qansha ózgergen, way-**booy!**

(Sh.Seytov)

Begler táriyip etsem **qalpaq** yurtını...

(Ájiniyaz)

Eliziya. Bul seslik qubılıs sebepli ózgeriske ushıraǵan mısallar jiyi ushırasadı.

Anamdı **áketpeń?!**

Dep hám sorayman,

Kewilim gúl-ǵulaǵa tolar, ana jan!..

(Sh.Seytov)

Naqıl da **aytıpeńler,**

Aqıl da **aytıpeńler.**

(Sh.Seytov)

Sóz buwın quramınıń ózgeriwi

Arzıw áylep ux kónilimiz óz yurtımızǵa **barǵalı**

(Ájiniyaz)

Qudaydıń jánnetine,

Bulmandı satpaǵanbız!

(Sh.Seytov)

Meni hám násipten túksiz qalgızba,

Mağan hám baxıt ber, wa Baxıt úyi!

(Sh.Seytov)

Joqarıda keltirilgen mısallardıń barlıǵında seslik ózgeshelikler kózge taslanadı. Stillik talapqa sáykes seslerdiń almasıp qollanılıwı, túsip qalıwı, artıqsha qollanılıwı hám ózgeris kirgizip qollanılıw jaǵdayları hár eki avtordıń dóretiwshiliginde de ushırasadı.

Sózlerdiń fonovariantlarınıń funkcional-stilistikalıq tábiyatın anıqlawda tildıń sistemalıq, stilistikalıq ózgesheliklerin, sonday-aq, hár bir variant sóylewdiń lingvokulturologiyalıq ortalıǵına baylanıslı qalıplesetuǵın kognitiv belgilerin esapqa alıw tiyis [6;94].

Sózlerdiń stillik jaqtan ózgeriske ushıraǵan fonovariantları tildıń awızeki sóylewdegi lingvokulturemaları bolıp esaplanadı. Olar mádeniy stereotiplerdiń qalıplesiwine imkan jaratadı.

Til birlikleriniń fonovariantları olar qollanıp atırǵan halatqa baylanıslı anıqlanıwshı semantikalıq funkciyalar, kognitiv hám lingvokulturologiyalıq interpretaciyalar fonostilistikalıq izertlewlerdiń materiallarında ayrıqsha áhmiyetli bolıp esaplanadı.

Sonlıqtan da, analizlengen joqarıdaǵı hár eki avtordıń qollanǵan sózlerinde, olardıń seslik ózgesheliklerinde pariqlar ayqın seziledi. Klassik shayırımız Ájiniyaz óz dáwiriniń hám tálim alǵan tili, ustazlarına eliklegen halda dóretiwshilik alıp barǵanlıqtan onıń dóretiwshiliginde seslerdiń ózgesheliklerinde ayrıqsha pariqlar bar. Al, Sh.Seytov dóretiwshiligi bolsa, házirgi qaraqalpaq tiliniń túrli ógesheliklerin sáwlelendiredi. Hár eki avtordıń dóretiwshiliginiń áhmiyetli tárepi ekewi de óz dáwiriniń túrli máselelerin qunlı kózqarasları menen sáwlelendiren hám tildıń túrli seslik ózgesheliklerin poetikalıq talǵam menen sheber qollana alǵan.

ÁDEBIYATLAR

1. Alponova Sh. Inson ruhiyatini aks ettirishda fonetik vositalarning o'rni. O'zbek tili va adabiyoti. Toshkent: Fan, 2009, № 4. B. 81.
2. Adizova N. Erkin Vohidov dostonlarining fonetik-fonologik xususiyatlari. Academic Research in Educational Sciences VOLUME 3 | ISSUE 1 | 2022.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – Искусство, 1979, С.320.
4. Dawletov A. Til bilimi tiykarları. No'kis: Bilim, 2007.
5. Қалиев Б. Абай өлеңдериндеги қайталамалар. Қарағанды университетиниң хабаршысы. Қарағанды. Филология сериясы. №3, 2009, Б.66.
6. Сапарова Қ. Рус ва ўзбек тилларида фоно ўзгариш ва фоно стилистика ходисаси. Ўзбекистон хорижий тиллар илмий методик электрон журнал. №2, 2017.
7. Юсупова Б. Фоностилистика. Ш.Сейитовтың «Халқабад» романы тили фразеологиясының фоностилистикалық анализи. Ташкент: «Tafakkur avlodi», 2021. Б-110.

“NÓKIS” TOPONIMINIŇ KELIP SHÍGÍWÍ HAQQÍŇDA AYÍRÍM KÓZQARASLAR

Jarekeev Muxammedyar Berdaxovich

Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı tayanış doktorantı

Annotatsiya. Maqolada Nukus nomining kelib chiqishi haqida turli fikrlar va ilmiy fikrlar keltirilgan. Afsonalarda Nukus shahri nomining qush soʻzidan kelib chiqqanligi koʻrsatilgan boʻlsa-da, olimlarning va tadqiqodchilarning koʻpi “Nukus: nomini “Nukus” urugʻi bilan bogʻlaydi. Nukus haqidagi afsonalar afsonaligicha qoladi. Albatta, ushbu maqolada barcha afsonalarni takrorlash yoki ularning mazmun-mohiyatini qisqacha aytib berishning iloji yoʻq.

Аннотация. В статье представлены различные научные мнения о происхождении названия Нукус. Хотя легенды свидетельствуют, что название города Нукуса происходит от слова птица, многие учёные и исследователи связывают название “Нукуса” с родом “Нукус”. Легенды Нукуса останутся легендами. Конечно, в этой статье невозможно повторить все легенды или кратко рассказать их суть.

Annotation. The article presents various opinions and scientific opinions on the origin of the name Nukus. Although legends indicate that the name of the city of Nukus comes from the word bird, many scientists and researchers associate the name of “Nukus” with the “Nukus” clan. The legends of Nukus will remain legends. Of course, in this article it is impossible to repeat all the legends or briefly describe their essence.

Toponimika – til biliminiń bir tarawı bolıp, jer-suw atamaların úyrenedi. Qaraqalpaqstan toponimlerin úyreniwge baylanıslı dáslepki maǵlıwmatlardı XIX-XX ásirlerde siyasiy, ekonomikalıq qatnaslar menen respublika aymaǵında bolǵan orıs ilimpazlarınń ilimiy ekspediciyaları tiykarında jazılǵan tariyxıy-etnografiyalıq miynetlerinen alıwǵa boladı.

Qaraqalpaqstan toponimiyası boyınsha maǵlıwmatlar S.P.Tolstov, T.A.Jdanko, B.V.Adrianov, G.I.Donidze, V.V.Bartold, L.Uspenskiy, N.A.Baskakov, S.Ataniyazov, X.Vamberi hám basqa da bir qatar ilimpazlardıń miynetlerinde azı-kem bolsa da berilgen [Толстов, 1947 – С. 74-232; Жданко, 1950; Адрианов, 1962. – С. 37-40; Донидзе, 1964, - С. 39; Бартольд, 1965, – С. 713; Успенский, 1973. – С. 190; Баскаков, 1978; Атаньязов, 1980; Вамбери, 2003]. Олар toponimlerdi úyreniw xalıqtıń tariyxı, etnografiyası, administrativlik-territoriyalıq aymaqları, sonday-aq, tariyxıy leksikası, morfologiyasın izertlewge tikkeley paydasın tiygizetuǵınlıǵın óz miynetlerinde aytıp ótken.

Qaraqalpaqstan gidronimleri haqqında pikirler Ya.G.Gulyamovtıń miynetinde aytıp ótilgen [Гулямов, 1957]. Оl tiykarınan Ámiwdárya deltasındaǵı irrigaciya tarmaqları, Xorezmniń suwǵarıw sisteması tariyxı menen birge, Qaraqalpaqstandaǵı Purxan, Eshim, Quwanışjarma, Kókózek, Qızketken, Dáwqara gidronimleri, Kegeyli kanalı, Mayjap hám onıń shaqapshaları tuwralı keń túrde maǵlıwmat beredi.

Qaraqalpaqstan toponimlerin birinshe ret arnawlı izertlegen Q.Ábdimuratov boldı [Абдимуратов, 1965]. Onıń dáslepki maqalasında “Nókis” atamasınıń kelip shıǵıw sebepleri ilimiy jaqtan tiykarlap berildi. Avtor 1966-jılı Qaraqalpaqstan toponimleri boyınsha tariyxıy-lingvistikalıq jobada kandidatlıq dissertaciyasın jaqladı. Onda usı aymaқтаǵı birqatar geografiyalıq atamalarınń strukturalıq-semantikalıq qurılısın keń túrde izertlep, olardı tariyxıy-etimologiyalıq ózgesheliklerine qaray analiz jasaǵan. Sonday-aq, toponimlerdiń imlası menen transkripciyası máselesi úyrenilgen. Avtordıń izertlewlerinde Ámiwdáryanıń tarmaqları, Qaraqalpaqstandaǵı kól atları, Nókis, Shimbay, Qońırat, Xojeli hám Tórtkúl toponimleri hám usı rayonlardaǵı geografiyalıq atamalarınń kelip shıǵıw sebepleri anıqlanǵan. Al, T.Begjanov penen jazǵan “Структура каракалпакских топонимов” atlı maqalası Qaraqalpaqstan toponimleriniń qurılısına arnalǵan [Абдимуратов, Бегжанов, 1971].

Bunnan basqa Qaraqalpaqstandaǵı ayırım jergilikli geografiyalıq atamalar tuwralı birqatar maqalalar da járiyalandı. Máselen, E.Murzaev “Nókis” atamasınıń kóplegen jerde ushırasatuǵınlıǵın aytıp ótken bolsa, M.Mámбетullaev, A.Allamuratov hám X.Esbergenovlardıń maqalalarında Nókis toponiminiń qala, kól, qum, elatlı punkt hám urıw atların bildirip, jer, kól ataması sıpatında Ámiwdáryanıń tómengi alabınan baslap, Xiywaǵa shekemgi aralıқта qollanıwın kórsetken. Al, O.Bekbawlov bolsa, “Nawqas” toponimi menen “Nókis” etnonimi sırtqı forması jaǵınan uqsas bolǵanı menen, qalıplesiw waqtı, mánilik hám jasalıwı jaǵınan bir-birine sáykes kelmeytuǵının jazba dárekler tiykarında dálilleydi [Мурзаев, 1967; Есбергенев, 1972; Мәмбетуллаев, 1982; Алламуратов, 1982; Бекбаулов, 1983].

Dárekli maǵlıwmatlarda hám xalıq ishindegi ańızlarda “Nókis” sózi, “Nókis” urıwı hám Nókis qalası ataması haqqında hár qıylı boljawlar aytılp kelingeni málim. Ańızlarǵa qulaq assaq “Jeti qus” yaǵnıy “Qaraqalpaqlardıń túp babası Qara qahan jeti ulına enshi úlestirip hám olarǵa jeti qus inam etkeni aytıladı. Sol tárizde qaraqalpaqlar ázelden quslardıń ayırım túrlerin kiye tutqan desedi. Qara qahan Múytenge – iytelgi, Qońıratqa – lashın, Qıtayǵa – qarshıǵa, Qıpshaqqa – búrkit, Kenegeske – suńqar, Mangıtqa – tuyǵın kibi quslardı enshi etipti. Al ulıwma qaraqalpaqtıń qusı etip, ata-baba sıyınǵan Nurqustı belgileydi” delingen [Жүзимбетов, 2012. – С. 5]. “Nókis” toponimine baylanıslı

boljawlarında, “Kiyeli qus jurtı” atlı aңызda “Arab dúnyasında “qaqnus” (qaraqalpaq shayırları qosıqlarında “haqqus”) degen at penen málim káramatlı qustı evropalılar “feniks” dep júritken. Yaǵnıy, feniks – biziń tilimizde “Pániy qus” mángilik qus delinedi. Bul qus ataması Shıǵıs tillerinen awısqanın, ásirese, onıń aytıluwı qaraqalpaq tiline únles ekenin kórsetedi. Onıń túp tulǵası túrkiy tillerden ózlestirilgen. Al, qaraqalpaq tilinde “qus” sózi házirge shekem túpkilikli maǵanasın saqlap kiyatır.

Sonday-aq, qaraqalpaq tilinde bul qustıń eskiden kiyatırǵan taǵı bir ataması, ol – nurqus, yaǵnıy, nurdan jaratılǵan qus, al, maǵanası – adamzattıń asırawshısı delinedi. Qumayqus – baxıttıń, baylıqtıń simvolı bolsa, Nurqus – baylıqtıń, mángiliktiń, barlıqtıń simvolı delinedi.

Jáne de aңыз-áńgimelerde “*Nókis*” qalasınıń aymaǵı erte zamannan berli qus bazarı bolıp kelgenligi aytıladı. Usı kúngi Qusxana-Qızketken mákanı hárdayım qus ordası bolǵan delinedi. Sonday-aq, Kúyik qala qorǵanınan tabılǵan uzaq ásirlerge tiyisli ıdista qus súwreti sáwlelengen aytıladı. Sondaǵı qus súwretin geypara izertlewshiler “qumayqus” dep boljaydı. Bákim, sol qus qumayqus emes, al, nurqus bolıwı itimaldan jıraq emes hám eń dáslepki Nuwkas, Nawkas, Nıxas túrinde jazba dáreklerde keltirilgen atamalar usı Nurqstan alınǵan bolıwı da múmkin degen boljawlar da bar.

Usılarga qosımsha ayırım avtorlar házirgi *Nókis* qalasınıń jaylasqan ornı, bul orında jasaǵan turǵınlardıń birneshe urıwlarıdan ibarat ekenligi, atırıpındaǵı kóllerdiń kop bolǵanlıǵı ham bul orında joqarıda keltirilgende quslardıń kópiligi sebepli “*Nókis*” ataması “Nuw Qus”, yaǵnıy, kóp qus atamasına baylanıslı bolıwı itimal, degen pikirlerdi keltiredi. Bul aңызlar – aңызlar bolıp qala beredi. Bul maqalamızda barlıq aңызlardı qaytalap yaqı olardıń mánisin qısqaşa aytıp otırmaqshı emespiz. *Nókis* qalasınıń atamasın quslar mákanına baylanıstıratuǵın usı aңызlar oqıwshılarda qanday da bir isenim sezimlerin oyatıwı itimal. Al, quslar kól ham toǵaylı jerlerde mudamı ushırasatuǵın haqıyqat. Máselen, Kegeyli rayonınıń arqa-batısındaǵı házirgi Kókshiyel elatınan arı qaray Kókshiyel, Naǵalay, Qoltıqkól, Dawıtkól, Qazanketken, Aspantay sıyaqlı biri-birine tutasqan úlken kól dizbekleri 1960-jıllarǵa shekem Porıtaw hám Qusxanataw eteklerine barıp tireletuǵın úlken kóller edi. Ol átirapta da quslardıń oǵada kóp bolǵanlıǵı sebepli sol tawlardıń biri házirge shekem Qusxanataw dep ataladı.

Atap ótkenimizdey, keltirilgen aңызlarda *Nókis* qalasınıń ataması qus sózinen kelip shıqqan degen tusınıktı ańlatsa, alımlar menen izertlewshilerdiń kópshiligi *Nókis* atamasın *Nókis* urıwı menen baylanıstıradı. Biraq usı boljawda da pikirlerdiń hárqıylılıǵın kóremiz. Birqansha ilimiy miynetlerde sońǵı 250-300 jıllar dawamında *Nókis* qalası ornında áseriy qorǵanlar bolǵanlıǵı keltiriledi. Usı pikirlerge arxeolog alım Gayratdin Xojaniyazov óziniń izertlewlerinde bılay toqtap ótedi: *Nókis* qorǵanında 1740-1741-jılları Or qalasınan shıǵıp Xiywaǵa baratırǵan D.Gladishev bassılıǵındaǵı orıs elshileriniń toqtap ótkenligi málim. Xiywalı tariyxshı Yusup Bayaniy óziniń “Xorezmshaxlar shejiresi” miynetinde 1778-jılı *Nókis* qorǵanında qaraqalpaq sultanı Ğayıpxan Eshimovtıń ulı Abdiraxmannıń turǵanlıǵın jazadı. 1855-jılı *Nókis* qorǵanında qaraqalpaq xanı Zarlıq tóreniń bolǵanlıǵı da belgili. 1873-jılǵa kelip orıs patshalıǵınıń Xiywa xanlıǵın jawlap alıwı menen birge, *Nókis* qorǵanı da olardıń usı aymaқтаǵı strategiyalıq orayına aylandırılǵan. Qalada Evropa tipindegi birqatar qurılıslar, áskerler ushın kazarma salınǵan, – degen ilimiy jaqtan dálillengen pikirleri *Nókis* atamasınıń *Nókis* etnonimi menen baylanıslı degen pikirge únles keledi. Jáne de “*Nókis* qalası áyyemgi qonıstıń ornına tiklengen sháhár. Ertede Nuskas, Nawkas, Nıxan, endi birde Nawket yamasa Shora, Shorasha (Shorsha) atamaları menen belgili bolǵan sháhár sońǵılıǵında iri qaraqalpaq urıwı *Nókis* atalıǵınıń atı menen atalǵanlıǵı belgili” – degen pikirlerdi usınadı. *Nókis* qalasınıń shejiresi onıń áyyemgi Shorsha, orta ásirlerdegi Qusxana qonısınıń bólekleri menen tıǵız baylanısta hám ol eki yarım mıń jıldan aslam tariyxtı óz ishine qamtıydı. Arxeolog alım qaraqalpaq qaharmanlıq eposı bolǵan “Er Shora” eposında Shorsha qorǵanı Shora batırdıń qalası bolǵan dep kórsetedi hám *Nókis* qalasındaǵı Taslaq elatı maydanındaǵı “Er Shora” qorǵanınıń arxeologiyalıq sızilmasın (Sxemasın) da usınadı. Biraq bul “Er Shora” qorǵanında arxeologiyalıq izertlew júrgiziw júdá qıyın, sebebi, házir onıń aymaǵında qoyımshılıq bar, sonlıqtan? ol jerde arxeologiyalıq izertlew júrgiziw qadaǵan.

Tuwısqan noǵay xalqınıń lıro-epikalıq shıǵarması bolǵan “Shora batır” jırında Shora batırdıń minaday qatarları bar:

Тоьре тувыл караман,
Анадан эгиз тувмай дараман,
Асылымды сорасанъ,
Нобкис улы тамаман.
Оъз атымды сорасанъ,

Нариктен тувған Шораман [Ногай халк йырлары, 1969, – С. 74].

Bundaǵı “*Асылымды сорасанъ, Нобкис улы тамаман*” degen qatarlardan Shora batırdıń kelip shıǵıwı *Nókis* qawımınen, onıń ishindegi *Tama* urıwınan bolǵanlıǵın kóremiz. Qaraqalpaqlardıń urıwlıq kestesinde Keneges arısı Álipli taypasında Kógis, *Nókis*, Keńes, Kiyet, Altınpıshaq, Bozaq, Jalayır, Jaypar, Kóptir, *Tama*, Bayulı, Baymaq, Mesit, Jamanjaq degen atamalar bolıp, bul urıw atamalarınıń kópshiliginiń basqa arıs hám toparlarǵa óz ara birigip ketiw jaǵdayları ushırasadı. Jáne de aytıp ótiw

kerek, bul Jalayır, Tama, Baymaq, Jaypar, Mesit atamaları qazaq, bashqurt, ózbek milletlerinde de urıw sıpatında ushırasadı. Házirgi waqıtta Nókis urıwı Keneges arısına kirip, onıń Jamanjaq, Bozaq, Altınpıshaq, Góbdır degen tiyreleri bar.

Rossiya Federaciyasınıń Stavropol úlkesi, Neftekumsk rayonında Nókis (Novkus-Arteziyan) degen awıl bar [Булгарова, 1999. – С. 219]. Оl awılдың rásmiy atı – “Novkus-Arteziyan”. Bul awılдың atı Novkus bolıp jazılǵanı menen Nókis bolıp ayıladı. Оl awılдың burınnan jasap kiyatırǵan jergilikli xalqı – noǵaylar. Noǵaylarda da Nókis degen urıw bar hám bul awılдың *Nókis* dep atalıwınıń sebebi, bizińshe, noǵaylardıń *Nókis* etnonimi menen baylanıslı. Noǵay tilshi ilimpazları da *Nókis* toponimin (“Arteziyan-Novkus” awılın) *Nókis* urıwı menen baylanıstırıp, etnotoponim retinde qaraydı: “Biz dala materialların jıynap, házirgi noǵaylardıń jasaw ornında etnotoponimlerdiń birdey tarqalmaǵanın anıqlawǵa eristik. Stavropol úlkesiniń Noǵay rayonında kóplegen etnotoponimler bar. Bul aymaqlardaǵı noǵaylardıń tiykarǵı kásip-kári sharwashılıq bolıp, XX ásirdiń 20-jıllarına deyin urıwlıq bóliniwshilikti saqlaw ushın kóshpeli hám yarım kóshepli turmıs keshirgen” [Булгарова, 1999. – С. 48].

Juwmaqlap aytqanda, Qaraqalpaqstan aymaǵında xalıqtıń urıw-qawım bolıp jasaǵanlıǵı hám bir urıwdıń adamları jamlesken awıl yaqı qalanı ózleriniń urıwınıń ataması menen ataǵanlıǵın hám bul házirgi dáwirde de bar ekenligin esapqa alıp, *Nókis* qalasınıń ataması qaraqalpaqlardıń *Nókis* urıwınıń atamasınan kelip shıqqan degen pikir haqıyqatlıqqa jaqın dep oylaymız. “Nókis” atamasınıń kelip shıǵıw tariyxı boyınsha birqansha izertlewler júrgizilgen, degen menen bul atama basqa xalıqlar tilinde de ushırasatuǵınlıǵın esapqa alıp házirgi kúnde tereńirek izertleniwi kerek bolǵan máselelerdiń biri bolıp tabıladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Абдимуратов К. Топонимика Каракалпакии: Автореф. Дис... канд. филол. наук. – Н., 1966; Почему так названо? – Нукус: Каракалпакстан, 1970; «Қыпшақ», «Маңғыт» сөзлериниң этимологиясы ҳаққында // Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. – Нөкис, 1971; Абдимуратов К. О происхождения названия «Нукус» // Вестник КК ФАН УзССР. – Нукус. 1965. – №1; Неге усылай аталған? – Нөкис: Қарақалпақстан, 1965.
2. Абдимуратов К., Бегжанов Т. Структура каракалпакских топонимов // Советская тюркология, 1971. – №6.
3. Алламуратов А. Нөкис атамасы туўралы мақалаға байланыслы // Жеткиншек. – Нукус, 1982. 12-сентябрь.
4. Булгарова М. Ногайская топонимия. Ставрополь. 1999.
5. Бекбаўлов О. Арал бойы топоними ҳәм этнонимлери ҳаққында // Вопросы каракалпакского языкознания. – Нукус, 1983.
6. Есбергенов Х. Нөкис атамасы ҳаққында // Вестник КК ФАН Уз. – Нукус, 1972. – №2.
7. Ерханов Б., Сийтимбетов М. Происхождение слово «Нукус» // Современные востоковедческие исследования. 2020. – №2.
8. Жүзимбетов А. Нөкисим – мақтанышым. – Нөкис, 2012.
9. Курбанов М. Қарақалпақ тилиндеги географиялық терминлердиң лексика-грамматикалық өзгешеликleri: филол. илим. канд. дис. – Нөкис, 2011.
10. Кудинов П. Нефтекумье. Ставрополь, 2002.
11. Мурзаев Э. О происхождения названия «Нукус» // Вестник КК ФАН Уз. – Нөкис, 1967. – №2.
12. Мәмбетуллаев М. Нөкис атамасы ҳаққында // Жеткиншек. – Нукус, 1982. 10-август.
13. Ногай халк ырлары. Москва, 1969.

ÁJINIYAZ SHÍĠARMALARÍNDÁ TURAQLÍ TEÑEWLERDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ

Jumabaev Baxram Bisenbay uli
Qaraqalpaq mámleketlik universiti magistrantı

Annotaciya. Bu maqolada badiiy asar tilining xususiyatlaridan bo'lgan troplarning asosan, o'xshatishlarning ahamiyatli taraflari tahlil qilingan. Badiiy ijodkorlarning orasida qoraqalpoq xalqining atoqli shoir Ajiniyoz shoirning asarlaridagi turg'un o'xshatishlarning xususiyatari misollar yordamida ochib berildi.

Аннотация. В данной статье преимущественно анализируются существенные стороны сравнений и тропов, которые входят в число особенностей языка художественного произведения. Среди художественных творцов с помощью примеров раскрыты особенности статических сравнений в творчестве известного поэта каракалпакского народа поэта Ажинияза.

Annotation. This article mainly analyzes the significant aspects of similes and tropes, which are among the features of the language of the artistic work. Among the artistic creators, the characteristics of static similes in the works of the famous poet of the Karakalpak people, Ajiniyoz poet, were revealed with the help of examples.

Kalit so'zlar. Leksika, trop, turg'un o'xshatish, stil, leksema, perifraza, frazeologizm.

Ключевые слова. Лексикон, троп, устойчивое сравнение, стиль, лексема, перифраз, фразеологизм.

Key words. Lexicon, trope, stable simile, style, lexeme, periphrasis, phraseologism.

Qaraqalpaq tiliniń sózlik baylıǵı túrli ǵáziyneler menen tolı. Sózlerdiń túrli mánileri leksikologiyada úyreniledi. Kórkem shıǵarmalardıń barlıǵı avtordıń sheberligine bola dóretiledi. Shıǵarmalarda avtor qandayda bir obrazdı jetkerip beriw maqsetinde túrli kórkem súwretlew qurallarınan paydalanadı. Kórkem súwretlew quralları troplar hám stilistikalıq figuralar bolıp ajıraladı. Troplardıń ishinde ajıralıp turıwshı súwretlew qurallarnan biri – teñewler.

Teñew-júdá keń planlı túsinik. Ol obyektiv dúnyanı úyreniwde logikalıq kategoriya retinde filosofiyada, ádebiy shıǵarmanıń kórkemlew quralı retinde, ádebiyattanıw iliminde, stilistikalıq qural retinde til biliminde úyreniledi [4].

Tildiń leksika-semantikalıq qorın rawajlandırıwdıń, bayıtıwdıń derekleri tek sóz yaki sóz dizbekleri menen ǵana sheklenip qalmaydı. Akad. A.T.Qaydardıń pikirinshe, «perifrazalar, turaqlı teñewler, frazeologizmler, naqıl-maqallar, jumbaqlar, awızeki ádebiyat úlgeri hám t.b tildiń leksika-semantikalıq qorın jetilistirip, bayıtadı [2].

R.Qónǵurov “O'zbek tilining tasviriy vositalari” kitabında teñewlerge úlken diqqat bóledi. Avtor bul miynetinde tildiń basqa da kórkemlew quralları menen qatar teñewlerge de birqansha orın ajıratadı. O'zbek tili materialları tiykarında teñewlerdiń strukturalıq tipleri, onıń jasalıw jolları, teñew qurılmasınıń kórkemlew quralları arasındaqı ornı, funkciyası, stilistikalıq xızmeti, sintaksislik qurılısı máselesine keńnen toqtap ótedi [1;152].

Sunday-aq, “Qanday da bir ulıwmalıq belgige iye eki zattuń birewin anıǵıraq hám túsinikli etip sıpatlaw maqsetinde salıstırıw teñew dep ataladı” yamasa: “Teñew dep bir predmet yaki hádiyseni ekinshi predmet yaki hádiyse menen salıstırǵanda olardıń forma hám mazmun tamanınan obrazlı uqsatılıwına ayıladı” degen pikirler teñewdiń xarakterin ele de ayqınlastıradı [3;62].

Bul joqarıda kórsetilgen pikirlerdi ulıwmalastırıp, mınaday juwmaqqa keliwge boladı: teñew – predmet yaki qubılıstıń uqsas, ortaqlı belgiler negizinde bir zattu ekinshi bir zatqa salıstırıw arqalı olardıń uqsaslıqlıq yamasa ayırmashılıqlıq tárepini obrazlı, kórkem, emocional-ekspressiv tásirin kúsheytıp beretuǵın stilistikalıq qural.

Sózlerdiń túsinikligin arttırıwda, tınlawshıǵa pikirlerdi dál, anıqlı jetkerip beriwde kórkem súwretlew quralları, ásirese, troplardıń bir túri teñewler jıyı qollanıwı, teñewler tilimizde qaharman obrazın ashıp beriwde, personajdıń kórinisin, minez-qulqın tárıplewde ayırıqsha áhmiyetke iye. Teñewler er adamlarǵa hám hayallarǵa qatnaslı túrlişe qollanıladı [5;46].

Qaysı xalıq bolsa da, óziniń uzaqlıq rawajlanıw táriyxındaǵı estetikalıq uǵım, túsinikleri, minez-qulıq, úrp-ádet, salt-dástúr ózgesheliklerine baylanıslı súykimli obrazları, sóz simvolları boladı. Máselen, gúl-náziklik, gózallıq, aqquw-sulıwlıq, mángilik ashıqlıqtıń simvolı retinde qaraladı. Bunday obraz-simvollar ásirese, qızdıń, hayaldıń genderlik kórinisin súwretlegende anıqlı kózge túsedi [6]. Bul ózgesheliklerdi sáwlelendiriwde avtorlar teñewlerden paydalanadı.

Adette, teñewler maqsetinen kelip shıǵıp, onıń eki túri parıqlanadı. Eger eki predmettiń arasındaqı ayırmashılıqtı kórsetiw maqsetinde teñelse, sap salıstırıw konstrukciyası qalıplesedi, salıstırıw uqsatıw maqsetin názerde tutqanda bolsa teñew konstrukciyasıqalıplesedi (mısalı, jer tastay qattı). Turaqlı teñewler quramında salıstırıw obrazı, yaǵnıy teñew etalonı ayırıqsha áhmiyetli. Bul element teñewdiń orayın qalıplestiredi.

Turaqlı teñewlerdiń ózgesheligi: olarda uqsatıw etalonı turaqlasqan boladı. Bunday uqsatıwlar, eger arnawlı bir shaxs yamasa dóretiwshı tárepinen qollanǵan bolsa da, waqıt ótiwi menen til jámáátinde úrdiske kirip, turaqlı anlatpalar retinde turaqlasqan, ulıwma xalıqlıq til leksikonınan orın alıp úlgergen boladı. Bunday teñewler tildegi tayın birlikler sıyaqlı awızeki sóylewde jıyı qollanıladı. Sonlıqtan, sóylewde barqulla kórkem-estetikalıq bahaǵa iye boladı, sóylewdiń emocional-ekspressivligi,

añlatpalıhı, tásirtiligin támiyinlewge xızmet etedi. Teñewlerdiń eki túri bolıp, yaǵnıy:

1) individual-avtorlıq teñewleri yamasa erkin teñewler;

2) pútkil xalıq yamasa turaqlı teñewler dep ajıraladı.

Demek, teñewlerdiń de óz ishinde túrli parıqlı kórinisleri bar bolıp, olardıń hárbiri qaraqalpaq tilinde jiyi qollanıladı.

Turaqlı teñewler awızeki xalıq dóretpelerinde de, klassik shayır-jazıwshılarımızdıń dóretiliwshiliginde de, házirgi ádebiy processte de sonday-aq, awızeki sóylewde de belsendi qollanılatuǵınlıǵı menen ajıralıp turadı.

Klassik shayır Ajiniyazdıń dóretiliwshiliginde teñewler, ásirese, turaqlı teñewler jiyi qollanılgan. Ondaǵı teñewler de xalqımızǵa yad bolıp, kóbinese hayal-qızlardıń sırtqı gózzallıǵın hám basqa da paızıletlerin sáwlelendirip beriwde jiyi qollanıladı.

Kirpigi oq kibi, qashları káman,

Áziz janım tándin shıqtı da ketti («Bir jánan»)

Ziywar aytar misli dáryaday tasqan,

Kel, aǵzı duwalı, áy názálimler («Bir jánan»)

Keltirilgen misallarda qızdıń kirpiklerin oqqa hám hayal-qızlardıń halatın beriwde tasqınlaǵan dáryaǵa teñew arqalı turaqlı teñewlerden sheber paydalanılǵan. Óytkeni, hár eki salıstırıw házirgi kúnde de jiyi qollanılıp, obrazlardı ashıp beriwde belsendi qollanıladı. Hayal-qızlardıń kirpigin oq, nishterge teñew dástanlarda da jiyi ushırasadı.

Atım Kúlgınay dúnyada janan,

Kirpigim nishterdir, qashlarım káman («Shiyin – Sheker» dástanı)

Tal shıbıqtay qıpsha beli-belbaǵı,

Meni hayran etip ketti bir páriy («Bir páriy»)

Talshıbıqtay buralǵan,

Kórgenniń aqlın alǵan,

Eki júzi gúl-gúl janǵan. («Alpamıs» dástanı)

Joqarıda hayal-qızlardıń talshıbıqtay belin súwretlewde Ajiniyaz shayır dóretiliwshiliginen hám “Alpamıs” dástanınan úzindiler keltirilgen. Demek, bul súwretlew usılı da turaqlı teñew sıpatında belsendi túrde qollanıladı degen sóz.

Tómendegi misallarda bolsa, sulıw quslardıń biri tawıs arqalı hayal-qızlardıń gózzallıǵın súwretlewde qollanıw jaǵdayları shayır dóretiliwshiliginde de, dástanlarda da ushırasatuǵınlıǵın kóriwge boladı.

Tawıs kibi jılwa menen baqarsañ,

Ashıqlardıń júreklerin jaqarsañ («Sáwdigim»)

Talshıbıqtay tawlanıp,

Tawıs kibi ol saylanıp...

(«Megzer»)

Toǵızdan qáde tıyınıp, batırǵa dárkarın jıyınıp, yardıń oramalı saylap, shın kewilden qumarlanıp, maqset penen qolaylanıp, júzleri gúl-gúl janıp, kewilleri tawday tasıp, *tawıstay taranıp*, sımday belleri buralıp, júzleri ayǵa sholasıp, kórgenlerdiń aqlın alıp, tillá tajı basında... («Máspátsha» dástanı)

Anı kórgenlerdiń aqlın alǵan,

Láyli-Zulayhaday húrleri bardur.

(«Bardur»)

Búlbildi zar etip shayda gúllera,

Májnúndek aydabán shólden shóllára («Dáwrán bolmadı»)

Juwmaqlap aytqanda, Ajiniyaz shayır dóretiliwshiligi tolıp atırǵan kórkemlew qurallarına iye. Olardıń arasında turaqlı teñewler óziniń kóp qollanılganlıǵı menen ajıralıp turadı. Onıń dóretiliwshiligindegi kóp qollanılgan teñewlerdiń házirgi kúnde turaqlı teñew dárejesinde turaqlasıwına onıń shıǵarmaları da tásir etpesten qaladı, álbette. Shayır shıǵarmaların úlken teñizge uqsatıwǵa boladı, bul izertlewimiz arqalı sol teñizden bir tamshısın ǵana usındıq. Ajiniyaz shıǵarmaların tillik aspektte úyreniw arqalı basqa da ózgesheliklerin de analizlep barıw tiyis.

ÁDEBIYATLAR

1. Кўнғўров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент, 1977. 152-б.
2. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998.
3. Мукаррамов М. Сравнения и способы их выражения в современном узбекском языке // АКД. – Ташкент, 1973. – с. 62.
4. Najimov P. Lingvofolkloristika: Qaraqalpaq dástanlarında teñewler. –Toshkent, 2023.
5. Rzamuratova Z. Turaqlı teñewler genderlik stereotip sıpatında. Қазақалпақ филологиясының мәселелери илимий семинар мақалалар топламы. – Нөкис, 2023
6. Шокым Г. Гендерлик лингвистика негиздери. –Алматы: «Экономика баспасы», 2012.

УДК: 94(575.2)+39

ТҮРК МАДАНИЯТЫНДА КОШОКТОРДУН ТАРИХЫЙ МААНИСИ (Кыргызстан жана Түркия мисалында)

Анарбекова Венера Эркинбековна
Venera ANARBEKOVA ERKINBEKOVNA

Аннотация: Ар бир коомдо өлүм сыяктуу маанилүү коомдук окуялардын арасында ар кандай ырым-жырымдар бар. Түрк элдеринин мындай ырым-жырымдарынын сап башында “кошок, кошук” турат. Кошоктор өлүмгө карата сый жана урмат катары, каада-салт жана үрп-адаттарга ылайык мундуу үн менен коштолот. VI-VII кылымдардан калган, мүрзөлөрдүн башына коюлган эстеликтердин, балбал таштардын бетиндеги жазууларды Орхон-Энесай жазуулары деп билебиз. Бул эстеликтердеги жазуулар маданиятыбыздагы кошок кошуу салтынын алгачкы конкреттүү мисалы болуп эсептелет. Азыркы күндө да эстеликтерге курман болгон адам тууралуу жазылган маалыматтар, ага арналган ырлар аталган салттык көрүнүш катары кабыл алынат. Бирок бул каада-салтты түрк маданияты жагынан алып караганда социалдык мааниси чоң. Себеби бул каада-салттар түрк коомчулугунун ынтымагын бекемдеген ырым-жырымдар болуп эсептелишет.

Аталган эмгегибизде түрк дүйнөсүндөгү “кошок, кошук” сөзүнүн этимологиясына көз чаптырып, андан кийин кошокторго болгон көз-караш фольклордук жактан бааланып, кошокторду түзгөн мотивдерге токтолуп өттүк. Ошондой эле, кошоктордун түрк элдериндеги коомдук функциясы жөнүндө да сөз салдык. Андан кийин кыргыздардын жана түрктөрдүн жаназалары, жаназалардагы аял жана эркектин орду менен каерде, кандай максатта, кандай түрдө жана ким тарабынан кошок кошулганын салыштырмалуу мисалдар менен ачып көрсөттүк.

Түйүндүү сөздөр: Кошок, кыргыз, түрк, социалдык функция.

AĞITLARINTÜRK KÜLTÜRÜNDEKİ TARİHİ ÖNEMİ (Kırgızistan ve Türkiye Örneğinde-)

Özet: Her toplumda ölüm kadar önemli bir toplumsal olayın çeşitli ritüelleri vardır. Türkler için bu ritüellerin başında “ağıt, koşuk, koşok” gelmektedir. Ağıtlar, ölüme duyulan saygı ve hürmet, gelenek ve görenek içerisinde ezgili olarak terennüm edilir. VI-VII yüzyıllardan kalan mezarların başına dikilen taşların, balbalların üzerindeki yazılar Yenisey, Orhun yazıtları olarak bilinmektedir. Bu mezar taşları üzerindeki yazılar, kültürümüzdeki ağıt geleneğinin ilk somut yansımalarıdır. Günümüzde de mezar taşları üzerine ölen kişi ile ilgili olarak yazılan bilgilerin, ona ithaf edilen şiirlerin aynı geleneğin tezahürü olduğu kabul edilir. Ancak bu geleneğin Türk kültürü açısından sosyolojik önemi büyüktür. Çünkü bu gelenekler Türk toplumunun dayanışmasını sağlayan en önemli ritüellerdir.

Çalışmamızda ağıtın Türk dünyasındaki bilinen adı olan “koşuk, koşok” sözünün etimolojisi üzerinde durulacak, ardından halk bilimi açısından ağıtlara bakış açısı değerlendirilecek ve ağıtları oluşturan motifler ortaya konulacaktır. Ayrıca ağıtların Türkler için toplumsal işlevinden de söz edilecektir. Daha sonra Kırgız ve Türkiye Türklerinin cenaze törenleri, bu törenlerde erkek ve kadınların rolü ile ağıtların törenlerin neresinde, ne amaçla, ne şekilde ve kim tarafından icra edildikleri karşılaştırmalı olarak örneklerle verilecektir.

Anahtar Sözcükler: Ağıt, Koşok, Kırgız, Türk, Sosyal İşlev.

HISTORICAL SIGNIFICANCE OF LAMENTS IN TURKISH CULTURE (On the example of Kyrgyzstan and Turkey)

Abstract: In every society there are various important rituals of a social event as death. For the Turks, the beginning of these rituals is "lament, koşuk, koşok". Lamentation accompines with a sad voice according to respect the death, traditions, and customs. The stones built on the head of the tombs remaining from VI.-VII. centuries, the writings on the balbalar are known as Yenisey and Orhun inscriptions. The writings on these tombstones are the first concrete reflections of our tradition of lamentation. Today, it is accepted that the information written about the person who died on the tombstones is the manifestation of the same tradition of poems dedicated to him. However, the sociological importance of this tradition is great in terms of Turkish culture. Because these traditions are the most important rituals that ensure the solidarity of Turkish society.

In our work we will focus on the etymology of the word "koşuk, koşok" in the Turkish world, then we gave an evaluation to the lamentations according to folklore and tried to reveal the motifs that form the lamentations. It will also be mentioned about the social function of the lamentations for the Turks. Then the funeral of Kyrgyz and Turkey people, the place of man and woman in the funeral, the aim, how and by whom the lamentation was performed were depicted with comparative examples in this article.

Key words: Lamentation, Kyrgyz, Turkey, social function.

Кыргыздардын рухий турмушунда кошок айтуу башка элдик оозеки чыгармалар менен бирдей эле өз алдынча өнүгүп, эпикалык чыгармаларга чейин өсүп жеткен. Кошок жанры эл

арасында айтылып, сакталып, ар кандай курактагы адамдар кайтыш болгондо, анын сөөгүн жерге коюу үрп-адаттары менен бирдикте ый менен жоктолгон жана кыз узатуу салтында да айтылып келген.

«Кошок» - оозеки чыгармачылыктын ичиндеги кеңири тараган жанр экенин белгилөө менен, жоктоо, кош айтышуу, керээз, арман-күйүт маанисинде айтылат. Ал өлүмгө байланышкан ырым-жырымдар, салт-санаалардын жана фольклордун жашашына түздөн түз аралашып, өзүнчө иштелип чыккан поэтикалык жанрдын негизги булагы болуп эсептелет. Мазмунунда адамдын ички кайгысы, жоктоосу, муңу-зары, мактоосу, каргышы, арманы, акыл-насаатын билдирген ыр түрмөгүнөн топтолгон. Ал эми аны жайылтуу, эл арасындагы сөзгө чечен, жамакчы акындар тарабынан аткарылган. Адамдар коомдук турмушта саясий-экономикалык, руханий деградацияга туш болгондо, ынандыарлык таяныч издейт. Андай таяныч реалдуулуктагы күчтүү бийлик, улуу идеялар, ага шыктандырган жетектөөчү инсан болуш керек. Ошолордун ичинен үлгүлүү болгон тарыхый инсандарга арналган кошоктордун эл арасына кенен жайылып өз ордун тапкандыгын белгилейбиз. Демек, кошокту жаратуучулар – эл, ошол элдин арасынан чыккан табигат тартуулаган ырчылар, айтуучулар кошоктун жаралышына, өнүгүшүнө, сакталышына, кийинки муундарга жетишине себепкер болгон. Мына ушундай учурда бизде карапайым турмушту ашкере мактоо менен элдин тарыхый-социалдык, коомдук-маданий өсүп-өнүгүүсүндө көркөм тил негизги курал болот.

Кошокчулар өздөрүн курчаган турмуштагы бардык олуттуу окуяларды, көркөмдүк образдарды жаратып, поэтикалык жөндөмдүүлүгүнө жараша жеткиликтүү кылып, үн ыргагы менен, кээде, музыкалык аспаптардын коштоосунда угузушкан. Кошоктун бир өзгөчөлүгү - кошокчунун өлгөн кишиге жакын-алыстыгы, жэк-жааттыгы же жалдап айтыруусуна (атайын кошокчуга) байланыштуу маанилери өзгөрөт. Себеби, шарттуу түрдө, жакыны тарабынан кошок айтууда өтө күйгөнү, кайгы-зары, муңу күчөтүлөт. Алысыраак жэк-жааттары аркылуу айтылган кошоктордо эскерүү, жоктоолору, армандары берилет. Ал эми кошокчуну атайын жалдап айттырган учурларда өлгөн адамды жалпы жонунан мактап, актап, даңазалап айтышат.

Кошоктордун мазмунуна сереп салсак, анда инсандын жашоодогу белгилүү орду, кыймыл-аракети, адеп-ахлактык иштери, кылык-жоруктары, рухий баалуулуктары каралган.

Жогоруда айтылгандардын негизинде кошок ырларынын барктуулугу, анын тарыхый-маданий, этнофилософиялык асылдыктарды өзүнө камтуу менен, ар түрдүү факторлордун (географиялык, этномаданий, социалдык, экономикалык ж. б.) таасири астында калыптанып, өнүгүп, фольклордук традициянын өзгөчөлүгү, элдик мурастар алкагында алган ордун мүнөздөйт. Ушул өнүгүүтө кошоктордун системасын өздөштүрүү, андагы мазмуунду таануу, өздүк аң-сезимге, интеллектке айландыруу – атуулдук парзыбыз. Чындыгында эле кошок ырларында калкыбыздын, мамлекеттүүлүгүздүн, атуулдук, коомдук өнүгүүнүн татаал тарыхы айкын көрсөткөндөй, ата-бабаларыбыз байыртадан бери эле табияттын танып кеткис мыйзамы болгон, ажалдан качып кутулууга болбостугун түшүнүшкөн. Негизинен кошок ырларында инсандын социалдык абалы же айрым бир топтун (урук, уруу, дос) кызыкчылыктары же касташкандардын иш аракети, максаты эске алынып көпчүлүккө жарыяланган. Көчмөнчүлүк учурда маркумду эскерип, эң жакындары (маркумдун аялы, апасы же эже-карындаштарынан бирөөсү) жолмо-жол кошок кошуп жоктошкон. Азалуу көчтү «*Каралуу көч*» деп аташкан. Мындай көчтүн алдынан кыя өтүлбөгөн жана ал токтотулбаган, каршылаш душмандары да кол салбаган. Бул көрүнүш өлүмгө болгон сый-урмат катары бааланган. Көчтүн астында маркумдун минген атына кара жабууланган ээр-токуму менен кара жалпооч жабылып, ээр кашына камчысы, кылычы, жаасы илинип, найзанын учу жерге каратылып байланган. Кайгынын аты эсептелген «кара атты» маркумдун «Жан досу» же бир тууган иниси жетелеп, көч алдында жол баштаган. Көчтү көргөн кимде-ким болсо да жол бошотуп, четке чыгып, көчтү өткөзүшкөн. Жолдо болуп жаткан ар кандай шаан-шөкөттөр токтотулган. Колдон келишинче жардам берилип, көчтүн буйдалбастан өтүп кетүүсүнө көмөктөшкөн. Каралуу аял кара кийими менен ат үстүндө эки бөйрөгүн таянып кошок кошкон, анын атын жеңеси же абысындарынын бири жетелеп жүргөн. Негизги көч булардан кийинки катарда гана жолго чыккан.

Кайтыш болгон адамдын үйүндө күнүгө маркум жоктолуп, кошок кошулган. Сырттан келген адамдарды утурлап, аялдар үн созуп кошок кошуп, эркектер өкүрүп турушкан.

Азыркы күндө да маркум кайтыш болуп, сөөгү жаткан үйдүн ичинде (сөөккө тартылган көшөгөнүн сыртында) аялдар, биринчи кезекте, маркумдун жакындары катар отуруп кошок кошушат. Үйгө сырттан келген аялдар да кошок кошуп, ый ыйлап, тигилердин катарына отурушат. Үйдүн сыртында өлгөн пенденин эркек тууган туушкандары, жакындары ыраматылык жаткан жакты карап, тикесинен тик туруп ый чыгарып өкүрүп турушат. Маркумга акыркы «сыйын» көрсөтүүгө келген ар бир адам (аял да, эркек да) үн чыгарып өкүрүп ыйлап келишет. Үй ичинде жана сыртта турган маркумдун жакындары да үн чыгарып өкүрүп тигилерди каршы алышат. Өкүрүктөр менен кошок кошуп, ый ыйлоолор куран окула башталгандан тартып токтотулат.

Ал эми кыз узатып, келин көчүрүүдөгү кошок кошуу узатылып жаткандын бардык жакшы жактары: сулуу өң-чырайы, келбеттүү сымбаты, жумшак мамилеси, ата-теги, бакыбат турмуш

шарты менен бирге эч нерсени ойлобогон ойнок кези, балалык учурдун бүткөндүгүн эскертет. Эми үй турмуштун башка түшүп тургандыгы, эркеликтин өткөндүгү, «кыз балага кырк үйдөн тыюу» боло тургандыгы айтылып, шайкелеңдиктен оор-басырыктуу, сабырдуу болууга үндөп, барган жеринде бактылуу болууну айтып, кайын журтун сыйлоону, ыйбаа кылууну эскертип, кыздын энеси, эжеси, жеңелери өз алдыларынча кошок кошуп узатышкан. Кызды узатып барууга жеңелери, курбу курдаштары да кошо жөнөшкөн. Келинди көчүргөндө жасалгаланган кийим кийгизилип, аздектелип токулгаланган жорго атка мингизилип, аны жакын жеңелеринин бири жетелеп, курбу-курдаш кыз-келиндер, коёшу айылда оюн-күлкү, ыр-күү, шаан-шөкөт менен коштоп жүрүшкөн. Алар менен ыр ырдашып, ат чабышып, оюн-тамаша куруп, күйөө бала жана анын жоро-жолдоштору болушкан. Азыркы учурда келин көчүрүү салты мезгил талабына жараша башка багытка өзгөргөн.

Кошок ырларынын пайда болуу тарыхы, генеалогиялык өнүгү жана алардын эпикалык чыгармаларда чагылдырылышы, айрым варианттарынын эл арасында бүгүнкү күндө пайдаланылышы тарыхый маалыматтарга таяна салыштырылды.

Кыргыз элинин тарыхында кошок ырларынын тарыхый-этнографиялык булак катары мааниси жөнүндө сөз болот. Мында адабияттарда берилген кошок ырларына жана азыркы учурдагы тандалып алынган объектилерден мыкты кошокчулардан жазылып алынгандарына салыштырмалуу анализдер жүргүзүлдү. Өткөн замандардагы кошок ырларында атайын бир тарыхый доорлор, андагы инсандар, генеалогиялык, топонимикалык аталыштар берилген. Байкообузда, кыргыз элинин көөнө маданиятынын башатын түзгөн, мындай теңдеши жок байлыгынын азыркыга дейре унутулбай сакталып келе жаткан кошок ырларынын бирден бир себебин кылымдар бою кайталанган жашоосунун феноменинде деп билебиз. Негизинен, жашоо өзүнүн нугу менен кылдырана берет, ал эми өлүм – орду толгус кайгы-мун болгондуктан, адам баласы сөздүн коштоосу менен обондуу жамак-ыр түрүндө ички психологиялык өксүүсүн канааттандырган. Кыргыз элинин тарыхындагы этникалык компоненттерди, социалдык жана экономикалык структураны эске алып, кошокчулардын варианттарындагы диалектикалык өзгөчөлүктөрүн да терең изилдеп, бүтүндөй бир кыркым көрүнүшүн түзүүгө аракеттендик. Анткени, кошокторду изилдөө ыкмаларында өтө аз изилденген райондордон (Жалал-Абад областынан) адабияттарда аз берилген кошок ырлары берилди.

Кошок ырлары боюнча олуттуу иштер колго алынгандыгы белгилүү. Бул маселе кыргыз фольклорунун тарыхында XIX к. башталган. Алгач ал башка жанрлардын катарында К.Мифтаков, К.Рахматуллин, М.Богданова, А.Тайгүрөнов, З.Бектенов, Т.Байжиев, Ж.Таштемиров, С.Мусаев, С.Закиров, К.Артыкбаев, А.Акматалиев, С.Егембердиева, А.Токомбаева сыяктуу фольклорчулар тарабынан изилденген. Кошок ырларына байкоо салганда төмөнкүдөй тематикадагы кошокторду көрүүгө болот: жаш балдарга, аялдарга, эркектерге арналган кошок ырлары. Алар жаш курак өзгөчөлүктөрүнө карап дагы өзүнчө бөлүнүп кетет. Мисалы, мазмунуна карай, «жаш балага», «келинге», «жеңеге», «аялга», «улгайган аялга» өзүнчө, ал эми эркек адамдарга да дал ушундай эле - «балага», «атага», «аксакалга» деп айтылат. Ал эми илимий адабияттарда төмөнкүдөй берилет: «Атасы өлгөн кыздын кошогу», «Энеси өлгөн кыздын кошогу», «Ата-энеси өлгөн кыздын кошогу», «Ииниси өлгөн аялдын кошогу», «Кайниси өлгөн жеңенин кошогу», «Баласы өлгөн эненин кошогу», «Эжеси өлгөн кыздын кошогу», «Эри өлгөн аялдын кошогу», «Киши колдуу болуп өлгөнгө кошулган кошок» ж. б. (Акматалиев-Егембердиева, 1998). Жогорудагылардын дээрлик көпчүлүгү аялдар тарабынан аткарылат.

Кошок жанрынын дагы бир өзгөчөлүгү жалаң гана реалдуулукту чагылдырбастан, акыретте дагы жашоо бар экендигин элестетүү менен диндик жоболор көбүрөөк чагылдырылганын байкадык. Жаңыча ой жүгүртүү, көркөм кыялдануу сапаттарынын пайда болуусу менен турмуштук шартка жараша аткарылышы мурунку кошок ырларында мезгили, жери, уруусу, социалдык абалы чагылдырылса, азыркы учурда алар колдонулбайт. Изилденип жаткан өрөөндөрдөн жыйналган кошоктордун тексттеринде (диндик ишенимдерде маркумдун кайра тирилип наркы дүйнөдө экинчи өмүр сүрүүлөрү) биздин эле диндик түшүнүктөгү бүтүмдөр элестетилет. Мисалы,

*Балтырканы бүрдөгөн,
Энемди, Батмалары жүр деген.
Балтыркан бойлуу карагат,
Асыл бир жаның өткөн соң,
Энеке, Батмалар менен кошо жат.*

*Бүлдүркөнү бүрдөгөн,
Бүбүлөрү жүр деген.
Бүлдүркөн менен кожогат,
Асыл бир жаның өтүптүр(Хасанова,
2003)*

деп айтылса, дагы биринде:

*Минген атың сарала,
Урматым, бейиштин ичи кызыл гүл.
Беш колуң тийбей ачылсын,
Бет алдыңа чачылсын.
Жети бир катар гүл бейиш,
Жемишиң болсун гүл мейиз,
Жети жашар баладай.*

*Айлансам энем дилгирым,
Жеңил да болсун күнөөңүз.
Жашылдан болсун көшөгөң,
Айлансам энем кеңешим.
Жанатта болсун төшөгүң (Алдосова,
2009)*

Белгилей кетсек, б. з. VI-VII кылымдарына таандык болгон байыркы түрктөрдүн мүрзөлөрүнүн башына коюлган таш эстеликтердин сыйдамдалган беттерине жазылган эскерүүлөрү Орхон-Энесай тексттери деп аталган. Андагы жазуулар кошок жанрынын алгачкы башаты экендиги маалым. Эне-Сай жазма эстеликтеринин өзгөчөлүгү мына ошол кошокторунда. Эстеликтердеги маалыматтар өлүм проблемасынын тегерегинде болуп кишинин өмүрү «өлүмдүн» кесилишинде каралып жатат. Мисалы, Ынанчы – Ча көлүндөгү № 10-эстелик (Уграчка арналган, Эне-Сай).

*Ак өргөдөгү канышам, кыз-уулум,
Бегиме, курдашыма бөкмөдүм.*

*Кырк үч жашымда бөлүндүм.
Ынан Уграч мен (Жумагулов, 1982: 63.*

Бул келтирилген кошоктордун кичинекей көрүнүштөрүндө (фрагмент) жогорудагы көрсөткөндөй инсанды жоктоп жатат. Азыркы учурда да ошол көрүнүштү кайталап, бейит үстүнө коюлган таш эстеликтеринде инсандын өмүр баяны же ага арналган чакан ыр саптарынын жазылганын жолуктура алдык. Мындан улам Орхон-Энесай жазууларындагы кошок ырлары, эпикалык чыгармалар жана бүгүнкү күндөгү эл арасындагы кошок ырларынын мааниси, мазмуну менен үндөшөт.

*Салыштыруу менен карасак:
Аксы бир шаарың борборуң,
Кеңеш бир атка конгонуң.
Ар түркүн шаар ичинен,
Кулунум Бишкек бир болгон борборум.
Он бешиңде октолдуң, 35ке чыкканда,
Сен ок жыландай толгондуң.
40 жашка чыкканда,
Аладан буйрук келди эле.
Сенин атың жок болду.
Алты арыктан суу келсе,*

*Айдың көл өзү толбойт ко.
Алтымыш дүйнө бир келсе.
Артыңдагы өзүңдөй болбойт ко,
Жети арыктан суу келсе.
Жеткилең көл толбойт ко,
Жетимиш дүйнө бир келсе кулунум.
Бир өзүңдөй болбойт ко.
Бозоруп келген жаанга.
Боз чатыр тикпей нес болдум,
Тооруп да келген ажалга,
Мен айла таппай нес болдум (Нарбаева, 2003)*

Жыйынтыгында, жалпы эле кошок ырларынын тарыхый, этникалык-генеалогиялык булактарда изилдениши адабияттарда кандайча изилденген, ал эми бүгүнкү журт арасында кандай мааниде сакталып калгандыгы тууралуу мисалдар менен сүрөттөлдү.

Кошок ырынын жаралуу доору эпикалык чыгармаларда берилиши, таш бетине түшүрүлгөн жазма эстеликтеринде элдик баатырлардын образдары аркылуу чагылдырылган. Тарыхый инсандарга арналган тексттердин айрымдары дагы деле эл арасында айтылып келет. Кошоктун статусунун улам барган сайын төмөндөп бара жатышы, салттык маданияттын унутулуп бара жатышы жөнүндө кеңири баяндалды. Эл оозунан жыйналган материалдар, эпикалык чыгармалар жана Орхон-Энесай эстеликтериндеги жазуулардын тексттери менен салыштырылып информаторлордун айтуулары аркылуу тастыкталды.

Кошок кошуу салты бир гана аялдарга тиешелүү эмес экендиги далилденген. Кээ бир аймактарда (көбүнчө тоолуу райондордо) эркектердин катар туруп, үйдүн жанында кадимкидей кошок кошуп тургандыгын да жолуктурууга болот. Маркумду узатаарда бардык аймактарда салттар бирдей эмес. Мисалы, Жалал-Абад областынын кээ бир аймактарында боз үй тигилбейт да, үйдүн ичинде аялдар, эшикте эркектер жоктоп ыйлап турушат.

Көпчүлүк аймактарда боз үй тигилип, аялдар боз үйдүн ичинде, маркум жакты же төр жакты карап эркектер сырттан келген адамдарды карап эмес, боз үйдү, маркумду карап ыйлашат. Өлгөн пенде, эгерде аял болсо сол (эпчи жак), эркек болсо - оң жакка (эр жак) башы кыбыланы карай жаткырылат; сырттан келген адамдарга аркасын салышып (аза күтүү) кошок кошулат. Мындай жосун дайыма эле сактала бербейт. Мисалы, түндүк Кыргызстандын айрым жерлеринде каза болгон адамга тегери карап, сырттан келген адамды карап ыйлашып, кошок кошулат.

Эгерде өлүк үстүндө аялдар кошок кошпой калса, эркектер өкүрүшпөсө «өлүк шааниси болбой калды» деп, туугандарынын, келген коноктордун нааразычылыгы болгон учурлары да кездешет.

Деги, инсан кайтыш болгон үйдөн чуу чыгаруу - ошол үйдө бир жамандыктын болгондугун колу-коңшуларга, жамааттагы жакындарына билдирип коюунун шарттуу көрүнүшү болуп эсептелинет. Ушундан кийин гана түйшүктүү камылгалар көрүлө башталат. Жарык дүйнө менен кош айтышкан инсанды акыркы сапарга узатуу - кыйышпас адамдарынын маркумга көрсөткөн акыркы сый урматы болуп эсептелинет. Ушул аракет менен жакындарынын, деги эле тирүүчүлүктүн аны менен акыркы жолу коштошуп жатышып, ал инсандын бул жашоодогу ээлеген ордун, анын ким экендигин тирүүлөргө да жарыя кылуу деп да түшүнүүгө болот. Ушул биринчи “чуу” чыгаруу менен бирге, андан кийин да маркумдун “орду толгустугу” жакындарынын, эскерип ыйлаган ыйларынан, сырттан өкүрүп келген адамдардын кайра-кайра кайталанылган үн ыргактарынан айлана-чөйрө да, аба да ыйга толуп кетет. Ушул көрүнүш “Манас” эпосунда мындайча сүрөттөлөт:

*Кайың менен тал ыйлап,
Жараткандын баары ыйлап.
Жашыбаган таш жашып,
Ай-ааламды кайгы басып.*

*Тунжураган түн болуп,
Төбөң түшкөн дүнүйө ай.
Жоктоп турду баатырды(Манас, 1959: 304).*

Ушинтип адамды барктап, ар убакта кадырына жетүү, адамгерчиликтин эң жогорку сапаты экендигин дайыма эстеп жүрүү да, бул - адамдын парызы болуп калуу керек. Маселени ушул өнүттөн алганыбызда, коюлган теманын актуалдуулугу, баалуулугу гана артат.

Кошок - оозеки чыгармачылыктын ичинде эң байыркы жанр экени белгилүү. Ошону менен бирге улуу эпосубуз “Манас” да кошок кошуудан чыккан деп айтылат. «Семетей” эпосундагы «Каныкейдин кошогу» деп аталган бөлүктө Манасты жоктоо менен бирге элдин өткөн турмушу, эрдиктери, эми алардын кайталангыстыгы айтылат. Жайсаң, Токтогул сыяктуу ырчылардын кошогунан, ал эркектерге да тиешелүү жаралгандай туюлат. «Карагул ботом» өңдүү элдик поэмалар бүтүндөй кошоктон турары анык. Ал эми Орхон-Энесай жазмаларынын дээрлик баары, З.Бектенов менен Т.Байжиевдер белгилегендей, керээз түрүндө айтылган кошок сөздөрдөн турат.

Кыргыз эли каймана мааниде сүйлөөгө өзгөчө маани берген. Жашоонун бул көрүнүшүн кайра кабыл алышка багыттап сөздү алыстан баштап, бир нерсенин четин чыгарып, угуучуну психикалык жактан даярдап, андан соң гана ток этер сөзгө өтөт. Бул айтылуу Кет Бука ырчынын Чынгыз ханга уулу Жуучунун өлүмүн угузганы – мыкты үлгү, таамай мисал боло алат.

*Туу куйругу бир кучак,
Тулпар качты, Айганым.
Туурунан бошонуп,
Шумкар качты, Айганым.
Алтын така, күмүш мык,
Дулдул качты, Айганым.
Алтын ордо башынан,
Булбул качты, Айганым.*

*Агын дайра соолуп,
Көл бөксөрдү, Айганым.
Терек түптөн жыгылып,
Жер бөксөрдү, Айганым.
Ала-Тоо кулап, бас болуп,
Бел бөксөрдү, Айганым.
Берекелүү нур качып,
Эл бөксөрдү, Айганым (Акматалиев-
Егембердиева, 1998: 20).*

Хандын каарынан коркуп, угуза албай күү менен баштап келип, хандын «тил кесмей» каарынан кутулган ырчы сөздүн күчү менен өзүн да, элин да сактайт. Мында угузуучунун кыраакылыгын белгилеп койсо болот. Күү, каймана сөз аркылуу чындыкты кабылдап, табышмак суроолорго табышмак жооп айтылат. Кыргыз элинин байыртадан бери сөзгө маани бергендиги байкалып, азыркы учурда да эл арасында мындай маанидеги кошоктор сакталып калган:

*Өлүмдүн жоктур каралы,
Пайгамбар кудай досу экен.
Оо дүйнө кетер кезинде,
Адамзат пендеси,
Жардамсыз калган өзү экен.
Бозоргон тоонун бооруна,
Бара албайбыз жол салып.
Боз топурак арасынан,
Ала албайбыз кол салып.
Кара жердин түбүнө,
Бара албайбыз жол салып.
Боз топурак арасынан,
Ала албайбыз кол салып.*

*Кара жердин түбүнө,
Бара албайбыз жол салып.
Кара жердин түбүнө,
Өлгөндөрдү ала албайбыз кол салып.
Ак кептер учат кыр менен,
Ак мечит бүтөт сыр менен.
Өлгөндөрдүн арманын,
Биз кургур, айтабыз ээ, муң менен.
Көк кептер учат кыр менен,
Көк мечит бүтөт сыр менен.
Өлгөндөрдүн арманын,
Биз кургур, айтабыз ээ, ый менен
(Нарбаева, 2003).*

Бул сап, кошоктун өлүмдү угузуу түрүнө кирет. Мында өлүмдү сөз менен сыпаттап айтууда. Ошондой эле текстте берилгендей өлгөндөн сон, аны тирилтүүнүн айласы жок экендигин, көмүлгөндөн кийин кайра жер астынан ала албастыгын ачык айкын сүрөттөдө.

Кошоктор коңшу элдерде – тажик, түркмөн, өзбек, казактарда да кездешет. Кыргыз элинде

кошок ырлары Октябрь революциясына чейин кеңири таралган. Казактын улуу окумуштуусу Ч.Ч.Валихановдун «Кыргыз эли түгөнгүс кенч, алардын кайталангыс салттары, башка элдердикинен бир топ айырмаланып турат», - деп эң жогору баалаган. Бир эле мисал, маркумдун арбагын сыйлап, ырым-жырымдарды, эскерүү кечелерди өткөрүп, куран түшүрүп турат.

Изилденип жазылып келген кошоктордун көпчүлүк бөлүгү эл арасында белгилүү адамдарга, акындарга, ырчыларга, баатырларга арналган. Кошок жанрынын негизги бир өзгөчөлүгү – жалган дүйнөнүн терең тамырын чагылдыргандыгында.

Демек, көчмөн турмушта жашаган кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгы эл ичинде ушул кезге чейин сакталгандыгы бул кошок жанрынын өзгөчөлүгүн жана аларга этияттык, сарамжалдуулук менен мамиле кылгандыгын айгинелейт. Мунун ачык мисалы болуп биз топтогон тарыхый-этнографиялык материалдардан байкоого болот. Элдик оозеки чыгармачылыкты, элдин тарыхын, маданиятын улуу булагы, көнөрбөс эстелиги катары баалап сактап калышыбыз керек. Кыргыздардын оозеки чыгармачылыгында кошок жанры кеңири орунду ээлейт, алардын айрымдары байыркы мезгилдерде пайда болгондугу шексиз экендигин элдик адабияттардан жыйналган материалдардын негизинде билүүгө болот. Кошок жөнөкөй ыр түрүндө келтирилип дастан, эпикалык чыгармаларга чейин өсүп жеткен. Кыргыз фольклорунда кошок ырлары генеалогиялык мүнөздөгү уламыштардан башка да байыркы мезгилдерде пайда болгон эпикалык чыгармаларда белгиленгендигин байкадык. Кошок жанрынын бул көрүнүшү кыргыз маданиятынын калыптануу жана өнүгүү тарыхын изилдеп үйрөнүүдө кызыктуу келечекти ачып берет. Негизинен кыргыз фольклорунун бул жанры инсандын идеалдуу образын чагылдырат. Ошондой болсо да, анда кыргыз тарыхынын кээ бир конкреттүү окуялары камтылган деп айтууга болот. Бул өзгөчөлүктү кошокчулардын жардамы менен үйрөнө алабыз.

АДАБИЯТТАР

- 1.Акматалиев, Егембердиева, 1998 – Акматалиев А., Егембердиева С. Кошоктор. “Эл адабияты” сериясы. 21 том. Б.: 1998 (китепти которуу керек созсуз).
- 2.Жумагулов, 1982 – Жумагулов Ч. Орхон-Енисей текстери. Ф.: Илим, 1982.
- 3.Кыргыз. мамбас 1959 – Кыргыз.мамбас. Манас. Эпос. 1-часть. 2-книга. Ф.: 1959.
- 4.АТМ 1 – Автордун талаа материалдары, П. Алдосова, Сузак району, Жалал-Абад областы, 2009.
- 5.АТМ 1 – Автордун талаа материалдары, С.Нарбаева, Аксы району, Жалал-Абад областы, 2003.
- 6.АТМ 1 – Автордун талаа материалдары, А.Хасанова, Аксы району, Жалал-Абад областы, 2003.

ӘЖИНИАЗ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫ: ФАНАХАН ИБН АЛЛАБЕРДИ СУФЫ: ТАРИЙХНАМАСЫ ХӘМ ДЕРЕКЛЕРИ

Юсупов О.Ж.

Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Аннотация: Кубла Арал бойы төменги Әмиўдәрәя фронтининде, «Үлкен дәрәя» хәм «Таллық» арна арасында, «Бозатаў» – сакраль геообъекте, бабалардың мухаддес мәдений ландшафт болған. Әжинияз заманында – сол аймақларда жасаған қарақалпақлардың жуп қәуимлери: «қыятлар-ашамайлы»лар, қазақлар-табынлардың мекән жайлары, қорған қалалары «Таллық» бойында, «Бозатаў»да жаўгершилиқ хәм экология ақыбетинен қарабақана болған. Архивлик дереклер тийкарында, 1858 жылы 27-октябрь – 1859 жыл 2-август аралығында Қоңырат қаласында «хәким» хәм «хан» болған, «қоңыратлы суфылар» әўладдың ең соңғы тарийхый шахс «Мухаммед Фана Бахадур хан Аллаберди суфы улының өмир мәўрити хәм ақыбетлери» ҳақында жаңа мағлыўматлар, тарийхый-ағартыўшылық нәзерде бериледи.

Гилт сөзи: Арал, Үлкен дәрәя, Таллық, Қоңырат, Фана ибн Аллаберди суфы, «Бозатаў» – сакрал ландшафт, Молла Пирим қаласы, Порлы хәм Қусхана - мухаддес қәдем жайлар.

Кирисиў: Кубла Арал бойы этноархеологиясы, этнотарийхы, этномәденияты, этнофольклоры хәм басқа да жәрдемши дереклер тийкарында, қарақалпақ халқының өткен әсирлердеги өтмишин хәр тәрәплеме үйрениў, илимий баҳалаў хәм әхмийети мәселе болып табылады [1]. (С.Камалов «Қарақалпақлар Хийўа қатнасықларында (1810-1873) Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Нөкис, 2003. 29-б. М.Мәмбетуллаев, М.Туребеков, О.Юсупов «Қарақалпақстан тарийхы». Нөкис, 2010).

XIX әсирдің екінши ярымында Орайлық Азия тарийхындағы үлкен ўақыялардың бири - Қоңырат көтерилиси хәм Қоңырат ханлығының пайда болғаны өтмиштеги - әсирлер сазасы болмақта. Төменги Әмиўдәрәя дельтасында, оның Үлкен дәрәя менен Таллық дәрәя ашасы аралығындағы, микро этногеографиялық қонысласқан халықлар тәғдири Қоңырат хәм Бозатаў менен тәғдирлес болған. Олардың тынымсыз жаўгершилиқ, экологиялық катаклизми ақыбетлеринен, миграциялық көшиўлери, тарийхый этноклан лидерлердің тәғдири, фольклорлық образларда уялап қалыўы, сол мухаддес жайлар, бүгинги күнде ишки туризм, зиярат туризм орын болыўы керек мәселеде жәмийетлик пикирлерди оятыўмыз лазым.

Арал тарийхы хәм мәденияты: Үлкемиз тарийхын терең үйренип, өтмиштен сабақ алып, еслеп, заман менен тең қәдем таслап жасаў-бүгинги турмыстын қатаң талабы болмақта. Тийкаргы сюжетлер: XIX әсирдің екінши ярымында Арқа аймақта, Арал бойы Әмиўдәрәяның «төменги» дельтасында, Қоңырат халқында үлкен трагедиялық ўақыялар, социаллық апатшылық (урис, ашлық, эпидемия) халықтың мекән жайлардан мәжбүрий миграциясы жүз берди. Қоңырат қаласы хәм оның округинде болған тарийхый, жәмийетлик, сиясий, социаллық хәм әскерий жағдайлардың кескинлес кең ҳалда болыўында тарийхый тулғалардың қатнасы, орны хәм хызмети болғаны анық. Олардың бири - соңғы орта әсирлерден - жаңа дәўирден берли арқа аймақта тарийхый тулғалар болған - Қоңыратлы «суўпылар»дың соңғы әўладлары Төрәмурат бий суўпы образы, тәғдири - тарийхта ашшы сабақ болды [2]. «Мунис ва Огохий «Фирдавс-ул-икбол». Тошкент, 2010 (Қоңырат қаласында елиў жылдан кейин, Төре суўпының жийен ақлығы - «Пана Аллаберди суўпы улы»ның Қоңырат қаласында «антропологиялық власть»қа, «хәкимхан»лық дүзиўге умтылыўы, буның ақыбетлери архивлик дереклерде хәм тарийхый әдебиятларда өз баҳасын тапқан. «Қоңырат ханлығы» тарийхнамасы... Арқа регионда, Пана бек, Пана хәким, Пана хан, Пана султан, Мухаммед Пана Бахадур хан ибн Аллаберди суўпы хәм басқада ардақлаўда, «LEGITIMUS») нызамлы тән алыўшылық болған еди. Қоңырат ўақыясына, Пана образы, оның ҳәрекетлери хәм өзгелер менен мүнәсибетлерине әскерий адамлар (Бутаков, Игнатъев, Григорьев) баҳа берген. 1858-жылы май-сентябрь аралығында Қоңырат хәм Хийўада болған әскерий дипломат Н.Игнатъевтың архивлик материаллары үлкен дерек болады [3] ЦГИА, Фонд 730, опись 1. дело 293. «О составе Бухарского и Хивинского экспедиций», дело 300. Доклад Игнатъева в 1859 году.

Тарийхый тулға - Пананың өмир мәўритлери хәм Қоңырат ханлықты басқарыўы қандай болғаны ҳақында архивлик дереклер: XIX әсир Россия империясының шығыс бағдарындағы, Орта Азия ханлықларына сыртқы сиясатлары тийкарында топланған дереклер, Өзбекстан хәм Қазақстан мәмлекетлик архивлеринде сақланбақта. XIX әсирдеги әскерий-тарийхый, дипломатиялық хәм әскерий географиялық әдебиятларда өз сәўлесин тапқан. Арал бойы титул этнос қарақалпақ халқының бийбаҳа фольклорында (мәдений мийрасларында) орын алған.

Архивлерге шолыў: Оренбург областлық мәмлекетлик архиви материаллары бойынша, академик С.Камалов тәрәпинен, Арал диярында жүз берген, 1855-1856-жыллар, 1858-1859-жыллардағы төменги Әмиўдәрәя бойындағы қозғалаңлар (Зарлық Төрәхан, Ерназар Алакөз, Пана хәкимхан) тийисли ҳүжеттерди анықлады. Илимий хәм тарийхый ағартыўшылықта мәлим етти. Ол «Қарақалпақлардың XIX әсирде Хийўа ханларына қарсы халық азатлық гүреслери» (Нөкис, 1955. 112-б.). Академик Х.Хамийдов - «XIX әсир ортасындағы рәсмий документлерден» 1858-1859-жыллардағы Қоңырат көтерилисшилери басындағы тулғалар: Мухаммед Пана

Бахадур ханның үш хаты хәм мөри, Яўмытлар сәрдары - Атамурат Рузмухаммед улының үш «елши нама» хәм жигирма ақсақал таңба басқан мөрине «этнолингво тарийхыйлық бахасын берди. Ески қарақалпақ тилинің жазба естеликтери. (Нөкис, 1985. 225 б.) Т.и.д. Р.Қосбергенов тәрәпинен Москва архивтери изертленди. (ЦГВИА Фонд: ВУА.) Әскерий тарийхый хұжжеттерден (А.И.Бутаков, Игнатъев) 1858-1859-жыллары Қоңырат ўақыясы, Пананың руслардан әскерий жәрдем сорағаны, ол Арал сорадын Хийўадан айырып алыў ушын гүрескен, халық нарийзалығынан пайдаланып, тил бириктирип, (заговор) шөлкемлестирген, бул террорлық акти сәтли болған, лейкин, көпшилик этноклан элиталар Пана бекти толық қуўатламағанын жазды.

Россия дипломаты, полковник Игнатъев 1858-жылы 28-августа Хийўа ханы менен сөйлесиўлерди тамамлады. Әмиўдәрьяның оң жағы менен Бухараға сапарнамада болған. (ЦГВИА, фонд. ВУА. дело 6785. (1859 год) (Арал теңизи жағаларында) 1849-1958-1859-жыллары, офицер Бутаков, 1858-жылы жазда, теңиз офицери Можайский «Ақ қала»дан, Үлкен дәрья, Тарлық, Қара көл, Ақ көл, Қарабайлы, гөне Нөкис қорғаны, Хожазли жағысқа шекем изертлеўлер алып барған (Р.Қосбергенов. Қарақалпақстанның Россияға қосылыўы. Нөкис, 1972). Кубла Арал диярындағы төменги Әмиўдәрья дельтасындағы қалалар (Хожазли) хәм мөкан жайлар (Қыят-Ашамайлы), тарийхына тийисли, және тарийхый тулғалардың бири – Пана ханның «қала-хәким»ликтен «Қоңырат ханлық» қа өтиў жыллары – өзлик искерлиги, жеке бийликтери, жеке хатлары, ел-журтты бириктириў идеясы, Арал дияры тарийхый-интеллектуал элиталарды өзине тартыў хәрекеттери болған, оның бийғарез Арал теңизи жағаларында, «Қоңырат ханлық»ты курыў жолындағы гүреслери ҳаққында архивлик дереклер «ақ излер» болып илимий хәм тарийхый айналысқа туспеген еди (ЦГА РУз. ФИ-125. опись 2. дело 155. 1858 г.). Письмо восставших в Кунграде об избрании ими ханом Мухаммед Пана (ФИ-125. опись 2. дело 125, 1858) Повеление Мухаммед Пана Бахадур хана старшинам (қарақалпақ ақсақаллары). Молла Махмуда, Артуқ бий и Сарық юзбаши о прекращении смуты и объединении всех племен (Пана хан «муражатында» жәми Қоңырат болып биригемиз, - Пана хан мори хәм он еки бий, ақсақаллар мөри басылған 11-печать+1).

Ташкенттеги «өзбек архив» фондлары (ЦГА РУз. фонд- И-715. Опись 1. дело 20. л.200) 1858-жылы сентябрьде елши Н.Игнатъев Хийўадан шығып, Бухараға барғаны туўралы С.Сайманов «Миссия полковника Н.Игнатъева в Хиву в 1858 году» (Вестник ККО АН РУз. 2005. № 2) жазды. Археолог Б.Турғанов «Қарақалпақстан тарийхый дереклер (17-19-әсирлердеги Россия елши-си хәм саяхатшылардың мағлыўматлары тийкарында». Т., 2019. с.59-65) мағлыўматларды жариялады.

Б.Қошанов, Б.Алланиязова «Әжинияз шығармалары – тарийхый дерек» (Нөкис, 2014. 27-б.). «Бозатаў» көтерилисине, халқының тәғдирине жаны ашымаған, сатқынлық еткен Пана ханға арналған қосық барын көрсетти. Қасқалдаққа бир ағары май питсе, ғарқылдасып қонар көлин танымас, Патшаның дәўлети қайтайын десе, Көзине май питип, елин танымас (Ажинияздың хәр бир айтқан гәпинде терең философиялық мәни бар), - деп тарийхый көз қарас жазды.

Хорезм тарийхшылары: Огахий, Баяний мийрасларында «Қоңыратлар дәстаны», «Қоңырат ханлығы» хәм оның тарийхый тулғасы Мухаммед Пана қозғалаңы туўралы жазылған. (Баяний «Шажарайи хоразм шахий» РКП. ИВ АН РУз. Инв.: 9596). XIX әсир Орайлық Азия тарийхында, Хорезмде, бир ханлықта еки қалада еки хан болып, Пана «хәким-хан»ның гүмис-теңге зарб еткени, нумузматиқалық сабақларда үйренилди (Трутовский В.К. «Общее введение в нумизматику. М. 1909. с.115). Сфрагистикалық дереклерде – Пана бек, «хәким-хан»ға тийисли –мөрлер копиясы бары архив хұжжеттерде сақланған (ЦГА РУз. фонд И-125. опись 2. дело, 155 «.Письма восставших в Кунграде об избрании ими ханом Мухаммеда Фена» 3-печать). Арал диярында «Қоңырат ханлығы»нда Панабек қашан нызамлы «Хан» болып жарияланған? - Қазақстан архивлик дереклерде: Ол ҳаққында, «1859 год, март 12. В «Конграде» избран «хан»ом Пана султан (ЦГА Р К. И-382. опись. 1. дело 5. л. 370 О слухах и событиях в Средней Азии. Сборник документов. Том 1. Қараганда. 2016 800 с.) көрсетилген. ХХІ әсир Россия тарийхтаныў хәм деректаныўларда «Қоңырат ханлығы» тарийхына нәзер салмақта: Р.Почекаев «Мухаммед Пана өзін «Қоңырат ханы» деп жариялады (Вопросы истории, 2015. № 4. с.149-150) лейкин, бир жыл болмай-ақ, 1859-жыл 1-августа Мухаммед Пана хан хәкимшилиқ-ханлық салтанаты тамам болған. Ол өлтирилген, - деп жазды. Кунградский буфер, Беспокойный регион. «Аральское владение и продвижение России в Центральную Азию» (М. 2023.).

Пана образы. Арал бойының этно поэзиясында, аўызеки тарийх, социаллық яднамасында өз сәўлесин тапқан. 1858-жылы гүзги пасылдан, 1859-жыл жазғы мәўсим (августқа шекем) Қоңырат ўақыясының себептери, сылтаўлары, сырлы тарийхында Пана бектиң орны, мәртебеси хәм оның дөгерегиндеги этноклан лидертери Азберген бий, Есет батыр, Атамурат сардархан, Қыят, Артық бий, теристамғалы Қабыл бий хәм «Он төрт руў» этнокланы элиталары мүнәсибети, қандай болғаны ақ излер болмақта. XIX әсирдің 50-жылларының ақырында Қоңырат ўақыясы, Пана бектиң қатнасыўында питне (заговор) шөлкемлестирип, қалада «хәким» басқарыўға (власть) ерисиўи, ол хәр тәрәпке хат-мүрәжатнама жазып, биригиў идеясы нәтийже бермегени,

бийғарезлик ушын гүрес ҳәрекетлер ақыбети даңқсыз болған. Тарийхый изертлеўлерде Пана «хәким-хан»ның Қоңыраттағы хәкимранлығы бәри он айға шамалас болған, оны ел-журт, руў-қәўим бийлери, этноклан элиталар қоллап-қуўатламағанына не себеплар болған? Оның тарийхый «легендарлық суўпылар» - бабаларының арзыў-үмитлери, өзін-өзи басқарыў нийетлери, иске аспаўының себеплери не болған? Ол- өзликти, ерк-ықрарын өзгелерден жоқары қойып, өзимшил, бийғам, бийпарўалықта жасаған ба? Панахан образы: Россия әскерий адамлардың психологиялық бақлаўынша: Ол, «узын бойлы, күшли дене қурылысы, сулыў шырайы, улыўма дене мәденияты үлги болса да, Ол бийқуўат хәм бийақыл тулға, халықтан бөлекленип, ел-журтына посыўшылық алып келгени, қалғаны менен даңқсыз шахс болған!» деп, теңиз офицери А.Бутаков тәриплейди. XIX әсирдеги Қоңырат ўақыясы-қозғалаңы, бунда тарийхый тулға-Пананың орны, Ол шахстың купия, сырлы психологиясы, руўхый дунясы қандай болған? Сорәўлар көп, лейкин, өтмиш сырлары ашылмаған. Ел-журт, төрт халық Ол-суўпылар әўладына дәслеппе жақсы исеним билдириўи, лейкин, социаллық гүрестің ақыбетинде, арзыў-әрманлар иске аспаўы, «хәким-хан»ның бийпарўалығыма, «патшаның дәўлеті қайтайын десе, өзимшил елин танымас...» «Әжинияз ойшылдың баҳасы дурыс айтылған. Бул хәр заманда, хәр дәўирде, жәмийетлик санада, социаллық ой-пикирлер болыўы тәбийий. XX-XXI әсир басындағы академиялық китапларда «Өзбекстанның жаңа тарийхы», «Қарақалпақстанның жаңа тарийхы» мийнетлерде «Қоңырат көтерилиси», «Бозатаў» ўақыясы өз сәўлесин тапқан. Усы трагедияның себепшиси болған Пана тулға феноменинің сырын, еле де хәр тәреплеме ҳақыйқый илимий үйренилиўи келешектиң ўазыйпасы.

Өтмишке саяхатлар. Әсирлер сазасы. 1858-жылы май айында Россия елшиси, Николай Игнатев Оренбургтан шығып «Қазақ даласы», Үстирт кеңислиги арқалы Хийўаға барыўға үлкен кәрўанлар менен әскерий экспедициясын баслады. Усы әскерий миссия курамында 117 адам, 178 көлик ат, 352 туйе көлик, 22 арба жүк саўғалар, азық-аўқатлары болған. Полковник Игнатев экспедициясы Үстирт кеңисликте «жайлаў»да көшип жүрген Есет бийдің жайлаў меканына келген. Олар жайлаўға шыққан, Азберген бийдің көшпели аўылына келген. Табын-қарақабақ Азберген бий Муңайтпасов экспедиция ағзаларын мийман еткен. Сол жерге Есет батыр келип Хийўа ханлығы шеғарасындағы түркменлер, қарақалпақлардың, адайлардың ахўалы, ханлықтағы социаллық ахўалды, ашлық хәм кеселлик жағдайлар туўралы айтқан. 1858-жылы июльда полковник Игнатев Қоңырат қаласына жақын аўылларға кирген, сол жерде Қоңыраттың баслығы Есаўылбашы Махмуд Нияз бий менен, соң Мехтер аға менен ушырасқан. Елши Игнатев дәслеппе, Қоңыраттан «ушан кеме»де Әмиўдәрьяны өрлеп жүзген, ал қурғактағы атлы отряд Бородин басшылығында Әмиўдәрья тармағы «Таллық» дәрьяны өрлеп ханлықтың ишки қалаларына бағдарлап жүрген. 1858-жылы Хийўа ханлығында ашлық хәм кеселлик тарқалып, әсиресе, хан яўмыт дийханларын суўдан қысып, суўсызлық ақыбетинде, яўмыт аламанлары өзлик сардарлары Гөне Үргениш хәм Хожели аймағында хәр қыйлы өзимшилик, зорлық, топа-лаңлар шығарды. Олар өткен-кеткен ханлықтың кәрўанларын ирикти, бажы бермегенлерди тонады, ханлық пәрманларға бойсынбады. 1858-жылы Қоңырат қаласындағы жағдай туўралы әскерий изертлеўши Килевейннің «күнделик дәптеринде» жазылған: «1858-жылы июль айында, қараўыл жер Үргеде минарда Қоңырат қаласының «губернаторы» (хәким) баласы башы болып, қарақалпақ бийи Естилеў, Қазақ бийи Азберген, табын Бекмурат бийлерди ушыраттық. 1858-жылы 28-июльда Қоңырат қаласына жақын келдик. Қоңыраттан шығып Әмиўдәрьяны өрлеп жузиўге жети кеме менен Хийўаға барыўға сапарын даўам еткен. Қоңыраттағы қәўипли, тынышсыз социаллық жағдай, қаладағы ишки питне аўдарыспақ актлер (ўақыялар) туўралы соңғы мағлыўмат бойынша билип алған. «Шыдам кесасы толған-шайпалған» аламанға, ашлық хәм кеселлик ақыбетлери, питнеге, зорлық актке алып келген, Қоңыратлы өзбеклер, карақалпақлар хәм Яўмыт сардары қатнасыўында Қоңырат хәкими Қутлымуратбек өлтирилген. Қоңырат қаласына Жаңабек, жаңа хәким, жаңа султан болыўға талабан, легендарлық образ болған Төремурат бий, аталық суўпының қызынан болған ақлығы Пана мүнәсип деп, жигирма төрт түркмен ақсақаллары қоллаўында, «хәкимхан» нызамлы сайлаған. Ол өзін мәртебелеп «Хорезм ханы» деп жәриялаған, өзиниң атынан төрт тәрепке «хатнама» жазып, шабарманлар жиберген, Арал дияры ел-журт, этноклан элиталарына биригиўге шақырған. Ол өзлик бийғарезлик нышаны, экономикалық саўда ислерине, Қоңыратта гумис теңге шығарған. Мухаммед Пананың теңгелерин нумизмат Владимир Григорьев Қоңыраттан алып келген хәм биринши болып нумизматикалық журналларда жәриялаған. (Григорьев В.В. Не изданные Бухарские и Хивинские монеты. Спб. тип. АН.Р 1860). Арал бойларында, Әмиўдәрьяның «төменги» дельтасында әскерий географиялық-топографиялық изертлеў жүргизген, теңизши-капитан Алексей Бутаков «Қоңырат ўақыясы» бойынша өтмишти исенимли, көрген сезгенлерин тарийхый ағартыўшылықта жазды. «Өтмишти еслеў. 1814-жылға шекем Қоңырат ўалааты-бийғарез ханлық болған. Бул аймақта Қоңыратлы суўпылар әўлады Төремурат бий-суўпы басқарған. Фольклорлық мағлыўмат бойынша: Ол көзли болып, хал-қуўаты қайтқан, қартайған, кексе ўактында Менди қасқа деген қасында жүрген исенимли адамы, оны өлтирген, соннан баслап Қоңырат қаласы Хийўа ханларына ғарез-

ли болған. Қоңыратта Менди қасқанын әулады Қутлымурат бий, соң хәким болып басқарған, оның жәрдемшиси Ясауылбашы Махмуд бий, олар биргеликте ел-журтқа тәсирин, зорлығын өткерген. Қоңыратта ашлық хәм кеселлик тарқалауына қарамай, салық өндириу көбейген, зорлық пенен салық жыйнаған, бул социаллық ауыр жағдайда халықтың «шыдамы» шайпатылған. Қоңырат хәкими Қутлымурат өзиниң туысқанлары менен, айрықша қаладағы мәртебелі Құлман бий менен ала-ауыз болған. Оған қосымша Қоңыратлы суұпылар әулады, қалада бас көтерген элитаның бири Панабек те қосылған. 1858-жылы жазда Қоңырат қаласында «Қырық киси» (бас көтерген элиталар) жыйналып, купия питне мәсләхәт өткерген. Купия ойласықта: Қутлымурат бий хәм Махмуд бийге қарсы питне жасау, өлтириу, орнына «Қоңырат ханлығын» дүзиу, Пана бекти «Хан» салтанатына қойыу мақсет болды. Себеби, ол шынжырлы Қоңыратлы суұпылар Төремурат бий, суұпылар әулады ишиндеги ашшы-душшыны өзлик тәғдирде сезген, ақыллысы, көрегенли, үлкен аға-басшылыққа қолайлы, исенимли адам», - деп үмит етеди. Қоңыратта жасырын, купия өткен «қырық киси»нің мәсләхәтинде «жети руу» қазақлар (табын, қабақлар) бий Азберген Мунайтпасовта қатнасқан. Панабек мәжлисте Азберген батырға айтқан. Себеби, ол Яұмыт ханы Атамурат пенен әскерий «симбиоз» болыу нийетинде болған. Азберген яұмыт сардарларын «Қара қонақ» етип шақырып, Қоңырат аймағын қорғау бийлигин яұмытлардың ықтиярына беріуді нийет етип, ақыбетиниң не болатуғынын ойламаған.

Қазақ табын қара қабақ бийи Азберген отырған «қырық киси»ни хәм Пананы исендириу ушын, орнынан турып, ант ишип айтқан, Қоңыратлылар хәм «жети руу» қазақ-карақабақлар «бир жағадан бас шығарып» хәмме уақыт бирге болады. Өзгелердиң «төменги» Яұмытлардың жәрдемисиз ел-журтты қорғайды, Яұмытлардан әскерий жардем зәрүр болса, сораймыз, - деп хәммени исендирген.

1858-жылы август айында Қоңырат қаласында социаллық ахуал және шийеленисти. Салық өндириу және де дауам етти. Қоңыратлы бий хәм ақсақаллар жыйналып жәми 20 киси, Қоңырат қаласының Жасауыл басшысы Махмуд бийге арыз айтыуға келди. Нийети, олар куры гәптен иске өтип, ойдырма хәм шауқымлы сөзлерден соң, Жасауыл басшыны өлтириуді жоғаластырды. Азберген бий жасырын түрде Хийуаға кеткен, хан менен купия рәсмий сөйлескеннен, Қоңырат қаласына жаңа «хәким»лик Пана бекке имканият болған. Қоңырат қаласы Пана «бек-хәким» басқарған уақытта социаллық ахуал бурынғыдан да төменледі. Арқа аймақтағы қанлы топалаң хабары Хийуаға жеткен. Сейд Мухаммед хан қонсы түркмен Яұмыт сардарлардан жалланба атлы нөкерлер топлайды. Қосымша «төменги» руу-қәуимлерден, әсиресе, өзлик этноклан элитасы қыят Артуқ даңқлы батыры, бийи (жүз атлы) хан тәрәпинде болған. Қоңыратты қамал етиуге асығыс, изли-изинен 10 мың әскерий күшлер жиберди. Қоңырат қаласы қыйын, әскерий қорқынышлы жағдайда жасаған әлбетте. Пана бек өзі дүзиуге нийет еткен «суұпы ханлық»ты сақлау ушын, Россияның шығыс шеғарасы уәкиллери-нен мәдет, жәрдем күткен. Хийуа ханының топылысы, қамалынан қорқыныш бийлеп, Яұмыт қәуиминиң сардарларынан әскерий жәрдем алыуға мәжбү болған. Қоңырат қаласының жаңа хәкимдары «Мухаммед Пана Бахадур хан Аллаберди суұпы уғлы» атамада мөрин басып, «қырық бий хәм бек»лердиң мәсләхәтинде хәрекет еткен. Ол Оренбург генерал-губернаторына, арнаулы (Молла Шанияз елши, Молла Ғафур эмиссар)ды елшилик сөйлесиуге жиберип, хат жоллайды. (ГАОО фонд.6. опись 10. дело 8. 1859. л.68).

«Мухаммед Пана Бахадур ханның Оренбургқа жазған «Мухаббатнамасы»нда Оренбург генералынан әскерий жәрдем сорайды. Қоңыратта теңге шығарыуды өтиниш етеди».

Россия империясы әскерий теңиз флотының архив хужжетинде «Қоңырат уақыясы» бойынша хабарлар Арал теңизинде жүзген «әскерий кемелер»диң хәрекет журналында жазылған. «1859-жылы 21-июнь түңги саат 9 да «Перовск» әскерий параход Қоңырат жағысқа келген. Қоңыратлы уәкиллер келип, Мухаммед Пана атынан сөйлесиу алып барған. Олар күндиз келип, ушырасыуына Хийуалы нөкерлер үш шақырым жолларды қамал етип, орыстың «ушан кеме»сине барыуға имканият бермегенин айтқан. 1859-жылы 23-июнь күндизги саат 9 да әскерий «ушан кеме» Таллық дәрьяда жүзип, Қоңыратқа жетпей жағыста иркилген. Арал флотилиясының начальниги хәм сегиз теңиз офицерлери Қоңырат қаласына гүзетиушилер менен кеткен. Олар сол куни түски саат 12 де Қоңыраттан қайтып, теңиздеги параходқа келген. 1859-жылы 28-июньда әскерий топографлар, солдатлар хәм Ураллы-қазақлар қатнасыуында Қоңырат аймағының «план-чертеж»ларын алыу басланған. 1859-жылы 29-июньда Азберген «орыс лагерь»ге келип, Қоңырат аймағында «төменги» Яұмыт қарақшылары тонаушылық етип атырғаны, оларға қәуип туұдырғанын айтып, жәрдем сораған... Бул «Бозатау» ландшафтағы трагедия басы болса итимал.

1859-жылы 30-июнь кешки саат 6 да «Орыс лагерь»ге Қоңыратлы өзбек ақсақаллары, қарақалпақлар хәм қазақ бийлери, түркмен сардар-уәкиллери келип купия мәжлис өткерген. Бул ойласыққа дилмаш пенен Арал флотилия начальниги қатнасқан. Олар үш саат дауамында өз-ара мүнәсибette болып, соң, питпес мәселе, дауласып, айтысып, бир түйинге, келисимге келе алмай, ауызбиршилиги болмай, өз-ара ашшы сөзлер айтып, хәр ким өз руу-қәуиминиң

мәпине тартысып, ақыбетинде душпан болып тарқасқан. Олар хеш бир машқаланы, қәуип-кәтерди, жоқшылық хәм урыс мәселесин, ақыбетин дурыс аңламаған, инабатқа алып «түйинди» шеше алмаған. Арал флотилиясының начальниги жаңа хәкимдар Пананың ўәкиллерине талапнама айтқан: Қоңырат хәкимдары өзинде бенде етип услап тұрған қазақ хәм қарақалпақ пукараларына азат етип жиберийди ертең азанға шекем күтетугынын, сондай-ақ әскерий корабль Қоңырат жағысында көш таслап турыўына оның келисими кереклигин зинҳарлап дилмаш арқалы түсиндирген. Арал әскерий флоттың журналдағы жазыўда, күндизги саат 12 ге шекем Арал флотилиясының баржасына Қоңыраттан шабарман келмеди. Мухаммед Панадан хеш кандай хат хабар жоқ. Бул бийғамлық яки бийпарўалық ақыбети неге алып келди?! Әлбетте, Арал әскерий флотилиясы теңизге шығып кетти. Қоңыратты камал еткен ханның жалланбалы күшлери, нөкерлери топылысқа өтті.

Қоңырат ханлығының тәғдири. 1859-жылы 15-августағы мағлыўматта: Пана ханға қастиянлық болған, ақыбети өлтириў менен питкен. Ким Пана ханды өлтирген? Тарийхый гәплер жүда көп. «Арал флотилиясы Қоңыраттан кеткен соң, Яўмыт Атамурат сатқынлық етип Пананы өлтирген, Сейд Мухаммед ханға басын алып барған, барлық яўмытлардың гүнасын кешириўди сораған...» (О слухах и событиях в Средней Азии. Док. № 24. 1859 г. август 15. ЦГА РК. ФИ-382. опись 1. дело 17. л. 19. нуска).

Арқа регионда Россия менен Хийўа арасындағы симбиозларда «Буфер бийғәрез қала» - «Буфер супы ханлық» дүзген Пана ибн Аллаберди суўпы салтанаты «изсиз жоқ» болды.

XIX әсирдин екинши ярымында қубла Арал бойы халықларының тарийхый, социаллық хәм жәмийетлик турмысында терең из қалдырған тарийхый тулғалар Пана бек, Молла Пирим хәм басқалардың «тарийх сахна»сында көриниўи, халық санасында яднама болып қалыўы, олардың сырлы феномени өтмиштен сабақ болып үйренилиўи, әдил баҳаланыўы зәрүр. Тарийх сабағы тарийхый тулғаларды хеш умытпайды.

Қубла Арал бойы Әмиўдәрьяның төменги алабы, дәрья тармақларындағы қарақалпақлардың мекән жайлары хәм қоныс басқан орынларын әскерий топографлар: Дәслеп Можайский (1858), соң полковник Каульбарс басшылығында (1873) изертленген. Олар Әмиўдәрья тармақларында тәбийий экология хәм отлы урыс жаўгершиликтен, «зағлар қонған», босап қалған-бостан орынлар, ески жайлар, қарабақана қорған қалаларды көрген. Олардан: «Жаңа қала», «Досым қала», «Якубай қала», «Молла Пирим» қала, «Азберген қала», «Жантемир ишан қала» хәм мешити, «Құлман қала», «Шыйқ қала», «Тазбулад ахун қала», «Ноғай қала» хәм басқа да бир нешше онлаған мұхәддес жайларды дизимге алған (Атлас промеров, произведенных в 1873 году в низовьях реки Амударьи Генштаба полковником А.В. Каульбарсом. Спб. 1888 г.).

Арқа аймақтағы қарақалпақ Қыят хәм Ашамайлылардың мекән жайлары, мәселен, «Молла Пирим қала»сындағы айырым шахслардың ел-журтты қорғаудағы бийпарўалық ақыбетинен, «Бозатаў» сакраль ландшафты душпанлар шапқан, ел-журт бүлгиншиликке, посыўға алып келген бул этнопоэзиямызда өз сәўлесин тапты. XIX әсирдин екинши ярымында қубла Арал бойы Әмиўдәрья дельтасында, Қоңырат аймағында халықтың социаллық қозғалаңы, оның тарийхый шахты Пананың басшылығында, бәлким, оның бийпарўалық, өзимшилик ислери ақыбетинен, «Қоңыратлы суўпылар»дың соңғы «көсеми» өзи хеш нәрсе ислей алмай ел-журтты бүлгиншиликке дуўшар еткенин, «тарийх хеш қашан умытпайды».

Жуўмақ: 1858-1859-жылларғы Қоңырат көтерилиси, оның тарийхый әхмийети - бул гүрес Арал бойы халықлардың социаллық жағдайдағы «бир жағадан бас шығарып...» аўызбиршилик гүреслери, Арқа региондағы «төрт төбе» елдин тәғдирлери бир, арзыў-әрманлары еркинлик, өзара татыўлықта, дослықта жасаў гуўасы, Араллы-өзбеклер, қарақалпақлар, түркмен-оймудлар, киши орда, қазақ, табын, қабақлар хәм басқада этнодиаспоралардың ашлық, кеселлик, жаўгершилик, экология ақыбетлеринен қутылыў жолындағы гүреслери, мақсет хәм режелери, машақатлы жоллары, тарийхтың ашшы сабақлары болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. С.К. Камалов «Қарақалпаки в 18-19 веках». Т.: 1968.
2. Мунис ва Огохий «Фирдавс—ул-икбол». Т.: 2010. Агахий Асарлари Том 5. Т.: 197 / О.Ж. Юсупов «Майлы шеңгел-шегара жеримиз» // Қарақалпақстан муғаллими. Нөкис, 1993. №1.
3. Миссия в Хиву и Бухару в 1858 году флигель-адъютанта Н.Игнатьева. Спб. 1897. с.99-100. ЦГИА России. Фонд 730. опись 1, дело 131. Воспоминания Игнатьева Н.И. О миссии в Хиву и Бухару в 1858 году. 296 л.
4. ГАОО. Фонд 6, опись 10, дело 7513. 1859 год. «Донесение правителя Кунграда Мухаммед Фана и туркменского хана Атамурата Рысмухаммедова желая удостоверить их в искренних нашего к ним миролюбия. 14 марта 1859 г.

ATA-BABALARGA SÍYÍNÍW HÁM ONÍN QARAQALPAQLARDÍN RUWXÍY TURMISINDAĞÍ ORNÍ

Alimbetov Ansatbay Kewnimjaevich

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Arxeologiya kafedrası docenti, (PhD)

Kurambaeva Dilyafruz Shavkatovna

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Etnografiya, etnologiya hám antropologiya qánigeli 2 basqış magistrantı

AJDODLARGA IBODAT QILISH VA UNING QORAQALPOQLARNING MÁ'NAVİY HAYOTIDAGI O 'RNI

Annotatsiya: Maqolada qadimgi turkiy xalqlarning, ayniqsa, qaraqalpoq xalqining qadimgi diniy tushunchalari, ajdodlar ruhiga sig 'inish, ruh va oxirat haqidagi tushunchalari, ular orasida o 'limdan keyingi hayot haqidagi qarashlar, o 'lim bilan bog 'liq belgilar va e' tiqodlar, dafn etish va u bilan bog 'liq bo 'lgan bir qancha jarayonlar, qurbonliklar keltirish kabi mavzularda ma' lumotlar keltirilgan.

Tayanch so'zlar: animizm, totemizm, kult, qaraqalpoq, ruhlar, hid, dafn.

ПОКЛОНЕНИЕ ПРЕДКАМ И ЕГО РОЛЬ В ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ КАРАКАЛПАКОВ

Аннотация: В статье приведены сведения о древних религиозных представлениях древних тюркских народов, особенно каракалпакского народа, культе предков, представлениях о душе и загробном мире, среди них представления о загробной жизни, символах и верованиях, связанных со смертью, похоронах и связанных с ними процессах, принесение жертв.

Ключевые слова: анимизм, тотемизм, культ, каракалпак, духи, запах, погребение.

ANCIENT WORSHIP AND ITS ROLE IN SPIRITUAL LIFE

Abstract: The article provides information about the ancient religious beliefs of the ancient Turkic peoples, especially the Karakalpak people, ancestral cults, ideas about the soul and the afterlife, among them ideas about the afterlife, symbols and beliefs associated with death, burial and related processes, sacrifices.

Keywords: animism, totemism, cult, karakalpak, perfume, smell, burial.

Qaraqalpaqlar uzaq jıllar dawamında kóshpeli turmıs tárizinen otırıqshı turmıs tárizine ótiw dáwirin basınan keshirdi. Bul dáwirde olardıń mádeniy-mánawiy turmısı, diniy isenimleri hám etnikalıq ózine tánligi de qalıplesip bardı. Búgingi kúndegi jer júzinde bolıp atırǵan globalizaciya dáwirinde etnomádeniy ózlik hám diniy ózine tánlikti úyreniw ózine tán áhmiyetli másele bolıp kelmekte. Túrli milletlerdiń milliy hám diniy ózine tánligi olardıń mádeniyatı, qádriyatları hám máresimleri menen birgelikte belgili bolmaqta. Sol sebepli, túrli xalıqlar hám milletlerdiń mádeniyatı hám diniy isenimlerin etnologik kózqarastan úyreniw áhmiyetli orın iyeleydi.

Tárixqa názer salatuǵın bolsaq, qaraqalpaqlardıń házirgi kúndegi dástúrlık diniy isenimleri hám kózqarasların úyreniw boyınsha izertlewler XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basında baslangan edi. Bul izertlewler tiykarınan anıqlama xarakterine iye bolıp, olarda qaraqalpaqlardıń diniy isenimleri tuwralı túsinikler ǵana berilip ótilgen.

Sovetler dáwirinde bul túsinikler tolıqtırılǵan, biraq olar marksizm-leninizm ideyalarına tiykarlanganın aytıp ótiw zárúr. Házirgi kúnde izertlewshiler bul temanı hár túrli jollar menen úyrenbekte.

Qaraqalpaqlardıń dástúriy diniy kózqarasları ulıwma túrkiy qáwimler mádeniyatı tiykarında qalıplesken bolıp, sociallıq ómirdegi úrp-ádet hám máresimler (shille, sátli kún, iyis shıǵarıw, besik toy, bet ashar, qırq, júz kúnlik, jıl) de xalıq kózqarasları tiykarında áyyemgi isenimler menen islamnıń sinkretlesiwı anıqlanǵan. Qaraqalpaqlardıń turmıs tárizinde ata-babalar ruwxına sıyınıw uzaq waqıt dawamında saqlanıp qalǵan.

Zamanagóy qaraqalpaqlardıń máresimlerinde magiyalıq túsinikler saqlanıp qalǵan. Olarda shańaraqtıń párawan turmısı, uzaq ómir, jas áwladtıń tárbiyası, neke, jaslardıń baxıtlı turmıs keshiriwine negiz jaratıw sıyaqlı maqsetler eski stereotipler hám islam menen uyǵınlasıp ketken.

Áyyemgi diniy túsinikler degende biz qaraqalpaqlardıń islam dinine deyingi isengen hám sıyınǵan isenimlerin túsinemiz. Áyyemgi diniy isenimlerdi analiz etkende animizm, zoolatıya (teroteizm, totemizm), magiya hám basqa "islam" ǵa shekem bolǵan diniy kózqaraslar hám ata-babalar ruwxına sıyınıw (kult) atamaları qollanııp kelmekte.

Qaraqalpaqlarda animistikalıq kózqaraslar saqlanǵan. Olardıń tiykarın ruwxlardıń bar ekenligine isenim quraydı. Olar 3 topǵa bólinedi:

- 1) jawız ruwxlar;
- 2) qorǵawshı hám asrawshı iygilikli ruwxlar;

3) ata-babalar ruwxları.

Ata-babalar ruwxına sıyıwıw dástúri oğada ómirsheń bolıp, búgingi kúnde de jasap kelmekte. Bul dástúr adam ólgennen keyin de onıń ruwxı jasap qalıp, tirilerdiń ómirine tásir kórsetiw qábiliyetine iye degen kózqaraslardan tiykarlangan. Izertlewshilerdiń pikirine qaraǵanda, usı kózqaras alǵashqı patriarxal - ruwxshılıq dáwirinde payda bolǵan. Jáhán dinleriniń tásirine qaramay, biziń dáwirimizge shekem jetip kelgen [Tokapev, 1990.-255].

Qaraqalpaqlarda ata-babalar ruwxına isenim qarama-qarsılıqlı. Bunda olarǵa húrmet penen bir waqıtta qáweter hám qorqınısh sezimleri kórinedi.

Túrkiy xalıqlarda ruwx túrli kórinislerde súwretlenedi. V.V.Bartoldtıń aytıwınsha “xalıq pikirine kóre, ólgen adamnıń (marhum) janı qus yaki jánlikke aylanadı” [Бартольд, 1968.-30].

Belgili etnograf O.A.Suxareva bolsa ruwx gúbelek yaki shıbınnıń formasına kiriwi haqqında jazǵan [Сухарева, 1960.-31].

Qaraqalpaqlarda eń kóp tarqalǵan kózqarasqa kóre marhumnıń janı shıbıńǵa (shıbın jan) uqsatıladı [Turekeev, 2018].

Basqa xalıqlarda bolǵanı sıyaqlı, qaraqalpaqlarda da ruwxlardıń may iyisi menen toyınıwı tuwralı kózqaraslar bar. Bul dástúr tuwralı G.P. Snesev bılayınsha jazadı: «Búgan biz zárúrli anıqlıq kirgiziwimiz kerek: ruwxlardıń azıǵı bawırsaqtıń ózi emes, bálkim, dástúrlık pisirilgen taǵamnan taralǵan iyis esaplanadı. Soǵan muwapıq, ruwxlardı azıqlandırw dástúri «iyis shıǵarıw» dep ataladı» [Снезев, 1969, -118].

Bul kún ata-babalar ruwxların eslewge arnalǵan kún bolıp, qaraqalpaqlarda «iyis kúni», turkmenlerde «ıs kúni», ózbeklerde bolsa «is» delingen [Бердиев, 1990. -200].

Qaraqalpaqlardıń mánáwiy turmısında magiyalıq kózqaraslar da úlken orın iyelegen. Bunda bir qatar magiyalıq dástúr hám dástúrlık ámeller óz konservativligi menen ajralıp turadı. Bul ámeliyat bala ómiriniń dáslepki jılları, neke toyı, jerlew hám aza menen baylanıslı dástúriy úrp-ádetlerdi óz ishine aladı.

Balıq dáwirge tiyisli magiyalıq dástúrlerdıń kópshiligi hámile joldası hám gódektiń kindigi menen baylanıslı bolıp, olardı biygana kózlerden puxta jasırǵan.

Qaraqalpaq xalqınıń dástúriy isenimlerine kóre, gódektiń kindigi qorǵaytuǵın kúshke iye bolıp, jawız ruxlardan asraydı. Hayallar hesh qashan perzentleriniń kindigin birewdiń qolı jetetuǵın orında qaldırmaydı. Kómip qoyılǵan jay da sır tutıladı. At beriw dástúri de kóplegen kózqaraslar hám isenimler menen toyınǵan. Shańaraqta tek qızlar tuwılsa, keyingi perzent ul bolıwına úmit baylap, qızǵa Ulbosın, Ulbiyke, Ulboǵan, Ulzada, Uldáwlet, Ulmeken, Ulperiy («ul bolsın!») sıyaqlı atlardı qoyǵan. Geyde bunday shańaraqlarda ul kóriw niyetinde jańa tuwǵan qız perzentke er adamnıń atı qoyılıp, ul balanıń kiyimi kiygiziler edi [Turekeev, 2019].

Bala óli tuwılǵanda, keyingisin hár qanday bále-qazadan saqlap qalıw niyetinde perzentke Tursın, Tursınbiyke, Tursınay, Tursınbay, Turdı, Turdıbay («jasasın») dep at bergен.

Qaraqalpaqlardaǵı dástúriy neke toyı dástúrleri kóplegen basqıshlardan ibarat. Nan menen baylanıslı túsınıklar neke toyı dástúrlerinde málim orın iyeleydi. Toydı ótkeriwden aldın eki tárep wákılleri óz-ara kelisip, «nan sındırıw» dástúrin ámelge asıradı. Bunda pütün nannan bólek sındırıladı. Bul dástúrdiń maqseti jańa aǵayınlıq baylanısların ornatiw hám de kelin hám kúyewge baxıtlı, mazmunlı turmıs tilewden ibarat [Кисляков, 1959.-123]. Nan menen baylanıslı úrp-ádetler tek ǵana qaraqalpaqlarda emes, bálki Oraylıq Aziyanıń basqa xalıqlarında da ushraydı [Turekeev, 2017].

Jerlew hám aza tutıw dástúrleri qaraqalpaqlardıń shańaraqqa tiyisli úrp- ádetlerinde bólek orın iyeleydi. Olardıń tiykarın quraytuǵın islamiy dástúriy ámeliyatda kóplegen musulmanlıqqa deyin bolǵan elementler bar. Arǵı dúnyadaǵı turmıs, marhumlardıń tirilerge keltiriwi múmkin bolǵan zıyanı tuwrısındaǵı magiyalıq qaraslar usı ámeliyatta salmaqlı orın tutadı. Olardıń arasında baxıtsızlıqlardıń, ásirese, ólimniń aldın alıw menen baylanıslı qaraslar júda kóp.

Marhum juwılǵannan keyin qalǵan suw tógilgen orın magiyalıq áhmiyetke iye. Marhum dinge sıyıwıw ulaması yamasa hámmenin húrmetin qazanǵan shaxs bolsa, bul jer keyinirek zıyarat ornına aylanadı. Túrli keselliklerge duwshar bolǵan adamlar, atap aytqanda balalar, perzentsiz hayallar bul jerdi zıyarat etedi. Zıyaratshılar ózleri menen mayda pısırilgen nan – «iyis» alıp kelip, Quran oqıydı hám bul jer átirapın úsh márte aylanıp shıǵadı [Turekeev, 2013].

Qaraqalpaqlarda haywan kultı menen baylanıslı áyyemgi diniy isenimler bar bolǵan.

Jılan kultıqaraqalpaqlardıń zoolatriyasında zárúrli orın iyeleydi. Basqa túrkiy xalıqlarda bolǵanı sıyaqlı qaraqalpaqlarda da jılan múqaddes haywan esaplanadı. Ol Kusekeevtiń qoljazbasındaǵı materiallarda «Jılanlar eki túrde boladı: qara alaǵula jılan hám aq jılan. Qara alaǵula jılan uwlı zatlı bolıp, ekinshisi ziıansızdur» sıyaqlı maǵlıwmatlar belgilengen [Кусекеев У. 1934. -68].

Qasqır kultı. Qaraqalpaqlardıń dástúriy mádeniyatında bul haywanǵa talpınıw izleri bir qatar dástúr hám úrp-ádetlerde saqlanıp kiyatır. Tuwrısqa xalıqlarda bolǵanı sıyaqlı, qaraqalpaqlarda bópeni kútpegende júz beretuǵın ólim hám túrli keselliklerden saqlap qalıw ushın qatar dástúrler ámelge asırılıp, olardıń tiykarın túrli haywanlar, atap aytqanda, qasqırǵa sıyıwıw izleri quraydı.

Aq quw kultı. Qaraqalpaqlarda bul qusqa tiyisli qıyallar tiykarınan awıl xalqında saqlanıp qalǵan.

Bunday qaraslarga kore, aq quwdi oltiriw mumkin emes. Kimdur aq quwdi oltirse, ziyani koriwi ham hatte, qaytis bolıwı mumkin emish. Shimbay rayoni xalqınıń kózqarasınsha, «aqqusti atıp oltirgen adam ziyani koriwi yamasa delbelikke (jin urıwı) shalınwı mumkin» [Tureekew, 2017]

At kultı. Türkiy xalıqlardaǵı zamanagóy máresimlerdiń kóp bóleginde at búginde de salmaqlı orın iyeleydi. Birinshi náwbette bul nárshe shańaraq sheńberindeǵı dástúriy ámeliyat (balanıń tuwılıwı, jerlew) qa tiyisli. Mısalı, «besik toy» ótkerilip atırǵanda balanı dáslepki ret besikke bólewde hayallar tárepinen «besik shabıw» dástúrińniń ótkeriliwi, sonıń menen birge, kómiw dástúrlerinde tabıttıń «aǵash at» (aǵash at) dep atalıwı onıń kult haywan bolǵanlıǵın tastıyıqlaydı.

Zamanagóy jámiyetlerde túrli etnos ham xalıqlardıń milliy qádiriyatları, áyyemgi isenim izleri, átirap-álem tuwrısındaǵı dástúriy túsiniqleri xalıqtıń tariyxıy oylawı, mentaliteti, etnomádeniy baylanısları ham de xojalıq qásiyetleri menen tikkeley baylanıslı halda saqlanıp qalǵan. Sol sıyaqlı faktorlar tásirinde turkiy xalıqlar, atap aytqanda, qaraqalpaqlardıń diniy qaraları ayrıqsha tárizde qalıplesken.

Qaraqalpaqlardıń turmıs tárizinde islam dini dástúrleri áhmiyetli orın iyelewine qaramastan, áyyemgi isenimge tiyisli kózqaraslardıń izleri sociallıq ómirdegi úrp-ádet ham dástúrleri negizinde sinkretik tárizde saqlanıp qalǵan. Sonıń menen birge, olardıń diniy qaralarındaǵı quramalı ham reń-báreń ayırqashılıqlar ulıwma türkiy civilizatsiyanıń otırıqshı diyqanshılıq mádeniyatı tásirinde qalıplesken.

Etnografiyalıq materiallardıń analizine kore, qaraqalpaqlardıń búgingi kúndegi diniy-milliy úrp-ádet ham dástúrlerinde totemistik qaralardıń izleri sezilerli dárejede saqlanıp qalǵan. Bunday túsiniqler jılan, qasqır, aq quw, qara qus, qoy, iyt totemlerine bolǵan qatnasda óz sawleleniwin tapqan. Mısalı, aq quwdi oltiriwge sheklew, jılandı baylıq ham párawanlıq simvolı dep bilıw ham de qaraqalpaqlardıń urıw-qawimlik dúzilisinde qasqır menen baylanıslı «baybura», «bóri mańǵıt» atamalarınń bar ekenligi, onıń ótken zamanda totem retindegi ornı úlken bolǵanlıǵınan derek beredi. Qaraqalpaqlardıń qara qus búrkıtke baylanıslı qaraları da totemistik isenimlerdiń dálili bolıp tabıladı.

Qara qus áyyemgi türkiy xalıqlarda ana menen balanıń qawenderi – hayal quday Umayǵa teńeledi. Totem haywanlardıń belgileri at (tabıt penen baylanıslı «aǵash at», «aqırette minetuǵın at», «sońǵı minetuǵın at» sóz dizbekleri) ham iyt (balanıń tuwılıwı, bópeniń dáslepki kóylegi – «iyt kóylek» penen baylanıslı dástúrleri) ge qatnasda ayqın kórinedi.

Qaraqalpaqlardıń diniy kózqarasları sistemasında ata-babalar kultınıń zárúrli orın iyelegeni onıń tarqalıw arealı keńligi ham turaqlılıǵınan derek beredi. Áwladlar turmısına tásir etiw kúshine iye bolǵan ata-babalar ruwxlarınıń real bar ekenligi ideyası menen baylanıslı túsiniqler usı kulttıń negizin quraydı. Izertlewde keltirilgen materiallar ata-babalar kultı qaraqalpaq jerlew dástúrlerindegi túsiniqler menen bekkem baylanıslı dep juwmaq shıǵarıwǵa mumkinshilik beredi. Ata-babalar kultında islamǵa deyingi bolǵan diniy túsiniqlerdiń izleri óziniń jarqın kórinisin tapqan.

ÁDEBIYATLAR

1. Токарев С.А. Ранние формы религии (Библиотека атеистической литературы). - М.: Политиздат, 1990.
2. Бартольд В.В. Сочинение.-М.: Издательство восточной литературы, 1968. Т.5.
3. Сухарева О.А. “Ислам в Узбекистане”. - Т.: АН УзССР, 1960.
4. Q.Tureekewtiń dala jazıwları, Qaraqalpaqstan Respublikası, Kegeyli rayoni, Gúzar máhállesi. 2018. “Abat” MPJ. 2016-j. Qaraózek rayoni “Qaraózek” MPJ. 2017-j. Moynaq rayoni Shege awılı. 2019-jıl.
5. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков. - Т., 1969.
6. Бердиев М. Традиционная похоронно-поминальная трапеза туркмен // Проблемы истории и этнографии советских и зарубежных туркмен. - Ашхабад: Ылым, 1990. - С. 200;
7. Аширов А.А. Ўзбек халқининг қадимий етиқод ва маросимлари. -Т., 2015.
8. Кисляков Н.А. Семья и брак у таджиков. - М-Л.: Наука, 1959.
9. Кусекеев У. Этнография Каракалпакской АССР. - Рукопись 1934 г. // Рукописный фонд Каракалпакского отделения Академии наук РУз. Инв. № 932.

УЛЛЫ СӨЗ ЗЕРГЕРИ (Әжинияз Қосыбай улы туұылғанының 200 жыллығына)

Дошмуратова Г.С.

*Қарақалпақ мәмлекетлик университети
Миллий идея, руўхыйлық тийкарлары ҳәм ҳуқық тәлими кафедрасы ассистент
оқытыўшысы*

Резюме. Мақалада қарақалпақ халқының классик шайыры Әжинияз Қосыбай улының ұатан сүйиўшилик, гуманистлик, гөззаллық, пәклик, садықлық сыяқлы бизге қалдырып кеткен бийбаха әдебий мийраслары анализ етилген, сондай-ақ, шайырдың туұылғанының 200 жыллығы мүнәсибети менен орынларда оның шығармаларының кең түрде үгит-нәсиятланыўы ҳаққында сөз етиледі.

Таяныш сөзлер: Әжинияз Қосыбай улы, Әжинияз дөретиўшилиги, гуманист шайыр, Әжинияздың 200 жыллығы, классик шайыр.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2024-жылдың 16-июльдеги “Атақлы қарақалпақ шайыры ҳәм ойшылы Әжинияз Қосыбай улы туұылғанының 200 жыллығын мүнәсип белгилеў ҳаққында”ғы ПҚ-258-санлы арнаўлы қарарында белгиленген ўазыйпалардың орынланыўын тәмийинлеў бойынша республикамыз бойлап көплеп илажлар болып өтпекте.

Қарақалпақ халқының классик шайырларының бири, өз заманының руўхый ҳәм мәнәўий жақтан жетик, көкиреги ояў инсанларының бири болған Әжинияз Қосыбай улының бизге қалдырып кеткен мийраслары бийбаха.

Әжинияз Қосыбай улы өзиниң бийтәкирар ҳәм мазмунлы шығармалары менен халқымыздың мәдениаты ҳәм әдебиятын раўажландырыў, жас әўладты ўатансүйиўшилиқ ҳәм уллы адамгершилиқ идеялары тийкарында тәрбиялаў, туўысқан халықлар арасындағы дослық ҳәм әдебий байланысларды бекемлеўге мүнәсип үлес қосқан уллы сөз зергери болып есапланады.

Қарақалпақлар көшпели шарўа халық болғаны ушын, бир жерден екінши орынға тез-тезден көшип, өзлериниң жасаў орнын өзгертип туратуғын болған. Көбинесе олар кең жазықлы майданларға, суўы бар дәрья бойларына қоныс басып жасаған. Деген менен, халыққа сыртқы душпанлардың топылыслары да болып турған. Бундай сыртқы тәсирлерден көп жәбир шеккен әпиўайы халық арасында жазба әдебияттың қәлиплесиўиниң өзи мүмкин емес еди. Соған қарамай, халық арасында қатықулақ адамлар көпшиликти қурағанлықтан, олар бәрқулла өзлери еситкен ўақыя әнгимелерин ядлап алып, басқаларға айтып берий арқалы аўызеки әдебиятты қәлиплестириўге тийкар жаратқан. Сондай-ақ, Шохан Ўәлиихановтың «әзелден қарақалпақлар саҳрадағы биринши қосықшылар» деп атаўы да тегинге емес еди. Кең саҳрада жасап, жазық майданда шарўашылық еткен халық қолына дуўтар ҳәм қобыз алып, өзлери еситкен халық даналықларын, аңыз, әпсана ҳәм дәстанларын намаға салып атқарып, сол дәўирдиң жыршылары атанған. Мине, сол ушын да халқымыз көркем әдебиятында көбирек халық аўызеки дәретпелери салмақлы орынға ийе болып келеди. Биз буларды не ушын келтирип атырмыз, өйткени, сондай аўыр заманларда қарақалпақ халқының әдебиятын, тарийхын өзиниң дәретпелеринде келтирип, бизге мийрас етип қалдырған Әжинияз шайыр сыяқлы қарақалпақ халқынан шыққан зыялы, айрықша қәбилетке, талантқа ийе инсанлардың миллеттиң руўхый өсиўинде, жетилисиўинде үлкен хызмети болған.

Әжинияз 1824-жылы Арал теңизиниң қубла жағасында жайласқан «Қамыс бөгет» деген аўылда туўылған. Ол XIX әсирдеги қарақалпақ жазба әдебиятының раўажланыўына өзиниң «Дәўран болмады», «Еллерим барды», «Бардур», «Елди көрер күн бармекен», «Көринди», «Көрин», «Билмедим», «Барды», «Шықты жан», «Гөззаллар», «Бозатаўлы нәзәлим», «Айрылса», «Бери кел», «Бозатаў», «Әжинияздың қыз Меңеш пенен айтысы» ҳәм басқа да шығармалары менен салмақлы үлес қосқан.

Қарақалпақ халқының уллы классик шайыры Әжинияз Қосыбай улының шығыс халықлары мәдениаты менен әдебиятын, халықлар арасында дослық қатнасықларын раўажландырыўға қосқан үлеси уллы. Президентимиздиң басламасы менен халқымыздың сүйикли шайыры Әжинияздың 200 жыллығы ЮНЕСКО шеңберинде халықаралық көлемде белгиленетуғын юбилейлер қатарына киргизилгени бизиң халқымыз ушын үлкен жаңалық, үлкен тарийхый ўақыя болды.

Жыл даўамында республикамызда, соның менен бирге, қоңсылас республикаларда, халықаралық көлемде шайырдың юбилейи кең түрде белгиленип өтилмекте.

Республикамыз бойлап өткерилип атырған әдебий кешелерде, илимий әнжуманларда Әжинияз Қосыбай улының өмири ҳәм дөретиўшилиги, шайыр шығармаларының тек ғана қарақалпақ әдебиятында емес, соның менен биргеликте, өзбек, қазақ, түркмен ҳәм басқа да түркий халықлар әдебиятында тутқан орны, XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятының раўажланыўында Әжинияз дөретиўшилигиниң әҳмийети, бүгинги күнде оның шығармаларының үйренилиўи ҳәм келешек әўладларға жеткерилиўи сыяқлы мәселелер бойынша баянатлар жасалмақта.

Әжинияз Қосыбай улы дүньяны терең ҳәм өткир танып, қарақалпақ халқының руўхый

дүнясының байығына үлкен үлес қосқан, әдебиятымызды тек ғана рауажландырып қоймастан, қоңсылас халықтарға таныстырған ұллы тулға болып табылады. Ол өзі жасаған дәуірде феодаллық қатнасықтар құмырсқа сүріп тұрған болса да, оның ақыл-ойы бір неше әсир алдыға рауажланып, «бул дүняның көркі – адам баласы» екенлиги хақында гуманистлик шешимге келгенлиги де оның адамгершилиги пазыйлетлерин көрсетип береді.

Ол қарақалпақ әдебиятында лирика, эпикалық поэзияны рауажландырыу менен бирге, айтыс жанрының да шебер дөретиушиси болып табылады. Оның Қыз Меңеш пенен айтысы шайырлар айтысының ең жақсы үлгиси есапланады.

Усы Қыз Меңеш пенен айтысында «Жылына мийуелеп үш рет пискен, Аты сүтилмектей жемисим барды», – деп тууылған жердің тәбийий байлықтарын сүүретлеп бериуиниң өзи, оның шебер сөз өнериниң ийеси екенлигин аңлатып турады. Оның хәр бир қосығы шайыр лирикасының қаншелли бай екенлигин көрсетеди. Шайыр шығармалары усы күнге шекем илимий жақтан изертленгени менен еле де излениуди талап ететугын тәреплери көп.

Илимий дереклерге қарағанда Әжинияздың дөретиушилиги халық арасынан XX әсирдің 30-жылларынан бастап жыйнала бастаған. Дәслепки шығармалары 1949-жылы бастапан шықты. Кейинги дәуірлерде 1960, 1961, 1965, 1975, 1988, 1994, 2014-жылларда шайырдың таңдамалы шығармаларының жыйнағы бастапа жарияланды. Әжинияздың өмири хәм дөретиушилиги илимпазлар Н.Дәуқараев, Қ.Айымбетов, академиклер М.Нурмухаммедов хәм Х.Хамидов, сондай-ақ, Ә.Пирназаров, Б.Қалимбетов, А.Муртазаев, К.Мәмбетов, Ә.Пахратдинов, К.Алламбергенов, Б.Генжемуратов хәм басқалар тәрәпинен илимий тийкарда изертленди.

Тәкирар айтыуымыз мүмкин, Әжинияз Қосыбай улы XIX әсирдеги қарақалпақ халқының ұллы данышпан шайыры, қарақалпақ әдебиятының ири тулғасы.

Шайырдың исми хәм оның көркем дөретпелери дүня халықтары арасында кеңнен белгили. Ол шығыс халықтарының руухый ғәзийнеси, мақтанышы болған Науайы, Физулий, Низамий, Рудакий, Фердаусий, Мақтымқұлы, Абай хәм басқа да көркем сөз шеберлери сыяқлы миллий мәдениатымыздың жарқын жұлдызы болып есапланады.

Хәзирги дәуірде де Әжинияз шайырдың әдебий мийрасы, оның ұатансүйиушилиги, гуманистлик, ғөзаллық, пәклик, садақлық көзқарастары келешек әуладлар ушын өшпес, мәдений хәм руухый азық болып келмекте.

Быйыл шайырдың 200 жыллығы халықаралық көлемде кеңнен белгилениуи себеби менен шайырдың қәбири жайласқан орынды абаданластыруу, музей шөлкемлестируу, шайыр тәрәпинен айтылған ҳикметли сөзлерден баннерлер таярлау, илимий-әмелий конференциялар шөлкемлестируу, илимий-изертлеу жұмыстарын алып барып, ол хақындағы мағлыұматларды еле де байытуу хәм халыққа жеткеріу сыяқлы бир қатар ұазыйпалар әмелге асырылып, илимий-изертлеу институтларының, жоқары оқуу орындарының илимпазлары, профессор оқытуушылары, соның менен бирге, студент-жаслар, басқа да жәмийетлик орындарда оның шығармалары үгит-нәсиятланып атыр.

Шайырлықты өз өмириниң мазмуны деп билген инсан, оның хәр қандай қыйыншылықтары менен жууапкерли мәселелерине үлкен итибар қаратып, өз халқының руухый дүнясын байытуу жолында изленеди, толғанады, мәнили-мазмунлы сөз айтыуға бар күш-жигерин жумсайды.

Биз жоқарыда айтып өткенимиздей Әжинияз Қосыбай улы жасаған дәуір, ауыр қыйыншылықтарға толы, аласапыранлы жыллар еди. Бирақ, соған қарамастан, ол Хийуада Шерғазыхан хәм Қутлымурат инақ медреселеринде тәлим алып, шығыс дүнясының ұллы классиклериниң дөретпелерин терең үйренген.

Ұатан, тууылған жер қәдири, ышқы-мухаббат дебдиулері, дослық темалары шайыр дөретиушилигиниң негизин қурайды.

Сонлықтан, қарақалпақ классик шайырларының ишинде Әжинияз қосықтарына әжайып, халықтың кеулинен шығатуғын намалар дөретилген.

Шығыс поэзиясы жанрларын терең үйренген шайыр бес қатарлы қосық мухаммеслерди қарақалпақ поэзиясына алып кирди.

Жуумақлап айтқанда, «Бул дүняның көркі адам баласы» деген идеяны алға сүрген Әжинияз шайырдың көрегенлиги бүгинги күнде инсан мәпи хәмме нәрседен үстин деген турмыслық шынлық пенен үнлесип кетеди. Демек, шайырдың хәр бир сөзи ибрат десек, буны неше дәуірлер өтседе өзін жоғалтпай қиятырғанлығы менен қуны.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентиниң «Атоқли қарақалпақ шоири ва мутафаккири Ажиниёз Қўсибой ўғли таваллудининг 200 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида» ПҚ-258-сон қарори. <https://www.lex.uz/ru/docs/7021660>

1. Әжинияз Қосыбай улы. Таңдамалы шығармалары. Нөкис, 1960.

2. Әжинияз. Зийуар. Таңдамалы шығармалары. Нөкис, 1988.

3. Әжинияз. Мәңги мийраслар. Алғы сөз. Таңдамалы шығармалары. Нөкис, 2014.

4. Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм рауажланыу тарийхы. Нөкис, Билим, 2004.

5. Хамидов Х. Шығыс тиллериндеги жазба дереклер хәм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары. Нөкис, 1991.

EKINSHI JER JÜZILIK URİSTAN KEYINGI JİLLARDA QARAQALPAQSTANDA ILIM HÂM MÂDENİYAT GAYRATKERLERININ REPRESSİYAGA USHIRAWI

Seytmuratov Rashid Joldasbaevich

Özbekstan Respublikası Ishki isler Ministriliginiñ Qaraqalpaq akademiyalıq liceyi oqıtıwshısı

Joldasbaeva Gulnara Rashidovna

Muhammed al-Xorezmiy atındaǵı Tashkent informaciyalıq texnologiyaları universiteti Nókis filiali assistent-oqıtıwshısı

Búgingi kúni elimiz tariyxında bolıp ótken sociallıq-ekonomikalıq, siyasiy hám mádeniy ózgerislerdi, jol qoyılǵan qáte-kemshiliklerdi ańlap jetiwde xalqımızdın eń kózge kóringen mámleketlik iskerlerin, ilim hám mádeniyat gayratkerlerin, ulamaları quwdalaw, milliy úrp-ádetlerin hám qadiriyların ayaq astı etiw siyasatın házirgi zaman talabına saykes izertlew aktual áhmiyetke iye máselelerdin biri bolıp tabıladı.

Sońǵı izertlewlerdin nátiyjesinde keńes húkimetiniñ birinshi kúnlerinen baslap-aq, kommunistlik partiyanıñ elimizde júrgizgen siyasatı, islegen ilajları adam huqıqın buzıw jolı menen alıp barılǵanlıǵı anıqlandı. Ol partiyanıñ iske asırǵan ilajları xalıq tárepinen úlken qarsılıqlarǵa ushıraǵan. Biraq bul totalitar dúzimge qarsı háreketler bolshevikler tarepinen qural-jaraqtıń kúshi menen repressiyalıq siyasat arqalı ayawsız bastırılǵan.

Ekinshi jer júzilik uristan keyingi jılları totalitar adminstrativlik basqarıw tártibi jáne de kúsheydi. Bunda urısqa shekemgi dáwirde baslanǵan repressiyalıq siyasat dawam ettirildi. Birinshi gezekte urısta tutqınǵa túsip, elge qayıp kelgenler, ekinshi gezekte bir qatar awıl diyxanları Sibirge súrginge aydaldı. Asirese xalqımızdın ásirler dawamında altın ǵáziynesi bolıp kelgen milliy dástúrlerimiz, qadiriylarımız hám awızeki xalıq dóretpeleri, qaharmanlıq dástanlar eskiliktiń qaldıǵı dep esaplanıp quwdalana basladı. Bul ájayıp miyrastı izertlegen hám keń jámiyetshilikke jetkergen alımlar, mádeniyat gayratkerleri quwdalawǵa ushıradı. Bul máselelerdi hár tárepleme izertlew tariyxıy haqıyqatlıqtı tiklewde, basıp ótken jolımızǵa obyektiv baha beriwde úlken áhmiyetke iye.

Totalitar sovet hákimyatı dáwirinde XX ásirde 30-jıllarında pútkil elde májbúriy qıynaw usılları menen baslanǵan jazalaw háreketi ekinshi jer júzilik uristan keyingi jıllarda da dawam etti. Bul haqqında Ozbekstan Respublikasınıñ birinshi Prezidenti Islam Karimov bılay degen edi: «1937–1938-jıllarda ishki isler xalıq komissariyatlıǵı revolyuciyalıq nızamlılıqtı kúta turpayı túrde buzdı hám ayaq astı etti. Bunday háreketler keyingi jıllarda da 50-jıllarǵa shekem dawam etti. Hesh qanday ayıbı bolmaǵan hadal adamlar kóplep qamaqqa alındı hám qırıp taslandı» [«Правда Востока», 1991. 15-сентябрь].

1937–1953-jıllardın hásiretin kóz aldına keltiriw ushin Ozbekstan boyınsha júz mıńǵa jaqın adamnıñ repressiyǵa ushıraǵanın, olardan 13 mıń adamnıñ atıp taslanǵanın eslewdiń ózi jetkilikli. Ar-namısı ayaq astı etilgen, táǵdiri wayran bolǵan bul adamlardıń arasında biziń elimizde jasaǵan barlıq milletlerdin hám xalıqlardıń derlik wákılleri bar edi [«Еркин Қарақалпақстан». 2000 жыл, 16-май].

Haqıyqatında sol zulımlıq ústemlik etken repressiya jıllarında qıynalǵan hám azap shekken xalıqtıń, tariyxın izlegen áwladtıń tariyxıy sanasın tiklew, onı keleshek áwladqa durıs jetkeriw úlken áhmiyetke iye edi. Ozbekstan Respublikası ǵárezsizlik alǵannan keyin bul ármanlar iske asırıla basladı. Xalqının azatlıǵı ushın gúreste ǵunasız jazalanıp, sheyit ólgenlerdin atları qayta tiklendi. Sol awır repressiya jıllarının azapların kóplegen ilim hám mádeniyat gayratkerleri basınan keshirdi.

Urıstan sońǵı jılları totalitar dúzimniñ qurbanına aylanǵan ilim hám mádeniyat gayratkerleriniñ biri, qaraqalpaq xalqınan shıqqan birinshi ilim doktorı Nájim Dáwqaraev boldı.

Talantlı jazıwshı hám qaraqalpaq xalqınan shıqqan tungısh alım Nájim Dáwqaraevqa zamanlasları joqarı baha bergen edi. Ol respublika jámiyetshiligine óz waqtında keńnen tanılǵan poeziyalıq, prozalıq hám dramalıq shıǵarmalardı, dúnya ádebiyatı klassiklerinen kórkem awdarmalardı, mektep sabaqlıqları menen ilimiy pedagogikalıq miynetlerdi dóretiw menen birge, qaraqalpaq ádebiyatınıñ tariyxın belgili sistemaǵa salıp izertlegen birinshi ilimpazımız boldı. Nájim aǵa 1946-jılı Tashkent qalasında «XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı» degen temada kandidatlıq, 1951-jılı 12-yanvarda Moskvada SSSR Ilimler akademiyasınıñ Shıǵıstı tanıw institutınıñ ilimiy keńesinde «Qaraqalpaqstan ádebiyatı tariyxınıñ ocherkleri» degen temada doktorlıq dissertatsiyalardı tabıslı túrde jaqlap shıqtı. N.Dáwqaraev bul kólemli miynetinde qaraqalpaq folklorı, klassikalıq poeziyası hám qaraqalpaq sovet ádebiyatınıñ 1950-jılǵa shekemgi dáwirin tariyxıy-salıstırmalı usılǵa izertlendi [H.Даўқараев. 1990. – 69].

Tilekke qarsı, N.Dáwqaraevtıń ómirindegi bunday shadlı kúnler uzaqqa sozılmadı. 1950-jıllardıñ baslarında Orta Aziya hám Qazaqstan Respublikalarının ádebiyattanıw iliminde bir «jaǵımız tolqın» (Nurmuxamedov M.K.) payda bolıp, onıń tásiiri bizge de kelip jetti. Oraylıq hám jergilikli baspa sóz betlerinde qaharmanlıq dástanlar menen klassik shayırlarımızdın shıǵarmalarının ideyalıq-kórkemlik tásirlerin burmalap analizleytuǵın, nigilistik kózqarasta jazılǵan maqalalar járiyalana basladı (Савицкий А. «Из каракалпакского дневника», «Звезда Востока», 1953, № 12, 1954, № 1, Наренов А. «Антинародная сущность каракалпакского эпоса», «Алпамыс», «Советская Каракалпакия», 30 марта 1952 г.; Бектемиров «Буржуазиялық идеядағы әдебиетты жақлаушылар хәм мақтаушылар», «Қызыл Қарақалпақстан», 1952 жыл, 20 апрел хәм т.б.). Bunday adamlar tek qaraqalpaq ádebiyatınıñ eń jaqsı nusqaların joqqa shıǵarıp ǵana qoymastan, eski miyrasımızdı xalıq awzınan

jiynap, baspağa tayarlağan hám izertlegen ilimpazlarımızğa hár túrli jala jawıp, olardan ósh alıwğa urındı. Mäselen, N. Dáwqaraevtıń 1951-jılı rus tilinde basılıp shıqqan «Бердақ шайыр» atlı kitapshası haqqında jazılğan I.Efimovtıń recenziyası (Ефимов И. «Брошюра, содержащая идеологические извращения». «Советская Каракалпакия», 12 апреля, 1952 г.) hám D.Sonichevтіń maqalası (Сонычев Д. «Плоды гнилого либерализма», «Советская Каракалпакия», 31 октября, 1952 г.) usınday sıpatlamağa iye bolıp, olar eski ádebiy miyraslarımızdı hár tárepleme tereńnen izertlegen ilimpazımızdı «milliy burjuaziyalıq kóz qarastağı» adam sıpatında qaraladı. Avtonomiyalı respublikamızdıń jámiyetshiligi arasinan bunday buzıq niyetтегі adamlardı quwatlawshılar da tabılıp qaldı. N.Dáwqaraevтіń miynetlerindeki «Milliy-burjuaziyalıq xarakterдегі qáteler «Özbekstan Kompartiyası Qaraqalpaqstan obkomınıń XIII konferenciyasında A.Maxmudovтіń jasağan bayanatında da atap ótildi. Özbekstan Ilimler Akademiyası ekonomika hám mádeniyat institutınıń partiya shólkemi usı instituttıń direktorı N.Dáwqaraevтіń «qılımsız isin» dodalap, onı KPSS qatarınan shıǵarıw haqqında sheshimge keldi. Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutınıń ayırım studentleri «Nájim Dáwqaraevtay burjuaziyalıq-milletshil ideyadağı professordıń leksiyasınıń tınlamaymız», – dep shawqım shıǵardı. Bulardıń barlıǵı qaraqalpaq sovet ádebiyatınıń tiykarın salıwshılardıń biri tungısh ilimpazımız N.Dáwqaraevti morallıq jaqtan záhárlep, onıń densawlıǵınıń buzılıwına sebepshi boldı.

Qaraqalpaq xalqınan ósip shıqqan birinshi ilim doktori, ataqlı jazıwshı N.Dáwqaraevтіń qaytıw bolǵanın esitkende pútkil respublika jámiyetshiliginiń qabırǵası qayısı.

Respublika húkimeti N.Dáwqaraevтіń atın mángilestiriw ushın tiyisli ilajlar kórdi. Bul ataqlı alım, jazıwshınıń ádebiy, ilimiy miyrasları jiynalıp, dáslep QQASSR Ministrler Sovet qasındaǵı oraylıq mámleketlik arxivke, sońınan Özbekstan Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan filiali kitapxanasınıń qol jazba fondına tapsırıldı. N.Dáwqaraevti «burjuaziyashıl-milletshil» dep nahaqtan ayıplap sóylegen oratorlar-professor Mankovskiy, docentlerden A.Saviskiy hám Q.Minubaevlardıń sestine suw quyılıp, izli-izinen qarasin batırıwǵa májbúr boldı. Al olarǵa tezis tayarlap berip júrgen jergilikli «alımlar» da respublika jámiyetshiliginiń qáhárinen qorqıp, ózleriniń shıǵarǵalıqlarınıń qayda qalǵanın bilmedi. Bunıń tiykarǵı sebebi N.Dáwqaraev ǵamxorlıq jasadı aspiranturaǵa kirgizgen Qaraqalpaqstanlı jas alımlardan M.Nurmuxammedov, D.Nasirov, R.Qosbergenov, S.Kamalov, A.Nurmuxanova, U.Shálekenovlar izli-izinen kandidatlıq dissertatsiyaların tabısı jaqladı, jáne tariyx, til bilimi hám ádebiyattanıw iliminiń aktual máselelerin islep shıǵıp, ózleriniń ustazı N.Dáwqaraevтіń dańqlı dástúrlerin qayta tikledi hám alǵa rawajlandırdı.

N.Dáwqaraevqa tómendegishe jala-dóhmetler jabıldı. «Birinshiden, Qaraqalpaq xalqınıń Xiywa xanlıǵına qarsı azatlıq gúresleri, Qaraqalpaq xalqınıń Rossiyaǵa qosılıwınıń progressiv aqıbeti haqqında N.Dáwqaraev óz miynetlerinde tilge almadı». N.Dáwqaraevqa jabılǵan ekinshi jala: «N.Dáwqaraevтіń miynetlerinde Berdaq ideyalızaciyalanǵan, Berdaqtıń tvorchestvasına antimarksistik baha berilgen. Berdaqtıń «Shejire»si panislamistik, burjuaziyalıq-milletlik shıǵarma». N.Dáwqaraevтіń dawkesleri Nájim aǵanı ilimpaz sıpatında moyınlaǵısı kelmedi.

N.Dáwqaraev ekonomika hám mádeniyat institutınıń ilimiy keńesinde de, partiya aktiviniń respublikalıq jiynalıwında da, «Советская Каракалпакия» gazetasında basılǵan maqalalardıń tiykarıslılıǵın dálillep, óziniń pozitsiyaların qorǵap qaldı hám bunday áhmiyetli máselelerdi kompetentli ilimpazlardıń qatnasıwı menen sheshiw kerek ekenin bir neshe mártebe eskertip ótti [Нәжим Дәўқараев “Еске түсирийлер”. Нөкис, 1990, 74-76-66.].

Repressiyalıq siyasattıń azapların basınan keshirgen azamatlardan biri respublikamızda mádeniyattıń rawajlanıwına ayırıqsha ornı bar Jumamurat Jaqsımuratov boldı. Ol ekinshi jer júzlik urısqa shekem de eki márte repressiyaǵa ushıraǵan edi.

1950-1952-jılları Jaqsımuratov respublikalıq Úlketanıw múzeyiniń direktorı lawazımında islegen waqıtlarda onı «Sovet húkimetine, kolhoz dúzimine qarsı ósek taratıwshı» retinde ayıplap, QQASSR IIXK 1952-jıl 4-noyabrde № 245 order menen qamaqqa aladı. QQASSR Joqarǵı Sudı ÖzSSR Jinayat Kodeksiniń 66 hám 67-statıyaların jınayat belgileri menen ayıplanıp, burınǵı qamaq múddeti 8 jılǵa qısartıldı. Ol mal mülkin konfiskaciyalaw hám 3 jılǵa huqıqınan ayırıw menen qamaq jazasınıń ótewge húkim etildi.

Jumamurat Jaqsımuratov Irkutskke súrgin etilip, konslagerdiń túrli azapların kórdi.

Haqıyqatlıq ushın gúreske bel baylaǵan J.Jaqsımuratov súrginde júrgende SSSR Bas prokurorına bir neshe márte arza jazdı. Aqırı arza tınladı. Bunı Qaraqalpaqstan Respublikası arxivlerinde saqlanǵan «qurıya» hújjetler tastıyıqlaydı.

1956-jıl 16-sentyabrde SSSR Joqarǵı Sudınıń jinayat isleri boyınsha sud kollegiyası SSSR Bas prokurorınıń Jaqsımuratovtıń «isi» boyınsha kórsetken qarsılıǵında jinayat quramınıń joqlıǵın dálilleytuǵın obektiv dálillerdi diqqatqa alıp, Özbekstan SSR Joqarǵı Sudı Jaqsımuratovti qamaqtan azat etedi. Súrginde densawlıǵınan ayırılǵan J.Jaqsımuratov óz awılına kelip 60 jasında dúnyadan ótti [Бабашев III.Б., 2003. – 208].

Aǵartıwshılar menen bir qatarda ziyalılarımızdıń tiykarǵı bólegi bolǵan jazıwshı-shayırlar, jurnalistler hám kórkem óner xızmetkerleri de repressiyadan shette qalmadı. Olardıń qatarında gúnasız jazalanǵanlardıń biri shayır Izbasar Fazilov ta bar edi. Ol urısqa shekem repressiyaǵa ushırap súrgin etildi. Izbasar Fazilov súrginnen 1950-jılı Qaraqalpaqstanǵa qaytıp kelgen edi. I. Fazilov nızam qorǵaw uyımlarınıń xızmetkerleri tárepinen 1951-jılı 11-iyunde 2-mártebe qamaqqa alınıp, Krasnoyarsk úlkesine qaytadan súrgin etildi. 1957-jıl 13-iyunde I.Fazilovtıń shaǵım arzası SSSR Joqarǵı Sudı Áskeriy

Kollegiyası tárepinen qaraladı hám ol gúnasız dep tabılıp, 1959-jılı may ayında elge qaytıp keldi. I.Fazilov Magadan oblasti hám Krasnoyarsk úlkесiniń eliń graduslıq ayazında ókpesin suwıqqa aldırған edi. Usı keselden shayır 1961-jıl 13-yanvarda biyemezgil dúnyadan ótti [Бабашев Ш.Б., 2003. – 218].

Urıstan sońǵı jılları repressiyaǵa giriptar bolǵan hám onıń azabın ekinshi márte tartqanlardan biri I.Bekbauliev boldı. I.Bekbauliev 1950-jıl 25-oktyabrde SSSR MQB janındaǵı “ayırıqsha májilistiń” qararı menen jazalandı. Solay etip, I.Bekbauliev jámi 18 jıl Sibir konslageriniń azabın tartıp, 1955-jılı elge qayta oraldı. 1957-jılı 30-aprelda SSSR Joqarǵı Sudınıń № 4H-01891/56 uǵarıwı menen I.Bekbauliev tuwralı shıǵarǵan húkimlerin biykarlap, isti jinayat quramı bolmaǵanı ushın óndiristen qısqarttı.

Bekbauliev Ibaydulla 60-jıllardıń ekinshi yarımında Qaraqalpaq muzıkalı drama teatrında direktor lawazımında islep, dúnyadan ótti [Бабашев Ш.Б., 2003. – 222].

Ózbekstan Respublikasınıń birinshi Prezidenti Islam Abuganievich Karimov bılay degen edi: «Qaraqalpaq xalıq áyyemgi hám bay tariyxqa iye. Ol óziniń milliy mádeniyatı, ózine tán kórkem óneri, klassikalıq ádebiyatı, ruwxıy baylıqları, úrp ádetleri hám dástúrleri menen pútkil dúnyaǵa málim» [Каримов И.А., 1997. – 3].

Usınday bay tariyxıy miyraslarǵa iye bolǵan qaraqalpaq xalıq da qızıl imperiya ústemlik etken jılları úlken joǵaltıwlarǵa ushıradı.

Zulımlıq dúzimde qanshama qansha náresteler ákeden ayırılıwı azday, olardıń atların atamawǵa da májbúr bolǵan. «Xalıq dushpanı» atanıp, biygúna jazalangán azamatlardıń mıńlaǵan perzentleri jan túrshigerlik usınday baxıtsızlıqtı basınan keshirdi.

Qanıǵelerdi quwdalaw, repressiya totalitar dúzimniń barlıq dáwirinde dawam etti. 1950-jılları Ózbekstan ham Qaraqalpaqstan xalıq shayırı I.Yusupov hám taǵı basqalar quwdalawǵa ushıradı. Ibrayım Yusupov keńes húkimeti tárepinen xalıq dushpanı dep qaralangán, Yusup axunniń balası bolǵanı ushın hár tárepleme qısımqa duwshaker boldı.

Sońınan qaraqalpaq xalıqınıń ataqlı shayırı bolıp jetilisen, elimizdiń eń ullı ataǵı «Ózbekstan qaharmanı» bolıw nesip etken Ibrayım Yusupovqa sol 1950-jılları qoyılǵan jáne bir ayıplardıń biri «öz shıǵarmalarında burjuaziyalıq milletshilik pikirlerdi bildirgen» degen hesh qanday tiykarǵa iye bolmaǵan jalǵan ayıplawlar qoyıldı.

Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı Gúlaysha Esemuratova «Qaraqalpaq ádebiyatınıń sútini edi» dep atalǵan romanında Ibrayım Yusupovtıń ómir jolın bayan ete otırıp, onıń sol totalitar dúzim dáwirinde ataqlı alım Najim Dawqaraev sıyaqlı burjuaziyalıq milletshilikte ayıplanganı hám bul qıyınshılıqlardı mártlik penen jeńip ótkenligi haqqında bılay dep jazadı: «Ibrayım óziniń ushır talantı, shıdamlılıǵı, adamshılıq pazyletleriniń kúshliligi menen barlıq qarsılaslarına jeńislik bermedi. ...Bul waqıyanı ol hesh waqıtta tiline basqan emes. Sol úndemewi menen 80 jasqa shekem jasadı. Bul ne degen mártlik. Qarsılaslarına Ibrayımniń sóyler sózin – xalıq ayttı, dosları gúpshekledi» [“Еркин Қарақалпақстан”, 2017. – 29-апрель].

Bul jılları jámiyetlik siyasiy turmıs qatań qadaǵalaw astına alınǵan edi. Klublardıń, kitapxanalardıń, muzeylerdiń, baspa sóz uyımlarınıń, ǵalaba xabar qurallarınıń jumısı qatal partiyalıq qadaǵalaw astına alınıp, belgili «ideyalıq siyasiy shenberde» ǵana júrgizildi. Olar repertuar yamasa tema tańlawda, dóretiwshilik sheshimler qabıl etiwde partiyanıń hám onıń rásmiy ideologiyalıq buyırıqlarına baǵınıshlı boldı hám kóbinese siyasiy mapazlardıń, partiyanıń náwbettegi siezdleriniń materialların, marksistlik-leninlik ádebiyatı násiyatlaw menen shuǵıllanıwǵa májbúr boldı.

Sońı da ayırıqsha atap ótiwimiz zárúr, 1930–1950-jıllarda Ejov, Beriya hám Vıshinskiy qusaǵan jálladlardıń mashinasınan xalqımızdıń san mıń ájayıp perzentleri qurban boldı.

XX ásirdiń 50-jıllarınıń ekinshi yarımında jeke adamǵa sıyıw hám onıń aqıbetlerin saplastırıw haqqındaǵı qarardan soń kóplegen sovet, partiya, mámleketlik xızmetkerler, ilim hám mádeniyat iskerleri, jazıqsız jazalangán puqaralar aqlana basladı. Solardıń ishinde xalqımızdıń mámlekettiligin tiklewde, ilim hám mádeniyatıń rawajlanıwında ayırıqsha miyneti sińgen hám totalitar sovet hákimiyatınıń repressiyalıq siyasatınıń qurbanı bolıp ketken hám 1956-jıldan soń aqlanǵan ilim hám mádeniyat ǵayratkerleri boldı.

XX ásirdiń 80-jılları olardıń ornına Gdlyan, Ivanovlar kelip, taǵı da ózbek, qaraqalpaq xalıqınıń basına qara kúnler dóńip keldi. “Xalıq dushpanı” ataması “ózbekler isi” menen almastırıldı, 23 mıńnan aslam adam jinayıw juwapkershilikke tartıldı. Olardıń arasında bir neshe júzlegen Qaraqalpaqstanlı azamatlar da bar edi.

Haqıyqatında sol bir qıyan-keski zulımlıq ústemlik etken repressiya jıllarında atasın izlegen áwladtıń, tariyxın izlegen xalıqtıń, ótker kúnlerin kúsegen áwladtıń tariyxıy sanasın tiklew, onı haqıyqıy ǵálpine keltiriw dáwiri keldi. Ózbekstan Respublikası ǵárezsizlikke eriskennen keyin bul ármanlar iske asırıla basladı. Xalıqınıń azatlıǵı ushın gúreste gúnasız jazalanıp, sheyit ólgenlerge tariyxtan orın berildi.

ÁDEBIYATLAR

1. «Правда Востока». 1991. 15-сентябрь.
2. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы. 2000. 16-май.
3. Н.Даўқараев «Еске түсириўлер» «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис. 1990. – 69-б.
4. Қарақалпақстан республикасы тарийхындағы сиясий қурбанлар. Нөкис. «Қарақалпақстан», 2003. – 208-б.
5. Каримов И.А. Жаңаша ойлаў дәўир талабы. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1997. – 3-б.
6. «Еркин Қарақалпақстан», 2017. 29-апрель.

САБЫР КАМАЛОВ МИЙНЕТЛЕРИНДЕ ХАЛЫҚЛАР ДОСЛЫҒЫ ТЕМАСЫНЫҢ ҮЙРЕНИЛИҮИ

Муратбаева А.Б.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты таяныш докторанты

Әсирлер дауамында қазақ, өзбек, түркмен, қырғыз, тәжик хәм қарақалпақ халықлары туысқанлық қатнасықларда аұызбиршиликли жасап келген. Бул халықлар жасайтуғын аймақ түрли дәуірлерде Туран, Түркстан, Орта Азия хәм Орайлық Азия деген атамалар менен аталыуына қарамастан халықлардың тарийхы, диний көзқараслары, тили хәм мәдениаты бир-бирине жүдә жақын есапланады. Буған мысал сыпатында олар бир-бириниң сөзлерин хешқандай тил аудармашы жәрдемисиз түсинетуғынлығын айтсақ болады. Бул руұхый, психологиялық хәм идеологиялық жақынлық нәтийжесинде халықлар бир-бири менен дослық қатнасықларда болды. Президентимиз Ш.М.Мирзиёев айтып өткениндей, “Бизиң регионымыз халықларын мың жыллық туысқанлық хәм жақсы қоңсышылық қатнасықлары байланыстырып турады. Бизди тарийх, дин, улыұмалық мәдениат хәм дәстүрлер бирлестиреди” [Мирзиёев Ш.М., 2018. – 264].

Түркстан халықлары әсирлер дауамында бир-бири менен сауда, экономикалық хәм мәдений байланыста болып келген. Бул дослық қатнасықлары тарийхы қарақалпақстанлы тарийхшылардан С.Камалов мийнетлеринде бириншилерден болып изертленди. Атап айтқанда, илимпаздың 1961-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик баспасында шығарылған “Хорезм оазиси халықларының дослығы хақында” атлы мийнети бул темадағы ең дәслепки мийнетлерден бириеди. Онда Хорезм оазисинде жасаушы халықлардың XIX-XX әсирлердеги сиясий, экономикалық хәм мәдений байланыслары тарийхый көзқарастан изертленди.

С.Камаловтың жоқарыда тилге алынған мийнетинде Орайлық Азияда жасаушы халықлардың туысқанлық қатнасықларының тамыры тереңде екенлиги илимий тийкарлап берилди. Әсиресе, қарақалпақлар арасында Жайылған хәм Сейилхан деген еки ағайинли жигитлер болғанлығы, олардың бири қарақалпақлардың хәм екиншиси түркменлердің ата-бабалары болғанлығы, сондай-ақ, өзбек халқын қарақалпақлар «өз ағам» деп есаплағанлығы хақындағы халық аұызеки дөретпелери мысал сыпатында келтирилди. Хақықатында да, халықлардың тарийхый туысқанлық қатнасықлары халық аұызеки дөретпелеринде жүдә жақсы сақланған.

Соның менен бирге, академиктиң бул мийнетинде Қарақалпақстан тарийхы илиминде бириншилерден болып дала жазыулары тарийхый дерек сыпатында қолланылды. Қарақалпақстан аймағында жасаушы қазақ миллети ўәкиллеринен бири Әбдиқаримов Манабай информатор сыпатында қазақ хәм қарақалпақ халықларының туысқанлық қатнасықлары бойынша жүдә әҳмийетли мағлыұматлар менен бөлисти. “Бизиң ата-бабаларымыз қарақалпақтың қолдаулы урыўының ишинде бирге отырған. Олар қарақалпақлардың ишинде отырған қазақларды өзлериниң туысқаны деп есаплаған. Қолдаулының күйеўге шығып кеткен қызлары өз аўлында отырған қазақлардың үйлерине де төркинлеп келеди екен. Бизиң ата-бабаларымызды өзлериниң ата-бабаларындай көрген” [Камалов, 1961. – 8]. Бул пикирлер халықларымыз арасындағы миллетлер аралық татыўлық хәм дослық қатнасықларының хәр бир дәуірде өзине тән формада раўажланғанынан дерек бередиди.

Орта Азия халықларының, соның ишинде қарақалпақлардың қоңсы халықлар менен өз ара байланыслары хәм мәдений қарым-қатнаслары тарийхы узақ дәуірди өз ишине алады. Бул бағдарда илимпаз Сабыр Камалов мийнетлеринде қарақалпақлардың Орта Азия хәм Қазақстан халықлары менен сиясий, экономикалық хәм мәдений байланыслары дереклер тийкарында изертленген [Камалов, Уббиниязов, Қошанов, 1988]. Әсиресе, XVII әсирдің биринши ярымында қарақалпақлардың Башқұртстанға сауда қылыў мақсетинде көп барғанлығы, сондай-ақ, башқұртлар да хәр жылы өз топары менен бирге қарақалпақлар жерине келетуғынлығы, олар бул жерде бир ай яки үш хәпте болғанлығы хақындағы мағлыұматлар келтирилди. Бунда итибар беретуғын нәрсе, сауда байланысларының раўажланыўы тек халықлардың экономикасын жоқарылатып ғана қоймастан, туысқан халықлардың мәдений байланысларының және де жақынласыўына негиз жаратып берген. Бизге белгили, халықлар мәдениаты хәм турмыс тәризи бир-бирине қаншели таныс болса, халықлар арасындағы дослық хәм туысқанлық қатнаслары да соншели бекем болады.

Бүгинги күнде Қарақалпақстанда жасаушы халық саны 2 008 781ди қурайтуғын болса, соннан 805596 ны өзбек миллети ўәкиллери, 734057 ни қарақалпақлар, 296695 ти қазақ миллети ўәкиллери, 107178 ди түркмен миллети ўәкиллери хәм 10038 ди рус миллети ўәкиллери қурайды. Көрип турғанымыздай өзбек, қарақалпақ, қазақ, түркмен хәм рус миллети ўәкиллери халықтың көпшилик бөлегин қурайды. Бул миллетлер арасындағы дослық хәм татыўлық қатнасларының бекемлениўи хәм раўажланыўында тарийхый туысқанлық хәм дослық қатнаслары жүдә әҳмийетли есапланады. Усы көзқарастан академиктиң изертлеулеринде бул халықлар арасындағы сауда байланысларының тарийхына итибар қаратылды. Мәселен, “қарақалпақлардың қазақлар менен болған саудасы тийкарынан алмасыў характерине ийе болды. Қазақлар, мәселен, өзлериниң қойларын, жылқыларын ғәлlege алмастырып алып турған.

Қарақалпақ саудагерлері Бухара, Хийўа саудагерлерінің қазақ далаларында сауда жүргізіуінде дәл-дәлші ролин де атқарған хәм өзлері көп қалалардың саудагерлері менен әдеуір сауда жүргізіп отырған. Бухара хәм Хийўаға қара мал, аңның терилері шығарылып турылған". Сондай-ақ, "қарақалпақ саудагерлері рус қалаларына да барып сауда еткен. Мәселен, 1722-жылы Россияға қарақалпақтардың мың түйеден ибарат кәрўан жиберіуі, оларда сауданың жоқары дәрежеде болғанлығын көрсетеди" [Камалов, 1966. – 11]. Бунда сауда байланысларының халықтар мәдениаты менен танысуы хәм интеграциялануы процессине өзіннің унамлы тәсірін тийгізгенлігіне итибар қаратылады.

Халықтар арасында дослық хәм туысқанлық қатнастарының бекемлениуінде тил айрықша әхмийетке ийе. Сабыр Камаловтың «Бамбери қарақалпақтар туұралы» мийнетінде де тилдің халықтар дослығын бекемлеудегі үлеси хаққында бирқатар мағлыұматлар ушырасады. Атап айтқанда, китапта венгриялы саяхатшы Вамберидің тил үйрениуіге оғада үлкен әхмийет берген адам екенлігі тийкарындатилди адамзаттың өз ара қатнасында оғада үлкен хәм күшли құрал екенлігі атап өтиледі. Егерде бир миллеттин адамы екінші миллетің ишине сол миллеттің тилин олардың өзлеріндей билип барса хәм олар менен бирге жасайтуғын болса, оны басқа халықтың ўақили деп хеш ким айтпайды, оны өзиміз деп есаплайды, миллет шегарасы билинбей кетеди" [Камалов, 1995. – 8]. Инсанлардың бир-бири менен коммуникация құралы есапланған тилдің әхмийеті бүгінгі күнимізде де халықтарды досластыруы хәм жақынлатыушылық қаратерге ийе есапланады.

Бұрынғы аўқам дәуіріндегі миллеттер аралық қатнасықтар хәм халықтар дослығы мәселесінің өзине тән тәреплері бар. Дәслеп миллий белгісіне қарап мәмлекетшиликти беріу сиясаты нәтижесінде Түркстан халықтары бөлекленип тасланған болса, соңынан «совет халқы» деген түсиниклер пайда етилип, миллеттерді өзлігінен айыруға хәрекеттер болды. Бул сиясаттың хеш қандай тийкарға ийе емес екенлігі хәм халықтарды мәжбүрий түрде миллийлігінен айыруы жақсы нәтижеге алып келмейтуғынын тарийхтың өзі дәлилледи.

XX әсирдің екінші ярымында дослық қатнастар дәстүрий түс алып, белгілі дәрежеде раўажланды. Миллеттер аралық татыулық мәселеси мәмлекетлик сиясат дәрежесине көтерілгені менен негізінде совет хәкімияты әмелиятында дурыс шешимін таппады. Себеби, көп миллетли совет мәмлекетінде рус халқы хәм мәдениаты бирлемши есапланып, басқа халықтар тарийхы хәм миллий мийрасы аяқ асты етилди яки дыққат-итибарсыз қалды. Соған қарамастан, социалистлик мәдениат шеңберінде миллеттер аралық татыулық хәм халықтар дослығы кеңнен үгіт-нәсиятланып, ғалаба хабар құраллары, билимлендируі системасы хәм көркем-өнер арқалы жәмийетлик қатнастарда айтарлықтай орын алды. Мәселен, академик С.Камалов тәрепинен Қарақалпақстанның аўқамлас республикалар менен байланыслары, дослық қатнастары хаққында бирқатар илимий мийнеттер жазылды.

Әсиресе, халықтардың дослық байланысларының раўажланыуына Бұрынғы Аўқам дәуіріндегі халықтардың мәдениаты күнлері өзіннің унамлы тәсірін тийгізди. С.Камалов мийнетінде бул мәдениат күнлерінің әхмийетине өз алдына итибар берилди. "1957-жылы Ташкентте Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосының декадасы болып өтті. Декада қарақалпақ халқының туысқан өзбек халқы менен мәдений байланысының айқын бир түрі болып табылады. Совет Өзбекстаны пайтахтының мийнеткешлері өз туысқанларының искусствосын үлкен сүйіушилик пенен көзден өткерди. Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосының Ташкенттегі декадасы өзбек халқы менен қарақалпақ халқы дослығының анық түрдегі демонстрациясы болды" [Камалов, 1961. – 46]. Сондай-ақ, "1959-жылы февраль айында Москвада өзбек әдебияты хәм искусствосының декадасы болды. Оған қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы ўақиллері де қатнасты. Декада бастан аяғына дейін халықтар дослығының ураны астында өтті" [Камалов, 1961. – 51]. Бунда қарақалпақ хәм өзбек халықтары арасындағы туысқанлық хәм дослық байланысларының бул дәуірде де өзине тән формада дауам еткенлігінің бир мысалы сыпатында қарасақ болады.

Жуўмақлап айтқанда, академик Сабыр Камалов мийнетлері тарийх илимінің барлық бағдарлары бойынша тарийхшы илимпазларға жол көрсетиуши маяк сыяқлы туұры жолға бағдарлап бармақта. Сол сыяқлы халықтар дослығы хәм миллеттер аралық қатнасықтар тарийхы академик мийнетлерінде халықтардың сауда-экономикалық, сиясий хәм мәдений байланыслары тәсірі терең анализленип, оның халықтардың тарийхый туысқанлық қатнастарын раўажландырғанлығы илимий тийкарлап бериледи.

ӘДЕБИЯТЛАР

- 1.Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2018. 264-б.
- 2.Камалов С.К. Хорезм оазиси халықтарының дослығы хаққында. Н., 1961. 8 б.
- 3.Камалов С., Уббиниязов Ж., Кошанов А. Из истории взаимоотношений каракалпаков с другими народами Средней Азии и Казахстана в XVII – начале XX вв. – Т., 1988.
- 4.Камалов С. XVIII әсирдегі қарақалпақ-рус қатнасықтары. Н., 1966. 11-бет.
- 5.Камалов С.К.Бамбери қарақалпақтар туұралы. – Нөкіс.,1995. 8-б.
- 6.Камалов С. Хорезм оазиси халықтарының дослығы хаққында. – Н., 1961. 46-бет.
- 7.Камалов С. Хорезм оазиси халықтарының дослығы хаққында. – Н., 1961. 51-бет.

ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДА «ЖАЙ ТҮЙ»ЛАРДА БЕРИЛЕТУҒЫН АЙЫРЫМ САҒА ТҮРЛЕРІ

Тәжетдинова Багила Нурғалиевна

*Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети
Тарих факультети, Өзбекстан ҳам Қарақалпақстан тарихы кафедрасы стажёр
оқытушысы*

Халықлар турмысында турак жай, жасау орны ямаса баспана сыяклы мазмунға ийе атамалар олардың турмысында жүдә әҳмийетке ийе. Бул турак жайлар мәселеси халықтың күнделикли турмысы ҳаққында бай мағлыұматларды беріуши этнография илиминин материаллық мәдениет сыпатында үйренилуши ең тийкаргы бағдарларының бири есапланады.

Қарақалпақлардың этнографиялық изертлеулеринде турак жай ҳаққындағы дәслепки изертлеулерди А.С.Морозова [3] әмелге асырган. Турак жай мәселеси Т.А. Жданко [2], У.Х. Шалекенов [6], Х.Есбергенов [1] сыяклы бир қатар изертлеушилер тәрепинен изертленген.

Кейинги дәуир изертлеушилеринен Н.Тлеумуратова [4]ның изертлеулеринде тийкаргы жасау орны болған қарауи қурылысы, оның безетилиуи, хожалық үскенелеринин орнатылуи ҳаққында сөз етиледі. Соның менен бирге, Н.Тлеубергенова изертлеулеринде көшпели үйлер ҳам қарақалпақлардың үй-жайлар менен байланыслы болған мәресим ҳам диний исенимлерине байланыслы мәселелери ҳаққында изертлеулер алып барады [5]. Изертлеуши Г.Хожаниязова [7: 66-70] турак жай мәселеси бойынша изертлеулер жүргизип, заманағой турак жайлар қурылысындағы «жай көмек» мәселесине итибар қаратады. Изертлеуши жай көмек мәселесин үйренер екен, қарақалпақларда «шарқырауық қәде» дәстүринин атқарылуи ҳаққында да тоқталып, тийкарынан тууысқанлар тәрепинен берилетуғын жәрдемлер менен бирге қоңсы ҳаял-кызлар тәрепинен берилетуғын жәрдемлерге тоқталады [8: 52-55].

Көрсетилген бул изертлеушилер дәстүрий турак жайлар ҳам оның трансформациясы, турак жай қурылысындағы жәрдем мәселелеринин изертлениулерине дыққат қаратады. Бунда, қарақалпақлар турмысында турак жайларға байланыслы берилетуғын сағалар ҳам оның түрлери ҳаққындағы изертлеулерге тоқталмайды.

Хәр қандай жас шаңарақ ушын ең биринши зәрүрлик бул-баспана есапланады. Таза жайдың питкенлигин, қоныслы болғанлығын ел-журтқа билдириу мақсетинде кишигирим той ямаса шашыу сыяклы мәресимди шөлкемлестиреди. Бүгинги күнде болса бундай мәресимлерди өткеріу жүдә көп ушырасады. Әсиресе, таза үйге қоныс басып, жақынларын мийман етип қонаққа шақырғанында, жақынлары тәрепинен жанаша көринистеги үрп, үйдин хәр бир ханасына шоколад, ойыншықларды шашыу көринисинде “шашыу” пайда болмақта. Буннан тийкаргы мақсет, таза қоныс ямаса таза үйдин иши қууанышлы, мазалы демлерге бай болсын деп шоколад таңланса, ойыншық ойнайтуғын перзент көп болғай деген мәнис түсиниледи. Информатор, З.Тлеубаеваның келтириуинше: «Қоныс жайларға биринши барып оң болсын айтыуға келгенлер, көбинесе ырымлап шашыуға нәрселер алып келеди. Ал, саға сыпатында таза қоныс басып, таза өз алдына хожалық болып атырғанларға жақынлары, ағайин тууысқанлары қымбат буйымларды сағаға алып келеди, гилем, холодильник, телевизор, үй-рузыгершилик буйымлары [9]» деп келтирилиуи арқалы жай тойларында ақшалай берилетуғын сағалардан тысқары басқада сағалар көплеп алып келинетуғынлығын бақлауымызға болады.

Жуумаклап айтқанда, қарақалпақлар арасында өткерилетуғын хәр бир тойдың өз мазмун ҳам мәниси бар. Олардың қатнасушылары болса, усы мәресимлердин толық кеуилдегидей атқарылуиында тийкаргы рөлди атқарады. Әсиресе, жай тойларында берилетуғын сағалар ырымлық көзқараста әмелге асырылса, базы саға түрлери күнделикли зәрүрликти есапқа алып бериледи. Ал, базада қаржылай саға берилиуи арқалы, сол жас шаңарақтың финансылық жағдайы есапқа алынып жәрдем көринисиндеги берилетуғын сағалар есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР

- 1.Есбергенов Х. Поселения и жилища // Этнография каракалпаков XIX-начало XX века (Материалы исследования). Ташкент: Издательство Фан Узбекской ССР, 1980. 16-56-66.
- 2.Жданко Т.А. Каракалпакии. –В кн.: Народы Средней Азии и Казахстана (Серия Народы Мира) 1962. т.1. с. 461-467.
- 3.Морозова А.С. Культура домашнего быта каракалпаков XX в. (к вопросу этногенеза) // дисс. на соиск. ученой степени кандидата исторических наук. Ташкент, 1954. с.58-98.
- 4.Тлеубергенова Н. Истоки традиционного деления внутреннего пространства юрты каракалпаков. // Вестник ККО АН РУз. 1996, №3. с. 93-100.
- 5.Тлеубергенова Н.А. Традиционное жилище каракалпаков XIX –начала XX вв. // АҚД. Нукус, 1996.
- 6.Шалекенов У.Х. Жилище каракалпакского колхозного крестьянства. Краткие сообщение Института этнографии АН СССР. М.1957, в XXVIII. с. 47-54.
- 7.Хожаниязова Г.М. Қарақалпақларда «жай көмек» дәстүри// ӨзР ИАҚҚБ Хабаршысы. Нөкис, 2023. 66-70 бб.
- 8.Хожаниязова Г.М. Қарақалпақларда «жай көмек» дәстүринде ҳаял-кызлардың рөли. // «Қарақалпақстан аймағындағы мәдени мийрасларымыздың изертлениуи» атамасындағы илимий-әмелий конференция материаллары, 2022-жыл 18-апрель, Нөкис-2022. 50-52-бб.
- 9.Тәжетдинова Б.Н. Автордың дала жазыулары, № 31, 2024. Информатор Нөкис қаласы турғыны, Замира Тулеубаева.

ÓZ ARA JÁRDEM DÁSTÚRINIŇ QARAQALPAQ ILIMPAZLARÍ TÁREPİNEN IZERTLENIWINE QÍSQASHA SHOLÍW

Xojaniyazova Gulshana Muratbaevna

*Nókis Innovation instituti, “Tariyx hám jámiyetlik pánler” kafedrası
assistent-oqıtıwshısı*

Xalıq turmıs tárizi menen baylanıslı bolğan úrp-ádetler, dástúrlar qaraqalpaq etnografiyası iliminde tereńnen úyrenilgen máselelerden biri esaplanadı. Ásirese, xalıqtıń turmıs tárizi, xojalıǵı, úrp-ádet hám dástúrleri kóplegen izertlewshilerdiń izertlew obektlerinen biri bolıp kelgen.

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpelerinde bul xalıq turmısında áhmiyetli orın iyeleytuǵın óz-ara járdem dástúrleri ayqın kózge taslanadı. Epikalıq shıǵarmalar, ráwayatlar jámáátlik ruwxtıń qádirine tusinik beredi, bunda jámáát qıynshılıqlardı jeńip ótiw hám awır kúnlerinde bir-birin qollap-quwatlaw ushın birlesedi. Xalıq awızeki dóretpeleri qaharmanlar obrazları hám olardıń mártlikleri arqalı ata-babalar hikmetin jetkeredi, óz-ara járdem adamlar arasındagı qatnasıqlardı qanday bekkemlewi, mádeniy dástúrlerdi saqlawǵa úles qosıwı, birdemlik sezimin qalıptestiriwin kórsetedi[8].

Solay etip, T.A.Jdanko izertlewlerinde qaraqalpaqlar arasındagı óz-ara járdem «kómek» dep atalatuǵın kórsetedi. Bul járdem forması turaq jaylardı qurıwda yamasa asıǵıslı atız jumlarında mámleket járdemin názerde tutadı. T. Jdanko óz ara járdemdi sovet dáwiriniń ideologiyalıq kórsetpeleri konteksinde kórip, bunda tek qaram bolğan diyqanlardıń baylar hám iyshanlardan ekspluataciyalanǵan halatına kóbirek dıqqat awdaradı [3:40]. Bunda ekspluataciya elementleri bar bolıwına qaramastan, óz-ara járdem kóbinese turmıstıń qıyın waqıtlarında úy xojalıqlarına haqıyqıy járdem kórsetti.

Sonıń menen birge, qaraqalpaqlardıń kúndelikli turmısında óz-ara járdem máselesi boyınsha dáslepki maǵlıwmatlardı biz etnograf alım T.A.Jdanko miynetinde: «Kópshilik diyxanlar baylar hám iyshanlardıń qarawında jumıs islep, negizinde olar uruwlas esaplanǵan hám bul jumıs isletiw uruwlaslar arasındagı óz ara járdem dep túsiniłgen. Ádette diyxannıń miynet haqısı onı úylendiriw arqalı esaplasılǵan yaǵnıy onıń qalıń malı tólep berilgen [3:40]» dep kórsetip, qaraqalpaqlar turmısında kómek dástúrińin eski formasın kórsetedi.

R.Qosbergenov [7: 257] tiń miynetinde qaraqalpaqlardıń ekonomikalıq awhalı, olardıń xojalıq turmısınan ózine tán belgileri, qaraqalpaqlardıń sociallıq turmısındagı áhmiyeti haqqında maǵlıwmatlar alıwımızǵa boladı. Sonıń menen birge, R.Qosbergenov izertlewlerinde «kómek» haqıyqıy mánisinde ǵalabalıq járdem. Oraylıq Aziyanıń kópshilik xalıqlarında hár túrli atlar menen ǵalabalıq járdem kórsetiw túrleri saqlanıp qalǵan [7:257-258] – degen pikirdi ilgeri súrdi.

Izertlewshi etnograf alım X.Esbergenov: «XIX ásirde hám XX ásirdeń bas gezeginde, tereń klasslıq jikleniw waqtında, uruwlıq óz -ara járdem kórsetiw dástúri qaraqalpaqlarda ekspluatatorlıq xarakterge iye bolǵan. Awıl obshinasınıń feodal-bay basshıları «óz ara járdemdi» óz máplerinde paydalanadı. Máselen, baydıń jayın salǵan waqtında yamasa zúrátı jıynaytuǵın waqıtta kópshilik bolıp kómek bergende olarǵa tólengen birden bir haqı jumıs pitkeninen keyin olardı awqatlanıw ǵana bolǵan[4:85]» degen pikirlerin ilgeri súredi.

Akademik S.Kamalovtıń izertlewlerinde qaraqalpaqlardagı óz-ara járdem máselesine toqtalıp, oǵan arnawlı túsindirme beredi: «...Qaraqalpaq uruwlarında járdem túrлерinen biri «kómek» uzaq waqt dawamında saqlanıp kelgen (*soǵan uqsas túrkmenlerde-yuvar dep ataladı*). Bunday «kómek» jumısların tiykarınan diyqanshılıq, egin egiw, jıynaw hám suwǵarıw sistemaların tazalaw waqıtlarında ámelge asırǵan. Baylar ózlerine járdemge kelgenlerge bir mártelik túslik shólkemlestirip beredi» [6:137-138] - dep kórsetip ótedi. Arnawlı qońsıshılıq múnásibetleriniń ayırım tárepleri, óz-ara járdem dástúri etnograf ilimpazlar tárepinen kórip shıǵıladı.

XIX-XX ásir baslarındaǵı qaraqalpaqlardıń sociallıq hám shańaraqlıq analizi tiykarınan izertlewshi A.Bekmuratova [1] nıń miynetinde keltiriledi. Bul miynette, tiykarınan, shańaraqlıq baylanıslar, aǵayın-tuwısqanshılıq múnásibetler, toy máresimleri, murındıq ata hám murındıq ene múnásibetleri, qızdı alıp qashıw, qalıń mal sıyaqlı qaraqalpaq shańaraǵına tiyisli kóplegen máseleler hár tárepleme jarıtıladı.

Izertlewshiler bul izertlewlerde tiykarınan óz ara járdem, *kómek* máselesine awıl xojalıq jumıslarındaǵı uruwlıq kólemdegi járdemge itibar qaratıp máseleni ústirtin úyrenedi hám tiykarınan feodal-baylardıń ekspluatatorlıq xarakterdegi háreketlerin ashıp beriwge umtıladı.

Ǵárezsizlik jıllarında qaraqalpaq etnografiyasınıń hár túrli baǵdarlarına tiyisli izertlewler ámelge asırıldı. Bul izertlewlerde óz ara járdem máselesiniń dástúriy túrлерine toqtalıp ótildi. Izertlewshi N.Tlewbergenova [5:121-122] nıń izertlewlerinde turaq jay qurılısındaǵı «jay kómek» hám onıń qatnasıwshıları bolǵan «kómekshiler» haqqında toqtaladı.

Izertlewshi M.Davletiyarovtıń sociallıq institutlarǵa baǵıshlangan kólemli izertlewlerinde qaraqalpaqlar arasındǵı óz ara járdemniń ayırım táreplerine toqtalıp ótedi. Tiykarınan – «*kómek*» óz ara járdem dástúri mádeniyat komponentlerinen biri ekenligin ayıp, onıń sociallıq áhmiyetin, toy hám basqa máresimlerdi shólkemlestiriw máselelerin, qońsılar arasındǵı qatnasıqlardı ashıp beriwge háreket etedi [2:97]. Biraq, ol óz izertlewlerinde óz ara járdem dástúrin sociallıq institut sıpatında qarap ótkeni menen bul dástúrdiń turmıstıń barlıq tarawlarındaǵı róline ayrıqsha toqtap ótpeydi.

Kórsetilgen izertlewshiler tárepinen ámelge asırılǵan izertlewlerde, qaraqalpaqlardaǵı óz ara járdem, kómek máselesine toqtalǵanı menen onıń turmısta atqaratuǵın wazıypası, túrleri yamasa sociallıq institut sıpatındaǵı róline itibar qaratılmaǵan.

Demek, izertlewdiń ádebiyatlar analizi sonı kórsetedi qaraqalpaqlarda óz ara járdem «*kómek*» dástúri etnografiyalıq jaqtan arnawlı úyrenilmegenligi biziń izertlew temamızdıń aktuallıǵın jáne bir márte asıradı. Kórsetilgen basım kópshilik ádebiyatlarda avtorlar, jámaátlik dástúrlер, shańaraq hám jámaátlerdiń óz ara baylanısların olardıń social-ekonomikalıq, kúndelikli turmısqa tásiри haqqındaǵı kerekli maǵlıwmatlarǵa óz izertlewleri hám izertlew obektlerine baylanıslı túrde izertlew jumısların shólkemlestirgenin kórewimizge boladı.

Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, sociallıq turmıstıń ózine tán qásiyeti sıpatında qalıplesken kómek sociallıq institutı házirgi kúnde de óziniń ekonomikalıq áhmiyetin joyıtqanı joq. Zamanagóy turmısta kómek sociallıq institutınıń hár túrli túrлерinen paydalanıw jaǵdayları sezilerli dárejede kóbeydi. Ásirese xalıqtı sociallıq jaqtan qorǵaw yamasa qayır saqawatlıq, qawenderlik járdem túrleri payda boldı hám rawajlandı. Al, kómektiń bazı túrleri bolsa, bazar ekonomikası shárayatında pullı xızmet kórsetiw basqıshına ótkenligin baqlawımızǵa boladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Бекмуратова А. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. Нукус: Каракалпакстан, 1969.
2. Давлетияров М.М. Традиционные социальные институты каракалпаков. Монография. Нукус: Илим, 2019.
3. Жданко Т.А. Быт каракалпакского колхозного аула (Опыт этнографического изучения колхоза им. Ахунбабаева Чимбайского района Каракалпакской ССР) // СЭ. – М., 1949.
4. Есбергенов Х. Каракалпақлардың гейпара дәстүрлері хақында. Нөкіс. «Қарақалпақстан». 1964.
5. Тлеубергенова Н. Традиционные жилище каракалпаков XIX –начало XX вв// дисс. на соискание ученой степени кандидата ист.наук. Нукус.1996. –Б. 121-122.
6. Камалов С. Каракалпакии в XVIII-XIX вв. (К истории взаимоотношений с Россией и среднеазиатскими ханствами). Т.: ФАН, 1968. Б.137-138.
7. Косбергенов Р. Положение каракалпакского населения в Хивинском ханстве в конце XIX-начале XX века.//Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции.Т.III.М. 1958.
8. Qaraqalpaq folklori. Kóp tomliq. T. 57-60; 67-76; 88-100 h.b.

ТҮКЛИ ГИЛЕМНИҢ ТОҚЫЛЫҢ СИСТЕМАСЫ ҲӘМ ТЕХНИКАЛАРЫ

Наўрызбаева Нуржамал Қудайбергеновна

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институтының таяныш докторанты*

Хәзирги күнде дүньяның тоқымашылық раўажланған мәмлекетлеринде түкли гилемниң көплеген түрлери ушрасады. Тийкарынан бул түрдеги гилемлер бай-дәулетли инсанлар, сарайлар ҳәм ибәдәтханалар ушын ысытыу ҳәм безеу буйымы сыпатында кең түрде пайдаланылған. Түкли гилемлер баска түрдеги гилем түрлеринен кескин парық қылады. Ең тийкаргы паркы гилем жүзинде түклердың бөртип туруы ҳәм оны хәрқыйлы тутынуы өними сыпатында пайдаланылуы. Ф.В. Гогелдің жазыуына: «Гилемлер көплеген мақсетке ийе. Форма ҳәм сүүретине муўапық түрде өзгереді бирақ ең көп ислетилетуғын мақсети- еден қапаласы сыпатында қолланылуы» [Гогель, 1950.-11]. Әлбетте, гилемшилик бул әйемги өнерметшилик түри болғаны ушын бул ўақыттағы инсанлар өзлериниң тәбийий зәрүрликлеринен келип шыққан тәризде, тәбияттың унамсыз қубылысларынан қорғаныу мақсетинде дәслебинде қамыслардан, кейиншелик кийизлерден төсеклер орнында пайдаланған болса, жип жаратыуды өзлестириу тоқымашылықтың раўажланыуына түртки болды. Кенеп, қыштық от ҳ.т.б. өсимлик түрлери дәслепки тоқымашылық ўәжлери болған [Ўзбекистон гиламдузлиги, 2020.24]. Жипти өзлестириуден кейинги басқыш, төсеклер, яғный, гилемлер жиплерден исленип баслауы болды. Инсанлар өзлерине қолайлы болған сондай-ақ тәбийий зәрүрликлерин қанаатландырылғаннан соң әпиўайы көринисдеги гилемлердиң функциясы, формасы қурамаласып барды. Ең әпиўайы гилемлер қатарына түксиз гилемлердиң айырым түрлери киреди, олар узақ ўақыттан бери көплеген мәмлекетлерге белгили болған. Гилемшиликтің қурамалы түри түкли гилем болып, ҳәмме жерде ушырамайды. Әйемги заманлардан бери ол Кавказда, алдыңғы, орта, Орайлық Азияда кең тарқалған [Мошково, 1970.-9]. Соның менен бирге, Хорезм, Арал әтирапындағы археологиялық ҳәм этнографиялық экспедициялар нәтийжесинде Қарақалпақстан аймағынан орта әсирге тийисли түкли гилем қалдықлары табылған. Бул бойынша Е.Е. Незарик группасы тәрепинен қазылған IV-V әсирге тийисли Барақтам-1 естелик залға тутас ханада жүннен исленген түкли гилем бөлеклери табылуы мысал болады. Гилем көк, қызыл, алтын реңлерде өсимлик бояўлары менен боялған [Толстов, 1962.-241]. Бирақ, орта әсирлерде қарақалпақ жерлеринен табылғаны менен түкли гилем тоқыу усы әсирлерден баслап раўажланғанынан дерек бермейди. Себеби, «XIX әсирде ҳәм XX әсирдиң басында тоқымашылық барлық қарақалпақ аўылларына таралған еди» [Өтемисов, 1991.-80]-деп жазады илимпаз А.Өтемисов. Қарақалпақлар арасында түкли гилем тоқыу оғада ең жаймағаны менен өз алдына орны бар. Сондай-ақ, гилем тоқыу процессиде системаластырылуыға итибар менен қаралуы тийис. Себеби, система бул – гилем тоқыудың басламасы болады. Бул ҳаққында Мойнақшы гилемши Сапарниязова Гульчехра айтып берди: «Гилем жерде тоқылатын үскенеде болсын яки тик туруышы үскенеде де тоқылуына қарамастан үш түрли сабақ болуы шәрт. Булар: ерис (тийкаргы) сабақ делинеди. Ол горизонтал түрде жайғастырылады. Вертикал ҳалда жайласқан жип арқаў деп аталады ҳәм орайында жайласқан гүли жип (түр жип) делинеди. Тоқыушы усы системаны өз орнына қойған тәризде жұмыс баслауы мүмкин» [Дала жазыуы, 2024.-№9]. Егер гилем жүннен исленип атырған болса, қарақалпақларда үш түрли жипте жүннен болады, ал түркменлерде бул өзгеше болады. Гилемши Кемалова Ханша төмендеги пикирди билдирди: «Мен Түркменстанда жасаған ўақытларымда соны билдим түркменлердиң гилеминиң жоқары сапада, беккем болуының себеплериниң бири ерси ҳәм арқаў жиплер жүннен болады, ал гүли жипти көпшилик жағдайларда жипектен қояды. Жүн жипке қарағанда жипек жип жиңишке, тығыз, беккем болады екен» [Дала жазыуы, 2024.-№10]. Соның ушын болса керек, дүнья жүзинде жипек гилемлер жоқары баҳаланады. Система баслы рөлди атқарғаны ушын да гилемди тоқыу техникасы өзгериуи мүмкин, бирақ система сол қалпында қалады.

«Қолда тоқылған гилемлердиң түклериниң узынлығы бойынша келте түкли (3-5 мм) ҳәм узын түкли (7-11 мм) ге бөлинеди, соның менен бирге 15-18 мм гилемлерде ушрасады. Келте түкли гилем ҳәм гилем өнимлери 1 дм² ушын 2500 ден 10000 түйин аралығында таярланады. Олар тийкарынан дийўал ҳәм мебеллерди қаплау ушын ислетиледи. Жатақ орнының үстин қаплаушы жайыуша, дастурхан, дийўал гилемлер болып табылады. Бундай гилемлердиң тийкаргы майданы 0,5-2,5 м², орташа өлшеми – 100X60, 135X70, 100X90, 180X100 см ҳ.т.б. Еден қапаласы ушын арналған узын түкли гилемлердиң түйини 1 дм² ға 900 дан 2400 шекем болады улыўмалық орны 3-20 м². Узынлығы ҳәм келтелиги ортасындағы паркы бир сызықтан аспайды. Мәселен: 350x250, 370x270, 400x300, 450x300, 500x400 см» [Левин, Свердлин, 1960.-25]. Түйинлер қанша тығыз болса, гилем тоқыу процесі созылып, көп ўақыт сарыпланыуы мүмкин. Бирақ гилемниң сапасыда соған жарасықлы жоқары болады. Түйинлер саны гилемниң көлемине байланысly болады. Қарақалпақ, өзбек гилемлеринде 1 см ге 3-4 түйиннен болатуғын болса, түркмен усталары 1 см ге 6-7 түйиннен 12 түйинге шекем жалғастырады [Дала жазыуы, 2024.-

№11]. Демек, түкли гилемлер түйинлер арқалы тоқылатуғын болса, ал сол түйинлердің түйилиуіне байланысты түкли гилемлер тоқыу техникасы келип шығады. Техникалар тоқылып атырған гилемнің қандай материалдан ислениуіне хэм сол территорияға тән болған усылға байланысты пайда болады. Солардың бири – ең ески усыл есапланатуғын илмекли тоқыу усылы деп аталады. «...Әйемги (архаик) варианты тийкар сыпатында арқау жипге қосымша тәризде тауардың сыртына илмек сияқлы жип шығып турады» [Узбекистон гилам дузлиги, 2020.-32]. Басқа жағдайларда түк тийкар жиплерге, олардың бир яки бир неше қатарлары арасынан горизонтал тәризде бириктирилетуғын түк пайда етиуши (шәртли рәуиште түйин деп аталады) жиплерде пайда болады». Екинши вариант, хәзирги күнде кең тарқалған усыллардың бири. «Тийкар жиплерге, олардың бир яки бир неше қатарлары арасынан горизонтал тәризде бириктирилетуғын түк пайда етиуши жип бир ярым яки еки қатардан айландырылып алып келинеди хэм тоқыушыға керекли муғдардағы жип (түк) қалады, аўысып қалған тәрепи кыйып алып тасланады» [Дала жазыуы, 2024.-№11]. Буны халық арасында түйинли тоқыу деп те атайды. Бул усылдың өзи симметриялық хэм асимметриялық [Большая советская энциклопедия, 1926] усыл болып екиге бөлинеди. Бирақ, бул атамалар хәркийли орынларда түрлише атама менен аталып келген. Мысалы, В.Г.Мошкова «Түкли түйинли гилемлердің Орта Азияда еки типі болып: Еки қабатлы (түркменше-дуацитме), бир ярымли (түркменше-ярачитме)» [Мошково, 1970.9]. Ф.Б.Гогелдің кытабында төмендегише қатарларды көрсек болады: «Түрли мәмлекетлерде хәркийли шырайлы гилемлер жасайды. Солардың биреулері сенне түйини арқалы болса, ал биреулері гиёрдес түйини арқалы пайда болады» [Гогель, 1950.-14]. Бул жерде түркмен тилинде ярачитме деп аталып турған термин асимметриялық усылдың бир аты, сондай-ақ басқа әдебиятларда бул термин аты хаққында бирнеше вариантлар бар. Россия илимпазлары тәрепинен бул термин хаққында бирнеше пикирлер билдириледи; «Асимметриялық (сондай-ақ, парсы хэм гордес, ярачитме хэм бир ярым) “Солар” кәуиминиң тоқыушылары тәрепинен үйренилген хэм сөзсиз бул кәуимниң белгиси болды. Шығыс гилемшилик тарийхында асимметриялық түйинли гилемнің раўажланыуы Иран гилемшилик дәстүрлері менен байланысты» [Котин, Родионов, Царева, 2006.-21]. Бул техниканың атамасы бойынша профессор Эльмира Гюльдің пикиринше «Сондай-ақ, белгили Парсыбап («Парыша түйин»), Сенне (Иран қаласы), Ярачитме («бир ярым»). Этниклигине қарамай парсыларда, Түрклерде бул түйинен пайдаланған» [Гюль, 2023.-21]. Жоқарыда айтылған алымлардың пикириниң дусласпайтын тәрепи рус алымлары тәрепинен айтылған пикирде сенне түйиниң гордес түйини деп атайды, ал Э.Гюльдің энциклопедиясында келтирилгеніндей сенне түйини деп келген. Логикалық байланыстыратуғын болсақ, негизинде Сенне бул Иран қаласы. Демек, асимметриялық усыл Иранлылар тәрепинен бириншилерден тоқылғаны ушын Иран қаласының аты берилген. Рус алымлары тәрепинен терминди пайдаланыуда техникалық кәтеликке жол койылған болыуы мүмкин.

Симметриялық [Большая советская энциклопедия, 1926] усылда асимметриялық усыл сияқлы бирнеше атама менен аталып келинген. «Сондай-ақ, түркибап (Түрикше түйин) гиёрдес, гиордес (батыс Түркияның қаласы) дуочитме (екиқабат)» [Гюль, 2023.-183]. Демек, асимметриялық усыл сияқлы бул усылда өзиниң пайда болған жериниң аты менен аталады. Соның менен бирге Е.Цареваның бахалы мағлыұматына қарайтуғын болсақ: «Түкли гилемлерде симметриялық түйиннен пайдаланатуғын түркмен кәуимлері сарылар, иомудлар, игналар. Түркменлер симметриялық усылдың жалғыз «пайдаланыушылары» емес; бул түйиннен Киши Азия, закавказьениң бәрше тоқыушылары сондай-ақ, Түркменлердің арқадағы қонсысы Қарақалпақлар пайдаланған» [Котин, Родионов, Царева, 2006.-21]. Соның менен бирге, Қарақапак хэм Түркменлердің бул техникадан пайдаланғанлығының бирнеше себеби болыуы мүмкин. Демек, дәслепки себеплериниң бири, еки халықтың бир аймақта турмыс кеширгенлиги. Бул хаққында төмендегише тарийхий фактлерди болжаулар тийкарында көрип шығамыз.

1-болжау, «Тарийхий мағлыұматлар соны көрсетеди, еки этник топар ортасында жақын байланыс болған орталық Арал теңизиниң қубла тәрепи, итимал, әйемги Әмиудәрия-Сирдәрия дельтасы болған. Бизге мәлим болғанындай, сарылар бул орынды оғузлар дәуиринде таслап кеткен болса, қарақалпақлар бул аймақта б.э.ш I-мыңыншы жыллардан берли жасап келгенлиң көриуимизге болады. Олар бул зонаны хеш қашан тәрк етпеген хэм Арал теңизиниң турғынлары деп есаплау мүмкин. Түркменлердің бир бөлеги оғузлар менен кеткеннен соң, қарақалпақлар сол дәуирге шекем ислеген түкли гилем версиясын әмелде қолланыуды дауам етген болыуы мүмкин» [Котин, Родионов, Царева, 2006.-25]. Бул пикирдің дәлили болады, Тахтақөпир аймағында жайласқан Барақтам-1 қонысынан табылған дуацитме техникасында исленген түкли гилем [Узбекистон гиламдузлиги, 2020.-72]. 2-болжау, әйемги дәуирден баслап Орта Азияны басып алған династиялар қолында Түркменлер менен Қарақалпақлар бирге өмир сүриуі де бир техниканың бир халық ушын ортақ болыуына мысал болады. Б.э.ш VI Ахаманийлер династиясының Орта Азияға топылыс нәтийжесинде конфедерация, яғный, үлкен Хорезм қулайды [Қарақалпақстан АССРы тарийхы, 1975.-196]. Хорезмге Түркменстан, Қарақалпақстан аймақлары кирген. Бирақ, айырым әдебиятларда Орта Азияда түкли гилемлердің ислеп

шығарылыуына тиккелей Ахамийлердің тәсири болмағанын көрсетеді. «Б.э.ш VI-IV әсирлерде Түркменстанның бир бөлеги Ахаманийлер империясының курамына киреди. Ахаманийлердің тоқыұшылыққа анық тәсири анықланбаған. Бирак, дәслепки түкли гилемлер Ахаманийлерде ушырасады» [Руденко, 1953.-53] - деген мағлыұматларда бар. «Б.э.ш IV әсирде Хорезм жерлери Александр Македонский империясына, кейиншеллик Бактрия, Кушан патшалықларына өтеди» [Пилипко, 1994.-76]. Сондай-ақ, әйемги дүньяның гилемшилигиниң тийкарғы баслаұшылары бул- илимпазлардың изертлеулері бойынша Бактрия болып табылады. Демек, алым Э. Гюль төмендегише пикир билдиреди: «Бактрия әйемги дүньяның ең үлкен гилемшилик районларынан бири болған. Булар тийкарынан кестешилик хәм түкли (түйинли, соның қатарында бирқабатлы) пахса гилемлери болып, бай графикалық диапазонына ийе» [Гюль, 2019.-21]. Демек, тарийхий дереклерде жазылыұынша Бактрия мәмлекети өзінде эстетикалық байлықлары менен көзге көрингенлигиниң, және Бактриялылардың гилем жаратыұдағы техникасының басқа халықларда пайдаланыуы хаққында тарийхий дәлилдерди көрип шығыұмыз зәрүр. «Бактрия гилемлериниң өзине тән қасийети түкли гилемлер конструкцияларында хәр түрли түйинлерден пайдаланыуы болған, асимметриялықтың ашық шептен тоқылғы түри үстинлик қылады. Айырым гилемлер тек ғана симметриялық усыл менен тоқылған» [Царева, 2009.-78]. Буннан көринип турыпты қарақалпақ хәм түркменлерди бирлестириуши техника тиккелей турде Бактриялықлардан өзлестирилген болыуы мүмкин.

Еки усылда, Орта Азияда кең тарқалған. Бирак, еки техника еки қыйлы болып тоқылады соның менен қатар тоқылғы жағдайларында айырмашылық жуда үлкен. Түйинли тоқылғыдың бир-биринен паркы хаққында гилемши шебер Машарипова Зульфияның берген мағлыұматларында төмендегише делинеди: «Асимметриялық техника-жуда қарапайым, гилемди тез питирмекши болған шеберлер ушын қолайлы бирак, қәуипли тәрәпи сонда жарамлылығы төмен, тез сөтилип кетиу итималлығы жоқары. Еспе жипти тийкарғы жиптиң алдыңғы қатарынан айландырып, екинши жиптиң артынан өткерилиу арқалы исленеди. Ал, симметриялық усыл курамалы болып, беккем тоқылғы менен ажыралып турады. Ол еспе жипти тийкарғы жиптиң биринши қатарынан хәм екинши қатардың үстинги тәрәпинен теңдей айландырылады. Түркмен гилемлериниң беккем болыуының сырларының бири, бул симметриялық усылда гилемниң жаратылыуы. Айырым жағдайларда гилем тоқыұда техника таңлау бул жипке де байланысly болады. Егер тийкарғы жибиңиз жүннен болатуғын болса, ассимметриялық усылдан пайдаланылады, себеби жүн катты, өзін жақсы услап туратуғын шийки зат өними болғанлығы ушын бул усыл қолланылса да, гилем өзін беккем услап турады. Ал, тийкарғы жиби пахтадан таярланса, пахта сыйпақ, жумсақлығы ушын симметриялық техникада ислесе жип беккем болып түйинленеди. Түйин қаншелли беккем болса, гилем сапасы жоқары болыуына тәсир көрсетеди. Мысалы, ақбаскурлардың тийкарғы жиби пахтадан болғаны ушын симметриялық техникада исленеди» [Дала жазыуы, 2024.-№11].

Жуұмақлап айтатуғын болсақ, халық гилемлери өнерментлер тәрәпинен тоқтаусыз рауажландырып барылады, олар гилемниң дәстүрий нағысларын, рендерин жаңалап, толтырып қол өнерин классикалық шығармалар менен байытып отырады. Сол жоқары дәрежедеги композиция, безеу нағысларының шебер стилизациясы хәм хәр түрлиги менен ажыралып турыушы гилем жаратыу жуда курамалы ис. Бундай эстетикалық зауық бериуши гилемлерди жаратыуда дәслеп гилем реже тийкарында системаластырылыуы зәрүр. Ал ең әхмийетли процесс гилем техникасын дурыс қолланыудан ибарат болады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Гогель Ф.В. Ковры. М.: Архитектура и градостроительства, 1950.
2. Узбекистон гиламдузлиги: асрларга тенгдош анъана». Ташкент: Zamon-press-Info Nashriyot uyi, 2020.
3. Мошков В.Г. Ковры народов Средней Азии конца XIX-начала XX вв. Ташкент: Фан, 1970.
4. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М.: Изд-во Восточной литературы, 1962.
5. Өтемисов А. Қарақалпақлардың өнер-кәсиплери, Нөкис: Билим, 1991.
6. Наурызбаева Н. Дала жазыулары. 2024. №9. Информатор Сапарниязова Г. Мойнак районы.
7. Наурызбаева Н. Дала жазыулары. 2024. №10. Информатор: Кемалова Х. Нөкис қаласы.
8. Левин Л.М., Свердлин В.Л. Ковры и ковровые изделия, М.: АН СССР, 1960.
9. Наурызбаева Н. Дала жазыулары. 2024. №11. Информатор: Машарипова З. Тахиятас районы.
10. Большая советская энциклопедия: в 66 т. (65 т. и 1 доп.) / гл. ред. О.Ю.Шмидт. — М.: Советская энциклопедия, 1926.
11. Котин И.Ю., Родионов М.А., Царева Е.Г. Социум и окружающий мир в традициях Центральной, Южной и Юго-Западной Азии. Санкт-Петербург: Наука, 2006.
12. Гюль Э.Ф. Художественная энциклопедия. Термины традиционного искусства Узбекистана / Энциклопедия / Ташкент: Zamon-Press-Info Nashriyot uyi, 2023.
13. Қарақалпақстан АССРы тарийхи, I Том. Нөкис: Қарақалпақстан, 1975.
14. Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. М.: АН СССР, 1953.
15. Пилипко В.Н. История Туркменистана в античный период: (Краткий очерк). Ашхабад: Ылым, 1994.
16. Гюль Э. Ковры Узбекистана история, эстетика, семантика. Ташкент: Renessans press, 2019.
17. Царева Е.Г. Ворсовые ковры с сюжетом льва и тигра в центрально-азиатских тканях кушанского времени // Азиатский бестиарий: Образы животных в традициях Южной, Юго-Западной и Центральной Азии. Санкт-Петербург: СПб., МАЭ РАН, 2009.

TURKMENLERDİN SHARWASHÍLÍQ DÁSTÚRLERI: YÜWAR JÁRDEMINİN ÁHMIYETI

Yulmatov Shermurat Axmetovich

*Nókis Innovaciyalıq instituti
Tariyx hám jámiyetlik pánler kafedrası assistent-oqıtıwshısı*

Turkmen xalqı basqa xalıqlar sıyaqlı óz mádeniyatı, úrp-ádet hám dástúrlerine iye xalıqlardan biri bolıp esaplanadı. Búgingi kúnde Qaraqalpaqstannın Tórtkul, Shomanay, Xojeli, Taxiýatas rayonlarında turmıs keshiriwshi bul etnik toparlar qaraqalpaqlar menen birgelikte tatiw turmıs keshirmekte. Dala jazıwları, baqlawlarımız nátiýyelerine kóre türkmenlerdın shańaraqlıq úrp-ádetleri, xojalıq júritiwindegi ózine tán dástúrleri bul etnoslardın milliyligin saqlap qalǵanlǵın kórsetedi.

Qaraqalpaqstan aymaǵında jasawshı etnik turkmenler xojalıq júritiwde tiýkarınan awıl xojalıǵında dástúriy diyxansılıq hám shárwashılıq penen keńnen shuǵıllanadı.

Sharwa malların baǵıwda qaraqalpaqlar sıyaqlı “shopanlar” xızmetinen paydalanadı. Izertlewshi Q.Turekeev keltirgenindey: “Qaraqalpaqlardan pariqlı túrde türkmen sharwaları ádette bir neshshe fermer xojalıqların birlestirip, altı ay dawamında (jaz hám gúzde) hár bir padada 500-600 bas qaramalǵa bir shopan boladı hám onıń miynetine natura kóriniste haq tólenedi, yaǵniy baǵılǵan hár 15 qoy ushın bir qoydan bir qozı, 2 kese un hám jún alınadı [6:43]” dep keltiredi. Sharwashılıq penen shuǵıllanıwshı xojalıqlar sharwa mallarınıń tazalıǵın saqlaw maqsetinde erte báharde onıń júnin qırqıw jumısların ámelge asıradı. Bunday waqıtta Tórtkul aymaǵında jasawshı türkmenler ýowar dep atalatuǵın járdem túrinen paydalanılátuǵının baqladıq.

Shárwashılıq xojalıǵın júritiwdegi bul járdem túri axal türkmenleriniń xojalıq iskerligi menen baylanıslı ayırım tárepleri A.Orazov miynetinde kórsetip ótilgen. Avtordın tusindiriwınsheshe, kóbinese, qoy qırqıw dáwirinde shólkemlestirilgen óz ara járdem sońında sharwa malınıń iyesi yamasa padashı atı menen tanılǵan birlesken padanıń baslıǵı qoshqardı soyıp, qırqıp alıwshılardı zıyapat shólkemlestirgen [4:133].

Akademik S.Kamalovtıń izertlewlerinde qaraqalpaqlardıń kúndelikli turmısında kómek óz ara járdeminiń bar ekenligine toqtalıwı menen birge, turkmenlerde de buǵan uqsas járdem dásúriniń bar ekenligin qısqaşa kórsetedi: «...Qaraqalpaq uruqlarında járdem túrлерinen biri «kómek» uzaq waqt dawamında saqlanıp kelgen (*soǵan uqsas türkmenlerde-yuvar dep ataladı*). Bunday «kómek» jumısların tiýkarınan diyqansılıq, egin egiw, jıynaw hám suwǵarıw sistemaların tazalaw waqıtlarında ámelge asırǵan. Baylar ózlerine járdemge kelgenlerge bir mártelik túslik shólkemlestirip beredi» [5:137-138].

Türkmenlerdın dásturiy óz ara járdemi, yaǵniy, ýowar, (yuvar) mánisine keńnen toqtalsaq ol tiýkarınan, dásturiy shárwashılıq, ásirese, qoylardı qırqıw processini menen baylanıslı. Bul dáwirde qoy iyeleri aǵayın-tuwısqanları hám awıllasları járdemine múráját etip, pútkil bir topar qırqıwshılardı jallaydı. Sonı ayırıqsha atap ótiw kerek, bunday járdem negizgi mánisinde óz ara járdem emes edi, oǵan qol haqı berilgen. Miynetke haqı tólew hár onınshı qoydın júnı bolıp, bunday birge islesiwdiń áhmiyetin tusindiredi [2:138].

Bunnan tısqari úyler qurılısında yuvar óz ara járdemide ayırıqsha kózge taslanadı. S.M. Demidov tusindiriwınsheshe, bunda tiýkarǵı jumıstı jallanba ustalar islegen bolsada, yuwarda shaqırılǵan awıllasları járdem berdi. Olar gerbish hám ılay, hák alıp kelgen, bul bolsa qurılıs processin sezilerli dárejede tezlestirgen. Jeterli dárejede gerbish penen támiyinlengen ortasha úlkenliktegi uydıń qurılısı ádette eki kún dawam etken, úlkenirek jaylardın qurılısı bolsa kóbirek waqt talap etken. Sonıń ushın, ýowar (yuvar) ámeliyatı qurılıs materiallarınıń tayarlıǵına qarap bir neshe márte, ayırım waqıtları 2 yamasa hátteki 3-4 márte shólkemlestirilip barıwı kerek edi [3:230].

Türkmenler arasında qosımsha miynetti qamtıp alıwdı talap etetuǵın jumıslardı atqarıwda óz ara járdem qollanılǵan. Jaqın aǵayın-tuwısqanlar hám qońsılardıń jámáátlik járdemi túrli tarawlarda, atap aytqanımda, diyxansılıq, shárwashılıq, kúndelikli turmısta, sonday-aq, tábiyiy apatlar hám ónimniń jetispewshiligi jaǵdayında júzege shıǵadı [1:65]. S.Atıaev türkmenler ortasındaǵı óz ara járdem túrлерin analiz eter eken, úy-jay qurılısında kórsetiletuǵın járdemlerdi, bul processte aǵayın-tuwısqan hám qońsılardıń belsene qatnasıwın úyrenedi. Qosımsha járdem túrлерinen biri – qudıqlardı qazıw hám tazalaw. Karız atı menen belgili bolǵan jer astı suw qubırların qurıw hám qayta tiklewge kóp sanlı adamlar shaqırılǵan. Eń qıyın jumıs drenaj magistralların tazalaw bolıp, onıń qatnasıwshıları hasharshılar dep ataladı. Bunnan tısqari, S.Atıaev dásturiy türkmen jámiyetinde jámáátlik miynettiń áhmiyetin kórsetip, egis, palız eginlerin suwǵarıw hám ónimlerdi jıynastırıwǵa kóplegen mısallar keltiredi [1:66-70].

Juwmaqlap aytqanımda, turkmenlerdın kúndelikli turmısında, xojalıq iskerliginiń hár túrli tarawlarında ýowar járdem dástúri kóplep paydalanıladı.

Degen menen, bul dástúrdıń transformaciyalıq táreplerin arnawlı úyreniw, ásirese, Qaraqalpaqstan aymaǵında jasawshı túrkmenlerdiń turmısında bul járdem dástúrinin áhmiyetin ele de arnawlı úyreniw óz izertlewin kútip turǵan máselelerden biri esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Атдаев С. Традиция взаимопомощи у туркмен // Miras, 2021, № 3.
 2. Демидов С.М. Традиционное хозяйство туркмен: земледелие, скотоводство, рыболовство, охота // Туркмены. Народы и культуры. Москва, 2016. –Б .138.
 3. Демидов С.М. Традиционные поселения и жилища // Туркмены. Народы и культуры. Москва, 2016. –Б. 230.
 4. Оразов А. Этнографические очерки хозяйства туркмен Ахала в XIX – начале XX в. Ашхабад, 1985.
 5. Камалов С. Каракалпакии в XVIII-XIX вв. (К истории взаимоотношений с Россией и среднеазиатскими ханствами). Т.: ФАН, 1968.
 6. Турекеев Қ. Экологиялық апатшылық жағдайында қарақалпақлардың шаруашылық дәстүрлері // Аралбойы экологиялық апатшылығының қарақалпақлардың дәстүрий мәдениетіне тәсири. Мақалалар топламы. Н., 2023.
-

ӘЖИНИЯЗДЫҢ ДҮНЬЯҒА КӨЗҚАРАСЫНЫҢ УЛЫҰМА ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГИЗЛЕРІ

Худайбергенова У.К.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети, ф.и.к., доцент

В статье рассматриваются общеполитические и эстетические взгляды великого каракалпакского поэта и мыслителя Ажинияза.

Елимиздің ғарезсизликке ерисіуі менен өтмиште жасап дөретиушилик еткен уллы бабаларымыздың мийрасларын хәр тәрәплеме үйрениу жаңа басқышқа көтерилди. Бул тәбийй хәм ңызамлы қубылыс. Себеби олардың ой-пикирлеринде өз сәулелениуін тапқан тарийхый қәдириятлар хәм философиялық ҳақыйқатлар тек бир дәуир емес, ал хәмме заманлар ушын үлкен әхмийетке ийе бола береди.

Орайлық Азия хәм дүньялық илиминин, рухый мәдениятының, философиялық ой-пикиринин раўажланыуына үлкен үлес қосқан ата-бабаларымыз Хорезмий, Фарабий, Ибн Сина, Беруний, Имам Бухарий, Науайы, Күнхожа, Әжинияз Бердақ сыяқлы уллы ойшылларымыздың мийрасларын еле де тереңрек үйрениу хәм жасларымыздың жоқары мәнаўиятлы, хәр тәрәплеме жетилисиуіндеги әмелий әхмийетин анықлау, оны турмысымызға енгизиу ең актуал проблемалардың бири болып табылады.

Узақ жыллар даўамында бизин халқымыз үлкен ақыл ойы дәреткен философиялық мийрасларымыз бир тәрәплеме изертленип келинди. Бурынғы совет дүзиминин идеологиясы класслықты биринши орынға қойып, шығармаларды көбирек сиясий, идеологиялық мақсетлерге қарап ийкемлестириуе умтылыушылық көринетуғын еди. Қарақалпақ халқының бай мәнаўий хәм мәдений, философиялық мийрасын үйрениу де тап усы тақылетте алып барылды. Нәтийжеде ата-бабаларымыздың философиялық ой-пикирине объектив илимий баға беріуде шеклениушиликлер болды. Олардың дүньяға көзқарасларындағы әхмийетли мазмунлық тәрәплери шетте қалып кетти. Өзбекстан хәм Қарақалпастанда философиялық хәм жәмийетлик-сиясий ой пикирлердин тарийхын үйрениуде сол методологиялық кемшиликлерди сапластыруу, орнын толтыруу философия тарийхы илими ушын үлкен әхмийетке ийе.

Әжинияздың дөретиушилигине қызығушылық XIX әсирдин басларында басланған еди. Биринши рет, 1878-жылы «Туркистон вилоятининг газетаси» басылымының 11-12 санларында шайырдың қазақ қызы Меңеш пенен айтысы жәрияланған еди. Ал, 1925 жылы болса Ташкентте басылып шыққан «Үлкенлер ушын Әлипбе» кітабында Ажинияздың «Бозатау» поэмасы жарық көреди.

Шын мәнісінде Әжинияздың дөретиушилик мийрасын топлау хәм үйрениу XX-әсирдин 40-жыллары басланды. Сол ўақыттан берли республикамыздың әдебияттанушы илимпазлары тәрәпинен шайырдың қосықларын жыйнау, баспадан шығару, текстологиялық анализлеу, көркем-әдебий хәм идеялық мазмун әхмийетин изертлеу бойынша бир қатар жумыслар исленди.

Әжинияз дөретиушилигинин әдебияттану илими көз-қарасынан кең түрде анализлеу Н.Даўқараев [6] тәрәпинен ислепп шығылды хәм илимпаздың монографиясында жарық көрди. Сондай-ақ шайырдың мийрасын изертлеуде белгили илимпазлар Қ.Айымбетов, [5] Т.А.Жданко, М.Нурмухаммедовлардың [8] хызметлери үлкен болды.

Әжинияздың дөретиушилигинин айырым әдебий, тарийхый, этнографиялық аспектерине белгили изертлеушилер Е.Э.Бертельс, П.П.Иванов, Н.А.Баскаков, С.Камалов х.т.б. дыққатын қаратады.

Бирнеше жыллар даўамында бизин илимпазларымыз У.Алеуов [7], К.Худайбергенов, [3] К.Мамбетов [9], Б.Калимбетов [10], Ж.Базарбаев, А.Пирназаров [11], А.Муртазаевлар тәрәпинен Әжинияз мийраслары тарийхый, философиялық, педагогикалық, әдебияттану аспектеринде изертленеди. Қарақалпақ философия тарийхы илиминин белгили изертлеушиси К.Худайбергеновтың, сондай-ақ С.Сейтимбетов, Р. Реймов, З.Сейтова хәм У.К.Худайбергеновалардың [4] изертлеу жумысларында Әжинияздың философиялық, этикалық, еркин ойлаушылық хәм эстетикалық идеяларының айырым тәрәплери ашып бериледи.

XIX әсирдеги қарақалпақ классикалық әдебиятының хәм философиялық ой-пикиринин ең көрнекли ўәкили Әжинияз Қосыбай улының рухый мәдениятымыздың раўажланыуы тарийхындағы тутқан орны айрықша. Өз дәуиринин оқымыслы адамларының бири болған, ахун Әжинияз ислам диний илимин жетик ийелеген, суфизм тәлийматының прогрессив идеяларын, оның поэтикалық традицияларын раўажландырып, гөззал, қайталанбас дөретиушилик мийрасы менен қарақалпақ поэзиясын хәм мәдениятын жаңа мазмун менен байытты. Ойшыл сыпатында қарақалпақ жәмийетинде жүз берген социаллық, сиясий проблемаларға өзинин терең философиялық пикирлери менен жәмийетлик сананың раўажланыуына үлкен тәсир көрсетти.

Әжинияздың шайыр хәм ойшыл сыпатында қарақалпақ мәдениятының майданында пайда болыуына XIX әсирде қарақалпақ жәмийетинде писип жетилискен социаллық хәм рухый зәрүр-

лиликлер объектив тийкар жаратады. Хийўадағы Шерғазы хан медресесинде кунт пенен үйренген диний хәм дүньялық илимлери, Шығыстың уллы ойшыллары Низамий, Фирдаусий, Жәмий, Наўайы, Мақтумкулы хәм басқалардың дөретиўшилиқ мийраслары, олардың гуманистлик идеялары менен суўғарылған шығармалары Әжинияздың өзи жасап турған заманға, туўылып өскен елине хәм халқының турмысына, улыўма дүньяға көзқарасларының қәлиплесиўине күшли идеялық-руўхый негиз болды.

Демек, Әжинияз мусылман Шығыс философиясының улыўма адамзатлық идеяларынан келип шыққан ҳалда өзиниң шығармаларында өзи жасап турған дүнья, жәмийет, адам хәм олардың өз-ара қатнасы ҳаққындағы философиялық пикирлерин билдиреди.

Әжинияздың философиялық көз қарасында Адам мәселеси орайлық орында турады.

«Бул дүньяның көрки адам баласы,

Адамның да көкке жетер наласы» - [1; 81]

идеясының мазмун хәм максетин Әжинияз барлық шығармаларында ашып берийўге умтылады. Белгили илимпаз К.Худайбергенев атап өткениндей, «Әжинияз адамға берген бул жокары бахасына адамның гөззаллығы, тәбиятты өзгертийўде хәм оны тағы да әжайып етийўде адамның уллы миссиясы түсиниклерин киритеди» [6:104]. Оның дөретиўшилигинде Адам қәдир-қымбаты улығланады. Адамның гөззаллығы, әдеп-икрамлық пәзийлетлери, өмири ең жокары баҳалылық болып, ол бул дүньяда емин-еркин жасаўға, өмирдин гөззаллығынан ләззетлениўге, ойлаған әрман хәм максетлерине жетисийўге хақылы. Алла тәрәпинен адамға берилген өмирдин өзи уллы бахыт! Сол бахытты қәдирлеў, оның ҳеш қашан кемситилиўине, хорланыўына жол қоймаў бул да адамға жүкленген жуўапкерли ўазыйпа. Демек, адамның өмири сол ўазыйпаны атқарыў ушын гүреслерден ибарат. Буның ушын адам дәслеп өзин билиўи, өзлигин аңлаўи керек деген пикирди билдиреди ойшыл. Өз өмирин қәдирлеген, оның мазмунын түсинген, жәмийетте орынын анықлаған, өзгелерди де қәдирлейди, дүньяның гөззаллығын биледи хәм өзи де гөззаллық жаратыўға, яғный өмирин безеўге, бахытлы болыўға умтылып жасайды.

«Адам улы адам қәдирин билмесе

Оннан дүзде отлап жүрген мал жақсы» [1:96]

Әжинияз адам – бул дүньяның көрки, адам - уллы қәдирият, оның өмири – жокары баҳалылық, ақылы – бийбаҳа байлық, әдеп-икрамлылығы - гөззал безеги, көрки – перзентлери, бағы, яғный, ислери деген жуўмаққа келеди.

Әжинияз жасаған заман қарақалпақ халқының тарийхында ең аўыр, социаллық теңсизликтин кескинлескен дәўири еди.

Қарақалпақ жәмийетиниң социаллық-экономикалық дәрежеси әдеўир төмен болды. Халықтың турмысы, күн-көриси ашынарлы жағдайда еди. Әжинияздың гуманистлик сезимлери бул жағдай менен келисе алмайды. Ол өзиниң жәмийетлик көзқарасларында халықтың емин-еркин жайнап жасаўи ушын әдил, демократиялық жәмийет ҳаққында әрман етеди.

«Сорлы пуқара халыққа,

Қол созып бәрхә жарыққа,

Көнбей бир неше салыққа,

Жайнап жаснар заман керек» [1:83]

Бул дәўирде қарақалпақ тарийхында үлкен сиясий әхмийетке ийе 1855-1856-жыллары Ер-назар Алакөз басшылығындағы халық көтерилиси, 1858-1859-жыллары Қоңырат көтерилиси болды. Бул көтерилислер қарақалпақлардың бирнеше әсирлер даўамында ғәрезсизликке, халықтың азатлыққа умтылыўының, өз алдына мәмлекет болыўи ушын гүресиниң айқын көриниси еди. Бул әлбетте, қарақалпақ жәмийетлик ойының буннан былай да раўажланыўына тәсир жасаған социаллық жағдайлар еди.

Әжинияз өзиниң еркин сөйлеў, еркин жасаў, еркин пикирлерди сүйийўшилиқ идеялары менен жәмийетте ҳүким сүрип турған идеология менен келисимге келе алмайды, көп қысыўметлерге ушырап, елинен шығып кетийўге мәжбүр болады. Ол қазақ, өзбек, түркмен, татар, рус хәм басқа да халықлар арасында жасады, олардың турмысы менен жақыннан танысып өзиниң тәжирийбесин байытты хәм бул жағдайлар Әжинияздың дөретиўшилигине тәсир етти.

Әжинияздың поэтикалық шығармалары нәзик лиризми менен өзиниң айрықшалығына ийе. Оның хәр бир сөзи әжайып көркемлиги, жыйнақлылығы, қонымлылығы менен хәр бир адамда айрықша сезимлерди, гөззаллыққа мухаббатын пайда етеди хәм жетилистиреди. Сонлықтан да Әжинияздың қосықларын оқыған хәм бақсылардың атқарыўында еситкен хәр ким олардан руўхый ләззет алады. Әжинияздың «Зийўар» деген әдебий лақабын таңлағанының өзи («Зийўар» – парсы тилинде «гөззал, шырайлы, көркем» деген мәнини аңлатады — Х.У.) бабамыздың қаншелли дәрежеде гөззаллықтың шайдасы болғанынан дерек береди.

Адамды бул дүньяның гөззаллығы деп баҳалаған Әжинияз өзиниң әжайып шығармаларында адам гөззаллығының теңи-тайы жоқ образларын дөретти. Гөззаллықты күтә нәзик талғамы менен терең аңлай билген Әжинияз мухаббат қосықларында гөззалдың бир пүтин қайталанбас образын жаратты, ҳақыйқый гөззаллыққа тән болған гармонияны аңғара билди, сол гөззаллықты көтериңки лапыз бенен улығлаўда тек ғана қарақалпақ тилиниң емес, ал парсы, араб, өзбек, түркмен тиллериниң ең қонымлы, ширели сөзлери менен жырлады.

«Сәрәфраз камәти, сәдаф дәндалны,
Башындын аяқы әдаб-әрканлы,
Ол хәм мениң киби йуз мың әрманлы,
Көздиң қанлы яшын төкти де кетти.
Ләйли, Зухра, Сәнем яңлығ сүўрети,
Туўбы ағашына мегзер қәўмети,
Ах дегенде шыққан ағзынан оты,
Он сәккиз мың әлем яқты да кетти» [1: 9-10]

Әжинияздың гөззалы тек сын-сымбаты менен емес, ал ишки дүньясының байлығы менен, нәзик, жағымлы, мұлайым, адамды өзине тартатуғын сулыў минези, әдеп-икрамлығы менен айырылып турады. Гөззаллық идеалындағы бул гармония Әжинияз дөретиўшилигин ең жоқары дәрежеге көтереди.

«Яқшыны пәхим әйле сөзләгән сөздин,
Яманның парқы йоқ көз бирлә йуздin
Әдепсиз, әркансыз, бийпәхим қыздын,
Хошрей болмақ билән жанан болурмы?» [1:97]

Әжинияз гөззаллық пенен әдеп-икрамлықты бир биринен ажыратпайды, олардың сәйкеслиги, гармониясы- гөззаллықтың өлшеми болады деген пикирди алға сүреди.

Әжинияз адамға қудай тәрәпинен инам етилген уллы сезимди-мұхаббатты, оның гөззаллығын бәлентке көтерип жырлайды. Сүйиў – бул өмир гөззаллығын билиў, оның ләззетин татыў, заўық алыў, өмирин қуўанышқа бөлеў, қанаатланып жасаў деген, булардың барлығы мұхаббатта ғана табылады деп түсинеди шайыр. Әжинияздың ышқы-мұхаббат ҳаққындағы философиялық ойларының тамырлары Шығыс философиясы, анығырағы, суфизм тәлийматы менен байланысқан.

Суфизмде қудайға деген мұхаббат уллы пәзийлет сыпатында қаралады. Бул философиялық – диний тәлийматта ең жоқары жетиклик Қудайға ғана тән деп қаралады. Ол ең ағла әдеп-икрамлық пәзийлетлерге ийе, қуранда Алланың 99 гөззал пәзийлетлери көрсетилген. Адам (супы) өзиниң пүткил өмири даўамында әлемди, тиришиликти жаратқан Қудайға жақынласыўға умтылып, шәрият, тариқат, мағрипет, ҳақыйқат жолларын басып өтип, қалбиндеги мұхаббаты арқалы Қудай менен биригип кетиўди мақсет етип қояды. Супы өзиниң қудайға болған мұхаббатын тиккелей баянлай алмайды, себеби оның жамалы, гөззаллығы сондай дәрежеде жарқын, көзди қамастырады, соншелли көркем, тилди лал қылады, азаплары шийрин хәм татлы, сөз бенен жеткерип бериў қыйын. Сонлықтан, суфизмде бул ең уллы мұхаббатты образлар арқалы, мәселен, ашық образы (Ләйли, Мәжнун), гүләлши образы, яр образы арқалы баянлайды.

Әжинияздың мұхаббат қосықларындағы яр жамалы, ышқы отында күйген ашық образларын да улыўмаадамзатлық идеялар менен бир қатарда иләхий сезимлердиң жырланғанлығынан дерек береді.

Жоқарыда атап өткенимиздей, Әжинияз өз шығармаларында прогрессивлик гуманистлик идеяларды раўажландырады. Ойшылдың пикири бойынша:

«Қүдирети күшлидур не қылса субхан,
Көптен соң жаратты топырақтан инсан.
Кими кәпир болды, кими мусылман,
Бәршесиниң атасы адам демишлер». [1]

Адамлар жаратылысында бәри бирдей, ал олардың кәпир-мусылман болып бөлиниўи соңынан болған, бирақ бул нәрсе адамларды бир-биринен қашырыўдың, бир-бирине душпан болыўының шәрти емес. Барлық адамлардың түби бир деп түсинеди шайыр. Сонлықтан адамлар бири-бири хұрмет етиўи, қадирлеўи керек, бул оларды ҳайўанлардан ажыратып туратуғын үлкен қәсийет. Себеби адамның өмири шекленген, олар бир-бирине мийман.

Әжинияз өзиниң барлық шығармаларында өз елин, өз халқын жоқары көтериңкилик, үлкен сүйиспеншилик пенен уллылайды. Әжинияздың «Еллерим барды», «Бозатаў», «Бардур» қосықлары қарақалпақ поэзиясының патриотизм темасына жазылған шығармалардың ең бийик шыңы болып табылады десек қәтелеспеймиз. Қарақалпақ халқының ең жақсы қәсийетлерин: оның ҳақ кеўиллиги, миймандослығы, сөзге ықаралығы, өтирикти рас етип айтпайтуғынлығы, жигитлериниң ҳақыйқый дослықты хұрмет ете билетуғынлығы, бас кетсе еде туўры жолдан қайтпайтуғынлығы, Рүстем, Гөрүғлыдай ерликлери оғада үлкен мақтаныш, көтериңкилик пенен жырланады.

«Өтирикти рас етип айтпаған,
Туўры жолдан бас кетсе де қайтпаған,
Намәхремди ҳасла жолдас тутпаған,
Аты қарақалпақ еллерим барды» [1:35]

Әжинияздың шығармаларында қарақалпақ қызларының ҳәдден тыс гөззаллығы, оларға питкен әдепликтиң әжайыплығы, сыпайылығы, нәзиклиги, уялшаңлығы, зейинлилиги, ақыл-парасаты, жүрис-турысының сулыўлығы, олардың өз-ара сәйкеслилиги гөззаллықтың бир пүтинлигинде сүўретлеп көрсетиледи.

«Қыз-жаўаны бардур әдеп-икрамлы,

Сәдептен дәнданлы, күштек дәханлы,
Шийрин-шекер сөзли, сүшик зибанлы,
Сәнем киби қыпша беллери бардур» [1:39]

Әжинияз туұылып өскен жериниң хәм камалға келтирген Ұатанының көркин тәбиятының гөззаллығын үлкен пафос пенен жырлайды.

«Беглер тәрийип етсем қалпақ йуртыны,
Хуп әжеп тамаша еллери бардур.
Қыры дийханшылық, суұы-сәмәкли,
Хәр жерде кәни бар көрсен нәмәкли,
Ғазлы, қасқалдақлы, көли- өрдекли,
Йери мурғызарлы көллери бардур» [1:39]

Әжинияз сөздиң тәрбиялық хәм эстетикалық тәсирин хәм күшин жоқары бағалайды. Адам дүньяны өз санасында сәулендирип, сөз арқалы пикирлерин, қоршаған орталыққа болған мүнәсибетин билдиреди. Сонлықтан сөзди өз орнында қоллана билиў, дурыс пикирлеў, мәнили, тәсирли сөйлеў адамның ишки дүньясының, әдеп-иқрамлығының, тәрбиясының белгиси деп көрсетеди шайыр.

«Яқшының бир сөзи мәўинәт тажы,
Яманның бир сөзи зәхәрдин ашшы». [1: 105]

Әсиресе Әжинияздың шайыр сөзиниң тәсирине, оның мазмунына, тәрбиялық бағалылығына, эстетикалық көркемлігіне болған итибары дыққатқа ылайық. Бизиң халқымыз шайырларды дүньяның барлық сырын шеше алатуғын, хәр тәрепкеме билгир, зейинли, ақыл-парасатлы, жәмийетлик мәселелерди хәм халықтың турмысын түсінетуғын иләхийда адамлар деп билген хәм оларды үлкен хұрмет пенен «шешенлер» деп атаған.

Бул озық ойлы инсанлардың алдында үлкен жуўапкершиликли ўазыйпалар турғанын Әжинияз жақсы түсинди, сонлықтан ол:

«Ийемен деп уллы атаққа,
Аты белгили елатқа,
Жайылмаса сөзи халыққа,
Шайыр гөне тамға мегзер» – деген жуўмаққа келеди. [1:89]

Әжинияз Қосыбай улының дүньяға көз-қараслары өз заманының талаптарынан асып түсип, оның мәңги мийрасы барлық дәуірлерде өзиниң оғада терең философиялық мазмунға ийе идеялары менен қарақалпақ жәмийетиниң руўхый турмысында айрықша орнына ийе болып, жәмийетимиздеги халықтың перзентлериниң жақсы инсан сыпатында раўажланыўына бағдар алыўына тәсир жасайтуғынлығы сөзсиз.

Әжинияздың эстетикалық көзқараслары оның улыўма философиялық дүньятанымының ажыралмас бөлеги болып, онда қарақалпақ жәмийетиниң ХІХ әсирдеги социаллық-сиясий жағдайлары, этикалық, философиялық, жәмийетлик проблемалары адам проблемасы, оның бул дүньяда тутқан орны, мақсети, бахты мәселелери дөгерегинде қаралады.

Әжинияздың эстетикалық көз-қарасларында мусылман Шығыс философиясында қәлиплесип раўажланған эстетикалық идеялар, гөззаллықтың өзине тән талқыланыўы, улыўма адамзатлық гуманистлик идеялары менен тутасқан дүньяны эстетикалық өзлестириўдиң айырмашылықтары өз көринисин табады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Әжинияз. Зийўар. Танламалы шығармалары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988.
2. Худайбергенов К. Әжинияз шығармаларында философиялық көз-қараслар. «Әмиўдәрья» журналы. № 3, 1990.
3. Худайбергенов К. Развитие общественно-политической и философской мысли в Каракалпакистане. Нукус. «Қарақалпақстан». 1990.
4. Худайбергенова У.К. Бердах и развитие эстетической мысли в Каракалпакистане в ХІХ в. // Автореферат диссертации. Т.: 1994.
5. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис, 1968.
6. Даўқараев Н. Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклері. Шығармаларының толық жыйнағы. 3-том. Нөкис. «Қарақалпақстан». 1979.
7. Әлеўов У. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи хәм раўажланыўы. Нөкис. «Қарақалпақстан». 1993.
8. Нурмухамедов М., Жданко Т.А., Камалов С. Каракалпаки. – Т., «Фан», 1971.
9. Мамбетов К. Әжинияз. – Нөкис, Билим. 1994.
10. Қалимбетов Б. Әжинияздың лирикасы. – Нөкис, Қарақалпақстан, 1981.
11. Пирназаров А. Мастерство Ажинияза. – Нукус, Карақалпақстан. 1983.
12. Реймов Р. Социально-этические взгляды Ажинияза // Автореферат диссертации. Т.: 1999.
13. Сейтова З. Роль художественной культуры в гуманистическом воспитании личности (на примере творчества Ажинияза) // Автореферат диссертации. Т.: 2000.

(Ajiniyaz Qosibay ulı tuwılǵanınıń 200 jılıǵına)

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Rezyume. Maqalada qaraqalpaq xalqınıń klassik shayırı Ájiniyaz babamızdıń insan qádiri jáne de baxtı máselesi haqqında aytıp ótken.

Adamnıń ullı qádiri, adamzattıń qádirliligi máselesi barlıq aldaǵı jámiyetlik filosofıyalıq oylardıń tiykarǵı jónelisleriniń biri. Oytkeni, ol hár bir filosofıyalıq oydıń, dilwarlıqtıń, danalıqtıń, negizi retinde dálillengen. Adamdı súyiw, adamdı qorǵaw insan mápi, tatıwlıq, doslıq paraxatshılıq sıyaqlı túsinikler qádirde, húrmetten shıqqan. Sebebi, Ajiniyaz Qosıbay ulı aytqanıday, «Bul dúnyanıń kórki adam balası» barlıq jaratılǵanlardıń eń gózzalı, qudaydıń taqabbili abadanlıq dóretiwsheisi, doslıqtıń dáregi, miyirbanlıq uytqısı, dúnyanıń hám turaqlılıqtıń saqlawshısı adamnıń qádirin biliw, ol qádirdi násiyatlaw hámme bahalılıqlardan da abzal hám qayırılı.

«Adam ulı adam qádirin bilmese, onnan góre otlap júrgen mal jaqsı» degen Ájiniyaz, sol qádir atlı túsinikti joqarı húrmetlep, onı filosofıyalıq tuyǵı dárejesine jetkerip, adamzattıń joqarǵı pazıyleti retinde táriplep, eldińádep-ikramlıǵınıń qalıplesiwine hám insannıń jámiyetlik shaqırıǵına muwapıq bolıwın qovǵan shayıp.

Omirdin maqseti neden ibarat? Pániy dúnyanın tek materiallıq qájatlerin qandırıwda ma? Yaması insan retinde adamnıń qádir-qimbatın anlap, qádirdanlıqta jasap, qádiriyatlardı túsiniıp, dúziwshilikte, dóretiwsilikte, miyrim-shápáátlikte kórinip, ózinińjaqsı atın qaldırııp, óshpes iz, máńgi estelik dúziwge umtılwshılıqta- ma, degen máseleler adamnıń qádiri menen baylanıslı bolıp kimniń qádiri qalay degen sorawǵa juwap beriw menen birge basqalardıń da hám el jurttıń da qádirin biliw túsiniǵine de tikkeley tıyisli. Usıǵan baylanıslı «Qádir bilmestiń qádiri joq» degen naqıl júdá durıs aytılgan. Sonıń ushın da Ajiniyaz:

Kózinı yashartıp, bağrını tilip», - dep qádirdi joqarı bahalaydı.

Shınında da ómirdiń maǵseti qádirlilik, qádirli bolıw, qádirin biliw. Bunda eń dáslep el qádiri, jurt qádiri, Watan qádiri hám olardı qádirlew adam qádirliginiń tiykarı.

İnsan qədirdən biliv körgeñlilik, aqılılıq bul álbette tájiriyebeler tiykarında, ómirdiñ ashshı-dushshısın tatıv nátiydesinde boladı. «Nesiybem kóp shashıp gayrılerge, shóplep boldım desem tamam bolmadı» degen Ájiniyaz:

Qádirin bilmes nağiz erdiñ

Basına is túspegshe», - dep keltirip qádirdiń qımbatın «qádirin bilmes astırń, nannıń, bes kún zarın shekpegshe» dep násiyatlap, ómir, xızmet, waqıyalar arqalı qádirlilik túsiniǵı sana sezimnen, aql-oydan orın alatuǵınlıǵın kórsete kele, qádir ómirde adamnıń ańlı jasawı, ózindegi hám basqalardaqı múmkinshilikti, iymanlılıqtı túsiniwi ekenligin kórsetip:

Qádirin bilmes jaya mehman bolurma», - dep óz qádirin ańlawdın abzallıgın kórsete kele,

Watan tuyǵısın eldiń dástúrinıń, psixikalıq ózgesheliginen shıqqan mintalitetine baylanıslı:

«Hár kim óz elinde teńi tusında,

Jigit qádiri bolmas elden ayrilsa», - degen danalı juwmaq shıǵaradı.

Qádir kisilerdiń óz ara múnásiybetine baylanıslı ádeptiń, norma qaǵıydaların durıs uslawdan quraladı. Adeplilik túsinińlerindeki jaqsı-jaman, ar-namıs, parız-minnet, hújdan-ıyman, ádalát, doslıq, muhabbat sıyaqlı h.t.b. sıpatlamalar adamlardıń qádir-qimbatın belgileydi. Asirese, ar-namıstı, ıyman-insaptı, doslıq-miyirbanlıqtı uslap turıw jeke tulǵanıńsociallıq bahasını kóteredi, qádir-qimbatın kóbeytip baradı.

Ајинијаздин пикиринше адамди қадирсизлендиретуѓин нәрсе - менменлик. Ол қадир-қимбатти умиттиради ҳам касапатқа алып келеди.

«Qasqaldaqqa bir ađarı may pitse,

Garqıldasip qonar kólin tanımas.

Patshanıń dáwleti qaytayın dese,

Kózíne may pitip elin tanımas», - dep qádırsızleniwdiń kelip shıǵıw, jolın kórsetedi.

Adamnıń qádiri onıń qayırxomlıǵında, qayırxomlıq adam qádirin asıradı. Sonlıqtan Ájiniyaz «Jılaǵan mıtájdi quwantqan jaqsı» dep násiyatlaydı. Shınında da, adam óz tábiyatında qayırılıq islewge jaratılǵan, ol hár bir insannıń wazıypası.

Ájiniyaz «Jamannın isi minnetdur», - dep tastıyıqlaydı hám:

«Minnetli pal ashshı bolar záharden,

Kúlip-oynap bergen zağara jaqsı», - dep bahalaydı.

Ájiniyaz qádir máselesinde adamlardı «jaqsı», «jaman», degen bahalar menen belgileydi. Shinında da, bir ómir jasap, qádir ne, qımbat ne ekenin bilmey, ómir mazmunın ańlamay aldağı maqsetler ushın gúrespey, qádirder menen jasamay yamasa qádirderliqtıń áhmietin túsinbey ótip atırǵanlar az ba? Bul haqqında Ájiniyaz:

«Jaman hám jaqsınıń sorasań parqın,

Aspan jer arasından kóp jaqın», - degen úlken parıqtı kórsetip, jaman hesh nársenin qádirin bilmeydi:

«Jamandıólimnen qutqarsańda saǵan minnetdar bolmas» - dep tujırımlap:

«Yaxshını páhim áyle sóylegen sózden»...

«Yaxshınıń bir sózi mánawiyat tajı,

Jamannın hár sózi záharden ashshı»... dep adamnıń qádirin kórsetip:

«Aqıllı yaxshınıń giynesi bolmas,

Yaman adam giyne tutsa umıtpas,

Atqa mingen menen qátquda bolmas,

Jurttan asqan aqıl-xuwshı bolmasa» - dep adam qádirinin kriteriyasınıń manawiyatta ekenligin ashıp beredi.

Asirese, Ájiniyaz adam baxıtı rasgóylikte dep úyretedi.

«Ótirikti ras etip aytpaǵan,

Bas kesse de tuwrı joldan qaytpaǵan», - dep principial óz oyı, pikiri bar adamlardı

qádirlese:

«Ótirikshiniń bolmas antı, iymanı», - dep ótirikshini júdá páskeshlik qádirin, retinde sıpatlaydı.

Ulıwma, Ájiniyaz shıǵarmalarında qádir, qádiriyatlıq qádirderlik ómirdiń barlıq sociallıq, siyasiy tamanlarınıń hámмесin óz ishine aladı. Asirese ol adam qádirin biliwdi hayal-qızlardıń tábiyatın qádirlew menen, ańlaw menen hám onı qásterlew menen ushlastırwı Shıǵıs oyshıllarınıń arasında belgili orındı ieleydi:

«Júz mın jılwa menen shıǵar gózzallar»,

«Mın túmen naz benen shıǵar gózzallar»,

«Súzip qálem qasın qaǵar gózzallar»,

«Ayttım súygenimnen buni gózzallar».

Bul Ájiniyazdıń hayaldıń hár sapar súykimli bolıwádetine, perishtedey pákligine, insanıy mehribanlıǵına, kishipeyilligine, názikligine, jumsaqlıǵına hám qıyamet qarıwlılıǵına, tań qalarlıq tabanlılıǵına, shın opalılıǵına tań bergen ádil baha hám ana-retinde jaratıwshılıǵın, qostar retinde muhabbatın húrmetlew hám qádirlew bolıp esaplanadı.

Shinında da el baslaǵan kósem de, toydı jargan sheshen de, juldızlardı jerge qaratqan shayır da, el qaharmanı batır da, oy-pikirdiń kárin ielegen alım da anadan tuwılǵan. Sonlıqtan da, ana degen bir ǵana sózdi birew ayǵa, birew kúnge, birew gülge, birew perige teńegen. Bunnan basqa da taǵı mınlaǵan teńewler ushırassa da onıń mazmunı tek birew ǵana. Ol qádirli—gózzallıq. Sol gózzallıqushınshayır Shirazi janannıń júzindegi bir qara qalına Samarqandı, Buxaranı berip jiberiwge batılı barsa, al, Ájiniyaz «Dúnyanıń bárshesin onnan sadaqa» etiwge tayın ekenligin jırlaǵan. Bunıń sebebi mehirsiz, muhabbatsız onıńtiykarı hám deregi hiyalsız jasawdı qıyalǵa keltirip bolmaytuǵınlıǵın bul ulamalar jaqsı túsingen. Shinında da dúnya hayal dep atalǵan teńi-tayı joq ájayıp bir zat penen ullı hám gózzal. Ol – quwanış, maqtanış hám tayanış. Ol «Óseń-qushsań, shiyrin jannıń lázzeti» (Ájiniyaz).

Qaraqalpaq xalqınıń shayırları ishinde hayaldıń qudaylıq artıqmashlıǵın ullı qádirin súwretlewde teńi-tayı bolmaǵan shayırÁjiniyaz Qosıbay ulı. Házirgi kúnge deyin qaraqalpaq ádebiyatında hayal-qızlardıń gózzallıǵı qádiri tuwralı poeziyada onıńaldına túsetuǵın shayır joq desek artıqmashlıq etpeydi.

Ájiniyazdıń «Bozatawlı názalım» qosıǵında:

«Bozatawlı gúlbinafsha názalım,

Áseliń hárreni paldan bezdirer,

Kirpikleriń súzip, baqqan názeriń,

Juldızdı jawratıp túnnen bezdirer» degen teńewleri hayal-qızlarǵa tek húrmetti, súyispenhilikti kórsetip qoymastan onıń dóretiwsilik kúshin, ruwxlandırıwshı tásin asqan qádir-qımbatın bayanlaydı.

Ájiniyaz hár saparı janannıń názerine, onıń kózleriniń tartım kúshine qudaylıq qúdiret beredi hám ol názerdiń juldızlardı da jawratıp, qarańǵı tındı jaqtırtqanday kúshliligin bildiredi. Sol kózdiń: «Eki kóziń misli eki báledek», «Kápir kóziń musulmandı azǵırıp, biyshara Ziywadı dinnen bezdirer» ilahiyda tartımılıǵın, shıraylıǵın hám baslawshı, janasawshı, qozdırıwshı, qosılıwshı, jigerlendiriwshı hám albratıwshı kúshlerin kórsetedi.

N.G.Chernishevskiy: «Erkekler hayaldıń gózzallıǵın bahalaǵan waqıttan baslap adamlar haywanlıqtı qoydı» dep qádirlese, usı gózzallıqtı Qaraqalpaqstan jaǵdayında tek joqarı bahalap ǵana emes, al, eń ullı

ájayıp sıyınwıdınzadı retinde kótergen Ájiniyaz: «belleri qumırsqanıń belindey, júzleri shámshuqamarday, lábleri ásel, tilleri pal, piste murın, awzioymaq, qara kóz, keń qushaq, ğaz moyın, jazıq-turısın:

«Otırishi-tırna, yırishi-gazdur,
Bastan ayaq tamam aǵzası nazdur,
Xosh súwret xosh ádet, bir alǵır bazdur,

Mısalı, baqışı lashın yańlıdı» dep kótermelep onı qádirlewdiń miyrim shapaattıń, muhabbattıńálpeshlewdiń dáregi ekenligin kórsetedi.

Hayal zattıń bul súykimliliği Ájiniyazda hár bir adamnıń keypin kóteredi, janın shadlandıradı, «Bir tábassum etsen kewildıń tabı» dep, adamdı jeńislerge jetkeredi, qıyalın bánt qıladı, oǵan yosh beredi, hátteki, ózin qurban qılıwǵa májbúrleytuǵın qádiriyat retinde kóriledi.

«Qayılman sen ushın otqa kúysem de,
Waq demeymen yar jolında ólsem de,
Sóytip senıń aq júzińnen súysem de,

Bánt bolǵan ashıqqa júrek janım bar», - dep hár ashıqtıń, hár bir insannıń kewline zerde saladı.

Shınında da, biz ótken totalitarizm dáwirinde hayal gózzallıǵın túsindiriwde, onıń muhabbatın oyatıwda ábiger edik. Sebebi, bizge «Proletariat muhabbatqa shaqırıp otırmaydı» dep túsindirip kelgeni sebepli, Ájiniyazdıń poeziyasındaǵı hayal qádirine aytarlıqtay kewil awdarmadıq.

Ájiniyaz hayallardıń qádirin ǵap etkende, onıń ólshemi ádep-ikramlılıqqa tiykarlanıp súwretlenedi.

Juwmaqlap aytqanda, Ájiniyazdıń qádir haqqında pikirleri hám onıń áhmieti qaraqalpaq ádebiyatında jańa taqırıp bolıp, ol adamlar múnásibetine xızmetetip, xalıqlardı mánawiyatlıqqa, álpayımlılıqqa úndewde hám baǵdarlawda úlken áhmetke iye boldı.

Adam qádiri házirgi ǵárezsizlik zamanında siyasat tarawında adam huqıqı menen ushlasıp, onı biliw hám onı qásterlew, onı túsiniw, onı qorǵaw adamnıń qádirin kóterip oǵan tázim etiwge shaqıradı.

Olay bolsa, Ájiniyaz lirikasını dúnyaǵa belgili Shıǵıs lirikasınıń yaǵnıy Omar Hayam, Hafız sıyaqlı ataqlı lirik shayırlardıń shıǵarmaları menen qatar turatuǵın lirika dep qarawǵa boladı. Sebebi Ájiniyazdıń lirikasında, shıǵıs lirikasına tán bolǵan konkret adamǵa esaplanılǵan. Bunda lirikalıq qaharman jeke, qaytalanbaytuǵın, ózinshe tulǵa. Ol barlıǵın óz deminde tartıp turǵan dúnya menen óziniń sheksiz kóp túrli baylanıslarına ie sezimlerdiń qol astında. Bunda adam abstrakliemes, al tiri tábiyiy, sezimler, quwanışlar iyesi. Onda sociallıq yaǵı nrawlıq, jawızlıq, ózimshil despotizmniń, feodallıq zorlıqtıń, fanatikalıq dinshilliktiń, qarańǵıádetlerdiń, ústem nadanlıqtıń, úzliksiz háwesgóyliktiń qawpınen qutqarǵan sezimge hám quwanışqa hár bir adamnıń haqlı ekenligi kórsetiledi. Ájiniyaz poeziyasında hár bir adamnıń baxıtqa, erkinlikke házlikke, shınılıqtı biliwge zorlıqsızlıqqa, qaratılǵan turmısın ádalatlı qurıwǵa, tiyisli huquqları poetikalıq formada, tereń mazmun menen berilgen. Onda o dúnyadaǵı emes jerdegi ómirdiń bahalılıǵı hám qaytalanbaytuǵınlıǵı dálillengen. Ol ólgennen keyingi ómirdiń emes, al házirgi ómirdiń bahalılıǵın belgilegen. Ol barlıq tirishiliktiń ájeliniń bolatuǵınlıǵın barlıq isenimi menen túsine otıra, óziniń jeke bolmısındaǵı hár bir máyritke quwanıwǵa, qorshaǵan dúnyadaǵı gózzallıqtıń hár qanday kórinisine shadlanıwǵa shaqırǵan.

Ájiniyazda adamnıń ishki keshirmelerin onıń ruwxıy dúnyasınıń hár qıylı awhalın asha otıra onıń talpınıwshılıǵın, muhabbatın, danalıǵın, qorıqpaslıǵın, batırılıǵın, ádilliginiń jerlik tiykarın, insanıyılıq kelbetin sáwlelendiren. Ájiniyaz da Xafız sıyaqlı dúnya danalarınıń bahasına iye bolıwı múmkin edi. Sebebi onıń salmaqlı sózi, ótkir oyı, danalıq pikirleri pútkil adamzatqa xızmetetkendey múmkinshiligine iye boldı. Lekin sol dáwirdegi Qaraqalpaqstannıń jámiyetlik-siyasiy, ekonomikalıq awhalı, onı onday biyikke kóterip, dańqın dúnyaǵa tarata almadı. Onı Ájiniyazdıń ózide túsiniw:

«Jol boyına úygen hasıl yúǵımdı,
Bazargá eltkendey qárwan bolmadı» -

dep keltirip, ol dáwirdegi qaraqalpaqlardıń dúnya bazarına shıqqanday awhalınıń bolmaǵanlıǵın durıs keltiredi.

Ájiniyaz ómirdiń quwanışın, adamnıń hallaslaǵan jeke sezimin, hár qanday qadaǵanlıqtan azat muhabbattıń kúshin ayawlısınıń qaytalanbaytuǵın sırlı kelbetin jırladı. Ol muhabbat degen adamnıń wazıypası, baxıtqa talpınıwı haqqında shayırlıq sózdiń karamatlı kúshin kórsetti. Bunda ol hámneniń dıqqatın teń insanıyılıq paziyetke awdarıp hásizge, kewilsizge járdem beriwge shaqırdı.

ÁDEBIYATLAR

1. Berdaq. Tańlamalı shıǵarmaları. Nókis. «Qaraqalpaqstan». 1987.
2. Ájiniyaz. Tańlamalı shıǵarmaları. Nókis. «Qaraqalpaqstan». 1988.
3. Yusupov I. Shıǵarmaları. I tom. Nókis. «Qaraqalpaqstan». 1978.

INSANDÍ KÁMILLE TÁRBIYALAWDA AJINIYAZ SHÍĞARMALARÍNÍN ORNÍ

Kojikbaeva Ziyada Adilbaevna

Filologiya ilimleri kandidati, docent

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Insandı, onıń ruwxıy dúnyasını úyrenetuǵın kúshli qural bar, olda bolsa, sóz óneri, kórkem ádebiyat esaplanadı. Ádebiyattıń insantıwshılıq dep, shayır hám jazıwshılardıń bolsa insan ruwxınıń injenerleri dep táriplenıwı bıykardan-bıykargá emes, álbette. Xalqımız arasına mine usınday mashaqatlı tarawǵa tolıq ómirin hám bıybaha talantın baǵıshlap, ádebiyatımızdıń ǵáziynesinen múnásip orın iyelegen ólmeytuǵın dóretpeler jaratqan ullı sóz sheberleri – olardıń barlıǵınıń atların atap ótiw dáwir hám waqıt talabı bolıp esaplanadı.

Ajiniyaz poeziyasınıń qaraqalpaq milliy ádebiyatında ornı úlken. Ol sarqılmas baylıq. Onı ádebiyatshılar da, tariyxshılarda, filosoflar da, pedagoglar da, kórkem ónertanıwshılar da izertlep kelmekte.

Joqarı oqıw orınlarda qaraqalpaq klassik shayırların úyreniwde arnawlı kurslar shólkemlestirilgen. Bular - Berdaqtanıw, Ajiniyaztanıw kursları.

Sońǵı jılları Ajiniyazdıń bay miyrasın milliy ǵárezsizlik hám gumanizm ideyaları kózqaraslarınan úyreniwge umtılıwshılıq bayqaladı. Bul boyınsha bir qatar qaraqalpaq ilimpazları, Q.Bayniyazovtıń, A.Karimovtıń, A.Murtazaevtıń, K.Qurambaevtıń, K.Mámбетovtıń, B.Genjemuratovtıń, Q.Járimbetovtıń, P.Allambergenovanıń, T.Kerwenovtıń [2] hám basqalardıń maqalaların, dissertatsiyaların, monografiyaların, ilimiy ocherklerin kórsetip ótiwge boladı.

Ajiniyaz poeziyasınıń kórkem-estetikalıq dárekeri boyınsha professor Q.Járimbetovtıń maqalasınıń qumı úlken [Jarimbetov. 2015,-114]. Ajiniyaz shayırdıń ádebiy til baylıǵınan sheberlik penen paydalanǵanlıǵı, bunıń shayır poeziyasınıń xalıq arasında jáne de belgili bolıwǵa tásir etkenligi haqqında materiallardı gazeta betlerinde jiı ushıratıwımızǵa boladı. Mısal sıpatında, akademik J.Bazarbaevtıń «Ajiniyazdıń sóz marjanları – bıybaha miyras» [Bazarbaev, 2004,-4] atamasındaǵı materialdı atap ótiwimizge boladı. Avtor Ajiniyaz shayırdıń sóz marjanlarınan sheberlik penen paydalanıwı nátiyjesinde onıń qosıqlarınıń tartımılıǵı joqarı bolǵanlıǵın atap ótedi:

«Ajiniyaz dóretiwshiligi tereń mazmunlı, ótkir pikirli, filosofıyanıń astarlı ekenligin tán alıp, onı táriplegende, yaǵnıy xalıqqa sol turısında barlıq maǵız menen kórsetiwde bizde ele qáte-kemshilik ushirap atırǵan sıyaqlı. Onıń maǵızın shaǵıp, tásirin páseytpey, kúshliligi hám saldamlılıǵı túrinde kórsetip, onı dúnyaǵa tanıtıw, onıń házirgi perzentleriniń wazıypası hám ruwxıy ármanlarınń dál qaraw kerek». Shayır dóretiwshiligin úyreniw baǵdarları boyınsha, onıń dıqqat awdarılmay atırǵan yamasa az úyrengenliwi haqqında pikirler gazeta betlerinde járiyalanıp, telekórsetiwler arqalı waqıt-waqtı berilip kelinbekte. Biraq bul baǵdardadıń mateiallarda máselege házirgi dáwir ilimiy kózqaraslarınan jantasıp konkret usınıslar jasaw jetispeydi. Konkret ilimiy usınıslar ǵana maqalanıń qunın kóteredi, shayır dóretiwshiliginıń elede ashılmay kiyatırǵan táreplerin kópshilikke tanıstıradı hám oqıwshılardıń dıqqatın tartadı. Ajiniyaz shayır jasaǵan dáwir sońǵı jıllarda tariyxıy orınlar, sharayatlar, faktlar menen baylanısları izertleniwi arqalı ilimpazlarımızdıń izleniwshiliginen derek beredi. Mısalı: «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında járiyalanǵan filologiya ilimleri doktori Qırıqbay Bayniyazovtıń «Ajiniyaz shayır oqıǵan Elmurat Axun meshiti qashan salınǵan?» dep atalǵan maqalada klassik shayır Ajiniyazdıń ómirine baylanıslı tariyxıy shınlıqtı, burın málim bolmaǵan yaqı tartıslı bolıp kiyatırǵan faktlardı, maǵlıwmatlardı anıqlawǵa hárezet seziledi. Shinında da, Ajiniyaz hám onıń dóretpeleri haqqında durıs bilmey turıp, olardıń ideyalıq, tematikalıq, tariyxıy mazmunın ashıw qıyın. Avtor óz maqalasında burınnan bar faktlerdi bir qatar qatıqlaıp adamlardıń bergen maǵlıwmatları menen salıstırıp, anıq juwmaqlar islewge hárezet etedi. Ajiniyazdı jaqsı biletuǵın úlken jasaǵı adamlardıń maǵlıwmatların keltiredi: «Úlken jasaǵı ǵarrılardıń aytıwına qaraǵanda, bunnan segiz ata burın qıyat urıwı, balǵalı suwmurın kóshesin Buxara jaqtan Sarjalǵa Qudıyar axun kóshirip ákelgen. Jolda olarǵa qaraqshılar topılıs jasaydı. Atıspada Barjash batırǵa oq tiyip, sol jerde jan tapsıradı. Qoshqar axun awır jaraqatlanıp, Aral teńiziniń túsligindegi atawlarıń birinde qaytı boladı. Qudıyar axun mal-múlkinen ayrılıp, bala-shaǵaları menen Moynaq atawına zorǵa jetip qulaydı. Tazadan kóship kelgen qıyat balǵalılar eki-úsh túrli qıynshılıqlarǵa duslasadı.

İlimiy izertlew jumıslarında ajiniyaztanıwda hár qıylı kózqaraslardan jantasıp, polemikalıq pikirler ushırasadı. Máselen, shayır Baxtiyar Genjemuratovtıń «Dúnya ádebiyatı maydanında Hajiniyaz Saadiy hám Hafız benen teń» atlı maqalası aldınǵı dáwirdegi baspasózde sawlelengen maqalalardan XIX ásir qaraqalpaq klassik shayırı Ajiniyaz poeziyasına pútkilley jańasha jantasıwı menen keskin parıqlanıp turadı. Avtor Ajiniyaz poeziyasın gumanistik jolǵa baǵdarlanǵan jańa kózqaraslar menen tallaydı. Ajiniyaz lirikada muhababattı jırlaǵanda lirikalıq qaharmannıń Allatalaǵa bolǵan muhabbatın názerde tutqanın bilay beredi:

«Joqarıda majazıy muhabbatıń adamnıń gózzalıǵına baǵıshlanǵan ıshqı ekenligin aytıp ótken edik. Al, adamnıń gózzalıǵına muhabbat-bul, Allatalaǵa degen muhabbat, yaǵnıy insannıń gózzalıǵı-bul, Allatalanıń gózzalıǵınıń kórinisi» [Genjemuratov, 1992,-4].

Ajiniyaz shıǵarmaları boyınsha jarqın pikirler bildiriwshi ilimpaz filologiya ilimleriniń doktori, professor A.Paxratdinov esaplanadı. Onıń «Ajiniyaz shayırdıń eller boylap sayaxatı» maqalasında Ajiniyaz shayır boyınsha bildirilgen N.Dáwqaraevtıń, A.Karimovtıń, S.Niyetullaevtıń pikirlerine qosımsha jańa

илимий болжарды усинады. Шайыр шығармаларын анализ етіп оның ел аралап, халықтар турмысын көріпден дөреген қосықтарындағы адалатты ізлегенлігін атап өтеді.

«Ажынияз ұсаған дөретішшілік иелері ел gezіп, дүниа көріп, басқа халықтар өмірлері менен танисып, илим, пән, әдебиет, мәдениеттің әділлік, адалаттықтың қайсы елдерде, қайсы халықтарда бар екенлігін көрген. Ол көргендерін өз еліне, халқына айтып келген, алып келген. Ажынияздың «Шықты жан» деген шығармасында:

Gezdim ol Noğay, orıstı hámday Kıpshaq, Estek...

...Jaquym Jekeyni gezdim, kırıgızıw-uwiq bilan,

Shılıjuwıt, Shüyitti gezdim hám Tilewqabaq bilan...

Ashshı oyıl, Kishik oyıl, Qobda, Elek, gezdim Jayıq!

Ah darıǵa, wah darıǵ, mın sanı árman shıqtı jan! – деген қатарларына қарап, көп адамдар Ажынияз өз қалыңлығын татпағаны хақында анық айтқан» деп көрсетеді. Ал, маһбуб sózi arabshada, parsishada jaqtı nur, «jol kórsetiwshi juldız» degendi bildiredi. Ал, türkshede «Ең сүйгенімді» аңлатады.

Ажынияз шайырдың басқа елдерге жасаған сапарларындағы баслы мақсет, қалыңлығын ізлеу емес, өз елінің көп жылдардан берлі адалатсыздық, теңсізліктерден қысылып атырғандығын көріп, басқа елдерді аралап оларда қандай жамиятлік басқару системалардың барлығын көріп еді.

Tappadıım mahbubimni, gezip jáhándı hesh xabar,

Ah darıǵa, wah darıǵ, mın sanı árman shıqtı jan! – деп жазып жүргенінің себебі усында. О'ytkeni, ol óziniń izlegen úmitin, idealın, kútken máselelerdiń sheshimin xesh jerden de, hesh xalıqtan da tappaydı. Ол usı nurdı izlewdiń sergizdanlıǵında boladı» [Paxratdinov, 2014,- 61].

Илимпаздың «Sóz zergeriniń Watan, ádalatlıq hám insaniylyq ideyaları» [Paxratdinov, 2014,-4] деген мақаласы диққатқа ылайық. Ол өз мақаласында классик шайыр Ажынияздың Watan хақындағы қосықтарын таллап өтеді. Автордың көрсетуі бойынша Ажынияз шайыр озының көплеген шығармаларында Watan, ádalatlıq, xalıqlar doslıǵı, azatlıǵı, ulıwma insaniylyq хақындағы идеяларды халықлық, жамиятлік тусиниклер retinde birinshi jobaǵa shıǵardı hám birinshi gezekte, óz dóretiwshiligini usı ideyalarǵa qurıwdı óz aldına wazıypa etip qoyadı. Мақала соңында автор Ажынияздың қосықтарын тураqlı оқып barsaq hám оқығанlarımız бойынша tereń pikirler júritsek, sonda ǵana shayır miyrasları ruwxıy baylıǵımızǵa aylanadı dep juwmaq jasadı.

Usı baǵdardaǵı jáne bir materialǵa itibar qaratıp óteyik. Tariyx ilimleriniń doktorı, professor Baxıt Qoshanovtıń «Ажынияздың jaslar tárbiyasına kózqarası» [Qoshanov, 2014,-4]- деп atalatıǵın materialda avtor klassik shayırımız Ажынияздың қосықтарының jaslarда Watana, el-xalıqqa súyiwshilik, sadıqlıq sezimlerin hám basqada máńgilik qadıriyatlarǵa húrmet sezimlerin tárbiyalawdaǵı roline toqtap ótken. Avtor maqalada qurǵaq gáplerden qashıp, óz pikirlerin tastıyqlaw ushın shayır dóretiwshiliginen misallar keltiriwge, olardı maqsetke ılayıq tallawǵa háreket etken. Misal ushın:

«Birewde bar pitken aqıl.

Juqpay keter súrtken aqıl.

Oydaǵını bilip bolmas.

Burıńǵıdan qalǵan naqlı».

Biz insandı hár tárepleme kamal taptırıw tálim-tárbiyanıń kúshi menen ámelge asatuǵınıń, себебі tálim-tárbiya insandı hámme nárseden joqarı kóterip turatuǵın hám áwladtan- áwladqa ótip otratuǵın máńgilik miyras ekenligin uǵamız. Adamlar tuwılǵanda jaman yaki jaqsı bolıp dúnıaǵa kelmeydi, hámme nársе tárbiyaǵa baylanıslı. Hár bir xalıqtıń keleshegi, mámlekettiń kúsh-qúdireti kóp jaǵınan áwladlar tárbiyası menen baylanıslılıǵın kórsetedi». Avtor durıs pikirди bildirgen. Shayırдың hár bir tásirli qatarın jaslarımızdı ruwxıy tárbiyalawda nátiyjeli paydalanıw múmkin.

Hár qanday millettiń milliy mánewiyatı onıń tariyxı, ózine tán úrip-ádeti hám dástúrleri, turmıslıq qadıriyatlarınan bóleklep kóz aldımızǵa keltire almaymız. Bul baǵdarda, tábiyiy túrde, mánawiy miyras, mádeniy baylıqlar, eski tariyxıy estelikler eń tiykarǵı kriteriyaların bir bolıp xızmet etedi.

Xalqımızdın mádeniy miyraslarınıń qatarında Ажынияз babamızdın ólmes shıǵarmaların tusinemiz. Kórkem sóz ustası jamiyettegi hádiyselerdi obektiv bayanlawı menen xalıq dártniń ózinde sińdire alǵan. Ол gózzallıq qubılıslardı súwretlep hám sezimlerin janlardıra bildi, gózzallıqtı túsinebewshilerdi qaraladı. Onıń dóretiwshiliginde úlken miyras sonnan ibarat, milliy úrip-ádet hám dástúrlerimizdi shıǵarmalarına sińdiriw hám basqalar sanasına kirgize aldı. Ажынияз shıǵarmalarınıń ǵalabalıǵına erisiw ushın tek baspasózde емес, radio hám televideniede de тураqlı násiyatlanıw zárúr.

АДЕБИЯТЛАР

1. Әжинияз. Таңдамалы шығармалары. 1988-жыл.
2. Байниязов Қ. Қосықтың күши. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977, 42-53-бб.; Каримов А. Әдебиятымыздың гейпара мәселелери. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988, 139-149-бб.; Муртазаев А. Шайырдың мухаббаты. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988, 86-116-бб.; Хамидий Х. Шығыс тиллериндеги жазба дәреклер хэм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары. Нөкис, «Билим», 1991, 145-170-бб.; Курамбаев К. Взаимное обогащение литератур. Нукус, «Билим», 1993, с. 41-55, 84-111; Мамбетов К. Наўайы хэм қарақалпақ әдебияты. Нөкис, 1991; Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. Нөкис, «Билим», 1997; Жәрімбетов Қ. Ашық Зийўар. Нөкис, «Билим», 1998; Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қасийетлери хэм раўажланыў тарийхы. Нөкис, «Билим», 2004, 139-б.; Алламбергенова П. Традиции Махтумкули в каракалпакской литературе. АКД. Нукус, КГУ, 1999; Керўенов Т. Мифлер хэм аңызлардың қарақалпақ жазба әдебиятында қолланылыўы. Нөкис, «Билим», 2013.
3. Базарбаев Ж. Әжинияздың сөз маржанлары – бийбаха мийрас. // Еркин Қарақалпақстан. 2004-енжемуратов Б. Дүнья әдебияты майданында Әжинияз Саадий хэм Хафыз бенен тең. // Қарақалпақстан жаслары. 1992-жыл, 19-ноябрь.
4. Қощанов Б. Әжинияздың жаслар тәрбиясына көзқарасы. // Қарақалпақстан жаслары. 2014-жыл, 24-июль.
5. Жаримбетов Қ. Әжинияз шайырдың көркем-эстетикалық дәреклери. КМУ хабаршысы. 109.
6. Пахратдинов Ә. Әжинияз шайырдың еллер бойлап саяхаты. «Өмиўдәрья» журналы. 2014-жыл, №2. –58-66-бб.
7. Пахратдинов Ә. Сөз зергериниң Ытан, адалатлық хэм инсанийлық идеялары. // Устаз жолы. 2014-жыл, 15-ноябрь.

RERAYTING (REWRITING) HÁM ONÍN JÁMIYETSHILIK PENEN BAYLANÍSLAR TARAWINDA QOLLANILIWI

Tleuov Konısbay Joldasbaevich

Berdaq atındaǵı QMU, Qaraqalpaq filologiyası hám jurnalistika fakulteti, jurnalistika kafedrası assistant-oqıtıwshısı

Rerayting (Rewriting) – qanday da bir jazılǵan teksttiń anıqlıǵın, onıń mazmunı hám strukturasınıń óz ara uyǵınlıǵın hám de onıń ulıwmalıq sıpatın jaqsılaw ushın (onıń tiykarǵı mánisine ózgeris kirgizbesten) tekstti qayta kórip shıǵıw hám perefrazalawdı óz ishine aladı.

Túrli ilimiy dereklerde rerayting hám onıń ózgesheliklerine tómendegishe anıqlamalar berip ótilgen. Sol anıqlamalardıń birinde rerayting bul redaktorlawdıń áhmiyetli bólimi bolıp, onıń maqseti tıp nusqanıń anıqlıǵı, dúzilisi hám oqılıwın jaqsılawdan ibarat dep kórsetiledi. Sonday-aq, rerayting tıp nusqa avtorınıń tiykarǵı ideyasın saqlap qalǵan halda kontenti qayta jazıw, onıń jazıw stilin jetilistiriw hám qayta jazılıp atırǵan tekstiń logikalıq izbe-izligin támiynlewdi óz ishine alıwı atap kórsetilgen [1, 40-b.]. Sonday-aq, rerayting bul dáslepki qaralamanı (jazılǵan tekstti) forması, stili hám mazmunı jaǵınan jetilistiriw procesi sıpatında kórulei. Ol teksttiń ańsat hám túsiniikli oqılıwın támiynlew, ondaǵı berilgen dáliyler, faktler hám argumentlerdiń tásin kúsheyttiriw, sonıń menen bir qatarda, teksttegi artıqsha detalları saplastırıwday processlerdi ózinde qamtıydı [2, 187-b.]. Bunnan kórinip turǵanıday, rerayting bul tiykarınan qandayda bir mazmunda jazılǵan tekstti qayta kórip shıǵıw arqalı onıń ekspressivligin, tásililigin hám qunın artırıw bolıp esaplanadı. Sebebi rerayting dáslepki jazılǵan teksti (qaralamanı) sın kóz benen bahalaw, ondaǵı keltirilgen argumentlerdi qayta jazıw sonday aq teksttegi logikalıq izbe-izlikti hám mazmundaǵı anıqlıqtı jaqsılawdı óz ishine aladı [3, 210-b.]. Rerayting mánisi jaǵınan anıq, qısqa hám biytákrar bolǵan tekstti jaratıw ushın qollanıladı. Bunnan tısqarı rerayting mazmunı hám dúzilisi jaǵınan sayız bolǵan tekstlerdi anıq hám de isenimli kommunikaciya quralına aylandırıwǵa úlken járdem beredi. Sebebi rerayting arqalı rerayterler anıqlıqqa, bay stilik ózgeshelikke hám mazmunı jaǵınan jetik úylesikke erisip óz pikirlerin tekste jaqsıraq tártiplestiriwge hám olardı jáne de nátiyjeli usınıwǵa erisedi.

Jámiyetshilik penen baylanıslar tarawında rerayting bul PR sub'ektiniń iskerligine tiyisli bolǵan xabarlardı ózinde jámlewshi PR tekstleriniń mazmunın, stilin hám dúzilisin jetilistiriwge hámde jaqsılawǵa qaratılǵan áhmiyetli process bolıp esaplanadı. Rerayting arqalı PR tekstlerdiń mazmunın subyektiń maqsetlerine maslaw, auditoriyanı nátiyjeli etip ózine tartıw ushın tekstlerdiń tartımlılıǵın joqarılatıw sonday aq tekstlerdegi maǵlıwmatlardı jámiyetshilik ushın túsiniikli etip jaratıw sıyaqlı nátiyjelerge erisiledi. PR da rerayting roli hám áhmiyetin tastıyqlawshı túrli ilimiy dereklerden alınǵan túsiniikler hám anıqlamalardı kóre rerayting bul PR subyekti iskerligine tiyisli bolǵan xabarlardı túrli formadaǵı GXQ hám auditoriyaǵa maslastırıw (beyimlestiriw) ushın isetiledi delingen [4, 128-b.]. Jáne de jámiyetshilik penen baylanıslar tarawında rerayting belgili bir PR subyektiń tekstin sol sub'ektin strategiyalıq maqsetlerine beyimlestiriwge hám onıń maqsetli auditoriyaǵa degen tartımlılıǵın asırıwǵa járdem beredi. Bunnan tısqarı rerayting arqalı PR qániygeler tradicion mediadan tartıp sanlı platformalardı shekem bolǵan kommunikaciya kanalarına mas keliwshi kontenti qayta kórip shıǵadı. Rerayting PR tekstleriniń qatesiz hám óz sub'ektin strategiyasına mas keliwin támiynleydi [5, 305-b.]. Demek bunnan kórinip turǵanıday rerayting PR tekstlerden orın alǵan xabarlardıń tásin maksimal dárejede asırıw hám onıń belgilengen auditoriya menen úylesigin támiynlew ushın tekstiń stilin, tonın hám strukturasını jaqsılawǵa qaratılǵan boladı.

Jámiyetshilik penen baylanıslar tarawında rerayting ózinde tómendegi tiykarǵı elementlerdi jámleydi:

- anıqlıq (*tekstegi xabar anıq hám maqsetli auditoriya tárepinen ańsat túsiniiliwi kerek*);
- mazmunı hám strukturalıq jaǵınan óz ara durıs baylanıs (*teksttegi xabar logikalıq hám strukturalıq jaqtan durıs bolıwı kerek*);
- tonı, stili hám ideyası tekstke say keliwi (*tekstte xabardı auditoriyaǵa jetkeriwde qollanılǵan stil, ton hám ideya óz-ara tolıq baylanısqa bolıwı kerek*);
- teksttegi hár bir detalǵa degen anıqlıq (*xabardıń isenimligin támiynlew ushın ondaǵı faktler hám detallardı tekseriw kerek*);
- isendiriw principini (*xabardıń jáne de isenimli hám tartımlı bolıwın támiynlew*).

Demek usı joqarıda atap ótilgen elementlerdi qolay otırıp PR qániygeler óz sub'ektleriniń iskerligine tiyisli bolǵan jańalıqlardı/maǵlıwmatlardı ózinde qamtıwshı PR tekstlerdi qayta jazadı. Máselen, press-reizlerdi qayta jazǵanda PR qániygeler olardıń jurnalistler hám jámiyetshilik ushın qızıqlı bolıwın támiynlewge hárezet qıladı. Jámiyetshilik aldında shıǵıp sóylewge mólshellengen tekstlerdi (spich, rásmiy bayanat) jaratıwda bolsa olardıń jáne de tásirli bolıwı ushın onıń stilin hám strukturasını

jetilistiredi. Sonday-aq PR qániygeler óz subyektiniń túrli auditoriyalar menen effektiv kommunikaciyanı ámelge asırıwı ushın túrli media platformaları ushın maǵlıwmatlardı masalastırıw ushın rerayting principleri hám metodlarınan paydalanadı. Álbette, PR subyektte krizisli jaǵdaylar júz bergende olardı unamlı sheshiw, jámiyetshilik pikirın basqarıw hám ashıqlıqtı támiynlew ushın PR qániygeler krizisli jaǵdayda paydalanılatuǵın materiallardı qayta jazıwda rerayting elementlerinen paydalanadı. Bunnan tısqari, rerayting PR subyekti qániygeleri tárepinen xabar byuletenlerin, esabatlardı, ishki xújjetlerdi h.t.b materiallardıń mazmunın hám dúzilisin jetilistiriw, olardı jáne de tartımlı hám qunlı qılıwı ushın isletiledi. Sonıń menen birge, teksttegi grammatikalıq, sintaksislik hám stilistikalıq qátelerdi saplastırıw, teksttegi maǵlıwmatlardı jaqsıraq tusiniw ushın ondaǵı quramallı atama hám frazalardı ápiwayılastırıw ushın reraytingden paydalanıladı.

Jámiyetshilik penen baylanıslar tarawında iskerlik júritiwshi rerayterler sawatlı jazıw qábiliyetine, maqsetli auditoriya hám kommunikaciya maqsetlerin tereń túsiniwge, media ortalıǵındaǵı ózgerisler hám de talaplarǵa tez beyimlesiw qábiliyetine iye bolıwı kerek.

ÁDEBIYATLAR

1. Arthur Plotnik., «*The Elements of Editing: A Modern Guide for Editors and Journalists*». 1984.
 2. Dennis L. Wilcox and Bryan H. Reber «Public Relations Writing and Media Techniques». 2014
 3. Roy Peter Clark., «*Writing Tools: 55 Essential Strategies for Every Writer*» 2008
 4. Scott M. Cutlip, Allen H. Center, and Glen M. Broom «*Effective Public Relations*». 2014.
 5. Wayne C. Booth, Gregory G. Colomb, and Joseph M. Williams «*The Craft of Research*». 2003.
-

SOCIO-PEDAGOGICAL BASIS OF IMPROVEMENT OF FINE ART EDUCATION IN GENERAL SECONDARY SCHOOLS

Kaipov N.P.

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz assistant teacher

В статье даётся теоретический анализ улучшение социально-педагогических требований в изобразительном искусстве. Здесь говорится о значении и особенностях принципов, используемых в изобразительном искусстве. Также совместно с этим изучены социальные принципы улучшение педагогических особенностей в изобразительном искусстве.

Theoretical analysis of social-pedagogical requirements improvement is given in this article. The importance and particularity of principles which are used in learning Art is analysed as well. Social principles of improvement pedagogical particularities in teaching Art are spoken in this article.

Ushbu maqolada tasviriy san'atdagi ijtimoiy-pedagogik talablarning yangilanishi nazariy tahlil qilingan. Tasviriy san'atda qo'llaniladigan tamoyillarning ma'nosi va xususiyatlari haqida so'z boradi. Shuningdek, bu bilan birgalikda tasviriy san'atdagi pedagogik xususiyatlarni modernizatsiya qilishning ijtimoiy tamoyillari o'rganildi.

It is necessary to pay special attention to the pedagogical principles of education when selecting materials for fine art education. In particular, the principle of scientificity should be in the center of attention. After all, any visual art material acquires a certain degree of scientific and historical value and importance. Also, the principle of regularity and sequence ensures the formation of students' knowledge of visual arts in an integral connection with each other.

The selection and use of fine art materials and national artistic traditions is also based on the principle of scientificity, which is one of the important principles of pedagogy.

The teaching process of fine art material and national artistic traditions is the most important and necessary. Materials should be consciously mastered by students, encourage them to overcome difficulties, activate their mental and physical strength.

This principle takes into account the level of complexity of the studied materials and the age characteristics of the students. It should be considered that the age indicators of psychological development are very variable.

If this feature is not taken into account, the acquisition of knowledge, skills and abilities will be much more complicated. Therefore, this process requires teachers to have professional knowledge, in-depth pedagogical knowledge and methodical experience in raising and teaching children. This, in turn, is also noted separately in State educational standard.

In the education of visual arts, it is important to explain the nature of visual art to students, based on concrete evidence, to form concepts about art, the form of social consciousness, and special activities aimed at artistic reflection of existence.

As a preliminary condition for the work of fine art on art, it should be understood that any kind of art is an understanding of the universe according to the laws of beauty. Beauty is not only an aesthetic content, but also an image filled with a specific ideological and emotional content. We can see such an image in the elements of the black hat pattern. The captivating charm of its unique shapes and colors is perfectly matched by the fact that some patterns have a mythological history. Independent teaching of the peculiarities of Karakalpak patterns and the harmony of colors in the course of the lesson and in extracurricular activities is considered a small scientific work done by the students. It is not surprising that the student's ability to comment on the art samples of his nation, his interest and respect for his history will serve as a bridge for the creation of great scientific works and scientific innovations in the future.

The art that gradually appeared, developed and enriched in different historical periods of the multinational state appears as a special integral part of the artistic culture in each separate country, region, and district of the country. Artistic creations of the past are unique documents of ideological, political, moral, intellectual, artistic and aesthetic activities of the people of the past, and they preserve a great spiritual heritage that instills feelings of pride and love for the Motherland.

Our country is rich with works of art, painting and sculpture in every country, with easel painting and monumental sculpture, with various artistic works on metal and wood, with aesthetically valuable objects.

These diverse art materials, which reflect the intellectual and spiritual strength of our people, form the collections of museums, art galleries, private art gatherings, local fine arts and art museums. Many cities and remote villages still amaze us with the beauty of their rich historical architectural ensembles and nature reserves.

It is important to pay attention to its social function in the interpretation of art in the work of fine art, because it participates in solving the specific tasks of social practice of learning and updating the world, serves the interests of the people, can be a source of joy and happiness.

The scope of issues in aesthetic education and upbringing should be introduced to students with the concepts of ideology, citizenship, ideological artistic content, ideological-thematic unity, social relevance, national identity and the essence of national art, which takes into account the universal content

of works of art.

When mastering the categories of the creative process, special attention should be paid to understanding the close connection between the ideological and artistic content of the work and the artistic language and artistic expression. It is also very important to understand the essence of the creative process in the form of composition sketching, preparation of nature drawings and color sketches, and the moment of finishing the work of art.

In the process of visual art work, students understand the important direction in literature and art, strengthen the connection with the life of the people, and make a correct assessment of social existence.

In visual arts classes, the study of art objects and architectural monuments one after the other should be conducted on the basis of general pedagogical principles, in particular, from simple to complex, from familiar to unfamiliar, etc. The study of any type of folk art in fine arts classes is concerned with determining the ways in which patterns and ornaments developed and spread.

In the study of examples of folk art, it is necessary to determine the social direction of the local masters, the close connection of the works performed individually and as a team with the nature of the country, it also embodies the way of life and customs of the people. Students develop their knowledge of applied arts and crafts by identifying the origins and uses of pattern elements while mastering materials. For example, we can see that the shapes of these folk goods with an elegant taste come to a certain aesthetic shape in the folk goods belonging to each period. Its appearance is filled with pattern element compositions, which is unique for each period. Also, the improvement of these decorative patterns is a proof of the growth of the aesthetic taste of the people. This, in turn, determines the history of the nation.

Introducing students to the practical and decorative features of art prepares them to study wood carving and stone architecture objects. The next step in the mastery of this new material is the study of decorative decoration used in architectural constructions, their exteriors and interiors. Therefore, one of the most important tasks of the study of architectural objects is related to the formation of concepts about the unique features of carving, and the determination of the means of reflecting architectural laws. Concepts about architecture, its tasks, its place in the life of society, opinions about the direction in which the work of carvers should lead are different. Some pay more attention to the practical side of architecture, while others pay more attention to its uniqueness as an art form. Architecture surrounds us all the time, and its images are powerful, so it is important to teach students to understand and feel architecture. Knowledge of the history of architecture, understanding of the richness and diversity of the architecture of our country will help this. Architecture is closely related to the life of its time, it shows the character of the time. Along with studying the architecture of different periods with the students, it is necessary to always explain to them the character of the social system and the formation of the dominant ideology of the architecture. In the formation of architecture, the architectural construction traditions of this place play a major role, the primary importance and focus on social conditions, goals and tasks, with their help, artists should always explain about the use of this or that method and solution.

The most difficult part of fine art work in art is the study of painting, pen painting, easel painting and monumental sculpture. The complexity of fine art work on art is to get acquainted with and study cultural monuments that have artistic value. Most of them are kept in museum collections.

Applied decorative art is characterized by labor and creative processes and has a great educational value. Acquaintance of students with practical decorative items will make them enjoy the creative work of folk masters, and will help them acquire the skills and abilities of artistic processing of various materials.

Fine art work in art is based on the scientific principle of teaching. All work on visual arts is aimed at forming the worldview of young students: to understand the world of art, to understand its relationship with production, politics, science, morality, ideology of all spheres of society, to develop criteria for evaluating the aesthetic qualities of artistic phenomena, to study the causal relations of visual, practical decorative art and artistic culture with the processes of creating other objects building skills, it is considered to determine the originality of visual and material means of creating works of art, applied and decorative art, architectural structures.

In general secondary schools, museums of the motherland, which represent the unique aspects of each region, training sessions on fine arts, drawing according to nature, drawing thematic decorations, establishing the kind of fund needed for art conversations is an important visual art problem. It is necessary to create conditions that ensure active and positive approach to students' inquisitiveness, knowledge, and aesthetic activities in solving any problem.

REFERENCES

1. Булатов С.С. Психолого-педагогические особенности формирования умений и навыков во внеклассной работе (на материале общеобразовательных школ Узбекистана). Дисс.канд.пед.наук.-М.,1985. с. 197.
2. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури.// Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори.- Тошкент: Шарқ, 1997.
3. Сафарова Р.Ф., Мусаев У.Қ. ва бошқ. Умумий ўрта таълим мазмунини модернизациялашнинг дидактик параметрлари. Тошкент, «Фан», 2008.
4. Тасвирий санъат фанидан узвийлаштирилган ўқув дастурини жорий этиш бўйича тавсиялар. Тошкент, 2010.

М а з м у н ы
1-секция. **ӘДЕБИЯТТАНЫҒЫ**

PALÍMBETOV K.S. – ÁJINIYAZ SHÍĠARMALARÍN IZERTLEWDEGI DASLEPKI QÁDEMLER.....	3
АКМАТАЛИЕВ А. – АЖИНИЯЗДЫҢ МУРАСЫҢА ТААЗИМ.....	7
BEKBERGENOVA Z.U. – ÁJINIYAZ MIYRASLARÍNÍN IZERTLENIWI.....	10
МАМЕДОВ Н.Т. – ПОЭЗИЯ АЖИНИЯЗА КОСЫБАЙ УЛЫ (1824-1878) И КАРАКАЛПАКСКАЯ ЛИТЕРАТУРА	16
KEMAL YAVUZ ATAMAN – OSMANLI COĠRAFYASINDA ASIRLARCA OKUNAN YAZICIOĠLU MEHMET’İN TASAVVUFİ MANZUM ESERİ: MUHAMMEDİYE.....	20
YUSUF AVCI – AJINIYAZ KOSIBAY’IN ŞİİRLERİNDE AŞK VE YURT ÖZLEMİ.....	25
GAÝLYÝEWA O.K., JEPBAROWA B. – ÁJINIYAZ ŞAHYRYŇ ŞYGYRLARYNYŇ TÜRKMEN DİLINDÄKI TERJIMELERI HAKDA (A.MÄMMEDOWYŇ TERJIMELERİNİN MYSALYNDA).....	28
ҚАНИПАШ МӘДІБАЙ, ҚҰРАЛАЙ МҰХАМАДИ – ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫ.....	31
КУДИЯРОВ А.Р., АМЕТОВ А. – ӘЖИНИЯЗ ДӨРЕТИҰШИЛИГИНДЕ АТ ОБРАЗЫ.....	33
БАЙНИЯЗОВА Т.Қ. – ӘЖИНИЯЗ ШАЙЫРДЫҢ ГЕНЕАЛОГИЯЛЫҚ ШЕЖИРЕСІН ДҮЗИҰ МӘСЕЛЕСИНЕ	35
УТАМБЕТОВА А.Ж., ПИРҒАЗАРОВА Д.А. – ӘЖИНИЯЗТАНЫҒҒА КӨЗҚАРАС	38
УТЕМУРАТОВА Х. – ТАРИЙХЫЙ РОМАНЛАРДА ШАЙЫР ОБРАЗЫ	42
КОЛІКБАЕВА Z.A., АБІЕВ І. – ÁJINIYAZ SHÍĠARMALARÍ – SARQÍMAS BAYLÍQ	44
МӘММӘДОВА Ş. – HACINIYAZIN MILLI-POETİK TƏFƏKKÜRÜNÜN HÜDUDSUZLUĠU	47
ЕСЕБАЕВ М.М. – ӘЖИНИЯЗ ШАЙЫР ӘҰЛАДЛАРЫНЫҢ ХРОНОЛОГИЯЛЫҚ ШЕЖИРЕСІ	52
SEMA DÜLGAR – BİR Derviş ve bir Seyyâhın Buluşma Noktası: Seyahat (Sarı Saltuk ve İbn Batuta Özelinde).....	55
GURBANGULYÝEWA N. – TÜRKMEN ŞYGRÝETİNDE DURMUŞ HAKYKATYNYŇ ÇEPER BEÝANY	60
НАЙЗАБАЕВ Ә.А. – АБАЙ МЕН ӘЖИНИЯЗДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӨМІРБАЯНЫНДАҒЫ ОРТАҚ ТАРИХИ МӘСЕЛЕЛЕР.....	64
ТОЖИЕВ А.А. – ЙҰЛЛАР ВА ЙҰЛСИЗЛИК ОРАЛИҒИДА	68
МАТМУРАТОВА R.Z. – QORAQALPOQ KOMEDIYASINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI MASALASI.....	72
IDRISOV A.R. – HAJINIYAZ SHÍĠARMALARÍNÍN JAŇADAN TABILĠAN QOLJAZBA NUSQALARI.....	74
XALILAEVA X.N. – ÁJINIYAZ SHAYÍRDÍN PORTRET JANRÍNDAĠI QOSÍQLARÍNÍN PUBLICISTIKALÍQ TÁSIRIN ARTTÍRÍWDA FOTOGRAFIYALÍQ ILLYUSTRACIYALARDAN PAYDALANÍW MASELELERI	78
НУРЖАНОВ М. – Б.СЕЙТАЕВТЫҢ «АЛМА ГҰЛЛЕГЕН ПАСЫЛ» ПОЭМАСЫНДА ЛИРИКАЛЫҚ ҚАХАРМАН ОБРАЗЫНЫҢ ЖАСАЛЫҰ ӨЗГЕШЕЛИГІ.....	80
DANIYAROVA G.P. – И.ЮСУПОВТЫҢ «АКТРИСАНЫҢ ЫҒБАЛЫ» ПОЭМАСЫНДА СИМВОЛ ХӘМ МЕТАФОРАНЫҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ХЫЗМЕТІ.....	84
JIENBAEV M. – S.IBRAGIMOV LIRIKASINDA JALGÍZLÍQ MOTIVI.....	87
ТАЖАДИНОВА Г.Н. – ХҰЖЖЕТЛИ ФИЛЬМЛЕРДЕ ӘЖИНИЯЗ ТУЛҒАСЫ ЖАРАТЫЛЫҰЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	89
ТУРСЫНБАЕВ И. – ЖУМАНИЯЗ ӨТЕНИЯЗОВ ДӨРЕТИҰШИЛИГИНДЕ БАЛАЛАР ЕРТЕК ХӘМ ПОЭМАЛАРЫ.....	92
ABSATTAROVA N.A. – Q.JARIMBETOV MIYNETLERİNDE ÁJINIYAZ DÓRETIWSHILIGINÍN IZERTLENIW MASELELERI.....	95
ALLAMURATOVA K.J. – O.ÁBDIRAXMANOV ESSE JANRÍNÍN SHEBERI.....	97
ISAMATDINOVA U. – S.BAHADIROVANÍN “TÁĠDIR” TRILOGIYASINDA QAHARMAN OBRAZIN JASAW USÍLLARÍ.....	100
TURDÍBAEVA A.T. – H.ÖTEMURATOVANÍN «HÜRLIMAN» ROMANÍ: DEREKLERI HÁM QAHARMAN OBRAZÍ.....	103
2-секция. ФОЛЬКЛОРТАНЫҒЫ	
BEKIMBETOV A.M. – JULDÍZLARDÍN KELIP SHÍĠIWÍ HAQQÍNDAĠI ETIOLOGIYALÍQ ÁPSANALAR.....	107
ОТЕНИЯЗОВ П.Ж. – «ДЕМИШЛЕР» ШЕЖИРЕСИНДЕ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ОБРАЗЛАР	111
МАКСЕТОВА Ф.А. – ӘЖИНИЯЗ ХӘМ ХАЛЫҚ ПОЭЗИЯСЫ.....	113
BEKBERGENOVA A.U. – «ER ZIYWAR» DÁSTAŇINDAĠI ERTEKLİK MOTIVLER	116
САРСЕНБАЕВА А.К. – ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЫРАҰ-БАҚСЫЛАРЫ ҚАБЫЛ МАҚСЕТОВ ИЗЕРТЛЕҰЛЕРІНДЕ.....	119
JIEMURATOVA F.E. – ADAMĠERSHILIK PAZÍYLETLERGE BAYLANÍSLÍ NAQÍL-MAQALLARDA METAFORALARADÍN QOLLANÍLÍWÍ	121
ЭГАМКУЛОВА Г.М. – НАҰАЙЫ-БУХАРА АЙМАҒЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЫРАҰЛАРЫНЫҢ УСТАЗ-ШӘКИРТ ДӘСТҰРИ ХАҚҚЫНДА	123
ЖУМАНАЗАРОВА Г.Д. – ҚАЗАҚ ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ПРОЗАСЫ ЖАНРЛАРЫНЫҢ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ	126

3-секция. ТИЛ БИЛИМИ

PIRNIYAZOVA A.Q. – SÓZ QÁDIRIN ULÍGLAĞAN SHAYİR.....	129
КАРЛЫБАЕВА Г.Е. – ӘЖИНІЯЗ ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ЖАЗБА ӘДӘБІЙ ТИЛИ.....	132
МЕНМЕТ ÖZEREN, AYŞE KOLKAYA – OĞUZ GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDE BENZEŞME AFFINITY IN OGHUZ GROUP TURKIC DIALECTS.....	136
АҺМЕТ ВЕРАТ СОШКУН – MUHÂKEMETÜ'L-LUGATEYN'DE ASKERİ TERİMLER.....	141
АБДУЛЛАЕВА Н.Ф. – ПОЛИСЕМІЯ И МОНОСЕМІЯ В ПРОИСХОЖДЕНИИ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ.....	146
НАДЫРБАЕВА К.О. – Т.КАСЫМБЕКОВДҮН “СЫНГАН КЫЛЫЧ” РОМАНЫНДАГЫ АКСЫ ГОВОРУНУН КОННОТАЦИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.....	149
DILANOY B. – ÄJINIYAZ SHAYİR SHİĞARMALARINDAĞI AYİRİM ARAB SÖZLERİNİN MÂNILERİ HAQQINDA.....	154
МАМБЕТОВА G.J. – K.KARIMOV SHİĞARMALARINDA PARADIGMATİKALÍQ QATNASTAĞI BIRLIKLER.....	156
SHINNAZAROVA S.J. – SOMATİKALÍQ FRAZEOLÓGİZMLER – ONÍN MÂNILIK TÜRLEİNİN BİRİ SİPATINDA.....	159
NAVVA ELİPEK – ESKİ TÜRK YAZITLARINDA DEVRİK CÜMLE YAPISI ÜZERİNE.....	162
ОРАЗЫМБЕТОВА Э.Ш. – ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ «ЖАҚСЫ АДАМ/ЖАМАН АДАМ» КОНЦЕПТИНІҢ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДЕ СӘУЛЕЛЕНІУІ.....	165
МАТЖАНОВА А.Ж. – ДҮНЬЯ ТИЛ БИЛИМИНДЕ СЫПАЙЫЛЫҚ КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ИЗЕРТЛЕНІУІ.....	167
XALMURATOVA D.YA. – KÖRKEM SHİĞARMALARDA DIALEKTİZMLERDİN QOLLANILIWÍ.....	170
ZARLIKOV I.B. – ENHANCING LANGUAGE LEARNING THROUGH MEDIA TECHNOLOGIES: A FOCUS ON ENGLISH EDUCATION FOR YOUNG LEARNERS. INFORMATION ABOUT THE AUTHOR.....	173
ALLAMURATOV M. – ÄJINIYAZ HÂM SH.SEYTOV SHİĞARMALARINDAĞI FONO ÖZGERIS HÂM FONO STILISTİKALÍQ ÖZGESHELIKLER.....	177
JAREKEEV M.B. – “NÖKIS” TOPONIMININ KELIP SHİĞIWÍ HAQQINDA AYİRİM KÖZQARASLAR.....	180
JUMABAEV B.B. – ÄJINIYAZ SHİĞARMALARINDA TURAQLÍ TENEWLERDİN QOLLANILIWÍ.....	183

4-секция. ЖӘМИЙЕТЛИК ИЛИМЛЕР

АНАРБЕКОВА В.Э. – ТҮРК МАДАНИЯТЫНДА КОШОҚТОРДУН ТАРИХЫЙ МААНИСИ (КЫРГЫЗСТАН ЖАНА ТҮРКИЯ МИСАЛЫНДА).....	185
ЮСУПОВ О.Ж. – ӘЖИНІЯЗ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫ: ФАНАХАН ИБН АЛЛАБЕРДИ СУФЫ: ТАРИЙХНАМАСЫ ХӘМ ДЕРЕКЛЕРИ.....	191
АЛИМБЕТОВ А.К., KURAMBAEVA D.SH. – АТА-БАЛАЛАРҒА СІҮІНІУ HÂM ONÍN QARAQALPAQLARDİN RUWXIY TURMISINDAĞI ORNÍ.....	196
ДОШМУРАТОВА Г.С. – УЛЛЫ СӨЗ ЗЕРГЕРИ (ӘЖИНІЯЗ ҚОСЫБАЙ УЛЫ ТУҰЫЛҒАНЫНЫҢ 200 ЖЫЛЛЫҒЫНА).....	199
SEYTMURATOV R.J., JOLDASBAEVA G.R. – EKINSHI JER JÜZILIK URISTAN KEYINGI JİLLARDA QARAQALPAQSTANDA ILIM HÂM MÂDENIYAT ĞAYRATKERLERİNİN REPRESSIYAĞA USHIRAWÍ.....	201
МУРАТБАЕВА А.Б. – САБЫР КАМАЛОВ МИЙНЕТЛЕРИНДЕ ХАЛЫҚЛАР ДОСЛЫҒЫ ТЕМАСЫНЫҢ ҮЙРЕНИЛИУІ.....	204
ТӘЖЕТДИНОВА Б.Н. – ҚАРАҚАЛАҚЛАРДА «ЖАЙ ТОЙ»ЛАРДА БЕРІЛЕТУҒЫН АЙЫРЫМ САҰҒА ТҮРЛЕРИ.....	206
XOJANIYAZOVA G.M. – ÖZ ARA JÂRDEM DÂSTÜRİNİN QARAQALPAQ ILIMPAZLARÍ TÂREPİNEN IZERTLENIWINE QISQASHA SHOLIW.....	207
НАУРЫЗБАЕВА Н.Қ. – ТҮКЛИ ГИЛЕМНИҢ ТОҚЫЛЫҰ СИСТЕМАСЫ ХӘМ ТЕХНИКАЛАРЫ.....	209
YULMATOV SH.A. – TURKMENLERDİN SHARWASHILÍQ DÂSTÜRLERİ: YÜWAR JÂRDEMİNİN ÄHMİYETİ.....	212
ХУДАЙБЕРГЕНОВА У.К. – ӘЖИНІЯЗДЫҢ ДҮНЬЯҒА КӨЗҚАРАСЫНЫҢ УЛЫҰМА ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГИЗЛЕРИ.....	214
KAMALOVA M.S. – ÄJINIYAZ SHİĞARMALARINDA INSAN QÁDIRI HÂM BAXIT MÂSELES (ÄJINIYAZ QOSIBAY ULÍ TUWILĜANININ 200 JİLLİĜINA).....	218
КОЛҚБАЕВА Z.A. – İNSANDÍ KÂMİLLİKKE TÂRBİYALAWDA ÄJINIYAZ SHİĞARMALARININ ORNÍ.....	221
TLEUOV K.J. – RERAYTING (REWRITING) HÂM ONÍN JÂMIYETSHILIK PENEN BAYLANISLAR TARAWINDA QOLLANILIWÍ.....	223
KAPOV N.P. – SOCIO-PEDAGOGICAL BASIS OF IMPROVEMENT OF FINE ART EDUCATION IN GENERAL SECONDARY SCHOOLS.....	225